ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ

СЕРЦЕ ВІДДАЮ ДІТЯМ

АКТА

До 100-річчя від дня народження Василя Сухомлинського

Василь Сухомлинський

СЕРЦЕ ВІДДАЮ ДІТЯМ

Видання
друге

З нагоди 100-річчя
Василя Сухомлинського

За рішенням 39-ї сесії
Ґенеральної конференції ЮНЕСКО
100-річчя від дня народження
Василя Сухомлинського
включено до календаря пам'ятних дат, що їх
відзначатимуться 2018 року на рівні ЮНЕСКО.

Книга «Серце віддаю дітям» —
педагогічне кредо й водночас педагогічний
заповіт Василя Олександровича.
Автор розповідає про виховання людини —
від моменту, як та побачила світ, і до її
громадянської зрілості. Червоною ниткою
крізь цю працю проходить ідея становлення
душевного стрижня Людини — її думок,
переконань, почуттів, естетичних поглядів
і смаків.

Автор вчить, як виховати Щасливу
Людину, як досягти того, щоб у нашому
суспільстві не було жодної людської
особистості з порожньою душею.

УДК 37.01
С 914
Василь Сухомлинський.
«Серце віддаю дітям».
Уклад. О. Сухомлинська. Харків: Акта, 2018.
540 с.

© О. Сухомлинська, твір, 2012, 2018
© «Акта», переклад, видання, 2012, 2018
ISBN 978-966-8917-82-0

ЗМІСТ

Ольга Сухомлинська. У пошуках справжнього 5

I. «СЕРЦЕ ВІДДАЮ ДІТЯМ»

НОВЕ ПРОЧИТАННЯ 24

Робота над рукописом 461

II. РЕДАКЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ

Листування з видавництвом з НДР 482

Рецензія на книгу в НДР 492

Листування з видавництвом «Радянська школа». Рецензії та відгуки на рукопис «Серце віддаю дітям» 504

III. ПОДАЛЬША ДОЛЯ КНИГИ

Бібліографічний покажчик видань книги «Серце віддаю дітям» 529

Бібліографічний покажчик публікацій про книгу «Серце віддаю дітям» 534

У ПОШУКАХ СПРАВЖНЬОГО

Усеукраїнська асоціація Василя Сухомлинського ось уже двадцять років проводить велику роботу з вивчення, поширення та творчого розвитку ідей Василя Олександровича Сухомлинського. Усвідомлюючи, що твори педагога мали величезний успіх не тільки в минулому, а й сьогодні запитувані багатьма вчителями, вихователями, викладачами, і бачачи, що в Україні вони тривалий час не перевидаються (крім художніх мініатюр), Асоціація вирішила заповнити цю прогалину й підготувати до друку одну з книжок Василя Олександровича. Ми вибрали твір, який найповнішою мірою характеризує і особистість Сухомлинського, і його педагогічні ідеї, — книгу «Серце віддаю дітям». Уперше в радянській Україні вона вийшла у видавництві «Радянська школа» (Київ) іще за життя Василя Олександровича влітку 1969 року. 2 вересня 1970 його не стало.

Підготовку нового видання книжки «Серце віддаю дітям» Асоціація довірила мені, дочці Василя Олександровича. Попри свою надзвичайну популярність, книга має дуже непросту історію створення та видання, яка заслуговує на окрему розмову. І хоча перше видання було прижиттєвим, виникли питання, стосовно автентичності тексту, його відповідності оригіналу.

Працюючи з матеріалом, заглиблюючись у всі нюанси, я, скільки змогла, максимально вивчила всі його складники і дійшла висновку, що треба опублікувати всі документи, що стосуються книжки. Це дасть нам змогу не тільки набагато більше дізнатися про Василя Олександровича і його книгу, а й продемонструє, "як це відбувалося в СРСР".

Наше видання складається з трьох частин. У першій частині поміщено первісний, автентичний текст

книжки «Серце віддаю дітям», такий, яким його написав Василь Олександрович. Сюди ж задля більшої наочності та наближення до майстерні педагога включено і матеріали, що розповідають про його працю над рукописом, про конкретних дітей — його вихованців.

Наступним завданням було показати шлях рукопису до видання, який розтягнувся на кілька років. Цей шлях був непростим і для Василя Олександровича, і для тексту його книжки. До цієї другої частини увійшло листування Сухомлинського з видавництвами і рецензії на книгу.

І, нарешті, в третій частині розміщено матеріали, за якими можна простежити долю книжки «Серце віддаю дітям» після її публікації в 1968—1969 роках, а також бібліографічний покажчик рецензій і відгуків на неї.

Хоча книгу вивчали, аналізували різні дослідники, популяризатори педагогічної науки і вчителі-практики, перш аніж перейти до історії її виходу у світ, хотілося б трохи розповісти про сам твір і його зміст.

Після більш як сорока років від моменту видання книжка «Серце віддаю дітям» і досі перебуває в контексті сучасної освітньої та виховної проблематики. Відомо, що вона присвячена підготовці дітей до школи та ідеям навчання і виховання дітей у початкових класах. Здавалося б, нічого незвичайного в цьому немає. Проте сам підхід педагога, його стилістика, концепція, разом із вільною і простою манерою викладу, були такими незвичними для радянської педагогічної літератури, що після знайомства зі змістом книги першою реакцією найчастіше був подив, а іноді — навіть відторгнення, особливо в тих, хто мав ухвалювати рішення про публікацію рукопису, поданого Сухомлинським.

У книзі «Серце віддаю дітям» Василь Олександрович виводить дітей за стіни класу, школи, розкриває перед ними навколишній світ у всьому розмаїтті його проявів і рухів, бажаючи пробудити в дитини допитливість, пізнавальні здібності й можливості, які дрімали до певного часу. Він як учитель керує цим процесом, майстерно спрямовуючи його в потрібне річище, перебуваючи при цьому на задньому плані, спонукаючи активність дітей і створюючи у них відчуття, що це вони самі міркують, роблять відкриття, тобто рефлексують. Він створює інтелектуально-духовне поле, в якому постійно присутні природа, люди, діти, вчитель, тварини і птахи. Це поле наче пульсує, відображаючи, викликаючи, пробуджуючи думки, почуття, емоції. Це все великою мірою стосується й "Школи радості" — дошкільного року, коли шестирічні діти просто спілкуються з учителем, не скуті програмами, навчальним планом. Такий самий підхід застосовується й у початковому навчанні («Роки дитинства»), коли дитина вже здобуває систематичну освіту, а вона також, на думку Василя Олександровича, не повинна асоціюватися тільки з класною кімнатою, шкільною дошкою (в класі треба створювати особливі умови для маленьких дітей), а бути максимально наближеною до джерел думки і почуттів — до природного середовища. Він ставив перед собою завдання створити таку школу, яка стала б частиною світу дитини, яку б вона поважала і цінувала і куди йшла б із радістю.

Концептуально Сухомлинський побудував свою книжку у формі особистого спілкування педагога з дитиною, з групою дітей, при цьому всі інші складники педагогічного процесу наявні немовби на задньому плані, як тло.

Нагадаю, що аналізу книги «Серце віддаю дітям» присвячено досить багато статей, але мені хочеться сказати про те, що не написано і що, власне, спровокувало тривалі поневіряння Сухомлинського та його книжки на шляху до її публікації.

Зміст книги, пропонована методика, манера викладу не те що наближають Сухомлинського до концепції вільного виховання, але безумовно віддаляють його від марксистсько-ленінської, радянської педагогіки. І хоча в передмові він посилається на Н. К. Крупську та А. С. Макаренка як на найвищих для себе авторитетів, мені здається, що книжка найменше йде вслід логіці педагогічних поглядів цих вихователів. У самому ж тексті Василь Олександрович постійно звертається не до них, а до Льва Миколайовича Толстого, зачинателя ідей вільної школи, який стверджував, що головне завдання школи — збудити інтерес до навчання, що навчання мусить відповідати на питання, які ставить життя (насамперед сама дитина), а не вчитель.

Як доказ своєї аргументації Сухомлинський не раз наводить слова Костянтина Дмитровича Ушинського про особливості дитячого мислення, про необхідність розвивати дослідницький характер у дитини, а також про те, що навчання — це праця і вольові зусилля, а не тільки розваги й захопливе проведення часу.

Книжка «Серце віддаю дітям» показує, що надзвичайно великий вплив на особистість і педагогічний світогляд Сухомлинського справив Януш Корчак, до якого Василь Олександрович часто звертається на її сторінках. Його надихає справжній гуманізм польського педагога, він солідаризується з ідеями Корчака про повноцінність і самобутність дитинства, про необхідність "підійматися", а не "опускатися" до розуміння

дитини, та розвиває їх. Повага до дитини, безумовна підтримка дитинства виступає у Василя Олександровича абсолютною педагогічною істиною, як і в Корчака. Переважна увага до дітей з тяжкою долею, з різними особливостями розвитку в Сухомлинського теж походить від Корчака.

А якщо ми подивимося на контекстуальний простір книги ширше, не обмежуючись посиланнями і цитатами, то побачимо багато спільного з тенденціями та напрямами, що існували в той час поза радянським дискурсом. Наприклад, до кола педагогів, з ідеями яких книга є співзвучною, можна зарахувати і Рудольфа Штайнера з його вальдорфською педагогікою, що сповідувала феноменологічний підхід до навчання і виховання дітей, а саме: живий досвід, спостереження, опис, осмислення, дослідницький характер праці, звернення до казок як живого та образного освоєння світу; погляд на вчителя як на духовного наставника.

Можна б продовжити цей ряд ім'ям Селестена Френе, який створив систему праці "сучасної школи" (активність, ініціатива, співробітництво, творчість) для бідних і знедолених дітей.

Ці ідеї, котрі були чужими радянській офіційній педагогіці, були суголосні думкам Сухомлинського, який у своїй книзі не вповні поділяє ідею розвивального навчання (Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов), що тільки-но розроблялася в той час, а обстоює ідею образно-емоційного освоєння дитиною дійсності, її "одухотворення яскравими образами", які формуються, виникають у підсвідомості (при цьому Сухомлинський посилається на З. Фройда, І. І. Павлова), активізують мислення, пробуджуючи допитливість — головний, як він вважав, стимул і рушійну силу навчання дитини. Їх носієм,

провідником виступає слово, мова, на яких Сухомлинський вибудовує весь ланцюжок розумового процесу: від живого джерела думки, природи через дитину, вчителя до абстрагування, а потім — до формування духовності та в цілому культурного коду особистості. У той час (початок – середина 60-х рр. XX століття), коли переважне значення мали діяльнісний підхід, а також політехнізм і трудове виховання, таку велику увагу Сухомлинського до слова теж не вітали.

Ось яка книга писалася на початку 1960-х років. Василь Олександрович, без сумніву, надавав їй дуже великого значення; думаю, він розумів, що його книжка не вписується в усталені кліше радянської педагогіки.

Дозволю собі нагадати читачеві, яким був той час. 1956 рік, відбувся XX з'їзд КПРС, на якому М.С. Хрущов виступив із викриттям культу особи Сталіна, що було сприйнято як певний знак можливої демократизації суспільства і суспільного життя, його очищення. Ці наміри натхненно сприйняли інтеліґенти-"шістдесятники", які сподівалися на демократичні зміни. 1958 р. ухвалюють «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», котрий переорієнтував школу, яка давала переважно фундаментальні, "відірвані від життя" знання, на трудову, політехнічну, таку, що дає певну професію.

І в цей час, ніби всупереч цим тенденціям у сфері освіти, але на хвилі демократичних очікувань та змін, Сухомлинський пише головну книгу свого життя...

Коли, якого року він розпочинає роботу над «Серцем»? Коли книжка потрапляє до видавництва? Як сталося, що вона спочатку була опублікована в Берліні, а потім уже — в Києві?

Свої пошуки я почала в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, куди ще на початку 1980-х років дружина Сухомлинського і моя мама — Ганна Іванівна Сухомлинська — передала багато матеріалів його великого архіву (Ф.5097). У фонді Сухомлинського серед численних матеріалів є вісім варіантів рукопису книги «Серце віддаю дітям». Найраніший з них датується 1964 роком і має загальну назву «Виховання людини. Роки дитинства» (Ф.5097, оп.1, спр.179.– 320 арк.). Це означає, що Василь Олександрович на початку 1960-х рр. замислив тематично пов'язану серію книжок про виховання людини, почавши її з дитинства («Серце віддаю дітям»), продовжив книгою «Серце віддаю дітям. Роки отроцтва друге народження людини» (вийшла 1970 р. у видавництві «Радянська школа» як «Народження громадянина»). Працював він також над твором «Листи до сина» — про виховання юнацтва, але не встиг побачити його опублікованим (твір вийшов окремим виданням 1979 р.). У передмові до «Серця», яку ми вперше публікуємо в цьому виданні, В.О. Сухомлинський маркує цю книжку як першу з трилогії.

За рукописом 1964 р. можна припустити, що Сухомлинський почав працювати над цією темою приблизно 1962 року. Переглянувши рукописи в архіві, звіривши їх з опублікованим текстом 1969 року, я зупинилася на рукописові 1966 р. (Ф.5097, оп.1, спр.193) тому, що його текст максимально відповідав прижиттєвому виданню. Дуже важливим було те, що рукопис іще не мав змін та доповнень, внесених Василем Олександровичем за зауваженнями рецензентів і рекомендаціями видавництв.

У рукопису 1966 р. відсутні сторінки (від 131 до 158 — згідно з нумерацією Сухомлинського), і це усклад-

нювало роботу. Пошук привів мене до рукопису 1967 року (Ф.5097, оп.1, спр.180), вже переробленого Василем Олександровичем відповідно до редакційних вимог. Як з'ясувалося, ці сторінки він просто переклав з рукопису 1966 року. На сторінках збереглася нумерація рукопису 1966 року (перекреслена Сухомлинським), і вони відрізняються від інших своєю текстурою (увесь рукопис 1966 року був другим примірником). На щастя, на них немає "кон'юнктурної" правки.

Отже, перед вами, читачу, рукопис книжки «Серце віддаю дітям» 1966 року. Рукою Василя Олександровича написано: "четверта редакція". У процесі звіряння цих текстів (опублікованого 1969 р. і рукопису 1966 р.) відразу ж виявилося безліч не те що розбіжностей, а, точніше сказати, доповнень, змін, вставок, ініційованих рецензентами, видавництвом. У цьому контексті хочу звернути увагу читача на те, що в первісному, авторському рукописі немає таких параграфів, як «Наші подорожі в світ праці», «Від світу речей — до суспільства. Що звідки береться», «Що таке імперіалізм», «З думкою про Комуністичну партію». Замість параграфа «Директор школи» є параграф із більш промовистою назвою: «Мої педагогічні переконання». Текст передмови в нашому варіанті також узято з рукопису 1967 року (спр.180). Назви й тексти параграфів подаються відповідно до рукопису 1966 року. У цьому виданні ми фіксуємо всі, навіть найменші, зміни та розташовуємо їх у запропонованій нами структурі.

Аналізуючи ці зміни, зробити висновок про характер правок можна, навіть не читавши рецензій. Правки можна розбити на три групи. Перші, найвагоміші,— ідеологічні: додаткове насичення текстів політико-ідеологічною риторикою (хоча якщо дивитись об'єктивно, то

Василь Олександрович, з огляду на реалії, і сам віддав достатню данину цьому необхідному тоді складникові педагогічних текстів). На другому місці — вставки про ті педагогічні експерименти, що їх проводив не особисто автор, а колектив; про те, що Сухомлинський радився з "досвідченими вчителями" й що його ідеї підтримували і обговорювали в педагогічному колективі Павлиської школи. Рецензентів особливо дратував невимушений стиль Сухомлинського, виклад від власного імені, замість цього вони хотіли бачити загальноприйнятий стиль безособових педагогічних текстів.

І, нарешті, вставки, які я б назвала "теоретичними": вони мають науковий, узагальнювальний характер. Василь Олександрович, змушений тривалий час працювати над книжкою, природно, багато що переосмислював, доходив нових висновків і, звичайно, додавав їх до книги. Мені дуже кортіло їх залишити в тексті, та оскільки вони є пізнішими, ми теж їх помістили у примітки.

Авторський текст В. О. Сухомлинського відтворено не буквально. Деякі розбіжності з рукописом таки залишилися. Вони другорядні й не стосуються основних думок або ідей. Під час відновлення тексту я орієнтувалася на прижиттєве видання книжки, адже правки в нього вносив сам Василь Олександрович. Моїм завданням також було зберегти впізнаваність, чільну канву книги «Серце віддаю дітям». Це виявилося нескладно, оскільки редакторські (не кон'юнктурні) правки були мінімальними.

"Кон'юнктурна" корекція тексту «Серце віддаю дітям», як і багатьох інших творів Сухомлинського, на цьому не закінчилася. Досить порівняти видання «Серце віддаю дітям» 1969 року і текст цього самого

твору в п'ятитомному виданні «Вибраних творів» В.О. Сухомлинського (Т.3, 1977 р., — українською мовою; Т.3, 1980 р.— російською мовою). Отож-бо добре, що "рукописи не горять".

Родзинкою цьогорічного видання вважаю список дітей у розділі «Робота над рукописом», який я знайшла в особистому архіві Сухомлинського. Те, що в книзі показано живих, реальних дітей, з іменами (і прізвищами), надано їхні психічні й педагогічні характеристики, описано дійсні долі дітей та їхніх батьків, знайшло документальне підтвердження в зошиті, у якому Сухомлинський ретельно і скрупульозно вказав прізвища, імена дітей та їхні псевдоніми, назвав їхніх батьків, описав їхні особистісні риси, набуті та природжені. У першому і другому варіантах рукопису «Серця...» діти мали не тільки імена, а й прізвища, які в наступних редакціях були прибрані, а імена деяких дітей змінені. Всі діти з цього шкільного зошиту впізнавані, їхні долі відповідають тому, як їх представлено в книзі.

Те, що дітей в «Серці...» персоніфіковано, описано їхнє життєве (і культурне) середовище, рівень їхнього інтелектуального й емоційно-морального розвитку, теж було незвичайним для тодішньої педагогічної літератури, яка оперувала усередненим поняттям "учень", "школяр". Підхід Сухомлинського неначе повертав до педології, такої популярної в СРСР 1920-х років, з її глибинним вивченням дитини. Опис нелегких і навіть трагічних доль дітей викликав у рецензентів обурення, протест. Такі "критики" писали, що Сухомлинський це все вигадав, що він очорнює "щасливе дитинство" радянських дітей.

* * *

Тепер спробуймо відновити всю історію публікації книжки.

Отже, ми знаємо, що книжка «Серце віддаю дітям» вийшла у видавництві «Радянська школа» 1969 р. Дуже довго не оприлюднювали факт, що книга вперше побачила світ 1968 р. в Німецькій Демократичній Республіці в берлінському видавництві «Volk und Wissen». Це суперечило видавничій політиці СРСР, виходячи з якої неодмінною умовою публікації книги за кордоном був обов'язковий її вихід у СРСР. В іншому випадку це вважалося політичним прецедентом, незалежно від змісту книжки.

Мене завжди цікавило, чому Василь Олександрович віддав свій рукопис до видавництва «Радянська школа». У мене склалося враження, що він не любив віддавати свої рукописи до цього видавництва, яке звіряло курс тільки за Москвою, мало слабо виражену власну позицію, публікувало переважно підручники, методичні посібники та інтерпретаційну літературу. Книжка Сухомлинського навіть за своїм призначенням вибивалася з цього видавничого ряду, і він міг припустити, що її не зустрінуть із розкритими обіймами.

Василь Олександрович уже мав досвід спілкування з цим видавництвом. Наведу цитату з його листа до О. Г. Дзеверін, співробітника Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, з яким він вів постійне листування: "Я так і знав, що ви будете дорікати мені: чому книжка вийшла в Москві, а не у нас, на Україні (йдеться про книжку «Педагогический коллектив средней школы».– М.: Учпедгиз, 1958. — *О. С.*). Це не моя вина. З рік лежав рукопис в Києві, одержав таку рецензію...

Хіба мені це не боляче? Я б не сказав, що хтось має особисто якусь неприязнь. Мені здається, що основною причиною тут є оте ж саме: "Дивіться, які ми погані..." Кожен вважає за честь для себе бити, трощити, висотувати з автора жили. Ніде правди діти, я вважав би для себе за честь, якби ця книжка вийшла в Києві".

До середини 1960-х рр. твори Сухомлинського вже досить часто виходили в московських видавництвах, і не тільки педагогічних. Завдяки цьому він мав велику авдиторію для ознайомлення зі своїми ідеями та змогу донести їх до широкого читача. З кожним роком Сухомлинський ставав усе більш затребуваний, дедалі активніше виступав у жанрі публіцистики. Напевно, він запропонував рукопис «Радянській школі» тому, що московські видавництва вже працювали над іншими його книжками; або він міг думати, що в Києві таки буде легше опублікувати «Серце...», — можливо, він обрав саме таку тактику, виходячи з подальших кроків. Хто знає...

1963 року, вже під час роботи Сухомлинського над рукописом «Серця...», до Павлиша приїхала делеґація вчителів з НДР, щоб познайомитися з Василем Олександровичем і його школою. Його статті й книги ще з 1961 року публікувалися в німецьких журналах і видавництвах. Серед учасників делеґації був Юрґен Польцин, учитель, директор школи-інтернату, потім керівник Центру трудового навчання, з яким у Василя Олександровича згодом склалися дружні стосунки.

Зустрічаючись і розмовляючи з гостями в Павлиші, Василь Олександрович, як він це часто робив, окрім інших тем, торкався й того, над чим він працює, які проблеми його хвилюють. Можливо, він показав рукопис «Серця...», і, думаю, гості захотіли побачити цю книжку виданою в НДР.

Хай там як, але ідея опублікувати книгу «Серце віддаю дітям» одночасно в двох країнах (або в НДР одразу ж після виходу з друку в СРСР) набула реальних рис, про що читаємо запис у «Каталозі нових книг СРСР» (№34.– 1966 р.) бюлетеня «Міжнародна книга».

Подальший шлях перетворення рукопису на книжку я відновлювала з листування Сухомлинського з видавництвами. Листування з німецькими колеґами зберігається в ЦДАВО України (Ф.5097, оп.1, спр.1120), з видавництвом «Радянська школа» — там само, у фонді Сухомлинського (спр.990). Натомість архів українського видавництва надзвичайно бідний, несистематичний, у ньому не збереглося практично нічого, що стосувалося б нашої теми (Ф.819, оп.3).

Точну дату надсилання Сухомлинським рукопису до видавництва «Радянська школа» мені встановити не вдалося, але думаю, що це середина 1963 року. Про це свідчить і лист із видавництва від 15.07.1963 р. за підписом головного редактора Є. Тополь, де зокрема сказано таке: "Видавництво «Радянська школа» схвально ставиться до Вашої пропозиції про видання книги, в якій було б у широкому плані висвітлено систему виховної роботи школи. Але для вирішення питання про строк видання, обсяг, мову книги і т. д. нам потрібно ознайомитися з рукописом. Можливо, слід було б разом з Вами продумати і уточнити саму назву книги. Тому, в разі Вашої згоди, просимо надіслати рукопис до видавництва для ознайомлення" (Ф. 5097, оп. 1, спр. 983.– Арк. 28). Є всі підстави вважати, що мова йде саме про книжку «Серце віддаю дітям».

Імовірно, повернувшись до НДР, Юрґен Польцин переговорив про можливість видати книгу «Серце віддаю дітям» із впливовими функціонерами від освіти, які

"дали добро" на її публікацію в НДР одночасно з публікацією в СРСР. Цими людьми були Герхард Нойнер, директор Науково-дослідного інституту педагогіки в Берліні, згодом Президент Академії педагогічних наук НДР, а також Марґот Гоннекер, міністр освіти НДР, дружина Еріка Гоннекера, першого секретаря Соціалістичної єдиної партії Німеччини, керівника НДР.

Як свідчить листування, рукопис у видавництво передав Герхард Нойнер у серпні 1965 року. Цілком імовірно, Василь Олександрович під час своєї першої поїздки до НДР у складі делеґації працівників освіти УРСР 1965 р. зустрічався з Юрґеном Польцином і, познайомившись із Герхардом Нойнером, передав йому рукопис книги — ґрунт для цього вже було підготовано.

Сприйняття книжки в НДР теж не було простим і безхмарним. Освіта молодої країни тільки ставала на "соціалістичні рейки", і, судячи з представленого тут листування, керівники освіти найдужче боялися відхилитися від "генеральної лінії", яку визначали з СРСР, вони прагнули перейняти в цілому авторитарну модель навчання, орієнтовану на здобуття знань, усіляко відмежовуючись від недавнього минулого, від ідей реформаторської педагогіки, популярної в досоціалістичний період, з її активністю, самодіяльністю, свободою проявів особистості дитини. Водночас опис побуту українського села 1950-х рр., дуже, по суті, злиденного, особистого життя маленьких дітей, їхніх родин, на які незабутній вплив мали війна і німецька окупація, теж, загалом, сприймали насторожено, про що також свідчить листування з німецькими видавцями.

1966 року Василь Олександрович знову відвідав НДР як учасник і доповідач Міжнародної наради в Потсдамі з проблем трудового виховання. Цього разу

він їхав уже до своїх друзів, які підтримували його самого і його працю. Він побував у редакції видавництва «Volk und Wissen», де редактор Рут Каліновскі вже працювала над книжкою.

Але після того, як Сухомлинський отримав рецензії з видавництва «Радянська школа», що вимагали докорінно переробити концептуальні, надзвичайно значущі для педагога думки і рукопис загалом, ідея випустити книгу одночасно в двох країнах — УРСР і НДР — почала поступово переходити в царину фантастики. Читачеві буде цікаво прочитати рецензії з особистого архіву Василя Олександровича, наведені в нашій книжці.

Українська сторона всіляко затягувала публікацію, змушуючи переробляти рукопис. Василь Олександрович, не бажаючи змінювати концептуальні речі, терпляче і покірно вносив правки одночасно в два тексти, які перебували в українському та німецькому видавництвах. Німецькі колеги дивувалися необхідності нескінченно переробляти текст, це можна зрозуміти з листування.

Не випускаймо з уваги, що наставав 1967 рік — час випробувань і потрясінь для Василя Олександровича, коли після початку публікацій у часописі «Народное образование» статей «Етюди про комуністичне виховання» на його адресу з'явились офіційні звинувачення в "абстрактному гуманізмі". Ця дискусія всебічно представлена в моїй книзі «Етюди про В. О. Сухомлинського. Педагогічні апокрифи», що вийшла у видавництві «Акта» 2008 р.

Загальне тло несприйняття офіційними особами ідей Сухомлинського, неґативні імпульси й оцінки, які йшли з Москви, дуже чітко вловлювалися в Києві.

І, звичайно, радянське видання, хоча й доповнене відповідно до зауважень рецензентів, завмерло. У такій ситуації поява цієї книжки була б проблематичною, якби німецьке видавництво (через Герхарда Нойнера і Марґот Ґоннекер, яка була однокурсницею Юрґена Польцина в інституті) не домоглося рішення випустити «Серце віддаю дітям» окремим виданням, не чекаючи на вихід у світ української книги, тобто незалежно від «Радянської школи» (Сухомлинський про це дізнався з листа від 17.09.1967 р.).

1968 року книжка виходить у НДР. Це було прикрою несподіванкою для радянських видавців, які думали, що коли книжка не вийде в Києві, то це автоматично усуває її появу в Берліні. Факт наявності (хай навіть у НДР) не виданої в СРСР книги був неприпустимим для радянської політико-ідеологічної видавничої політики.

В. О. Сухомлинський дістав свою порцію осуду і партійної критики, але становище треба було виправляти. Й ось у редакції естетичного виховання видавництва «Радянська школа» в терміновому порядку виходить у світ стражденна книга (здана в набір 22.V.1968 р., підписана до друку 29.I.1969 р.).

Думаю, що Василь Олександрович, попри всі перипетії, зустрів її появу з великою радістю.

Вийшовши досить скромним для радянських видань накладом у 40000 примірників, книжка «Сердце віддаю дітям» почала свою, можна сказати, тріумфальну ходу по країнах і континентах. За підрахунками Ганни Іванівни Сухомлинської (найточнішими, хоча далеко не вичерпними) її видавали 55 разів 30 мовами світу (на 1998 р.) багатомільйонними накладами. Саме видавництво «Радянська школа» видавало її 11 разів, іноді

двічі на рік, а німецьке видавництво «Volk und Wissen» сім разів. У різних друкованих виданнях опубліковано понад 70 відгуків та рецензій. Ми подаємо в цьому виданні ті з них, які присвячені лише книзі «Серце віддаю дітям», — із плином часу в публікаціях більше обговорюють творче впровадження розвинених у ній ідей та практику роботи різних навчально-освітніх установ.

Хочу особливо відзначити видання «Серце віддаю дітям» 1998 р. (Гамбург, Німеччина), яке здійснила своїм коштом німецька дослідниця творчості Сухомлинського доктор Еріка Гартманн. Вона прагнула показати західнонімецькому читачеві, що ця книжка цінна насамперед своєю педагогічною філософією, що ідеологія в ній є вторинною. Доктор Гартманн радилася зі мною щодо вилучення з тексту надто ідеологічно насичених уривків, я ж заперечувала проти цього і, як виявилося, не мала рації.

Педагогічна громадськість України висунула В. О. Сухомлинського та його книжку «Серце віддаю дітям» (видання 1973 р.) на здобуття найвищої нагороди УРСР — Державної премії посмертно, що теж було безпрецедентним. Премія була вручена Ганні Іванівні Сухомлинській 1974 року.

Кілька уточнень щодо структурування текстів. Книга «Серце віддаю дітям» друкується за архівними першоджерелами. Зміни та доповнення, внесені Василем Олександровичем до пізніших варіантів через "побажання" рецензентів і видавництва, а також ті, що ввійшли в текст 1969 р., подано у примітках. Їх уміщено в структурі тексту на парних сторінках і наведено дрібнішим шрифтом. Той матеріал, що у процесі редагування був вилучений, відновлено на своєму місці й позначено курсивом.

Усі виділення в тексті (жирним шрифтом) зроблено Василем Олександровичем.

У розділі «Редакційні стратегії» листування Сухомлинського з видавництвами, як українським, так і німецьким, розташоване у хронологічному порядку, як і офіційні рецензії на книгу, і бібліографічні покажчики.

Отже, читачу, ти тримаєш у руках незвичайну книжку Василя Олександровича Сухомлинського з добре знайомою назвою «Серце віддаю дітям». Ця назва сьогодні відома практично всім і має досить широкий асоціативний ряд. Щонайперше вона пов'язана з ім'ям Сухомлинського, який увів її в суспільний і педагогічний дискурс більше ніж 40 років тому. Поступово цей вислів перетворився на стійкий — певне, тому, що він характеризує професію вчителя, відображає її глибинну суть і неминущу цінність — любов до дітей. Сьогодні під назвою «Серце віддаю дітям» проводять конкурси на звання найкращого вчителя і різні тематичні заходи, створюють клуби, номінації тощо. Це свідчить про те, що педагогічне середовище поділяє гуманістичні ідеї Василя Олександровича щодо вчителя, дитини та навчання, — хай навіть це словосполучення стає символом, із плином часу все більше відокремлюючись від свого автора.

Сьогодні, якщо набрати «Серце віддаю дітям» в Інтернеті, то пошукові системи знаходять 2 540 000 посилань. Це, погодьтеся, доволі багато. Проте цей широковідомий, узагальнений вислів перш за все відсилає нас до першоджерела книжки «Серце віддаю дітям». Прочитаймо ж її ще раз, такою, якою її писав Василь Олександрович Сухомлинський — із думкою про дитину, її розвиток, її щастя.

Ольга Сухомлинська

ПОДЯКИ

Щира подяка всім, хто сприяв появі цього видання книги і:

насамперед Всеукраїнській асоціації Василя Сухомлинського, її членам, як колективним, так й індивідуальним, які своєю участю в роботі Асоціації матеріалізували цей проект;

особлива подяка директору Центрального державного архіву органів державної влади та управління України Наталії Василівні Маковській і всьому колективу за сприяння та оперативне надання всіх необхідних для цього видання матеріалів;

спасибі також викладачеві Херсонського державного університету Ірині Вікторівні Гоштанар за якісний переклад російською та українською мовами листів на адресу Василя Олександровича з НДР;

дякую Тетяні Віталіївні Філімоновій, старшому науковому співробітникові Інституту педагогіки за підготовку матеріалів до друку;

приношу також подяку видавництву «Акта», її директору Галині Федорець, яка взяла на себе непросту роботу з видання текстів і матеріалів.

ВАСИЛЬ
СУХОМЛИНСЬКИЙ

СЕРЦЕ ВІДДАЮ ДІТЯМ

(НОВЕ ПРОЧИТАННЯ)

Передмова 29

Розділ І. "Школа радості"

Мої педагогічні переконання 39
Перший рік — вивчення дітей 56
Батьки моїх вихованців 58
Школа просто неба 74
Школа Просто неба розсовує стіни.
Наш куточок мрії 95
Природа — джерело здоров'я 103
Кожна дитина — художник 111
Турбота про живе й прекрасне 115
Ми слухаємо музику природи 125
Наші зимові радощі і клопоти 141
Наше перше свято жайворонка 145
Як ми вчилися читати і писати 146
Ти живеш серед людей, мій сину 161
Наш колектив — дружна родина 170
Ми живемо в саду здоров'я 173
Думки напередодні першого навчального року 174

Розділ II. Роки дитинства

Що таке початкова школа? ... 181
Здоров'я, здоров'я і ще раз здоров'я ... 187
Навчання — частка духовного життя ... 200
Триста сторінок "Книги Природи" ... 224
Тисяча завдань із живого задачника ... 249
Наші "подорожі" земною кулею ... 265
Дайте дитині радість розумової праці, радість успіху в навчанні ... 277
Кімната Казки ... 301
Продовження казки — наш "Острів див" ... 314
Пісня відкриває перед дитиною красу світу ... 318
Книга в духовному житті дитини ... 327
Культ рідного слова ... 338
Наш куточок краси ... 364
Біля джерел життєвого ідеалу ... 368
Не можна жити і дня без тривоги за людину ... 381
Працю надихають шляхетні почуття ... 397
Ви майбутні господарі своєї батьківщини, юні ленінці ... 423
Діти вступають в організацію юних ленінців ... 440
Боротись і перемагати — як Ленін ... 442
Ланка "Сміливих і безстрашних" ... 447
Ми прощаємося з літом ... 457

ПЕРЕДМОВА [1]

Шановні читачі, колеґи, вчителі, вихователі, директори шкіл!

Ця праця, складена з трьох самостійних книг, є підсумком тридцятидворічної роботи в школі — підсумком роздумів, турбот, тривог, хвилювань. Усе моє педагогічне життя минуло в сільській школі. Я рідко виїжджав зі свого села, хоча можна було багато їздити, більше бачити світ — і в своїй країні, і за кордоном. Щоразу, коли треба було на кілька днів розлучитися зі школою, моє серце відчувало тривогу: а як же діти? Хіба можна їх залишати самих? І якщо тільки можливо було відмовитися від подорожі, я відмовлявся, залишався з дітьми. Ми разом з малюками йдемо до лісу, на берег річки, в далекий степовий яр, зарослий чагарником, переправляємося на тихий острівець на Дніпрі ... відбувається щось цікаве, відкривається якась нова рисочка дитинства, й ось уже з хвилюванням думаєш: адже ця рисочка, либонь, ніколи не відкрилася б переді мною, якби я поїхав від вас, любі мої діти, якби не був у ці миті з вами.

Жодних узагальнювальних висновків, дорогий читачу, я не роблю, нікому своїх думок не накидаю. Хочу тіль-

∞ 1

ПЕРЕДМОВА

Шановні читачі, колеги — вчителі, вихователі, директори шкіл!

Ця праця є підсумком багаторічної роботи в школі — підсумком роздумів, турбот, тривог, хвилювань.

Тридцять три роки безвиїзної праці в сільській школі були для мене великим, ні з чим не порівнянним щастям. Я присвятив своє життя дітям, і після тривалих роздумів назвав свою працю «Серце віддаю дітям», вважаючи, що маю на це право. Хочеться розповісти педагогам — і тим, хто трудиться в школі зараз, і тим, хто прийде до школи після нас,— про великий період свого життя — період, який дорівнює десятиріччю. Від того дня, коли маленька дитина-нетямка, як часто ми, педагоги, називаємо її, приходить у школу, до тієї урочистої хвилини, коли юнак чи дівчина, отримуючи з рук директора атестат за середню школу, стає на шлях самостійного трудового життя. Цей період є періодом становлення людини, для вчителя ж він — величезна частина його життя. Що найголовніше було в моєму житті? Без роздумів відповідаю: **любов до дітей**.

Може бути, ви, шановний читачу, з чимось у моїй праці не погодитеся, можливо, щось у ній здасться вам дивним, чудним, заздалегідь прошу вас: не розглядайте цю книжку як універсальний посібник з навчання дітей, підлітків, юнаків, дівчат. Якщо висловитися мовою педагогічної термінології, то цю працю присвячено позакласній виховній роботі (або виховній роботі у вузькому сенсі цього поняття). Я не ставив своїм завданням охопити урок, усі дидактичні деталі процесу вивчення основ наук.

далі див. стор. 32

ки сказати, що тридцять два роки безвиїзного перебування в сільській школі були для мене великим, ні з чим не порівнянним щастям. Я віддав усе своє життя дітям, і після тривалих роздумів назвав свою працю «Серце віддаю дітям», вважаючи, що маю на це право. Хочеться розповісти педагогам — і тим, хто трудиться в школі зараз, і тим, хто прийде до школи після нас,— про великий період свого життя — період, який дорівнює десятиріччю. Від того дня, коли маленька дитина-нетяма, як часто називали її ми, педагоги, приходить до школи ще як дошкільнятко, і до тієї урочистої хвилини, коли юнак чи дівчина, отримуючи з рук директора атестат зрілості, стає на шлях самостійного трудового життя. Цей період є періодом становлення людини, для вчителя ж він — величезна частина його життя. Що найголовніше було в моєму житті? Без роздумів відповідаю: любов до дітей. Ще раз повторюю, мій дорогий читачу: нікому не накидаючи своїх думок, не закликаючи педагогів працювати тільки так, як розповідається в цих книгах, хочу сказати своє слово про любов до дітей. Якби редактор порадив дати якийсь інший заголовок цій праці, я б назвав її "Як я люблю дітей".

Може бути, ви, шановний читачу, з чимось у моїй праці не погодитеся, можливо, щось у ній здасться вам дивним, чудним, заздалегідь прошу вас: не розглядайте цю книжку як універсальний посібник з навчання дітей, підлітків, юнаків, дівчат. У школі є програма, є урок, є учні, є педагог з його знаннями, є шкільний режим... але є й така річ, як серце вчителя — живої людини, що по-батьківськи, по-материнськи переймається кожним кроком, кожним вчинком, кожною зміною в погляді, у словах дитини... Якщо висловитися мовою педагогічної термінології, то ця праця присвячена позакласній виховній роботі (або виховній ро-

Примітка

продовження ∞ 1

Якщо говорити мовою тонких людських стосунків, то цю працю присвячено серцю педагога. Я прагнув розповісти про те, як ввести маленьку людину в світ пізнання навколишньої дійсності, як допомогти їй навчатися, полегшити її розумову працю, як пробудити і зміцнити в її душі шляхетні почуття і переживання, як виховати людську гідність, віру в доброносне в людині, безмежну любов до рідної радянської землі, як заронити в тонкий розум і чуйне серце дитини перші зерна вірності високим комуністичним ідеалам.

Книжка, яку ви зараз взяли до рук, присвячена виховній роботі з початковими класами. Іншими словами, вона присвячена світу дитинства. А дитинство, дитячий світ — це світ особливий. Діти живуть своїми уявленнями про добро і зло, честь і безчестя, людську гідність; вони мають свої критерії краси, у них навіть є свій вимір часу: в роки дитинства день здається роком, а рік — вічністю. Маючи доступ до казкового палацу, ім'я якому — **Дитинство**, я завжди вважав за необхідне стати в якійсь мірі дитиною. Тільки за цієї умови діти не дивитимуться на вас як на людину, що випадково проникла за браму їхнього казкового світу, як на сторожа, котрий охороняє цей світ, сторожа, якому байдуже, що коїться всередині цього світу.

Ще одне застереження хочеться зробити в зв'язку зі змістом книги і характером досвіду. Початкова школа — це насамперед творча праця одного вчителя. Тому я свідомо уникав показувати працю педагогічного колективу, батьків. Якби це все було показане в книжці, вона виросла б до величезних розмірів.

далі див. стор. 34

боті у вузькому сенсі цього поняття) — я не ставив собі завдання охопити урок, усі дидактичні деталі процесу вивчення засад наук... Якщо говорити мовою ***людських*** *відносин, то ця праця присвячена серцю педагога. Я прагнув розповісти про те, як ввести маленьку людину в світ пізнання навколишньої дійсності, як допомогти їй вчитися, полегшити її розумову працю, як пробудити і зміцнити в дитячій душі шляхетні почуття і переживання, як виховати людську гідність, віру в доброносне в людині, безмежну любов до рідної радянської землі, як заронити в тонкий розум і чуйне серце дитини перші зерна вірності високим комуністичним ідеалам.*

Перша книжка цієї праці — книжка, яку Ви зараз узяли до рук, дорогий читачу, присвячена виховній роботі з початковими класами. Іншими словами, вона присвячена світу дитинства. А дитинство, дитячий світ — це світ особливий. Діти живуть своїми уявленнями про добро і зло, честь і безчестя, людську гідність; вони мають свої критерії краси, у них є навіть свій вимір часу: в роки дитинства день здається роком, а рік — вічністю. Маючи доступ до казкового палацу, ім'я якому — ***Дитинство****, я завжди вважав за необхідне стати в якійсь мірі дитиною. Тільки за такої умови діти не дивитимуться на вас як на істоту, що випадково проникла до них за браму їхнього казкового світу, як на сторожа, котрий охороняє цей світ і котрому байдуже, що коїться всередині цього світу.*

Є у Ф.М. Достоєвського прекрасні слова: "Увійдімо ж до судової зали з думкою про те, що й ми винні". Увійдімо до казкового палацу — ***Дитинства*** *— з палким дитячим серцем, у якому живе, тріпоче пульс дитячого життя, з думкою про те, що і я був дитиною. Дитина довірятиме*

Примітка

закінчення ∞ 1

У книзі про дитинство неможливо було не сказати про родини, з яких прийшли діти, про батьків. В окремих сім'ях, особливо після Великої Вітчизняної війни, була похмура, іноді гнітюча обстановка, деякі батьки ніяк не могли стати прикладом для дітей. Я не міг промовчати про це. Якби я не дав повної, правдивої характеристики родинної обстановки, незрозуміла була би спрямованість усієї системи виховної роботи. Я твердо вірю в могутню силу виховання — в те, у що вірили Н. К. Крупська, А. С. Макаренко та інші видатні педагоги.

вам тоді, коли вона серцем відчує, що ви розумієте цю найпростішу і водночас наймудрішу істину.

Дитина є дитина.

Не всі моральні й політичні ідеї, приступні юнакові, навіть підлітку, можуть бути доступні маленькій дитині. Не можна поспішати з роз'ясненням істин, які не можуть бути зрозумілими через вікові особливості. Не можна підходити до такої святої справи, як патріотичне виховання дітей, з тими самими уявленнями, з тією самою міркою, що й до дорослої, зрілої людини. Я завжди був твердо переконаний і донесу своє переконання до кінця, що природа — дерева, квіти, птахи, синє небо рідної землі, казка — це в роки дитинства є нічим не замінною силою, яка виховує священне почуття любові до Батьківщині. На сторінках, які я пропоную Вам прочитати, може й не бути слів про Батьківщину, про комунізм, про партію — я дуже дбайливо ставлюся до цих слів і боюсь перетворити їх на розмінну монету,— але ці тексти всім своїм духом навчають, як виховати справжніх патріотів.

Ще одне застереження хочу зробити в зв'язку зі змістом книжки і характером досвіду. Початкова школа — це насамперед творча праця одного вчителя. Тому я свідомо не показував працю педагогічного колективу, батьків. Якби це все було показане в книзі, вона виросла б до величезних розмірів.

У книзі про дитинство неможливо було не сказати про сім'ї, з яких прийшли діти, про батьків. В окремих родинах, особливо після Великої Вітчизняної війни, була похмура, іноді гнітюча обстановка, деякі батьки ніяк не могли стати прикладом для дітей. Я не міг промовчати про це. Якби я не дав повної, правдивої характеристики родинної обстановки, незрозуміла була би спрямованість усієї

системи виховної роботи. Я твердо вірю в могутню силу виховання — в те, у що вірили Н.К. Крупська й А.С. Макаренко. Моїм девізом є слова Д.І. Писарєва: "Людська природа до такої міри багата, сильна й еластична, що вона може зберігати свіжість і свою красу посеред найбільш гнітючого неподобства оточення"[1].

Перша книга моєї праці вийде з друку, мабуть, тоді, коли почнеться мій тридцять третій рік педагогічної праці. Друга книга побачить світ наприкінці 34-го року, третя — наприкінці 35-го. Я вірю в те, що прийде день, коли за парту сядуть онуки тих, хто був моїми першими учнями в рідному селі. Хочеться з ними, з онуками, ще раз пройти шлях від ***Школи під блакитним небом*** *— так я назвав період дошкільного виховання, напередодні вступу до 1-го класу — до отримання атестата зрілості. Вірю, що це буде. Джерело моєї віри — любов до дітей.*

Прошу Вас, дорогі читачі, пишіть листи з відгуками про цю книжку на адресу: с. Павлиш Онуфріївського району Кіровоградської області, УРСР, Сухомлинському Василеві Олександровичу.

Приїжджайте до нас у гості. У нас тільки протягом трьох місяців 1967 року (лютий, березень, квітень) були в гостях вчителі з Приморського, Красноярського, Краснодарського, Алтайського, Ставропольського країв, Кіровської, Калінінської, Калінінградської, Свердловської, Липецької, Харківської, Дніпропетровської, Київської, Полтавської, Львівської, Одеської, Сумської, Черкаської, Миколаївської, Кримської, Луганської, Івано-Франківської областей; з Башкирської, Татарської, Марійської, Північно-Осетинської, Комі АРСР, з Молдавії, Вірменії, Азербайджану, Таджикистану.

[1] Писарев Д.И. Сочинения.– Т.IV.– М., 1956.– С.101.

*Дорогим гостем буде в нас кожен учитель. Хочеться, щоб у нашій **Школі педагогічної культури** побували всі, хто вже працює творчо і хоче посперечатися з нами. Хочеться, щоб побували й ті, хто бажає працювати творчо.*

РОЗДІЛ І
"ШКОЛА РАДОСТІ"

МОЇ ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ

Після десяти років педагогічної роботи я був призначений директором Павлиської середньої школи. Тут завершилося формування моїх педагогічних переконань, які складалися в перше десятиріччя педагогічної праці. Тут мені кортіло побачити свої переконання в живій творчій справі.

Чим більше я прагнув утілити свої переконання в практику, тим зрозуміліше ставало, що керування навчально-виховною роботою — це правильне поєднання розв'язання ідеологічних і організаційних завдань у масштабі всієї школи з особистим прикладом у праці. Роль директора школи як організатора педагогічного колективу незмірно зростає, якщо вчителі бачать у його праці приклад високої педагогічної культури, безпосереднього вихователя дітей.

Виховання — то є насамперед постійне духовне спілкування вчителя і дитини. Великий російський педагог К.Д. Ушинський назвав директора головним вихователем школи. Але за яких умов здійснюється роль головного вихователя?

Виховувати дітей через учителів, бути вчителем учителів, навчати науки і мистецтва виховання — це дуже важливий, але тільки один бік багатогранного процесу керування школою. Якщо головний вихователь лише навчає, як виховувати, але безпосередньо не спілкується з дітьми, він перестає бути вихователем.

Уже з перших тижнів директорської роботи факти переконували в тому, що переді мною залишиться назавжди закритим шлях до серця дитини,

якщо я не матиму з нею спільних інтересів, захоплень і прагнень. Я переконувався, що без прямого, безпосереднього виховного впливу на дітей я як директор втрачу найважливішу якість педагога-вихователя — здатність відчувати духовний світ дітей. Я заздрив класним керівникам: вони завжди з дітьми. Ось вихователь проводить задушевну бесіду, ось він збирається з вихованцями до лісу, на річку, на роботу в поле. Діти з нетерпінням чекають ті дні, коли вони підуть на екскурсію, будуть варити кашу і ловити рибу, ночувати просто неба, вдивлятися в мерехтіння зірок. А я, директор, залишаюся ніби осторонь. Я змушений тільки організовувати, радити, помічати вади і виправляти їх, заохочувати потрібне і забороняти небажане. Без цього, звичайно, не можна обійтися, але я відчував незадоволеність своєю роботою.

∞2 Я знаю багатьох прекрасних директорів шкіл, які беруть активну участь у виховній роботі: директора Смілянської середньої школи Черкаської області Г. П. Михайленка, Богданівської середньої школи Кіровоградської області І. Г. Ткаченко, Олександрійської середньої школи № 13 І. А. Шевченко, Кормянської середньої школи-інтернату Гомельської області М. А. Дмитрієва, Красноярської восьмирічної школи № 8 Л. М. Ширяєву, школи-інтернату № 14 м. Києва А. Г. Калінічева. Це — справжні майстри педагогічного процесу. Їхні уроки є зразком для вчителів. Вони беруть активну участь у житті й діяльності піонерської та комсомольської організацій. У них є чого повчитись і вчителю, і класному керівникові, і піонерському вожатому.

Моя невдоволеність не має бути витлумачена як недооцінка ролі директора в розв'язанні ідеологічних і організаційних завдань школи. Без організатора, без ідеологічної одностайності, що виражається в єдиній цілеспрямованості педагогічного колективу, школа є немислима. Проте я бачив, що саме організаторська роль директора буде піднята ще вище, якщо я стану безпосереднім вихователем дітей, якщо в моїй праці вчителя бачитимуть приклад високої педагогічної культури.∞[2] Мені здавалося, і це переконання зараз стало ще глибшим, що найвища міра виховної майстерності — це безпосередня і дуже тривала участь директора школи в житті одного з первинних учнівських колективів. Мені хотілося бути з дітьми, переживати їхні радощі й смутки, відчувати близькість дитини, яка для вихователя є однією з найвищих насолод творчої праці. Час від часу я намагався включитися в життя того чи того дитячого колективу: йшов разом з учнями на роботу або в похід рідним краєм, їздив на екскурсії, допомагав творити ті неповторні радощі, без яких годі уявити повноцінне виховання.

Проте і я, і діти відчували якусь штучність цих взаємин. Мені не давала спокою нарочитість педагогічної ситуації: учні не забували, що з ними я буду лише деякий час. Справжня духовна спільність народжується там, де вчитель надовго стає другом, однодумцем і товаришем дитини в спільній справі. Я відчував, що така спільність необхідна мені не тільки для радості творчої праці, а і для того, щоб навчати своїх колеґ науки й мистецтва виховання. Живе, безпосереднє, повсякденне спілкування з дітьми — джерело думок, педагогічних відкриттів, радостей, печалей, розчарувань, без яких немислима є творчість у нашій праці. Я ді-

йшов висновку, що головний вихователь мусить бути вихователем невеличкого дитячого колективу, другом і товаришем дітей. Ця впевненість ґрунтувалася на педагогічних переконаннях, які склалися в мене ще до роботи в Павлиській школі.

Це насамперед переконання в тому, що справжня школа — це не тільки місце, де діти набувають знань і вмінь. Навчання — то є дуже важлива, але не єдина сфера духовного життя дитини. Чим пильніше я придивлявся до того, що́ всі ми звикли називати навчально-виховним процесом, тим більше переконувався, що справжня школа — це багатогранне духовне життя дитячого колективу, в якому вихователь і вихованець об'єднані безліччю інтересів і захоплень. Людина, яка зустрічається з учнями лише на уроці — по той бік вчительського столу, а по цей учні, — не знає дитя-

---

∞3 Видатний польський педагог Януш Корчак в одному з листів нагадує про необхідність піднятися до духовного світу дитини, а не ставитися поблажливо до неї. Це дуже тонка думка, в сутність якої нам, педагогам, треба заглибитися. Не ідеалізуючи дитини, не приписуючи їй якихось чудесних властивостей, справжній педагог не може не враховувати того, що дитяче сприйняття світу, дитяча емоційна і моральна реакція на навколишню дійсність відрізняються своєрідною ясністю, тонкістю, безпосередністю. Заклик Януша Корчака піднятися до духовного світу дитини треба розуміти як найтонше розуміння й відчуття дитячого пізнання світу — пізнання розумом і серцем.

чої душі, а хто не знає дитини, той не може бути вихователем. Для такої людини за сімома печатями закрито думки, почуття і прагнення дітей. Учительський стіл часом стає тим муром, через який учитель веде "наступ" на свого "супротивника" — учнів, та частіше цей стіл перетворюється в обложену фортецю, яку "супротивник" здобуває виснаженням, а "воєначальник", що сховався в ній, почувається зв'язаним по руках і ногах.

З болем я бачив, як навіть у вчителів, котрі знають свій предмет, виховання іноді перетворюється на запеклу війну тільки тому, що жодні духовні нитки не пов'язують педагога й учнів, і душа дитини — застебнута на всі ґудзики сорочка. Головна причина потворних, неприпустимих стосунків між наставником і вихованцем, що мають місце в окремих школах, — це взаємна недовіра й підозрілість: іноді вчитель не відчуває сокровенних рухів дитячої душі, не переживає дитячих радощів і журби, не прагне подумки поставити себе на місце дитини.∞3

Я твердо переконаний, що є якості душі, без яких людина не може стати справжнім вихователем, і серед цих властивостей на першому місці — вміння проникнути в духовний світ дитини. Тільки той стане справжнім учителем, хто ніколи не забуває, що він сам був дитиною. Біда багатьох учителів (діти і особливо підлітки називають їх сухарями) полягає в тому, що вони забувають: учень — це насамперед жива людина, яка вступає в світ пізнання, творчості, людських взаємин.

У вихованні немає розрізнених речей, що діють на людину ізольовано. Урок являє собою найважливішу організаційну форму процесу пізнання світу учнями. Від того, як діти пізнають світ, які переконання форму-

ються в них, залежить увесь лад їхнього духовного життя. Але пізнання світу не зводиться лише до засвоєння знань. Біда багатьох учителів у тому, що вони вимірюють і оцінюють духовний світ дитини тільки оцінками і балами, ділять усіх учнів на дві категорії залежно від того, вчать або не вчать діти уроки.

Та якщо в такому непривабливому становищі опиняється вчитель, який однобічно розуміє багатогранність духовного життя, то що ж можна сказати про директора, котрий бачить свою місію тільки в тому, щоб здійснювати контроль за роботою вчителів, своєчасно давати "загальні вказівки", дозволяти або забороняти? Його становище є ще більш непривабливим. Мене така роль обтяжувала. Я страждав, коли, траплялося, приходив до учнів, а вони чимось захоплені зі своїм вихователем, ти звертаєшся до них, а вони не помічають тебе: діти живуть багатим духовним життям зі своїм вихователем, вони мають свої таємниці. Чи потрібен такий директор школи? Ні, не потрібен. Методи і форми керівництва, що склалися в дореволюційній школі, коли директор був по суті інспектором над учителем, чиновником-адміністратором, в обов'язки якого входило стежити, чи правильно викладає педагог програму, чи

∞ 4 **Своїх** у тому сенсі, що він з перших днів перебування дитини в школі до отримання атестата зрілості сходить з нею зі щабля на щабель, безпосередньо дбає про її розумовий, моральний, естетичний, емоційний, фізичний розвиток, має з нею спільні духовні інтереси, передає їй свої духовні багатства.

не сказав він чогось зайвого або хибного, в наші дні стали анахронізмом. *Освіжаючий вітер XX з'їзду партії, який відкрив життєдайні джерела ініціативи і творчості, відродив ленінські норми у всіх сферах нашого суспільного та культурного життя.*

Сутність керування сучасною школою полягає в тому, щоб у надважкій справі виховання на очах у вчителів створювався, визрівав і затверджувався найкращий досвід, який втілює в собі передові педагогічні ідеї. І той, хто є творцем цього досвіду, чия праця стає взірцем для інших вихователів, — той і має бути директором школи. Без такого директора — найкращого вихователя — годі собі уявити в наші дні школу. Виховання — то є насамперед людинознавство, *людинознання*. Без знання *психіки* дитини — її розумового розвитку, мислення, зацікавлень, захоплень, здібностей, задатків, нахилів — немає виховання. Як головний лікар лікарні не може бути справжнім лікарем без своїх пацієнтів, так і директор школи не може керувати вихователями, якщо він не має своїх вихованців.[4]

Хто є центральною фігурою в школі? В якій сфері виховного процесу директор школи мусить бути взірцем, на котрий рівняються інші вихователі? Головна фігура школи — це вихователь первинного дитячого колективу — класного колективу. Він і вчитель, який дає учням знання, і друг дітей, і керівник їхнього багатогранного духовного життя. Навчання є лише однією з пелюсток тієї квітки, яка називається вихованням у широкому сенсі цього поняття. У вихованні немає головного і другорядного, як немає головної пелюстки серед багатьох пелюсток, що створюють красу квітки. У вихованні все є головним — і урок, і розвиток різно-

бічних інтересів дітей поза уроком, і взаємини вихованців у колективі.

Я дійшов твердого переконання: ідеологічне й організаційне керування з мого боку буде значно кращим, якщо я стану безпосереднім вихователем одного з первинних класних колективів.

Після шести років роботи директором школи я став вихователем класного колективу. Хочу застерегти: це не єдиний шлях безпосереднього духовного спілкування директора і вихованців. Є й інші шляхи, вибір яких залежить від творчості директора. Але цей шлях у конкретних умовах був для мене найдоцільнішим. Працю безпосередньо вихователя дитячого колективу я розглядаю як дуже тривалий експеримент, поставлений у природних умовах.

Перше ніж перейти до розповіді про те, як і що робилося протягом низки років, зупинюся на характеристиці ще одного важливого *переконання*, що визначає вагомою мірою зміст і цілеспрямованість практичної роботи.

Винятково важливу роль у формуванні людської особистості відіграють роки дитинства, дошкільний і молодший шкільний вік. Має величезну рацію видатний письменник і педагог Л. Толстой, стверджуючи, що від народження до п'ятирічного віку дитина бере з навколишнього світу в багато разів більше для свого розуму, почуттів, волі, характеру, ніж від п'ятирічного віку до кінця свого життя. *"Хіба я не жив тоді, ці перші роки, коли навчався дивитися, слухати, говорити, спав, смоктав груди і цілував груди, і сміявся, і радував мою матір? — писав Л.М. Толстой.— Я жив і блаженно жив. Хіба не тоді я набував те, чим я тепер живу, і набував*

так багато, так швидко, що за решту життя я не придбав і однієї сотої того? Від п'ятирічної дитини до мене тільки один крок. А від новонародженого до п'ятирічного — страшна відстань"[1]. *Ці юнацькі спогади Л. Толстой написав 1878 року, навчений життям.* Ту саму думку повторив і радянський педагог А. Макаренко: людина стане тим, чим вона стала до п'ятирічного віку.

Видатний польський педагог і письменник Януш Корчак, національний герой польського народу, людина незвичайної моральної краси, писав у книжці «Коли я знову стану маленьким», що ніхто не знає, чи більше отримує школяр, коли дивиться на дошку, ніж коли непереборна сила (сила сонця, що повертає голову соняшника) змушує його поглянути у вікно. Щó корисніше, важливіше для нього тієї миті — логічний світ, затиснутий у чорній класній дошці, або світ, що пливе за шибками? Не силуйте душу людини, уважно придивляйтеся до законів природного розвитку кожної дитини, до її особливостей, прагнень, потреб.

Я запам'ятав на все життя ці слова з маленької книжечки польською мовою в сірій обкладинці. Коли я незабаром по війні дізнався про героїчний подвиг Януша Корчака, його слова стали для мене заповітом на ціле життя. Януш Корчак був вихователем сиротинця у варшавському гетто. Гітлерівці прирекли нещасних дітей на загибель у печах Треблінки. Коли Янушеві Корчаку запропонували вибрати життя без дітей або смерть разом з дітьми, він без вагань і сумнівів обрав смерть. "Пане Гольдшміт, — сказав йому гестапівець, — ми знаємо вас як гарного лікаря, вам не обов'язково

[1] Толстой Л. Собр. соч.– В 14 т.– М., 1952(3).– Т. 1.– С.330.

йти в Треблінку". "Я не торгую сумлінням", — відповів Януш Корчак. Герой пішов на смерть разом з дітьми, заспокоював їх, дбаючи, щоб у серця малюків не проник жах чекання смерті. Життя Януша Корчака, його подвиг дивовижної моральної сили й чистоти стали для мене натхненням. Я зрозумів: щоб бути справжнім вихователем дітей, треба віддати їм своє серце.

Великий російський педагог К. Ушинський писав, що ми можемо сильно любити людину, з якою постійно живемо, і не відчувати цієї любові, поки якесь нещастя не покаже нам усієї глибини нашої прихильності. Людина може прожити все життя і не знати, як палко вона любить свою батьківщину, якщо випадок, наприклад довготермінова відсутність, не покаже їй самій усю силу цієї любові. Я згадую ці слова щоразу, коли тривалий час не бачу дітей, не відчуваю їхніх радощів і прикрощів. З кожним роком у мене все більше міцніло переконання: одна з визначальних рис педагогічної культури — це почуття прихильності до дітей. Але якщо почуттю, за словами К. Станіславського, "наказувати не можна", то виховання почуттів учителя, вихователя є самою сутністю високої педагогічної культури.

Без постійного духовного спілкування вчителя і дитини, без взаємного проникнення у світ думок, почуттів, переживань одне одного немислима емоційна культура як плоть і кров культури педагогічної. Найважливіше джерело виховання почуттів педагога — це багатогранні емоційні стосунки з дітьми в єдиному, дружньому колективі, де вчитель є не тільки наставником, а й другом, товаришем. Емоційні стосунки немислимі, якщо вчитель зустрічається з учнями

тільки на уроці й діти відчувають на собі вплив педагога тільки в класі.

Звичайно, не можна протиставляти "світ, затиснутий у чорній класній дошці", і "світ, що пливе за шибками". Не можна навіть припустити думки про те, що обов'язкове навчання — це насильство над душею людини, класна дошка — поневолення дитячої свободи, а світ за вікнами — справжня свобода.

У роки, що передували роботі в Павлиській школі, я багато разів переконувався в тому, яку величезну роль відіграє в житті дитини вчитель початкових класів. Він мусить бути для дитини так само дорогою і рідною людиною, як мати. Віра маленького школяра у вчителя, взаємна довіра між вихователем і вихованцем, ідеал людяності, який бачить дитина в своєму вихователеві,— це елементарні й водночас найскладніші, наймудріші правила виховання, осягнувши які вчитель стає справжнім духовним наставником. Одна з найцінніших якостей вихователя — людяність, глибока любов до дітей, любов, у якій поєднується щиросерда ласка з мудрою суворістю і вимогливістю батька, матері.

Дитинство є найважливішим періодом людського життя, не підготовкою до майбутнього життя, а справжнім, яскравим, самобутнім, неповторним життям. І від того, як минуло дитинство, хто вів дитину за руку в дитячі роки, що ввійшло в її розум і серце з навколишнього світу — від цього вирішальною мірою залежить, якою людиною стане сьогоднішній малюк. *Чим довше я працював у школі, тим твердіше ставало це переконання.* В дошкільному і молодшому шкільному віці відбувається формування характеру, мислення, мовлен-

ня людини. Може бути, все те, що приходить у розум і серце дитини з книжки, з підручника, з уроку, якраз і приходить лише тому, що поряд із книгою є навколишній світ — *природа, поля і луки, синє небо й туманна імла на обрії, пісня жайворонка та нічні шерехи, завивання холодного зимового вітру і химерні візерунки на шибках, щойнорозквітлий пролісок й пахощі пробудженого листя; тому, що навколо маленької людини добро і зло, які вона бачить у навколишньому світі, і в цьому світі робить свої нелегкі кроки на довгому шляху від народження до моменту, коли зможе сама відкрити і прочитати книгу.*∞5

Протягом 33-х років я вивчав словниковий запас дітей молодшого, середнього та старшого віку, а також дорослих людей. Переді мною постала разюча картина. Семирічна дитина зі звичайної сім'ї колгоспника (батько і мати — люди з середньою освітою, в родині є бібліотека — 300–400 книжок) до моменту вступу до школи розуміє, відчуває емоційне забарвлення 3–3,5 тис. слів рідної мови, з них понад 1,5 тис.— у її активному словниковому запасі. Робітник, колгоспник із середньою освітою в 45–50-річному віці розуміє, відчуває емоційне забарвлення 5–5,5 тис. слів рідної мови, з них у його активному словниковому запасі не більше

∞5 У дитинстві починається тривалий процес пізнання — пізнання і розумом і серцем — тих моральних цінностей, які лежать у підвалинах комуністичної моралі — безмежної любові до Батьківщині, готовності віддати життя за її щастя, велич, могутність, непримиренність до ворогів Вітчизни.

як 2–2,5 тис. слів. Цей факт наочно свідчить про те, яке значення мають роки дитинства в людському життя.

Тверда переконаність у тому, що дошкільний і молодший шкільний вік великою мірою зумовлює майбутнє людини, анітрохи не заперечує можливостей перевиховання в більш зрілі роки. Силу перевиховання блискуче довів своїм досвідом радянський педагог А. Макаренко. Але він надавав виняткового значення якраз молодшому віку. Правильний шлях виховання не в тому, щоб виправляти помилки, яких припустилися в ранньому дитинстві, а в тому, щоб не допускати цих помилок, запобігати необхідності перевиховання.

Працюючи директором школи, я з гіркотою помічав, як іноді перекручується природне життя дітей, коли вчитель бачить виховання тільки *в уроках, лише* в тому, щоби вкласти якомога більше знань у їхні голови. *Дитина в урочистий день початку навчального року позбавлена всіх радощів, які давало їй життя серед природи, видається мені тоненькою стеблинкою пшениці зі щойнорозкритим назустріч сонцю і синьому небу ніжним, м'яким, ще не вкритим світлим зеленим пилком колосочком, і раптом цю стеблинку перенесли до задушливої кімнати, посадили в дерев'яний ящик, дбайливо поливають її, кожні 45 хвилин виносять на свіже повітря на десять хвилин, а потім знову повертають у жарку теплицю, де досить світла, але немає сонечка і синього неба, достатньо вологи, та немає безмежної широчіні ланів. Від запашної квітки, яким є життя дитини, відривають дбайливо всі пелюстки, залишаючи тільки один — навчання, книгу, урок, дзвінок на урок і дзвінок з уроку.*

Я не можу без глибокого сердечного болю дивитися на те, як спотворюється природне життя дитини

не лише під час уроків, а й у групах продовженого дня. Є, на жаль, такі школи, де після 5–6 уроків діти залишаються в класі ще на чотири–п'ять годин, і замість того, щоб гратися, відпочивати, жити серед природи, знову сідають за книжку. Перебування дітей у школі перетворюється на нескінченний, виснажливий урок.

Так не має тривати! Групи та школи продовженого дня по своїй ідеї є дуже цінною формою виховання. Саме тут створюються сприятливі умови для того постійного духовного спілкування вихователя і дітей, без якого немислимим постає виховання високої емоційної культури. Та біда в тому, що прекрасна ідея нерідко спотворюється: перебування в групі продовженого дня найчастіше перетворюється на той-таки урок, на те саме сидіння за партою від дзвінка до дзвінка, що виснажує сили дитини.

Чому так виходить?

Тому, що вивести дітей на галявину, побувати з ними в лісі, в парку — справа значно складніша, ніж провести уроки. *Найважче, найтонше виховання — це виховання в умовах наданої дитині цілковитої свободи: бігай,*

∞6 Дуже прикро, що позитивний досвід найкращих шкіл продовженого дня, добре узагальнений у педагогічній літературі, у багатьох школах мало приживається. І головною причиною тут є загальна слабкість виховної роботи (у вузькому сенсі цього поняття)[1].

[1] Наприклад, в книжках Е. Г. Костяшкіна «Школа продлённого дня», Б. С. Кобзаря «Організація навчально-виховної роботи в школах подовженого дня».

бався, ганяйся за метеликом і за сонячним зайчиком, гукай у лісі та прислухайся до відлуння,— весь секрет такого вільного в найкращому сенсі слова виховання полягає в тому, щоб, не змушуючи, не забороняючи, водночас домагатися того, щоб дитина робила те, чого вам треба.∞ 6

Ми живемо в такий час, коли без оволодіння науковими знаннями неможливі ні праця, ні елементарна культура людських стосунків, ані виконання громадських обов'язків. Навчання не може бути легкою і приємною грою, що дає саму насолоду й задоволення. І життєвий шлях молодого громадянина не буде легкою прогулянкою торованою доріжкою. Ми мусимо виховати високоосвічених, працелюбних, наполегливих людей, готових долати не менш значні труднощі, ніж подолали їхні батьки, діди і прадіди. Рівень знань молодої людини 70-х, 80-х, 90-х років буде незмірно вищим від рівня знань молоді попередніх десятиліть. Чим ширше коло знань треба буде опановувати, тим більше треба зважати на природу людського організму в період бурхливого зростання, розвитку та становлення особистості — в роки дитинства. Людина була і завжди залишиться дитям природи, і те, що ріднить її з природою, має використовуватися на її залучення до багатств духовної культури. Світ, що оточує дитину,— це насамперед світ природи з безмежним багатством явищ, із невичерпною красою. Тут, у природі, є вічне джерело дитячого розуму, *мови, уявлень*. Але водночас з кожним роком зростає роль тих елементів середовища, які пов'язані з суспільними відносинами людей, із працею.

У роки роботи в Павлиській школі утвердилося ще одне моє педагогічне переконання: процес пізнання навколишньої дійсності є нічим не замінним емоційним сти-

мулом думки. Для дитини дошкільного та молодшого шкільного віку цей стимул відіграє надзвичайно важливу роль. Істина, в якій узагальнюються предмети і явища навколишнього світу, стає особистим переконанням дітей за умови, що її одухотворюють яскраві образи, які впливають на почуття. Як важливо, щоб перші наукові істини дитина пізнавала в навколишньому світі, щоб джерелом думки були краса і невичерпна складність природних явищ ∞7. *Тонкість почуттів і переживань, чуйна емоційна реакція на глибину, мудрість думки — ці риси духовного світу людини були б абсолютно недосяжні, якби змалечку вона не виховувалася серед природи.*

Від самого початку роботи в Павлиській школі я зацікавився дітьми молодшого віку, особливо першокласниками. З яким трепетним хвилюванням переступають малюки поріг школи в перші дні свого навчання, як довірливо дивляться вчителеві в очі! Чому ж часто буває, що за кілька місяців, а то й тижнів згасає вогник у їхніх очах, чому для деяких дітей научіння перетворюється на муку? Адже всі вчителі щиро хочуть зберегти дитячу безпосередність, радісне сприйняття і відкриття світу, хочуть, щоб навчання було для дітей натхненною, захопливою працею.

Не вдається це передовсім тому, що вчитель мало знає духовний світ кожної дитини до вступу до

∞7 , щоб поступово дитину вводити в світ суспільних відносин, праці.

школи, а життя в шкільних стінах, яке обмежується навчанням, регламентоване дзвінками, мовби нівелює малюків, підганяє їх під одну мірку, не дозволяє розкритися багатству індивідуального світу. Звичайно, я радив і рекомендував учителям початкових класів як розвивати інтереси, урізноманітнити духовне життя дітей, але самих порад недосить. Важлива педагогічна ідея, суть якої розкривається у взаєминах між дітьми та учителем, стає ясною тоді, коли вона постає перед очима педагогічного колективу як струнка будівля, споруджена тут-таки, в школі.

Ось чому я почав виховну роботу з класним колективом, розраховану на десять років. *Я розповідаю про живих, конкретних дітей. З огляду на те, що в багатьох випадках доводиться торкатися глибоко особистих сторін життя дітей, сім'ї, я змінив дитячі прізвища.*

Життя класного колективу, про яке піде мова далі, не відірване від життя шкільного колективу. У багатьох випадках я торкаюся форм і методів виховної роботи в рамцях усієї школи. Та до цього вдаюся тільки для того, щоб яскравіше показати класний колектив, оскільки саме зміст виховної роботи в класі є найважливішою умовою успіху всього шкільного виховання.

ПЕРШИЙ РІК – ВИВЧЕННЯ ДІТЕЙ

Восени 1951 р., за три тижні до занять, одночасно з прийомом дітей до 1-го класу, школа взяла на облік 6-річних хлопчиків і дівчаток, тобто тих, кому починати вчитися через рік. Із цими дітьми мені треба працювати десять років.

Коли я зібрав усіх батьків разом з дітьми та запропонував послати малюків до школи за рік до офіційного початку навчання, думки розділилися: декотрі батьки схвалювали мій намір, вважаючи, що за відсутності цілорічного дитячого садка (в ті роки село мало дитячий садок, який працював тільки влітку) відвідування дітьми школи буде гарною допомогою родині, інші побоювалися, що передчасне навчання несприятливо позначиться на здоров'ї дітей. "Іще встигнуть насидітися в класі,— казала мати Люби.— тільки й життя дитячого, що до школи". Ці слова ще раз змусили мене замислитися над тим, якою шкідливою є різка ломка всього побуту дитячого життя в школі, як важливо дати простір для розвитку природних сил дитини. Я розповів, що відвідування школи протягом року до занять не буде сидінням у класі. *Це не буде тільки навчання, ні, не бійтеся, дорогі мами, тата і бабусі. Як тонко розуміють, відчувають серцем батьки, що в шкільному вихованні не все благополучно, що сидіння за партою відбирає у малюків радощі дитинства. Переконувати батьків, що їхні діти, відвідуючи школу, будуть позбавлені бід і лих навчання — скільки внутрішньої суперечливості й людської гіркоти в цих словах. Те, що має давати радість, по суті забирає радість — хіба це не трагедія? Ось для того, щоб запобіг-*

ти цій трагедії, я і почав виховну роботу з дітьми задовго до офіційного вступу їх до школи.

У мене відтоді глибоко утвердилося педагогічне переконання: не менш важливим завданням, аніж навчання, є виховання розуму.

Рік, що передує навчанню за партою, був конче потрібен мені для того, щоб добре пізнати кожну дитину, глибоко вивчити індивідуальні особливості її сприйняття, мислення та розумової праці. Перш аніж давати знання, треба навчити думати, сприймати, спостерігати. Треба також добре знати індивідуальні особливості здоров'я кожного учня — без цього не можна нормально вчити.

Розумове виховання далеко не те саме, що набуття знань. Хоча воно неможливе без освіти, як зелений листок неможливий без сонячного променя, а втім, виховання розуму так само не можна ототожнювати з освітою, як зелений листок — із сонцем. Педагог має справу з мислячою матерією, здатність якої в роки дитинства сприймати і пізнавати навколишній світ величезною мірою залежить від здоров'я дитини. Ця залежність дуже тонка і важковловима. Вивчення внутрішнього духовного світу дітей, особливо їхнього мислення, є одним з найважливіших завдань учителя.

БАТЬКИ МОЇХ ВИХОВАНЦІВ

Щоб добре пізнати дітей, треба добре знати родину — батька, матір, братів, сестер, дідусів і бабусь. У мікрорайоні нашої школи була 31 дитина 6-річного віку, 16 хлопчиків і 15 дівчаток. Усі батьки погодилися посилати дітей до "Школи радості" — так через деякий час батьки і матері назвали нашу групу дошкільнят. Із 31 душі 11 малюків не мали батька, у двох не було ні батька, ні матері. Доля обох хлопчиків — Віті й Сашка — була трагічна. Батька Віті — партизана Великої Вітчизняної війни — убили фашисти, піддавши жорстоким тортурам на очах дружини. Мати Віті не витримала горя, вона збожеволіла. Хлопчик народився через шість місяців після цієї трагічної події. Мати померла після пологів, крихітку насилу вдалося виходити. Батько Сашка загинув на фронті, мати була вбита під час боїв за звільнення села від фашистських загарбників.

За кілька тижнів до відкриття "Школи радості" я познайомився з кожною родиною. Мене турбувало, що в окремих сім'ях не було атмосфери дружби між батьками та дітьми, між батьком і матір'ю, не було взаємної поваги, без якої неможливе щасливе життя дитини.

Ось переді мною стоїть у синенькій ситцевій сукенці маленька синьоока Ніна. Її голова пов'язана білою хусточкою з блакитними квіточками, хустина насунута на лоба. Поруч із нею стоїть її бабуся, мати не прийшла з дитиною. Я беру дівчинку за руку, дивлюся їй у вічі, і в серці моєму закипає біль обурення.

Це була небажана для матері дитина, мати не хотіла щоб вона з'явилася на світ. Під час вагітності вона туго перев'язувала живіт, підіймала важезні речі. Проте дитина народилася живою і здоровою. Бувши у тяжкому психічному стані, мати хотіла позбавити доньку життя і сама воліла вкоротити собі віку. І тільки завдяки щасливому випадку мати і дитина залишилися жити. Дівчинка народилася з ледве помітним дефектом обличчя — з пласким, удавленим чолом. Почуття горя і самоти, з яким мати зустріла появу дитини, поступово переросло в співчуття, потім у справжню материнську любов. Щоб людям не впадав у вічі плаский, втиснутий лобик, мати пов'язувала голову Ніни хусткою. Вона стала дорожити дитиною, кожна доччина хвороба була для неї справжнім горем. Як ввести дівчинку в світ дитячих радощів, як захистити чуйне, вразливе серце від тих бід і прикрощів, які неминучі для людини, що відчуває, що вона, якоюсь мірою, позбавлена щастя, приступного іншим? Як виховати з цієї мовчазної, боязкої дівчинки справжню людину, горду своїми чеснотами? Я дивлюся в Нінині сині, як волошки, красиві очі, милуюся її очима, посміхаюся їй і вперше бачу в її очах посмішку. Мила дівчинко, як хочеться мені, щоб у твоїх гарних очах ніколи не було горя, щоб ти знайшла своє щастя в житті.

Ось стоїть чорноокий, смаглявий, кирпатий Коля. У нього насторожений погляд. Я посміхаюся хлопчикові, а він іще дужче насуплюється. В ці миті думаю про ту ненормальну ситуацію, яка склалася в цій сім'ї. Батько Колі до війни сидів у в'язниці, родина жила в Донбасі. Під час фашистської окупації він вийшов з ув'язнення, і сім'я переїхала до нашого села. Мати і батько зискували з людського горя з метою наживи, займалися темними справами: спекулювали, перехо-

вували речі, награбовані фашистськими прислужниками — поліцаями. У важкі роки мати крала курей на колгоспній птахофермі, навчила Колю і його старшого брата ловити ворон. Діти вбивали птахів, мати смажила їх і продавала на ринку під виглядом курятини... Я дивлюся на хлопчика, хочу, щоб він усміхнувся, але в очах бачу відлюдкуватість, боязкість. Як пробудити в твоєму серці, Колю, добрі, людські почуття, що протиставити потворній атмосфері зла і зневаги до людей, серед яких ти зростав? Дивлюся в байдужі, якісь невидящі очі матері, і мені стає якось моторошно від цієї байдужості.

Я довго думав, чи варто писати про ці деталі в книжці. Десятки разів закреслював і знову писав. Можна було, звичайно, дати узагальнену характеристику: батько і мати не були для дитини прикладом моральної чистоти... Але це було б шкідливе пригладжування. Ні, не можна заплющувати очі на те, що навколо нас іще є зло і скверна. Жодним муром не відгородити їх від школи. Щоб боротися й долати це зло, очистити юні душі від бруду, успадкованого від старого світу, треба сміливо дивитися правді в обличчя.

Білявий, худенький, із синіми, як весняне небо, очима Толя. Він стоїть поруч із матір'ю, тримає її за руку, дивиться чомусь додолу і лише зрідка підводить очі. Батько хлопчика загинув геройською смертю в Карпатах, матері надіслали кілька орденів. Толя пишається татом, а про маму погана слава в селі: веде гуляще життя, зовсім занедбала дитину... Що робити, щоб серце 6-річної людини не скалічило це велике горе? Що вдіяти, щоб мати отямилася, щоб у її серці прокинулося почуття турботи про сина?

Війна залишила глибокі рубці, не загоєні ще рани. Переді мною діти 1945, деякі — 1944 року народження, не один з малюків став сиротою ще в материнському лоні. Ось Юра, його батько загинув у передостанній день війни на чеській землі, мама без пам'яті любить сина, прагне задовольнити найменший дитячий каприз. У родині є дідусь, він теж готовий зробити все, аби Юра жив безжурно. З того, що я дізнався про цю сім'ю, було зрозуміло: 6-річна дитина може перетворитися на маленького тирана. Сліпа материнська любов так само небезпечна, як і байдужість.

Петрика привели матір і дідусь. Я багато чув про нелегке життя матері хлопчика. Перший її чоловік залишив сім'ю ще до війни. Жінка вийшла заміж удруге, але й цей шлюб не був щасливим: виявилося, що батько Петрика десь у Сибіру має родину; після війни він поїхав. Гордій жінці спало на думку переконати сина, що його батько загинув на фронті. Хлопчик розповідав дітям про вигадані подвиги свого тата. Однолітки не вірили йому, казали, що в нього батько — брехун. Петрик плакав, ішов зі сльозами до матері. З усього було видно, що недобрі люди заронили в дитячу душу зерна зневіри до людини і озлобленість. Що треба робити, щоб дитина повірила в добро?

Костя мав уже 7 років, але він іще не вступив до 1-го класу. В школу хлопчика привели батько, мачуха та дідусь. Смертоносний вітер війни обпалив і цю дитину. Через кілька тижнів після звільнення села від фашистських загарбників вагітна Костею мати (тоді вона з дня на день чекала пологів) знайшла десь кілька металевих предметів і дала пограти першому, семирічному, синові. Серед предметів був запал міни. Стався

вибух, дитина загинула. Мати повішалася. Люди встигли вийняти її з зашморгу, і в передсмертній агонії жінка народила Костю. Хлопчик вижив дивом: урятувало його те, що сусідка годувала в цей час грудьми свою дитину. З фронту повернувся батько. Він упадав за сином, беріг і плекав його, любили хлопчика і мачуха — прекрасна жінка, і дідусь. Але заледве Кості виповнилося п'ять років, як трапилося нове нещастя: знайшов хлопчик у городі блискучий металевий предмет, став стукати залізякою, стався вибух: закривавлену дитину відвезли до лікарні. Залишився Костя на все життя інвалідом: без лівої руки і без лівого ока; в обличчя назавжди в'їлися сині крупинки пороху... *Безжально-щедро поначиняла війна нашу землю всілякими мінами і запалами, гранатами і снарядами, ящиками набоїв, бомбами. В кожній школі в ті роки можна було побачити поранену або скалічену дитину — ніякі поради, прохання, контроль не могли пересилити невикорінну цікавість маленьких дослідників і відкривачів світу. Зараз уже понад двадцять три роки минуло з того дня, як прогриміли в нашому районі останні залпи війни, але й досі щороку несподіваний вибух десь у полі або в лісі звучить як трагічне відлуння війни і сумний вісник нового материнського горя.*

Скільки треба віддати тобі, Костю, сердечної доброти і ласки, щоб ти став щасливою людиною? Як говорити з твоїм батьком, доброю мачухою і дідусем, щоб їхня любов була мудрою й вимогливою? Як ти будеш вчитися? Рідні кажуть, що тобі часто болить голова. Як полегшити твоє навчання, зміцнити здоров'я і розвіяти пригнічений настрій? Батько розповідав: ти іноді плачеш на самоті, тебе не ваблять дитячі ігри однолітків...

Ось поруч із матір'ю сіроокий замислений хлопчик — Слава. У його матері — нелегка доля самотньої жінки. Їй вже під п'ятдесят. Замолоду вона не була вродливою. Дівчина мріяла про щастя, але ніхто не хотів стати її чоловіком. Минала молодість, а особистого щастя не було. Й ось повернулася з війни одинока, як і вона, людина, вся в рубцях від ран. Той чоловік покохав жінку, вони одружилися. Та недовгим було щастя: чоловік незабаром помер. Усю силу своєї любові до чоловіка жінка перенесла на сина, але виховувала вона його неправильно. Розповідали, що Слава не любить людей, цілими днями сидить удома, варто лише запитати в нього що-небудь, у його очах спалахує лихий вогник. От і зараз я глянув хлопчикові в очі, і вони відразу ж стали колючими, настороженими.

Чим ближче я знайомився з майбутніми вихованцями, тим більше переконувався, що одним з важливих завдань, які стоять переді мною, є повернення дитинства тим, хто в сім'ї позбавлений його.

Найдужчою травмою багатьох дитячих сердець було те, що вони занадто рано зіткнулися зі злом; зло увійшло в їхній тісний ще, вузький дитячий світ, затьмарило їхні радощі, зробило жорстокою душу, ствердило переконання в тому, що люди погані й у світі немає правди. Найстрашніше, з чим доводиться стикатися вихователю, це маленька дитина, що втратила віру в людину, добро, справедливість.

За 33 роки роботи в школі я знав кілька десятків таких дітей. Життя переконало в тому, що якщо маленькій дитині не вдається повернути віру в добро і справедливість, вона ніколи не може відчути людину в самій собі, зазнати почуття власної гідності. В під-

літковому віці такий вихованець стає озлобленим, для нього немає в житті нічого святого і піднесеного, слово вчителя не доходить до глибини його серця.

Випрямити душу такої людини — одне з найважчих завдань вихователя; в цій найтонкішій, найкопіткішій праці відбувається, по суті, головний іспит з людинознавства. Бути людинознавцем — значить не тільки бачити, відчувати, як дитина пізнає добро і зло, а й захищати ніжне дитяче серце від зла.∞8

Галю привів батько. Вона та її молодша сестра пережили велике горе: у них померла мама. Через рік по смерті матері в родину прийшла чужа жінка — добра, чесна, чуйна. Вона розуміла, що відбувається в дитячих серцях, була обережна у виявленні своїх почуттів, сподівалася привернути до себе дівчаток. Але минали тижні, місяці, а Галя і її молодша сестричка Валя не хотіли навіть розмовляти з мачухою. Вони ніби не помічали її. Жінка плакала, просила поради у чоловіка і в родичів — що їй робити? Мала намір навіть залишити сім'ю,

---

∞8 Вдивляючись у дитячі очі — чорні, сині, голубі — я думав: чи вистачить мені добра і теплоти, щоб зігріти їхні серця? Я згадав слова Н. К. Крупської: "Для дитини ідея невіддільна від особистості. Те, що каже улюблений учитель, сприймається зовсім по-іншому, ніж те, що говорить зневажена ними, чужа їм людина"[1]. Я виховуватиму словом і особистим прикладом. Діти мають читати в моїх словах і в моїх учинках добро, правду, красу. За кожним моїм словом мусить стояти теплота, щиросердість, душевність.

[1] Н. К. Крупская. Об учителе. Изд-во АПН РСФСР, стр. 143–144.

але потім у неї народився хлопчик. Думала, що поява дитини зігріє серця дівчаток, але надії не справдилися. Діти (особливо Галя) не хотіли помічати маленького братика. Як торкнутися цього гордого серця? Про що говорити з батьком і мачухою, що їм радити, адже батько вже приходив до школи, виливав своє горе? Я сказав, що порадити щось зможу лише тоді, коли добре пізнаю Галю.

Кругленька, сіроока, усміхнена Лариса сидить поруч із матір'ю, тримає в руках хризантему. Я знаю, що на серце матері важким каменем лежить горе. Її покинув чоловік. Дівчинка не пам'ятає батька. А мама каже дочці: "Батько прийде". І ось жінка побралася з гарною людиною, робітником машинно-тракторної станції. Вона зуміла переконати дівчинку в тому, що цей чоловік і є її батьком. Лариса любить батька, а матері болить серце: раптом чиєсь необережно кинуте слово розкриє її обман.

Дівчинка щаслива, але її серце треба дуже пильно оберігати від грубих дотиків недоброго слова. Чи зуміємо ми це зробити разом з гарними батьками? Нерідний батько... Кожній дитині такого б рідного батька, як у Лариси нерідний. Чим більше я дізнавався про цю людину, тим глибше переконувався в тому, що справжній батько той, хто виховав дитину. Я часто бував у цій сім'ї і здивувався одному цікавому явищу: в очах дівчинки була та сама доброта, гідність, чуйність, що й у її нерідного батька. Дитячі очі випромінювали таке саме захоплення, подив перед красою, що й очі вітчима. Навіть рухи, міміку, вираз почуттів здивування, настороженості, строгості — це все Лариса перейняла від нього.

Федя... У нього теж немає батька, і хлопчику вже кілька разів довелося почути гостре, образливе слово, яке натякало на те, що його мама поводилася далеко не бездоганно. Дитяча душа збентежилася: як же це так, адже матуся каже, що їхній батько загинув на фронті. Я з довоєнних років знаю маму Феді. Її життя у час війни склалося нещасливо. Як ввести хлопчика в складний світ людських стосунків, щоб дитину не тривожили болючі питання?

Часто ми, вихователі, забуваємо, що пізнання світу починається для маленьких дітей з пізнання людини. Добро і зло відкриваються перед дитиною вже в тому, яким тоном звертається батько до матері, які почуття виражають його погляди, рухи. Я знав дівчинку, яка йшла в глухий закуточок саду і тихо плакала, коли батько приходив з роботи похмурий і неговіркий, а мати кожним словом намагалася догодити йому. Серце дитини краялося від образи на батька і співчуття до матері...

Та це лише перші, поверхові рисочки людських відносин, які пізнає дитина. А що відбувається в дитячому серці тоді, коли з випадково кинутого слова, з суперечки між матір'ю і батьком маленька людина дізнається, що батько і мати не кохають одне одного й розійшлися б, але їх пов'язує дитина?

Сестри-близнючки Ніна і Саша. До школи їх привів батько. В цієї багатодітної родини (крім Ніни і Саші є ще четверо) — своє горе: вже кілька років мати прикута до ліжка важкою хворобою. Старші сестри ведуть господарство: батькові важко. Ніна і Саша знають, що таке праця. В їхній сім'ї обмаль радощів. Коли дівчатка побачили в одного хлопчика зелений гумовий

м'яч, у їхніх очах спалахнув радісний вогник, але відразу ж згас, і я спостеріг таку глибоку тугу, що клубок підкотився до горла. Як дати цим малюкам світлу, безтурботну радість дитинства? Чи зможу я це зробити? Ось батько вже нагадує мені: дівчатка будуть приходити до школи не більше, ніж на годину, вони мусять допомагати йому вдома.

Ми сидимо на галявині в тіні високої гіллястої груші. Я говорю батькам про те, як уявляю собі виховання дітей *у Школі радості*, кажу те, що можна сказати при дітях, а з голови не йдуть біди і тривоги кожної родини. У кожного своє горе, і виносити його на світ, давати поради в присутності інших людей — це означало б вивертати чужу душу, виставляти напоказ глибоко інтимне. Ні, це все я повинен тільки знати, але розповідати про це всім батькам не можна. Якщо й доведеться торкнутися найпотаємніших куточків сердець батьків, то робити це треба тільки в особистій бесіді, тисячу разів обміркувавши і зваживши кожне слово. Сердечні рани, негаразди, образи, печалі, тривоги, страждання в батьків і матерів, про яких я розповів (у переважній більшості батьки моїх вихованців — прекрасні люди), є настільки індивідуальними, що якоїсь загальної розмови не може бути. Коли переді мною відкрилося складне переплетення гарного і поганого в людях, що сидять поруч, я зрозумів, що немає батьків, які б навмисне давали лихий приклад своїм дітям. *Я дав слово ніколи не говорити на батьківських зборах про глибоко особисті, інтимні справи родини.*

Читачеві, може бути, здасться що забагато горя і негараздів — адже мова йде тільки про один дитячий колектив. Не можна забувати, що це все рани війни.

Далеко в минуле відійшли перші повоєнні роки, затягнулися важкі душевні рани тих років, виросли, стали матерями і батьками ті, хто читав своє перше слово при сяйві переможних блискавиць 1944–1945 років, діти наших вихованців перших повоєнних років давно вчаться в школі, деякі вже наближаються до юності. Здавалося б, у нинішніх молодих сім'ях все має бути освітлене щастям, але в житті це далеко не так. Є й зараз іще горе, нещастя, трагедії... А про ті роки нічого й казати. Мене тішило, що серед батьків більшість батьків і матерів мали гарне родинне життя, як то кажуть, у мирі та злагоді, добре виховували дітей.

Ось батько 7-річного здорованя Вані. Він великий трудівник, агроном, палко закоханий у землю і працю для людей. Щорічно на своїй присадибній ділянці вирощує десятки саджанців яблунь та винограду і роздає їх людям. Його дружина — ланкова шовківницької ланки, справжній майстер у праці та добра, чуйна, щиросерда людина, турботлива мати. У важкі дні 1933–1934 років вона взяла в сім'ю чотирьох сиріт, урятувала їх від голодної смерті, виховала, як рідних, і вони називають її матір'ю.

Батько Люсі, дівчинки з навдивовиж пишними чорними косами,— людина дуже чесна і правдива. Є люди, про яких кажуть, що вони душевно прекрасні. В переважній більшості такі люди не здійснюють подвигів. Їхня духовна краса у взаєминах з людиною. Навряд чи коли-небудь батько говорив Люсі, що треба бути чуйною, чутливою. Чуйності й людяності він навчає дітей своєю поведінкою, ставленням до дружини. У матері Люсі хворе серце і, попри це, вона працювала

на буряківничій плантації колгоспу. Батько взяв на себе всю хатню роботу.

Батько і мати Каті перетворили свій плодовий сад на своєрідний клуб для малюків: тут разом із чотирма їхніми дітьми від провесни до пізньої осені відпочивають, грають і купаються під душем діти з сусідніх дворів. Батько Каті обладнав на подвір'ї маленький спортивний майданчик для малюків. Увесь урожай фруктів у плодовому саду — це ласощі для дітей.

Батьки Сані — дівчинки з синіми, завжди задумливими очима — добрі, сердечні люди. З міста до них у гості на все літо приїжджають три дівчинки — небоги батька. Саня нетерпляче ж очікує на родичів. Батько Сані побудував для малюків купальню на ставку. А зараз майструє моторний човен, щоб дати дітям іще одну втіху.

З прекрасної родини прийшла до нас Ліда. Її батько, робітник вагонобудівного заводу,— музика і співак. Він вчить дітей співати і грати на скрипці, влаштовує імпровізовані концерти: у саду збирається душ двадцять дітей; малюки слухають музику, розучують народні пісні.

Дружна сім'я у Павла. Понад чотири роки була прикута до ліжка мати хлопчика. Батько зумів заступити її: він не тільки трудився на виробництві, а й виконував усю домашню роботу.

У родині Сергія — смаглявого, чорноокого хлопчика,— батько, мати, двоє дітей, і всі дуже дружні. Тільки-но є вільний день — усією родиною йдуть до лісу. Там у них галявина, на якій вони посадили чотири маленькі липи. Удома діти посадили по яблуньці — матері, батькові, дідусеві та бабусі. Я часто замислювався:

чому діти в цій сім'ї так люблять батька, матір, дідуся, бабусю? Напевно, все добре, вкладене в дитяче серце, повертається до матері й батька в сто разів сильнішою і щирішою любов'ю.

Любу привели до школи мати, батько, бабуся, старша сестра і молодший братик. У дівчинки п'ятеро сестер та братів, дві бабусі й дідусь. Дух беззаперечної покори старшим ґрунтується в цій сім'ї на взаємній довірі та повазі. Я багато наслухався про те, як старші в родині вміють поважати дітей, дорожити їхніми почуттями.

Добрі народні традиції живуть у сім'ї найменшого хлопчика Данька. Троє дітей — 6, 8 і 9-ти років — залишаються на господарстві, коли мати і батько на роботі. Малюки готують обід і вечерю, доять корову, доглядають рослини на городі. Коли літнього вечора мама і тато повертаються з роботи, їм приготовано душ, чисту білизну, гарячу вечерю і ... букет польових квітів на столі. В родині панує повага до праці, можна сказати, культ праці та при цьому немає поспіху, квапливості.

Батько Валі працює на машинобудівному заводі в Кременчуці, мати — в колгоспі. В цій дружній сім'ї всі вчаться: і батьки, і троє дітей. Дух поваги до знань, школи, вчителя, що панує в домівці, нас, учителів, дуже цікавить і радує. Коли Валя вступила до "Школи радості", відкрилася чудова риса цієї сім'ї: виявилося, що старенька, яку всі вважали за рідну бабусю Валі, — це "чужа" жінка, вона не має нікого з рідних, два її сини загинули на фронті, родина Валі прихистила її, і стара стала для дітей рідною. Валя навіть не знала, що це "чужа" жінка.

Мати і батько маленької, сіроокої Люди працюють у колгоспі. Батьки прищепили дітям велику повагу до простої праці на землі. В сім'ї панує почуття родинної честі. "Все, що ми робимо для людей, мусить бути красивим",— навчає дітей батько. Влітку старші діти працюють разом з батьком на польовому стані. Люда кілька разів на місяць їздить до них з матір'ю, ці поїздки для дівчинки є справжнім святом.

У Тані батько і мати працюють на тваринницькій фермі колгоспу. Дві дочки влітку часто бувають там, де трудяться батьки. Батько і мати зуміли прищепити дітям любов до праці. Вчителі не раз милувалися такою картиною: у куточку тваринницької ферми батько робить маленьку загородку, поміщаючи туди ягнятко або телятко. Таня разом зі старшою сестрою дбайливо доглядають тварину. Це улюблена гра дітей; вона тим привабливіша для них через те, що грають і мама, і тато.

Батько Шури — хлопчика з чорними, допитливими, лагідними очима — працює на залізниці, вдома буває раз на тиждень. Приїзди батька стали для Шури, його брата і сестри подією, що залишає в дитячій душі глибокий слід. Діти з нетерпінням чекають батька: він завжди дарує їм що-небудь. Подарунки його своєрідні: батько добре вирізає з дерева фігурки тварин, людей, химерних істот. Кожній дитині він привозить по дерев'яній фігурці. Велике задоволення дають дітям і розповіді батька. Він має рідкісний дар знаходити добрих людей. Розповіді про хороших людей наче відчиняють дітям вікно у світ.

Батько Володі — будівельник мостів. Мати працює в колгоспі. Молоді батьки палко люблять свого первістка. Але в цієї любові обмаль мудрості. Занадто вже

багато вони дарують хлопчикові всяких дрібничок, прагнучи якнайшвидше задовольнити примхи сина. От і зараз Володя сидить поруч із матір'ю і тримає дві гумових кулі. Він хоче щось сказати матері, але вона не помічає його, і син закопилив губу, на очах — сльози.

У Варі — смаглявої, тоненької, як ніжна стеблинка, чорноокої дівчинки з кучерявим волоссям — мама працює на маслозаводі прибиральницею, батько після фронту тяжко хворий, про нього дбає вся рідня, але стан здоров'я батька поки що не поліпшується. Троє дітей відчувають, що на плечі матері доля поклала нелегкий труд, і щосили прагнуть полегшити її життя. Заробіток мати має скромний, вечорами вона вишиває сорочки і рушники, заробляючи додаткові кошти, необхідні на лікування чоловіка. Старша сестра Варі, десятирічна, дуже схожа на Варю дівчинка, вже навчилася вишивати і допомагає мамі. Варя теж навчається народної вишивки.

Дитина — це дзеркало морального життя батьків. Я замислювався над добрим і поганим у кожній родині. Найцінніша моральна риса гарних батьків, яка передається дітям без особливих зусиль, — це душевна доброта матері та батька, уміння робити добро людям. У сім'ях, де батько і мати віддають частинку своєї душі іншим, беруть близько до серця радощі і прикрощі людей, діти виростають добрими, чуйними, щиросердими. Найбільше зло — еґоїзм, індивідуалізм окремих батьків. Іноді це зло виливається в сліпу, інстинктивну любов до своєї дитини, як у батьків Володі. Якщо батько й мати всі сили свого серця віддають дітям, якщо за ними не бачать інших людей, — ця гіпертрофована любов зрештою обертається нещастям.

Про таке я думав, розповідаючи батькам про те, як уявляв собі "Школу радості". Це була дуже важка розмова. Кожне слово, звернене до батьків, мусило враховувати все — і гарне, і погане, що є в сім'ях. Коли я говорив про дух чесності, правдивості, взаємної довіри, який пануватиме в "Школі радості", не давала спокою думка про родину Колі. Але про зло і кривду, які пронизували життя цієї сім'ї, не можна було говорити всім батькам; це могло відвернути матір від школи, навряд чи вона коли-небудь іще прийшла б. Тут конче потрібно щось інше, а що — я довго міркував над цим і не міг знайти правильну відповідь на це складне питання.

Я намалював батькам перспективу виховання дітей. Сьогодні діти прийшли до школи 6-річними малюками, через 12 років вони стануть зрілими людьми, майбутніми батьками і матерями. Шкільний колектив робитиме все, щоб діти були патріотами своєї Батьківщини, які палко люблять рідну землю і трудовий народ, були чесними, правдивими, працьовитими, добрими і щиросердими, чуйними і непримиренними до зла й неправди, мужніми і наполегливими в подоланні труднощів, скромними та морально красивими, здоровими і фізично загартованими. Діти мусять стати людьми з ясним розумом, шляхетним серцем, золотими руками й високими почуттями. Дитина є дзеркалом родини; як у краплі води відбивається сонце, так у дітях віддзеркалюється моральна чистота матері й батька. Завдання школи та батьків — дати кожній дитині щастя. Щастя є багатогранним. Воно й у тому, щоб людина розкрила свої здібності, полюбила працю і стала в ній творцем, і в тому, щоб насолоджуватися красою навколишнього світу і створювати красу для інших, і в тому,

щоб любити іншу людину, бути коханим, ростити дітей справжніми людьми. Тільки разом з батьками, спільними зусиллями, вчителі можуть дати дітям велике людське щастя.

Діти та батьки йдуть додому, я нагадую: "Завтра, тридцять першого серпня, починає жити наша "Школа радості"".

Що принесе мені цей день? Сьогодні малята тримаються за руку матері, а завтра прийдуть самі. Кожен має свої радості. У кожного — сонячний ранок, перед кожним — нескінченне життя. Напередодні цього дня мене найбільше хвилювало те, щоб школа не позбавляла малюків дитячих радощів. Навпаки, треба так ввести їх у шкільний світ, щоб перед ними відкривалися дедалі нові радощі, щоб пізнання не перетворювалося на нудне навчання. І водночас, щоб школа не перетворилася на нескінченну, зовні захопливу, але порожню забаву. Кожен день має збагачувати розум, почуття, волю дітей.

ШКОЛА ПРОСТО НЕБА

Із хвилюванням чекав я на малюків. О 8 годині ранку прийшло 29 осіб. Не прийшла Саша (напевно, з матір'ю погано). Не було Володі, мабуть, заспав, матері не захотілося будити хлопчика.

Майже всі діти святково одягнені, в новеньких черевичках. Це мене занепокоїло: сільські діти здавна звикли в спекотні дні ходити босоніж, це прекрасне загартування, найкращий спосіб запобігти застудним захворюванням. Чому ж батьки намагаються захистити дитячі ніжки від землі, ранкової роси і гарячої, розпе-

ченої сонцем землі? Це все вони роблять з добрих спонук, а виходить кепсько: з кожним роком усе більше сільських малюків узимку хворіє на грип, ангіну, кашлюк. А треба виховати дітей так, щоб вони не боялися ні спеки, ні холоду.

— Ходімо, діти, до школи, — сказав я малюкам і попрямував в сад. Діти з подивом дивилися на мене.

— Так, дітки, ми йдемо до школи. Наша школа буде під блакитним небом, на зеленій травичці, під гіллястою грушею, на винограднику, на зеленому лузі. Знімімо ось тут черевички і ходімо босоніж, як ви звикли ходити раніше. — Діти радісно защебетали; їм незвично, навіть незручно ходити в спекотну погоду в черевиках. — А завтра приходьте босоніж, у нашій школі це буде найкраще.

Ми пішли у виноградну алею. В тихому, прихованому деревами куточку розрослися виноградні лози. Розстелившись на металевому каркасі, вони утворили зелений курінь. Усередині куреня земля вкрита ніжною травою. Тут панувала тиша, звідси, з зеленого сутінку, весь світ здавався зеленим. Ми розсілися на траві.

— Ось тут і починається наша школа. Будемо дивитися звідси на блакитне небо, садок, село, сонце.

Діти принишкли, зачаровані красою природи. Між листям висіли бурштинові грона дозрілого винограду. Дітям кортіло спробувати смачних ягід. Буде й це, малята, але спочатку треба помилуватися красою. *На листках, як діаманти, ще збереглися крапельки ранкової роси.*

Дивіться, діти, яким здасться вам сад крізь краплинку роси?

Тихо, щоб не торкнутися листя, діти припали до зеленої стіни, кожен знайшов свою крапельку, кожен дивився на сад. Пролунали вигуки подиву. Крізь крапельку води садок здавався дивовижно прекрасним: кожне дерево оточене веселковим ореолом. Здавалося, з бездонного голубого неба на дерева сипляться маленькі іскорки, сліпуче вогненні, дзвінкі, як міріади друзок кришталю, вони осідають на листі і стовбурах. Діти висловлюють свій захват тихими вигуками: як красиво! Хтось припав до прозорої ягоди і побачив іще дивовижнішу картину: світ виявився оповитий зеленим туманом, як у казковому підводному царстві. Поверхня землі — поля, луки, дороги — немов тремтить у малахітовому тумані, а на освітлені дерева сипляться сонячні іскорки.

— Сонечко розсипає іскорки, — тихо сказала Катя. Діти не могли відірватися від світу, що зачарував їх, а я почав розповідати казку про сонце.

— Так, діти, добре сказала Катя: сонечко розсипає іскри. Воно живе високо в небі. У нього є два Ковалі-велетні й золоте ковадло. Перед світанком Ковалі з вогненними бородами йдуть до Сонця, яке дає їм два жмутки срібних ниток. Беруть Ковалі залізні молотки, кладуть срібні нитки на золоте ковадло і кують, кують, кують. Вони виковують Сонечку срібний вінок, а з-під молотків розсипаються по всьому світу срібні іскри. Падають іскри на землю, от ви й бачите їх. А ввечері втомлені Ковалі йдуть до Сонечка, несуть йому вінок; одягає Сонечко вінок на золоті коси і йде до свого чарівного саду — відпочити.

Я розповідаю казку й одночасно малюю її: на білому аркуші альбому народжуються фантастич-

ні образи: біля золотого ковадла — два Ковалі-велети, з-під залізних молотків розсипаються срібні іскорки.

Слухають діти казку, заворожені чарівним світом, і здається, що вони бояться порушити тишу, щоб не розсіялися чари. Потім відразу засипають запитаннями: а що роблять Ковалі-велетні вночі? Навіщо Сонечку щоразу новий вінок? Куди діваються срібні іскорки — адже сипляться вони на землю щодня?

Милі діти, про все це я розповім вам, ми ще матимемо багато часу, а сьогодні я пригощу вас виноградом. Малюки з нетерпінням чекають, поки кошик наповнюється гронами. Роздаю по дві гілочки: одну раджу з'їсти, а другу понести мамі, нехай і вона скуштує ягід. Діти проявляють дивовижну терплячість: загортають грона в папір. А мене турбує думка: чи вистачить цього терпцю на весь шлях від школи до дому? Чи принесуть Толя і Коля виноград матерям? Ніні я даю кілька грон: для хворої матері, для сестрички і для бабусі. Варя бере три грона для батька. Зароджується думка: тільки-но в дітей буде досить сили, кожна дитина закладе свій виноградник... У Варі треба посадити цієї осені з десяток саджанців, які родили б уже за рік — це будуть ліки для батька...

Ми виходимо з казкових зелених сутінок. Я кажу дітям:

— Завтра приходьте надвечір, о шостій годині. Не забудьте.

Я бачу: дітям не хочеться йти. Але вони розходяться, притискаючи до грудей білі згорточки. Як мені хотілося б знати, хто з них не донесе виноград додому! Та про це запитувати у дітей не можна; якщо хтось сам розповість — буде добре.

Ось і скінчився перший день школи під блакитним небом... *Я не забуду цього дня до кінця свого життя, як не забуду того дня, коли я сам уперше переступив поріг школи чубатим хлопчиком, коли перша моя вчителька Парасковія Олексіївна повела нас, малюків, на луки і відкрила дивовижний світ — життя мурашника.., як не забуду того дня, коли я став батьком, як не забуду того дня, коли вручив атестат зрілості першому своєму учневі, якого вів десять років — від перших паличок і кружечків у зошиті до думок про майбутнє людства...*

Тієї ночі мені снилися срібні сонячні іскорки, а прокинувшись рано-вранці, я довго думав, що робити далі. Я не складав детального плану: що і в який день казатиму дітям, куди поведу їх. Життя нашої школи розвивалася з ідеї, яка надихала мене: дитина за своєю природою — допитливий дослідник, відкривач світу. Тож нехай перед нею відкривається чудовий світ у виразних барвах, яскравих і трепетних звуках, у казці та грі, у власній творчості, в красі, що надихає її серце, в прагненні творити добро людям. Через казку, фантазію, гру, через неповторну дитячу творчість — правдивий шлях до серця дитини. Я так вводитиму малюків у навколишній світ, щоб вони кожен день відкривали в ньому щось нове, щоб кожен наш крок був подорожжю до джерел мислення і мови — до чудесної краси природи. Дбатиму про те, щоб кожен мій вихованець ріс мудрим мислителем і дослідником, щоб кожен крок пізнання ушляхетнював серце і гартував волю.

Другого дня діти прийшли до школи надвечер. Догоряв тихий вересневий день. Ми вийшли з села, розташувалися на високому кургані. Перед нами відкрився чудовий вид на широкий, наче розжеврілий під

сонцем луг, на стрункі тополі, далекі кургани на обрії. Ми прийшли до джерел думки і слова. Казка, фантазія — це ключик, за допомогою якого можна відімкнути ці джерела, і вони заклекочуть життєдайним водограєм. Згадалося, як Катя сказала вчора: "Сонечко розсипає іскорки..." Забігаючи наперед, скажу, що через 12 років, закінчуючи школу, вона писала твір про рідну землю і, висловлюючи почуття любові до природи, повторила цей образ. Ось якою є сила казкового образу в дитячому мисленні. Я тисячу разів переконувався, що, населяючи довколишній світ фантастичними образами, створюючи ці образи, діти відкривають не тільки красу, а й істину. Без казки, без гри уяви дитина не може жити, без казки навколишній світ перетворюється для неї у гарну, та все ж намальовану на полотні картину; казка змушує цю картину ожити.

Казка — це, образно кажучи, свіжий вітер, що роздмухує вогник дитячої думки і мови. Діти не тільки люблять слухати казку. Вони створюють її. Показуючи малечі світ крізь зелену стіну виноградного листя, я знав, що розповім їм казку, але не мав на думці, яку саме. Поштовхом до польоту моєї фантазії були слова Каті: сонечко розсипає іскорки... Які правдиві, точні, художньо виразні образи творять діти, наскільки яскрава, барвиста їхня мова — *не затуляйте тільки від них довколишній світ мурами, класною дошкою, сторінками підручника.*

Я прагнув того, щоб перш аніж розкрити книжку, прочитати по складах перше слово, діти прочитали сторінки найчудовішої в світі книги — книги природи.

Тут, серед природи, особливо чіткою, яскравою була думка: ми, вчителі, маємо справу з найніжнішим,

найтоншим, найбільш чуйним, що є в природі, — з мозком дитини. Коли думаєш про дитячий мозок, уявляєш ніжну квітку троянди, на якій тремтить краплинка роси. Яка обережність і ніжність потрібні для того, щоб, зірвавши квітку, не впустити краплі. Ось така сама обережність потрібна й нам щохвилини: адже ми торкаємося найтоншого і найніжнішого в природі — мислячої матерії організму, що росте.

Дитина мислить образами. Це означає, що, слухаючи, наприклад, розповідь учителя про подорож краплі води, вона малює у своїй уяві і сріблясті хвилі ранкового туману, і темну хмару, і гуркіт грому, і весняний дощ. Чим яскравішими в її уяві є ці картини, тим глибше осмислює дитина закономірності природи. Ніжні, чуйні нейрони її мозку ще не зміцніли, їх треба розвивати, зміцнювати, — *для цього процес мислення мусить бути таким, якого потребує сама природа дитячого мозку: вчити думати дитину треба насамперед біля того життєвого джерела думки, з якого постійно б'ють струмочки живої води — серед природи.*

Дитина мислить... Це означає, що певна група нейронів кори півкуль її мозку сприймає образи (картини, предмети, явища, слова) навколишнього світу і крізь найтонші нервові клітини — як через канали зв'язку — йдуть сигнали. Нейрони "обробляють" цю інформацію, систематизують її, групують, зіставляють, порівнюють, а нова інформація в цей час надходить і надходить, її треба знову і знову сприймати, "обробляти". Для того щоб упоратись з прийомом усе нових образів, і з "обробкою" інформації, нервова енергія нейронів у надзвичайно короткі проміжки часу миттєво перемикається від сприйняття образів до їх "обробки".

Ось це дивовижно швидке перемикання нервової енергії нейронів і є тим явищем, яке ми називаємо думкою, — **дитина думає...** Клітини дитячого мозку такі ніжні, так чутливо реагують на об'єкти сприйняття, що нормально працювати вони можуть тільки за умови, що об'єктом сприйняття, осмислення є образ, який можна бачити, чути, якого можна торкнутися. Перемикання думки, яке є сутністю мислення, можливе лише тоді, коли перед дитиною — або наочний, реальний образ або ж настільки яскраво створений словесний образ, що дитина начебто бачить, чує, відчуває те, про що розповідають (ось чому діти так люблять казки).

Природа мозку дитини вимагає, щоб дитячий розум виховувався поблизу джерела думки — серед наочних образів, і щонайперше серед природи, щоб думка перемикалася з наочного образу на "обробку" інформації про цей образ. Якщо ж ізолювати дітей від природи, якщо з перших днів навчання дитина сприймає тільки слово, то клітини мозку швидко стомлюються і не справляються з роботою, яку пропонує вчитель. А цим клітинам треба розвиватися, міцніти, набиратися сили. Ось де причина того явища, з яким багато вчителів часто зустрічаються в початкових класах: дитина тихо сидить, дивиться тобі в очі, ніби уважно слухає, але не розуміє ані слова, бо педагог усе розповідає і розповідає, тому що треба думати над правилами, розв'язувати задачі, приклади — це все абстракції, узагальнення, немає живих образів, мозок стомлюється... Тут і народжується відставання. Ось чому треба розвивати мислення дітей, зміцнювати розумові сили дитини серед природи — це вимога природних закономірностей

розвитку дитячого організму. Ось чому кожна подорож у природу є уроком мислення, уроком розвитку розуму.

Ми сидимо на кургані, навколо нас лунає стрункий хор коників, у повітрі — аромат степових трав. Ми мовчимо. Дітям не треба багато говорити, не треба напихати їх розповідями, слово — не забава, а словесне пересичення — одне з найшкідливіших пересичень. Дитині треба не тільки слухати слово вихователя, а й мовчати; в ці миті вона думає, осмислює почуте і побачене. Для вчителя дуже важливо знати міру в розповіданні. Не можна перетворювати дітей на пасивний об'єкт сприйняття слів. Щоб осмислити кожен яскравий образ — наочний або словесний,— треба багато часу і нервових сил. Уміння дати дитині подумати — це одна з найтонших якостей педагога. А серед природи дитині треба дати змогу послухати, подивитися, відчути...

Ми вслухуємося в хор коників. Я радий, що діти захопилися цією дивовижною музикою. Нехай у їхній пам'яті назавжди збережеться тихий вечір, насичений ароматом полів і переливами чудесних звуків. Коли-небудь вони створять казку про коника.

А тепер замислені погляди дітей спрямовані на сонячний захід. Сонце сховалося за обрієм, по небу розлилися ніжні барви вечірньої зорі.

— От і пішло сонечко на відпочинок, — каже Лариса, і її обличчя стає сумним.

— Ковалі принесли Сонечку срібний вінок... Куди ж воно діває вчорашній вінок? — запитує Ліда.

Діти дивляться на мене, чекаючи продовження казки, але я не вирішив, який з образів вибрати. Мені допомагає Федько.

— Вінок розплився по небу,— тихо каже він.

Напружене мовчання, всі ми очікуємо, що ж розповість Федько. Адже це продовження казки, яку хлопчик уже, очевидно, склав, і те, що він мовчить, може бути пояснено дитячою сором'язливістю. Я допомагаю Феді:

— Так, вінок розплився по небу. За день він розжарюється на вогненних косах Сонечка і стає м'яким, як віск. Доторкнулося до нього Сонечко гарячою рукою — він полився золотим струмочком по вечірньому небу. Останні промені Сонечка, що йде на відпочинок, осяюють струмочок, ось бачите, він грає рожевими барвами, міниться, темніє — сонечко йде все далі. Ось воно скоро увійде у свій чарівний сад і на небі засвічуються зірочки...

— А що ж таке зірочки? Чому вони засвічуються? Звідки приходять? Чому їх не видно вдень? — запитують діти. Але не можна пересичувати свідомість малечі безліччю образів. На сьогодні досить, і я звертаю увагу дітей на інше.

— Подивіться на степ. Бачите, як сутеніє в долинах, на лузі, в низовинах? Гляньте на ті пагорби — вони стали ніби м'якими, мовби пливуть у вечірній імлі. Горбки стають сірими, вдивіться в їхню поверхню — що ви там бачите?

— Ліс... Чагарник... Череда корів... Вівці з чабаном. Люди зупинилися ночувати в полі, розпалили багаття, але вогнища не видно, в повітрі струмує лише дим...— ось що народжує дитяча фантазія, коли поглянути на пагорби, які швидко темніють. Пропоную дітям іти додому, але їм не хочеться. Просять: посидімо ще хвилинку. В цей вечірній час, коли світ наче вбираєть-

ся в таємниче покривало, бурхливо розігрується дитяча фантазія. Я тільки згадав про те, що вечірній присмерк і нічна темрява пливуть, як річки, з далеких долин і лісів, а в уяві дітей вже народилися образи казкових істот — Темряви і Присмерку. Саня розповідає казку про цих істот: живуть вони в далекій печері, за лісом-пралісом, на день опускаються в темну бездонну прірву, сплять і зітхають уві сні (чому зітхають? — відомо тільки авторові казки...). А щойно Сонечко йде до свого чарівного саду, вони виходять зі схованки. Їхні величезні лапи вкрито м'якою шерстю, тому ніхто не чує їхніх кроків. Присмерк і Темрява — добрі, мирні, лагідні істоти, нікого не кривдять.

Діти готові створити казку про те, як Темрява і Присмерк заколисують малят, але на сьогодні досить. Ми йдемо додому, дітям хочеться і завтра прийти ввечері, "коли добре казки складаються", за словами Варі.

Чому діти охоче слухають казки, чому вони так люблять вечірні сутінки, коли сама обстановка схиляє до польоту дитячої фантазії? Чому казка розвиває мову і мислення сильніше за будь-який інший засіб? Тому, що казкові образи яскраво емоційно забарвлені. Слово казки живе в дитячій свідомості. Серце завмирає у дитини, коли вона слухає або вимовляє слова, що створюють фантастичну картину. Я не уявляю собі навчання в школі не тільки без слухання, а й без створення казки. Переді мною казки та оповіданнячка, складені маленькими дітьми в перші два місяці життя "Школи радості". В них — світ дитячих думок, почуттів, бажань, поглядів.

Зайчик *(Шура)*

Мама подарувала мені маленького плюшевого зайчика. А це було перед Новим роком. Я поставив його на ялинку серед гілок. Усі лягли спати. На ялинці горіла маленька-маленька лампочка. Бачу — зайчик зістрибнув з гілочки і бігає навколо ялинки. Пострибав-пострибав і знову повернувся на ялинку.

Соняшник *(Катя)*

Зійшло сонечко. Прокинулися пташки, злетів у небо жайворонок. Прокинувся й соняшник. Стрепенувся, струсив зі своїх пелюсток росу. Повернувся до сонечка: "Здрастуй, сонечку. Я довго чекав на тебе. Бачиш, мої жовті пелюстки похилилися без твого тепла. А тепер вони піднялися й радіють. Я круглий і золотий, схожий на тебе, сонечку".

Як зорали поле *(Юра)*

Комбайном скосили пшеницю. Виповз їжачок з нірки і бачить: немає пшениці, не шумлять колоски. Покотився колобком по стерні. А назустріч йому повзе величезне страховище — металевий жук. Шумить, гримить. За ним — плуги. Залишається позаду чорне зоране поле. Сидить їжачок у своїй нірці, визирає і дивується. Думає: "Звідки взявся цей величезний жук?" А це трактор.

∞9

Жолудь *(Зіна)*

Повіяв вітер. Упав з дуба жолудь. Жовтий, блискучий, як кований з міді. Впав і думає: "Так добре було на гіллі, а тепер я на землі. А звідси не видно ні річки, ані лісу". Засумував жолудь. Проситься: "Дубе, візьми мене на гілку". А дуб відповідає: "Дурний ти. Подивися, я теж виріс із землі. Пускай, мерщій коріння, рости. Станеш високим дубом".

Дітей хвилює не тільки те, що відбувається в природі. Малюки хочуть, щоб на землі був мир. Вони знають, що є сили, які замишляють війну. Ось казка, в якій ці темні сили зображено у фантастичному образі Змія.

∞9

Два портрети Леніна *(Ваня)*

Мою старшу сестру Олю прийняли в жовтенята. У неї є червона зірочка. А на зірочці маленький портрет Леніна. Тепер маємо два портрети Володимира Ілліча Леніна. Один на стіні, другий на Олиній зірочці. Ленін боровся за щастя трудящих. Тато казав: Ленін навчався в школі дуже добре. Я теж вчитимуся добре. Буду юним ленінцем.

Як ми перемогли залізного Змія *(Сергій)*

Він жив у болоті, далеко-далеко за океаном. Ненавидів наш народ. Робив атомні бомби. Наробив їх багато-багато, взяв на крила і полетів. Хотів кинути на сонце. Хотів загасити сонце, щоб ми загинули в мороці. Послав я ластівок проти Залізного Змія. Взяли ластівки по іскрі сонячного вогню в дзьоби і наздогнали Змія. Кинули вогонь на його крила. Упав Залізний Змій у болото, згорів разом з бомбами. А сонечко грає. І ластівки весело щебечуть, радіють.

У цій казці проявилася своєрідність дитячого світогляду. Торжество добра над злими силами дитина не може уявити без участі птахів і звірів. Колись А. Гайдар говорив, що казка має закінчуватися таким чином: "Червоні розбили білих, а зайчик сидить і радіє". Милі дитячому серцю зайчики і ластівки — не просто казкові істоти. Вони — втілення добра.

Ми сидимо на кургані, вдивляємось у барви вечірньої зорі та вслухуємося в хор коників. Перед нами відкривається нова сторінка казки про Сонечко. У ті миті, коли вогненна куля торкнулася обрію, я сказав дітям:

— Подивіться на село. Що ви бачите у вікнах будинків?

У вікнах будинків палала пожежа. Це сонечко посилало свої останні промені, і вони, відбиваючись від шибок, запалювали червоне полум'я. Захоплені, здивовані, діти мовчали. Поступово багряне полум'я згасало в одних вікнах і відразу ж пожежа спалахувала в інших.

Сонечко запалює вогники у віконцях. — Ой, як гарно. — Ми милувалися багряними вогниками доти, доки сонечко сховалося за небокраєм.

Кожен день приносив нове відкриття в навколишньому світі. Кожне відкриття втілювалося в казку, творцями якої були діти. Казкові образи допомагали малюкам відчувати красу рідної землі. Краса рідного краю, що відкривається завдяки казці, фантазії, творчості, — це джерело любові до Батьківщини. ∞ 10

Через красу рідної природи, рідного слова, через красу добрих людей, що оточують дитину, до дитячого серця струменять чисті джерела патріотичних почуттів. Не треба казати маленьким дітям пишномовних (пишномовних тому, що ще незрозумілих для них) слів про велич і могутність рідної землі — для цього настане свій час.

Нехай дитина відчуває красу і захоплюється нею, нехай у її серці та в пам'яті назавжди збережуться образи, в яких утілюється Батьківщина. Краса — це кров і плоть людяності, добрих почуттів, щиросердих взаємин. Я радів, помічаючи, як поступово відтають зачерствілі серця Толі, Слави, Колі, Віті, Сашка. Посміш-

---

∞ 10 Розуміння і відчуття величі, могутності Батьківщини приходить до людині поступово й має за свої джерела красу. Хочеться порадити молодому педагогові, який виховує маленьких дітей: вдумливо, обачно готуйте дитину до того моменту, коли ви скажете своє перше слово про велич і могутність рідної землі — Радянського Союзу. Слово це повинно бути натхненним, одухотвореним шляхетними почуттями (нехай кажуть пишномовним — не бійтеся цього, якщо в душі у вас чисті й високі почуття). Але щоб слово це змусило прискорено битися дитячі серця, конче слід, образно кажучи, ретельно зорати і засіяти насінням краси поле дитячої свідомості.

ка, захват, подив перед красою уявлялися мені неначе стежкою, яка мусила привести до дитячих сердець.

Життя "Школи радості" не було обмежене суворим регламентом. Не було встановлено, скільки часу мають перебувати діти під блакитним небом. Найголовніше — щоб їм не набридло, щоб у дитячі серця не закралося тужливе очікування тієї миті, коли вчитель скаже: час додому. Я намагався закінчити роботу нашої школи в той момент, коли в дітей загострювалася цікавість до предмету спостереження, до праці, якою вони зайняті. Нехай малята нетерпляче чекають завтрашнього дня, нехай він обіцяє їм нові радощі, нехай уночі сняться їм срібні іскорки, які розсипає по землі Сонце. Один день діти перебувають у школі під блакитним небом 1–1½ години, інший день — 4 години, — усе залежить від того, скільки радості вихователь зумів дати учням сьогодні. І ще дуже важливо, щоб кожна дитина не тільки відчувала радість, а і творила її, вносила дрібку своєї творчості в життя колективу.

Тієї осені довго стояла тепла, суха погода, до середини жовтня не жовкло листя на деревах, кілька разів гуркотів грім, наче поверталося літо, зранку на траві блищали крапельки роси. Це створювало сприятливі умови для роботи. Кілька разів ми приходили на свій курган і "подорожували" по хмарах. Ці години залишили у дітей незабутні враження. Білі, пухнасті хмари були для них світом дивовижних відкриттів. У їхніх химерних, швидко мінливих обрисах малюки бачили звірів, казкових велетнів: дитяча фантазія бистрокрилим птахом линула в захмарні далі, за сині моря та ліси, в далекі невідомі країни. І в цьому польоті яскра-

во розкривався індивідуальний світ дитини. Ось пливе по небу химерна хмаринка.

— Що ви бачите в ній, діти?

— Старий чабан у солом'яному брилі спирається на палицю,— каже Варя.— Дивіться, ось поруч із ним отара овець. Попереду баран з крутими рогами, а за ним ягнята... А у старого торба висить, і з торби визирає щось.

— Це не старий, — заперечує Павло. —Це снігова баба, така, як ми ліпили взимку. Дивіться, ось і мітла у неї в руці. А на голові зовсім не солом'яний бриль, а відро.

— Ні, це не снігова баба, а копиця сіна,— каже Юра.— На копиці два пастухи з вилами. Бачите, кидають сіно донизу, а внизу віз. Який же це баран? Не баран, а віз. Це дуга, а не ріжки...

— Це величезний-превеличезний заєць. Я бачив такого уві сні. І внизу зовсім не віз, а хвіст зайчика.

Хочеться, щоб фантазували всі, але Коля, Слава, Толя, Міша чомусь мовчать. Моє серце стискає біль, коли я бачу на обличчі Колі поблажливу зверхність, яку можна помітити у дорослих, котрі вважають нижчими за свою гідність дитячі забави. У чому ж справа, адже я вже бачив у очах хлопчика вогник захоплення красою... Я тоді ще мало задумувався над цим, але чуття підказувало: допоки дитину не вдалося захопити дитячими радощами, поки в її очах не пробудився непідробний захват, поки хлопчик не захопився дитячими пустощами — я не маю права говорити про якийсь виховний вплив на нього. Дитина мусить бути дитиною... Якщо, слухаючи казку, вона не переживає боротьбу добра і зла, якщо замість радісних вогників

захоплення в її очах зневага — це значить, щось у дитячій душі надломлено, і багато сили треба докласти, щоб випрямити дитячу душу.

Ось на обрії з'явилася хмарка з химерними обрисами, вона схожа на чудовий палац, оточений високими мурами і сторожовими вежами. Дитяча фантазія заповнює невиразності контурів палацу, і Юра вже розповідає казку про чарівне царство, яке є за тридев'ять земель, про злу Бабу-Ягу і сміливого богатиря, що рятує красуню. А уява Віті створила іншу казку. Десь далеко, за межами нашої країни, в горах живе страшна істота, що замишляє війну. Крила фантазії несуть хлопчика на повітряному кораблі, здатному в одну мить опинитися над печерою, де живе темна сила, знищити зло і встановити на землі вічний мир.

Потім розповідаю про далекі тропічні країни, про вічне літо і незвичні сузір'я, про лазуровий океан і стрункі пальми. Тут казкове переплітається з реальним, я немов прочиняю віконце в далекий світ. Розповідаю про землі й народи, про моря і океани, про багатство рослинного і тваринного світу, про природні явища.

Починаю розповідати про світ, де людина поневолює людину. Яскраві картини страждань трудящих, особливо малюків, пробуджують у свідомості дітей тривожну думку про те, що в світі відбувається жорстока боротьба добра і зла, що наш народ є борцем за щастя, честь і свободу людини. Я прагнув того, щоб з малих років кожен мій вихованець відчував непримиренність до соціального зла — експлуатації людини людиною,

щоб наша країна була безмежно дорога для нього як перша в світі країна вільної праці. ∞ 11

Досвід переконав мене в тому, що розповіді вихователя, котрий поділяє з дітьми всі радощі та прикрощі, — є обов'язковою умовою повноцінного розумового розвитку дитини, її багатого духовного життя. Виховне значення цих оповідань у тому, що діти чують їх в обстановці, яка народжує казкові уявлення: тихого вечора, коли на небі спалахують перші зірки; у лісі, коло багаття, в затишній хатинці, при світлі розжеврілого в грубці вугілля, коли за вікном шумить осінній дощ і співає сумну пісню холодний вітер. Розповіді мають бути яскравими, образними, невеликими. Не можна

∞ 11 Одне з найважливіших виховних завдань я бачив у тому, щоб зло в свідомості дитини було не якоюсь абстракцією, а реальною силою, ворожою всім чесним людям землі. Я розповідав дітям про країни, де багатства належать купці капіталістів і поміщиків, а трудяща людина позбавлена найнеобхіднішого. Я не поспішав з тим, щоб діти осмислили абстрактне поняття "імперіалізм". Прийде час — вони його осмислять. У тому віці, про який я розповідаю, вирішальне значення мають яскраві уявлення та їхнє емоційне забарвлення. Коли я розповів, що в Італії тисячі матерів, доведені до розпачу бідністю, змушені продавати своїх дітей американським багатіям, діти відчули, що це зло, засноване на великій несправедливості: один володіє статками, не створюючи їх, інший створює багатства, але позбавлений шматка хліба, одягу, людського житла.

нагромаджувати безліч фактів, давати дітям масу вражень — чутливість до розповідей притупляється, і дитини нічим вже не зацікавиш.

Я раджу вихователям: впливайте на почуття, уяву, фантазію дітей, відчиняйте віконце в безмежний світ *дуже* поступово, не розчахуйте його відразу навстіж, не перетворюйте на широкі двері, крізь які попри ваше бажання, захоплені думками про предмет оповідання, кинуться малюки — викотяться, як кульки... Вони спочатку розгубляться перед безліччю речей, потім ці речі, в сутності ще незнайомі, надокучать дітям, стануть для них порожнім звуком — не більше.

Школа під блакитним небом вчила мене, як відчиняти перед дітьми вікно в навколишній світ, і цю науку життя й пізнання я прагнув донести до всіх учителів. Я радив їм: не скеровуйте на дитину лавину знань, не прагніть розповісти на уроці про предмет вивчення геть усе, що знаєте — під лавиною знань можуть бути поховані допитливість і цікавість. Умійте відкрити перед дитиною в навколишньому світі щось одне, але відкрити так, щоб шматочок життя заграв перед дітьми всіма барвами веселки. Залишайте завжди щось недомовлене, щоб дитині закортіло ще і ще раз повернутися до того, що вона дізналася.

Досягнення людської думки безмежні. Людина, наприклад, створила безліч книг. Покажіть дітям красу, мудрість, глибину думки однієї книжки, але покажіть так, щоб кожна дитина назавжди полюбила читання, була готова вийти в самостійне плавання книжковим морем. Я ділився зі вчителями своїми думками про "подорожі" до джерел живого слова — так я назвав яскра-

ві, короткі, емоційно насичені розповіді малюків про предмети і явища навколишнього світу, які вони бачать своїми очима. Вчителі початкових класів за моїм прикладом стали здійснювати такі самі "подорожі". Відчинилися двері класних кімнат, діти стали виходити на зелену травичку, під свіжий вітерець. Уроки читання й арифметики, особливо в 1-му і 2-му класах, стали все частіше проводитися під блакитним небом. Це не була відмова від уроку або відхід від книги, науки в світ природи. Навпаки, це збагачувало урок, оживляло книжку, науку. ∞ 12

∞ 12 Часто в учительській, після уроків, збиралися всі вчителі початкових класів та радилися, як домогтися того, щоб пізнання навколишнього світу, засвоєння знань про природу і суспільство ніколи не перетворилося для дитини в нудну, надокучливу справу. В цій колективній творчості народилася нова думка — про пізнання дитиною сільськогосподарської праці й техніки, про поступове ознайомлення дітей із трудовою творчістю найкращих людей. Учителі початкових класів В. П. Новицька, Г. О. Нестеренко, М. М. Верховиніна, намічаючи "подорожі" своїх учнів до джерел живого слова, за моєю порадою визначили коло природних явищ і пов'язаних з ними видів сільськогосподарської праці, які найдоцільніше використовувати для розвитку мислення і мови навесні, влітку, восени, взимку.

ШКОЛА ПРОСТО НЕБА РОЗСОВУЄ СТІНИ. НАШ КУТОЧОК МРІЇ

Недалеко від школи, за селом є великий яр, зарослий чагарником і деревами. Для малюків це — дрімучий ліс, сповнений таємничого й невідомого. Одного разу я помітив у схилі яру вхід до печери. Всередині печера виявилася просторою, з міцними сухими стінками. Та це ж цілий скарб! Тут буде наш Куточок мрії. Важко передати захват дітей, коли я вперше повів їх у печеру. Діти верещали, співали, перегукувались одне з одним, грали в хованки. Того-таки дня застелили долівку сухою травою.

Спочатку ми просто насолоджувалися таємничим куточком, обживали його, створювали затишок: прикріпили до стін кілька картинок, розширили вхід, зробили столик. Із захватом діти прийняли пропозицію влаштувати грубку, час від часу протоплювати її.

Ми викопали заглиблення для грубки, пробили отвір для комина. Виносили зайву землю, приносили глину і цеглу. Праця була нелегкою, але ми мали мрію — грубку. Будували ми її зо два тижні. Робота захопила всіх, не могли залишитися осторонь ані Коля, ні Слава, ні Толя — діти, байдужість яких до геть усього, що робив наш колектив, дуже непокоїла мене. Тепер усе частіше спалахували їхні очі, і вогник захоплення довго не згасав. Надихнула цікава справа і таких боязких, соромливих і нерішучих дітей, як Сашко, Люда, Валя. Дедалі більше я переконувався, що емоційний стан колективу — стан радості, наснаги є великою духовною силою, яка об'єднує дітей, пробуджує в байду-

жих серцях цікавість до того, що робить колектив, чим він зайнятий.

І ось ми розклали вогонь у грубці. Весело запалали сухі гілки. На землю опускається вечір. У нашій оселі світло і затишно. Ми дивимося на дерева та кущі, які вкрили схил яру, і звідти, з таємничої хащі, до нас ідуть казкові образи. Вони ніби нагадують, просять: розкажіть про нас. Дерева і кущі огортає напівпрозорий серпанок вечірніх сутінків, якийсь сизий, потім бузковий; у цьому серпанку дерева набувають найнесподіваніших обрисів.

У такі хвилини діти охоче фантазують, створюють казки.

"На що схожі дерева, розкидані схилом яру?" — запитую я, звертаючись не стільки до дітей, скільки до своїх власних думок. Мені вони здаються зеленим водоспадом, що стрімко падав з урвища і тепер застиг, перетворившись на величезні чи то базальтові, чи то малахітові статуї. Цікаво, чи розвиватиметься думка хоч у одної дитини в тому напрямі, що й у мене? Цієї вечірньої години є час для того, щоб поспостерігати за тим, як діти мислять.

І ось я бачу, що в однієї дитини потік думок тече бурхливо, стрімко, народжуючи все нові образи, в іншої — як широка, повноводна, могутня, таємнича в своїх глибинах, але повільна річка. Навіть непомітно, чи має ця річка течію, але вона потужна і нестримна, її не повернути в нове русло, тим часом як швидкий, легкий, стрімкий потік думки інших дітей можна ніби перегородити, і він одразу ж помчить в обхід. Ось Шура побачив у кронах дерев череду корів, але щойно Сергійко запитав: "А де ж вони пасуться, адже там немає

трави",— як Шурина думка пішла новим річищем: це вже не корови, а хмари, що спустилися вночі відпочити на землю. Так само швидко, стрімко ширяє і думка Юри. А ось Мишко і Ніна дивляться мовчки, зосереджено — що вони бачать? Над нами промчалися вже десятки образів, народжених дитячою фантазією, а Міша й Ніна мовчать. Мовчить і Слава. Невже в їхніх головах не народилася жодна думка? Вже пора йти додому. І ось Міша, найбільш мовчазний з усіх дітей, каже:

— Це розлючений бик кинувся рогами на скелю, не зміг здолати її і зупинився. Дивіться, ось зараз він ніби напружується, ось-ось відсуне кручу...

І тут усі образи, які начебто заюрмилися навколо нас, відлітають. Ми бачимо, що купа дерев насправді дивовижно схожа на закляклого в безсилій люті бика. Діти защебетали: ось як він уперся ногами в дно яру; дивіться, як вигнулась у нього шия — напевно, жили тремтять, а роги встромив у землю...

Оттакої вигадав Міша! Тим часом, як над нашими головами тріпотіли яскраві, живі образи, річка його думки текла своїм руслом. Він уважно прислухався до слів товаришів, але жоден образ не захопив його. Фантазія хлопчика найяскравіша, найбільш земна. Дитина побачила те, що, напевно, бачила в житті, що закарбувалося в її свідомості. А втім, такі ось мовчазні тугодуми ой як страждають на уроках. Учителеві хочеться, щоб учень швидше відповів на питання, йому мало клопоту до того, як мислить дитина, йому зразу ж щоб була відповідь — і отримуй оцінку. Йому і невтямки, що неможливо прискорити плин повільної, але могутньої річки. Нехай вона тече відповідно до своєї природи, її води обов'язково досягнуть наміченого ру-

бежу, але не поспішайте, будь ласка, не нервуйте, не періщіть могутню річку березовою різкою оцінки — ніщо не допоможе.

...Чи кожен учитель замислювався над тим, що період розвитку організму — від народження до зрілості — у людини є найтривалішим порівняно з іншими представниками тваринного світу? До 20-ти років і довше людський організм росте, розвивається, міцніє. У тривалості періоду розвитку людського організму — велика таємниця природи. Цей період неначе сама природа відвела на розвиток, зміцнення, виховання нервової системи — кори півкуль головного мозку. Людина саме тому й стає людиною, що протягом дуже тривалого часу переживає період дитинства нервової системи, дитинства мозку.

Дитина з'являється у світ з багатьма мільярдами клітин, що тонко реагують на навколишнє середовище і здатні — за певних умов — виконувати розумові функції. Ці клітини становлять матеріальну основу дитячої свідомості. Жодної нової клітини за період від народження до зрілості, від зрілості до старості природа не додає. *І період дитинства людського мислення полягає в тому, що в кожній клітині кори півкуль відбуваються глибокі внутрішні процеси: зміцнення в процесі активної розумової діяльності, поступове нагромадження вражень, образів, уявлень.* У період дитинства нервової системи клітини мислячої матерії мусять повсякденно вправлятися в активній діяльності, і підґрунтям для цих вправ є живе сприйняття, спостереження, споглядання.

Перше ніж навчитися заглиблюватися в сутність причинно-наслідкових зв'язків явищ навколишнього світу, людина має пройти в дитинстві період

розумових вправ. Ці вправи являють собою бачення предметів і явищ; дитина бачить живий образ, потім уявляє, створює цей образ у своїй уяві. Бачення реального предмета і створення фантастичного образу в уяві — в цих двох сходинках розумової діяльності немає ніякої суперечності. Фантастичний образ казки сприймається, мислиться дитиною і створюється нею самою як яскрава реальність. Створення фантастичних образів — це найблагодатніший ґрунт, на якому розвиваються буйні паростки думки.

У період дитинства мислення розумові процеси мусять бути якомога щільніше пов'язані з живими, яскравими, наочними предметами навколишнього світу. Нехай дитина спочатку не замислюється над причинно-наслідковими зв'язками, хай вона просто розглядає предмет, відкриває в ньому щось нове. Хлопчик побачив розлюченого бика в оповитій вечірнім присмерком купі дерев. Це не просто гра дитячої фантазії, а й художній, поетичний елемент мислення. Інша дитина бачить у тих-таки деревах щось інше, своє — вона вкладає в образ індивідуальні риси сприйняття, уяви, мислення. Кожна дитина не тільки сприймає, а й малює, творить, створює. Дитяче бачення світу — це своєрідна художня творчість. Образ, сприйнятий і водночас створений дитиною, несе в собі яскраве емоційне забарвлення. Діти переживають бурхливу радість, сприймаючи образи навколишнього світу і додаючи до них що-небудь від фантазії. Емоційна насиченість сприйняття — це духовний заряд дитячої творчості. Я глибоко переконаний, що без емоційного підйому неможливий нормальний розвиток клітин дитячого мозку. З емоційністю пов'язані й фізіологічні процеси, які відбуваються в ди-

тячому мозку: в моменти напруги, піднесення, захопленості відбувається посилене харчування клітин кори півкуль. Клітини в ці періоди витрачають багато енергії, але водночас і багато отримують її від організму. ∞ 13

Ці спостереження по-новому висвітлили процес навчання дітей. Думка учня початкових класів невіддільна від почуттів і переживань. Емоційна насиченість процесу навчання, особливо сприйняття довколишнього світу, — це вимога, яку висувають закони розвитку дитячого мислення.

...Настали дивовижно теплі дні бабиного літа. Ми не сиділи на місці, ходили по полях і гаях, лише іноді зазираючи в Куточок мрії. У двох кілометрах від села діти знайшли пагорб, із якого відкривається чудовий вид на оповите садами село, на далекі лани, сині кургани та лісосмуги. Повітря стало дивно чистим, прозорим, над землею пливло срібне павутиння, в блакитному небі все частіше з'являлися ключі перелітних птахів. Недалеко від нашого пагорба розкинувся гай, на узліссі якого було багато кущів шипшини. Ми милувалися пурпуровими намистинками ягід, срібним павутинням, повислим на гілочках, запам'ятовували обриси кожного кущика, придивлялися до садків і рядків

∞ 13 Спостерігаючи протягом багатьох років розумову працю учнів початкових класів, я переконався, що в періоди великого емоційного піднесення думка дитини стає особливо виразною, а запам'ятовування відбувається найінтенсивніше.

струнких тополь на околиці села. Кожного дня діти відкривали щось нове, на наших очах зелений гай одягався в багрянець, листя мінилося дивовижним багатством фарб. Ці відкриття давали дітям величезну радість.

Джерела живого слова і творчої думки були настільки щедрі й невичерпні, що якби кожну годину ми могли робити одне відкриття, то цих відкриттів вистачило б на багато років. Ось перед нами всипаний пурпуровими гронами кущ шипшини, від ягоди до ягоди — сріблясте павутиння з тремтливими крапельками ранкової роси. Краплинки здаються бурштиновими. Зачаровані, стоїмо біля куща, і на наших очах відбуваються дивовижні речі: з країв павутиння крапельки, як живі, рухаються, ніби сповзають на провислу серединку, зливаються одна з одною, але чому вони не збільшуються й не падають на землю? Ми поглинені спостереженням: виявляється, краплинки роси швидко випаровуються, на очах зменшуються в обсязі, потім зовсім зникають.

— Це Сонечко п'є росинки,— шепоче Лариса. Образ, створений фантазією дівчинки, зацікавив дітей, і ось народжується нова казка. Тут, біля куща шипшини, коло джерела живого слова перед дітьми відкрився новий дивовижний струмочок. Може бути, це випадковість, але коли-небудь вона мала трапитися: Лариса зауважила співзвуччя слів росинки, павутинки, намистинки. Дивний збіг ніби осяяв дітей. Досі малята знали вірші, почуті від старших братів і сестер, а старші вичитували їх із книжок, тут-таки вірші народжувалися з живого слова, з навколишнього світу:

Уночі впали росинки
на сріблясті павутинки,—

каже Лариса, і в її очах засвітилися радісні вогники. Усі мовчать, але я бачу, що думка кожної дитини мовби злетіла птахом з почуття подиву перед силою слова.

— І затремтіли, затріпотіли бурштинові намистинки, — продовжує Юра.

Ось що відбувається, коли людина наближається до першоджерела речей, коли в слові для неї — не тільки позначення речі, а й аромат квітів, запах землі, музика рідних степів і лісів, власні почуття і переживання.

За правилами педагогіки, напевно, треба було запропонувати дітям складати вірші далі, але мені вилетіли з голови ці правила, і я, захоплений потоком дитячої творчості, випалив:

Випило Сонечко росинки,
вмилися сріблясті павутинки,
посміхнулися пурпурні намистинки...

Ми кричали, бігали навколо куща, повторювали складений вірш. Мені хотілося якнайшвидше розповісти вчителям про цей порив натхнення, джерелом якого є навколишній світ. Хотілося порадити: перші уроки мислення мусять бути не в класі, не перед класною дошкою, а серед природи. І ще кортіло сказати: справжня думка завжди просякнута трепетним почуттям, якщо тільки дитина відчула аромат слова, її серце охоплює натхнення. Ідіть у поле, в парк, пийте з джерела думки, і ця жива вода зробить ваших вихованців мудрими дослідниками, допитливими, зацікавленими людьми і поетами. Я тисячу разів переконувався: без поетичного, емоційно-естетичного струменя неможливим є повноцінний розумовий розвиток дитини. Сама

природа дитячої думки потребує поетичної творчості. Краса і жива думка так само органічно пов'язані, як сонце і квіти. Поетична творчість починається з бачення краси. Краса природи загострює сприйняття, пробуджує творчу думку, наповнює слово індивідуальними переживаннями. Чому людина в роки дитинства опановує таку велику кількість слів рідної мови? Тому, що перед нею в цей період уперше відкривається краса довколишнього світу. Тому, що в кожному слові вона не тільки бачить сенс, а й відчуває найтонші відтінки краси. *Я ще не раз повертатимуся до неповторної миті творчості.*

ПРИРОДА – ДЖЕРЕЛО ЗДОРОВ'Я

Досвід переконав у тому, що приблизно у 85% усіх учнів, які не встигають, головна причина відставання в навчанні — поганий стан здоров'я, якась недуга або хвороба, найчастіше зовсім непомітна і спроможна піддатися лікуванню тільки завдяки спільним зусиллям матері, батька, лікаря та вчителя. Приховані, замасковані дитячою жвавістю, рухливістю недуги і захворювання серцево-судинної системи, дихальних шляхів, шлунково-кишкові дуже часто є не хворобою, а відхиленням від нормального стану здоров'я. Багаторічні спостереження показали, що так зване уповільнене мислення — це в багатьох випадках наслідок загального нездужання, якого не відчуває й сама дитина, а не якихось фізіологічних змін або порушень функції клітин кори півкуль. У окремих дітей можна помітити хворобливо бліді обличчя, відсутність апетиту. Найменші спроби поліпшити харчування викликають реакцію:

на тілі виступають прищики. Найретельніші аналізи ні про що не кажуть: усе ніби гаразд. У більшості випадків виявляється, що маємо справу з тим порушенням обміну речовин, яке виникає внаслідок тривалого перебування в кімнаті. При цьому порушенні дитина втрачає здатність до зосередженої розумової праці. Особливо зростає число недуг у період бурхливого росту організму і статевої зрілості.

Єдиним радикальним лікуванням у таких випадках є зміна режиму праці та відпочинку: тривале перебування на свіжому повітрі, сон при відкритій кватирці, ранній відхід до сну і ранній підйом, гарне харчування.

Окремі діти на вигляд здаються здоровими, а якщо уважно вивчити їхню працю, відкривається якась прихована недуга. Й ось що цікаво: приховані хвороби і нездужання виявляються особливо помітними тоді, коли вчитель прагне наповнити кожну хвилину уроку напруженою розумовою працею. Деяким дітям зовсім не по силі курс учителя на те, щоб "не пропала жодна хвилина уроку". Я переконався в тому, що цей "прискорений" темп не під силу і шкідливий навіть для абсолютно здорових дітей. Надмірне розумове напруження призводить до того, що в дітей тьмяніють очі, затуманюється погляд, рухи стають млявими. Й ось дитина вже ні на що не здатна, їй аби на свіже повітря, а вчитель тримає її "в упряжці" і підганяє: швидше, швидше...

Перші тижні роботи "Школи радості" я уважно вивчав здоров'я дітей. Попри те, що всі малюки виросли в селі, на лоні природи, окремі з них були бліді, зі слабкими грудьми. А у Володі, Каті, Сані, як кажуть,

були самі шкіра та кістки, до того вони були худенькі та кволі. Харчування майже у всіх удома добре, головною причиною слабкості і хворобливості окремих малюків було те, що вони жили нібито в тепличній обстановці; матері оберігали їх від найменшого подиху вітерця. Діти хутко стомлювалися, в перші дні життя "Школи радості" вони насилу проходили якийсь кілометр. Матері скаржилися на поганий апетит у цих дітей.

Я переконав батьків у тому, що чим більше вони оберігатимуть дітей від застуди, тим кволішими будуть діти. Усі погодилися з моїм настійним проханням посилати дітей в спекотні дні до школи босоніж — для малят це було великою радістю. Одного разу нас наздогнала в полі тепла злива. Додому дітям довелося йти по калюжах; усупереч побоюванням батьків ніхто не захворів. З великими труднощами вдалося домогтися того, щоб батьки не кутали дітей у сто одежин, не надягали на них фуфайок і светрів "про запас", "на всякий випадок". У нас стало правилом: жодної хвилини в осінні, весняні та літні дні діти не мають бути в приміщенні. У перші 3–4 тижні малята в години перебування в "Школі радості" проходили щодня 2–3 кілометри, у другий місяць — 4–5 кілометрів, у третій — 6. І все це серед полів і лугів, у гаях і в лісі. Пройдена за день відстань є непомітною для дітей, бо не ставиться мета — пройти стільки-то кілометрів; рух, ходьба — засіб досягнення інших цілей. Дитині хочеться йти, тому що вона відчуває себе відкривачем світу. Діти приходили додому стомлені, але щасливі, життєрадісні. А без утоми не може бути здоров'я. Здоров'я вливається в дитячий організм життєдайним джерелом тоді, коли після трудової напруги дитина відпочиває.

На чистому повітрі, після того, як пройдено кілька кілометрів, у дітей розвивається, за словами батьків, "вовчий апетит". У ті дні, коли ми з малюками збиралися до лісу, я радив їм брати з собою хліб, цибулю, сіль, воду і кілька сирих картоплин. Батьки спочатку сумнівалися: хіба діти будуть їсти це? Адже вдома вони відмовляються від поживніших речей. Але виявилося, що і хліб, і цибуля, і картопля в лісі — найсмачніша їжа. Та до того ж у дітей розвивався апетит, і вони залюбки з'їдали вдома запропоновану їм тарілку супу чи борщу. Уже через місяць порожевіли щічки у найблідіших малюків, а матері не могли нахвалитися гарним апетитом дітей: зникли капризи, діти їдять усе, що їм дають.

Бути в русі — одне з важливих умов фізичного гарту. Діти люблять бігати, гратися. Для них зробили ігровий майданчик. Тут було все необхідне для ігор і розваг на свіжому повітрі, але я мріяв про більше. Мені хотілося зробити дитячу карусель, дитячі гойдалки; хотілося, щоб рухливі ігри були пов'язані з казкою, живилися фантазією. Я вже уявляв собі фігурки коника-горбоконика, слона, сірого вовка, хитрої лисиці, що стоять на дерев'яному колі нашої каруселі; дитина буде не тільки кататися, а й переживати хвилювання від того, що вона осідлала коника-горбоконика або сірого вовка. Це все поки що тільки плани, але я твердо вірив, що за півроку, можливо, за рік доможуся свого. Я дістав матеріали для монтування каруселі. Думав я і про те, щоб підготувати дітей до зими, щоб узимку вони якомога більше перебували на повітрі.

Багаторічні спостереження за фізичним розвитком молодших школярів переконали мене в тому, яку

велику роль відіграє повноцінне, здорове харчування дитини. В їжі багатьох дітей бракувало важливих речовин, необхідних для зміцнення організму, запобігання простудним захворюванням та порушенням обміну речовин. Тільки у 8 родинах був мед, а мед — це, образно кажучи, шматочок сонця на тарілці. Я розмовляв з батьками, переконував їх у тому, яке велике значення для здоров'я дітей має вживання меду. Вже наприкінці вересня 13 батьків придбали по одній–дві сім'ї бджіл. Навесні бджоли були вже в 23 родинах.

Восени я порадив матерям запастися на зиму варенням з шипшини, терну й інших багатих на вітаміни плодів. Довелося поговорити з батьками також про те, щоб кожна сім'я мала достатню кількість плодових дерев, особливо яблунь. Усю зиму мають бути свіжі фрукти — в сільських умовах це дуже легко, треба тільки попрацювати.

Еліксиром здоров'я є повітря, насичене фітонцидами злакових рослин — пшениці, жита, ячменю, гречки, а також лугових трав. Я часто водив дітей у поле, на луки — нехай дихають повітрям, настояним на ароматі хлібних рослин. Посадіть під вікном спальні ваших дітей кілька горіхових дерев, радив я батькам. Ця рослина насичує повітря фітонцидами, що вбивають багато хвороботворних мікробів. Пахощів горіха не переносять шкідливі комахи. Там, де є горіхи, немає мух і комарів. Подбав я і про те, щоб у кожній родині на подвір'ї був літній душ.

Уже кілька років мене хвилювало питання: чому в багатьох дітей поганий зір? Чому вже у 3-му класі дитині доводиться користуватися окулярами? Спостереження над багатьма дітьми молодшого віку

привели до висновку, що справа тут не стільки в перевтомі від читання, скільки в неправильному режимі, особливо в тому, що харчування бідне вітамінами, що дитина не загартовується фізично, легко піддається простудним захворюванням. Деякі хвороби, перенесені в дитинстві, відображаються на зору. Правильний режим, повноцінне харчування, фізичне загартування — це все охороняє дитину від хвороб, дає їй щастя насолоди красою навколишнього світу.

Роки спостережень над дітьми зіткнули мене з тривожними явищами: навесні, починаючи з березня, у всіх дітей слабшає здоров'я. Дитина неначе видихається; послаблюється опірність організму до простудних захворювань, знижується працездатність. Особливо помітно у весняні місяці погіршується зір.

Пояснення цим явищам я знайшов у працях медиків і психологів: у весняні місяці різко змінюєть-

---

∞ 14 Часто радячись, як домогтися того, щоб колективне життя давало дітям радість, ми, вчителі початкових класів, дійшли висновку про те, що особливо важливо згладжувати в шкільному середовищі ті біди, прикрощі, конфлікти, з якими життя стикає дитину в сім'ї. Педагоги прагнули **знати**, що відбувається в душі кожної дитини, з чим вона прийшла до школи, — щоб не допустити жодного болючого дотику до чутливих дитячих сердець. Усе, що здавалося таким, що заслуговує на пильну увагу в духовному житті тієї чи тієї дитини, ми обговорювали на своїх нарадах. Ці наради дістали у нас назву "**психологічний семінар**". У шкільному колективі мусять розвіюватися дитячі прикрощі та печалі.

ся ритм взаємодії систем організму. Причина в тому, що в організмі вичерпується запас вітамінів, до весни дається взнаки різкий спад активності сонячної радіації, і тривала напружена розумова діяльність приводить нервову систему до стану втоми.

Я замислювався над тим, щоб послабити дію цих чинників. Батьки стали більше дбати про запас продуктів, багатих на вітаміни, спеціально для весняних місяців. Кожен сонячний день узимку і навесні ми прагнули максимально використовувати для прогулянок на свіжому повітрі. Мені не давала спокою думка про те, що у весняні місяці напруженість розумової праці мусить зніматися, шлях до цього я бачив у розмаїтті розумової діяльності. Якомога більше розумових процесів має відбуватися не в класі, а серед природи, поєднуватися з фізичною працею. Поступово це стало одним із правил навчання у весняні місяці.

У перші післявоєнні роки багато дітей були явно схильні до неврозів. У окремих моїх вихованців (особливо в Толі, Колі, Слави, Феді) це виражалось у пригніченості, якійсь відчуженості від життя. Я прагнув не допустити, щоб скутість, боязкість, нерішучість, хвороблива сором'язливість дітей розвинулися в невроз. ∞ 14 *Я прагнув того, щоб колективне життя давало їм радість, щоб повсякденні стосунки з товаришами вимагали від них самостійних дій. Але особливо важливим, на мій погляд, було згладжування в шкільному середовищі тих бід, прикрощів, конфліктів, з якими життя стикало дитину в сім'ї. Я прагнув того, щоб у шкільному колективі мовби розвіювалися дитячі прикрощі та печалі. Для мене було дуже важливим* ***знати****, що відбувається в душі кожної ди-*

тини, з чим вона прийшла до школи,— щоб не допустити жодного болючого дотику до чуйних дитячих сердець.

Особливо великої уваги потребували діти, душа яких вже була надламана сумними переживаннями. Нерви Колі, Сашка, Толі, Петрика, Слави часом були напружені до краю. Варто було торкнутися когось із них, і дитина могла "спалахнути", "вибухнути". В окремі дні хлопців не можна було запитувати. Система впливів, ефективна у вихованні інших, до цих дітей була зовсім непридатна. В наукових працях медиків я зустрів поняття "**медична педагогіка**", що найбільш точно виражає сутність виховання дітей, у яких хворобливий стан психіки накладає відбиток на поведінку. Головними принципами медичної педагогіки є такі: 1) щадити легковразливу хворобливу психіку дитини; 2) усім стилем, устроєм шкільного життя відвертати дітей від похмурих думок і переживань, пробуджувати у них життєрадісні почуття, 3) ні за яких обставин не дати зрозуміти дитині, що до неї ставляться, як до хворої.

Була в школі дитина, схильна до істеричного неврозу,— Володя. У мене велику тривогу викликало те, що батько і мати хлопчиком захоплювалися. Вони самі переконували себе, що їхній син виняткова дитина. Я боявся, що з настанням неминучого розчарування у хлопчика може розвинутися ненависть до батьків та взагалі до старших. Головним засобом лікування таких дітей, на моє переконання, є виховання скромності й поваги до інших людей. Я прагнув того, щоб Володя відчував людину в кожному з близьких.

Особливе місце в медичній педагогіці приділяється дітям з уповільненим, пригніченим мисленням. Млявість, інертність клітин кори півкуль головного

мозку треба так само вдумливо й терпляче лікувати, як і захворювання серцевого м'яза або кишківника. Але лікування це потребує в тисячу разів більшої обережності й педагогічної майстерності, глибокого знання індивідуальних особливостей кожної дитини.

КОЖНА ДИТИНА – ХУДОЖНИК

Уже за тиждень після початку занять у "Школі радості" я сказав малюкам: "Принесіть завтра альбоми та олівці, будемо малювати". Наступного дня ми розташувалися на галявині шкільної садиби. Я запропонував дітям: "Подивіться навколо себе, що ви бачите красиве? Що вам найдужче подобається, те й малюйте".

Перед нами був шкільний садок і дослідна ділянка, освітлені осіннім сонцем. Діти защебетали: одному подобалися червоні та жовті гарбузи, іншому — схилені до долу голівки соняшника, третьому — голубник, четвертому — виноградні грона. Шура милувався легкими пухнастими хмарками, що пливуть небом. Сергійкові подобалися гуси на дзеркальній поверхні ставка. Данькові захотілося намалювати рибок — він натхненно розповідав про те, як одного разу з дядьком ходив на риболовлю: нічого не зловили, зате побачили, як "грають" рибки.

— А я хочу малювати сонечко,— сказала Тіна.

Запала тиша. Діти малювали залюбки. Я багато читав про методику уроків малювання, а тепер переді мною були живі діти. Я побачив, що дитячий малюнок, процес малювання — це частка духовного життя дитини. Діти не просто переносять на папір щось із навколишнього світу, а живуть у цьому світі, входять

у нього, як творці краси, насолоджуються цією красою. Ось Ваня, весь поглинутий своєю роботою, малює вулик, поруч — дерево, на якому величезні квіти, над квіткою — бджола, майже так само велика, як і вулик. Хлопчикові розпашіли щічки, в очах — вогник натхнення, який дає велику радість учителеві. *Хіба можна втиснути творчий процес у рамці уроку і домашніх завдань, оцінки й міркувань учителя про те, щó треба малювати?*

Творчість дітей — це глибоко своєрідна сфера їхнього духовного життя, самовираження і самоствердження, в якому яскраво розкривається індивідуальна самобутність кожної дитини. Цю самобутність неможливо охопити якимись правилами, єдиними та обов'язковими для всіх.

Коля не сказав, що йому сподобалося, і мене дуже хвилює, що ж він намалює? В альбомі хлопчика я побачив зелене дерево з великими круглими плодами, — значить, це яблуня; дерево оточене роєм маленьких зірочок в ореолі променів, високо над деревом — серп місяця. Як кортить мені прочитати в цьому цікавому малюнку потаємні думки і почуття дитини — адже я бачу в її очах такий самий вогник натхнення, як у ті хвилини, коли ми спостерігали *світ крізь краплю роси.*

— Що ж це за зірочки над яблунею? — запитую в Колі.

— Це не зірочки, — каже хлопчик. — Це срібні іскорки, які падають на сад з місяця. Адже у місяця теж є Ковалі-велетні, правда?

— Звичайно, є, — відповідаю я, здивований думками, які хвилювали дитину в тихі вечірні години. Значить, він дивився на нічне небо, милувався місяч-

ним сяйвом, помітив цей тремтливий ореол блідого сяйва над яблунями.

— Але які ж нитки кують ці Ковалі-велетні вночі? — замислено каже хлопчик, і мені здалося, що він звертається не так до вчителя, як до своїх спогадів про нічне небо, про бліде сяйво місяця, про хоровод зірок. Я боявся потривожити творче натхнення хлопчика. Серце закалатало від радісного відкриття: творчість відкриває в дитячій душі ті сокровенні куточки, в яких дрімають джерела добрих почуттів. Допомагаючи дитині відчувати красу навколишнього світу, вчитель непомітно торкається цих куточків, *і з чистих криниць струмують джерела людяності, доброти, змиваючи все зле, наносне.*

За прикладом Лариси я став малювати Ковалів-велетнів. Мені здавалося, що я малюю непогано. Ковалі вийшли схожими на справжніх молотобійців, ковадло — таке саме, як у колгоспній кузні. Забувши, що я доросла людина, переживав радісне почуття: мої Ковалі, звичайно, будуть кращими, ніж у Лариси. Але на моєму малюнку дитячі погляди не затримувалися, зате навколо Лариси виникла штовханина. "Що ж вона намалювала?" — думав я. Поглянув через голови дітей. Немовби нічого особливого немає в дитячому малюнку, але чому всі захоплюються, а на мій не звертають уваги? Чим більше я вдивлявся в малюнок дівчинки, тим зрозуміліше ставало, що малюки мають своє бачення світу, свою мову художніх образотворчих засобів, під цю мову годі підробитися, хоч би скільки намагався. У мене Ковалі-велетні в звичайних шапках, у фартухах, з довгими бородами, в чоботях. А у неї — навколо пишного волосся на головах могутніх Ковалів палає

ореол з іскор. І бороди — не просто бороди, а вогняні вихори. Величезні молоти майже вдвічі більші ніж голови... Для дитини це не відступ від правди, а яскрава правда — правда фантастичної сили, спритності, казкової спільності могутньої людини і вогняної стихії. Не можна припасовувати цю чудову мову дитячої фантазії до нашої мови, мови дорослих. Нехай діти говорять одне з одним своєю мовою. Учителям початкових класів я радив: навчайте дітей законів пропорції, перспективи, пропорційності — це все добре, але водночас дайте простір і для дитячої фантазії, не ламайте дитячу мову казкового бачення світу...

Кожній дитині хотілося розповісти про те, що вона намалювала. І в цих оповіданнях, як самоцвіти, виблискували яскраві образи, порівняння. Малювання розвивало мову дітей.

У поле, до лісу ми тепер майже завжди йшли з альбомами й олівцями. Старші школярі зробили для малюків маленькі альбоми, які можна було покласти в кишеню. Навесні, через кілька місяців після того, як почала жити наша школа, я зробив великий альбом, у якому кожна дитина малювала за бажанням улюблений куточок навколишнього світу. Я записував до цього альбому коротенькі розповіді. Це ціла сторінка життя і духовного розвитку нашого колективу.

ТУРБОТА ПРО ЖИВЕ Й ПРЕКРАСНЕ

Мене дуже непокоїла байдужість окремих дітей до живого і прекрасного в навколишньому світі, тривожили вчинки, які свідчать про незрозумілу, з першого погляду, дитячу жорстокість. Ось ми йдемо лугом, над травою літають метелики, джмелі, жуки. Юра, піймавши жука, вийняв з кишені уламок скла, розрізав комаху навпіл і "досліджує" її нутрощі. В одному глухому куточку шкільної садиби багато років поспіль живе кілька сімей ластівок. Якось ми пішли туди, і не встиг я сказати навіть кількох слів про ластів'ячі гнізда, як Шура кинув камінчик у пташине житло. Всі учні берегли красиві квіти канн, що ростуть на подвір'ї, а Люся пішла до клумби, зірвала рослину. Ці всі факти мали місце вже в перші дні життя "Школи радості". Мене вражало, що захоплення дітей красою перепліталося з байдужістю до долі красивого. Задовго до зустрічі зі своїми вихованцями я переконався, що милування красою — це лише перший паросток доброго почуття, яке треба розвивати, перетворюючи в активне прагнення до діяльності. Особливо турбували мене вчинки Колі й Толі. Коля мав якусь пристрасть до знищення горобиних гнізд. Розповідали, що безперих пташенят, які випали з розпотрошених гнізд, він кидає в каналізаційну трубу маслозаводу. Горобчики довго пищать, а Коля докладе вухо до стінки труби, слухає. Дитяча жорстокість виявлялася не тільки в Колі, який бачив зло в родині, а й у дітей, що живуть у нормальному оточенні. І найтривожніше в тому, що діти не розуміли ганебності тих

"дрібних" проявів зла і байдужості до краси й життя, з яких поступово розвивається тупа безсердечність.

Як пробудити у малечі світлі, добрі почуття, як утвердити в їхніх серцях доброзичливість, дбайливе ставлення до живого і красивого? Під час однієї з прогулянок у полі ми знайшли в траві жайворонка з підрізаним крильцем. Пташка перепурхувала з одного місця на інше, але полетіти не могла. Діти спіймали жайворонка. Маленький клубочок життя затріпотів у руках, перелякані очі, як намистинки, дивилися в блакитне небо. Коля стиснув його в руці, і птах жалібно запищав. Діти засміялися. "Невже ні у кого з них немає співчуття до пташки, залишеної своїми побратимами в спорожнілому полі?" — подумав я і глянув на дітей. На очах у Ліди, Тані, Данька, Сергія, Ніни з'явилися сльози.

— Навіщо ти мучиш пташку? — жалісним голосом звернулася Ліда до Колі.

— А тобі шкода? — запитав хлопчик. — Візьми і доглядай її, — і кинув пташку Ліді.

— І шкода, і доглядатиму, — сказала дівчинка, пестячи жайворонка.

Ми розташувалися на узліссі. Я розповів дітям про те, що восени перелітні птахи збираються в далеку дорогу. У спорожнілих полях залишаються самотні пташки — у тієї крильце підрізане, та вирвалася з кігтів хижака скаліченою... А попереду сувора зима з хуртовинами і морозами. Що чекає на цього жайворонка? Замерзне бідненький. А як гарно він співає, наповнюючи навесні і влітку степ чарівною музикою. Жайворонок — це дитя сонця. В казці йдеться про таке: "Народилася ця пташка з сонячного вогню". Тому наш народ і назвав її жайворонком — жар – воронок... А хто з вас не знає,

як боляче, коли в сильний мороз дерев'яніють пальці, коли пекучий вітер забиває подих. Ви поспішаєте додому, до теплої печі, до ласкавого вогника... А куди подінеться птах? Хто дасть притулок йому? Перетвориться він на мерзлу грудку.

— А ми не дамо загинути жайворонкові, — сказала Варя. — Помістимо його в теплий куточок, зробимо гніздечко, нехай собі чекає весни...

Діти стали навперебій пропонувати, як улаштувати житло жайворонку. Кожному хотілося взяти пташку на зиму до себе додому. Мовчали тільки Коля, Толя і ще кілька хлопчиків.

— Навіщо ж брати жайворонка додому, діти? Зробімо для нього тепленьке гніздечко в школі, будемо годувати і лікувати, а навесні випустимо в блакитне небо.

Ми принесли жайворонка до школи, помістили в клітку, поставили її в кімнату, яка вже була відведена для малюків. Щоранку хто-небудь з дітей приходив до жайворонка. Малюки приносили корм.

Через кілька днів Катя принесла дятла: батько знайшов птаха в лісі, він побував, напевно, в лапах хижака і дивом врятувався. Крильця дятла мляво звисали, на спинці запеклася кров. Пташку помістили разом із жайворонком. Ніхто не знав, чим годувати дятла — жучками, абощо? Де їх шукати — під корою?

— А я знаю, — хвалькувато заявив Коля. — Він їсть не тільки жучків і мушок. Любить вербові бруньки, насіння трави. Я бачив... — іще щось хотів сказати хлопчина, але засоромився. Напевно, доводилося йому полювати на дятлів.

— Ну, що ж, коли ти знаєш, як годувати дятла, доставляй йому корм. Бачиш, як жалібно він дивиться.

Коля став щодня приносити корм пташці. Він іще не мав почуття жалю до живої істоти. Йому просто було приємно від захоплення товаришів: ось який у нас Коля, знає, чим годувати птахів. Але нехай пробудження добрих почуттів починається і з самолюбства — не біда. Хай добра справа стане звичкою, потім вона розбудить серце.

Я згадував сотні відповідей хлопчиків на питання: якою людиною тобі хочеться стати? — Сильним, хоробрим, мужнім, розумним, спритним, безстрашним... І ніхто не сказав: добрим. Чому доброта не ставиться в один ряд з такими чеснотами, як мужність і хоробрість? Чому хлопці навіть соромляться своєї доброти? Адже без доброти — справжньої теплоти серця, яку одна людина віддає іншій, — неможлива душевна краса. *Без доброти людина перетворюється в розумну тварину, а колектив — на стадо. Доброта рятує людину, байдужість розтоптує її.* Я замислювався також над тим, чому в хлопчаків менше доброти, ніж у дівчаток? Може бути, це лише здається? Ні, це дійсно так. Дівчинка добріша, чуйніша, лагідніша, напевно, тому, що змалечку в ній живе ще неусвідомлений інстинкт материнства. Почуття турботи про життя утверджується в її серце задовго до того, як вона стає творцем нового життя. Коріння, джерело доброти — у творенні, в творчості, в становленні життя і краси. Добре нерозривно пов'язане з красою.

Святом для малюків був ранок, коли Федя приніс до школи іволгу. Ця пташка теж чомусь не літала, хлопчик знайшов її в кущах біля тваринницької ферми. Діти не могли відвести очей від гарного різнобарвного пір'я іволги. Коло "пташиної лікарні" (так діти назва-

ли куточок у своїй кімнаті) ми зустрічали день і розлучалися до завтрашнього дня. Костя приніс кволого, миршавого горобчика, підібраного біля узбіччя дороги. Горобчик не хотів клювати ні зерна, ні хлібних крихт. Хлопчик переживав через хворобу пташки. Ми всі переживали, коли наш горобчик помер. Костя плакав. Плакали дівчатка. Став похмурим, неговірким Коля.

Мені згадалися слова Януша Корчака: "Світлий дитячий демократизм не знає ієрархії. Завчасно засмучує дитину піт наймита і голодний одноліток, лиха доля Савраски і зарізаної курки. Близькі їй собака і птах, рівня — метелик і квітка, в камінці й мушлі вона бачить брата. Чужа зарозумілості вискочня, дитина не знає, що душа є тільки у людини"[1]. Так, усе це так, але добра дитина не падає з неба. Її треба виховати.

Під час однієї прогулянки у вибалку діти знайшли зайченя зі скаліченою ніжкою. Принесли його до своєї кімнати, помістили в нову клітку. Утворилася ще одна лікарня — для звірят. Через тиждень Лариса принесла худе, тремтяче з холоду кошеня. Його поклали до однієї клітки з зайчиком. У дітей з'явилося багато клопоту: вони приносили морквину зайченяті та молоко кошеняті. Важко передати словами дитячий захват, коли одного ранку ми побачили, як кошеня і зайчик, притулившись одне до одного, солодко спали. Боячись розбудити тварин, діти розмовляли пошепки...

Узимку в "пташиній лікарні" з'явилося кілька синичок — діти підібрали їх біля годівниць, улаштованих для птахів, що зимують... І ще одна подія дуже втішила мене: деякі малюки вдома обладнали свої "пта-

[1] Януш Корчак. Избранные педагогические произведения.– М.: Просвещение, 1966.– С.271.

шині лікарні" й живі куточки. А після того, як у нашій кімнаті з'явився акваріум з маленькими рибками, діти стали благати батьків: влаштуйте акваріум удома. Чимало батьків приходили до школи, питали, як це зробити. Важко було дістати для акваріумів рослини і рибок. Нелегко було з кормом. Але ці всі труднощі долалися завдяки наполегливості дітей: малюки не давали спокою ні батькам, ані мені. Прийшли матері Слави й Тіни: діти не дають спокою, в інших є золоті рибки, а у нас немає. Довелося звертатися по допомогу до старших школярів. У ті роки шкільних майстерень іще не було, і турботи про акваріуми змусили обладнати першу майстерню для піонерів і комсомольців.

Ніколи не забути тих вечорів, коли ми сиділи біля освітленого маленькою лампочкою акваріума і милувалися золотими рибками. Я розповідав дітям про глибини океану, про надзвичайно цікаве життя морських мешканців. Мої вихованці, котрі давно закінчили школу й стали дорослими людьми, на все життя запам'ятали ці вечори. Коля нещодавно сказав мені:

— Ця лампочка часто снилася мені. Її вогник був першим джерелом знань. Хотілося знати більше про таємничі морські глибини, про дивовижних риб...

Якщо 24-річний чоловік з такою теплотою згадує про рибок, значить, це не дрібниці. Це один із струмочків добрих почуттів. Затамувавши подих чекав я, коли краса навколишнього світу пробудить у найбільш байдужих серцях добрі почуття — ласку, співчуття. Ніколи не забуду перших осінніх приморозків того року. Ми пішли в сад, до куща троянд, побачили яскраву квітку, на ніжних пелюстках — крапельки роси. Квітка дивом зберіглася в холодну ніч, ми дивилися на неї

і в усіх на душі було сумно: скоро мороз згубить цю красу. Я зустрівся очима з поглядом Колі: вперше побачив у його очах смуток, тривогу — чисті дитячі почуття. Потім ми пішли до теплиці, де стояло кілька горщиків з рідкісними в нашій місцевості квітами — рододендроном, кактусом. Сіли коло маленької червоної квіточки — розцвів кактус. Довго милувалися квіткою.

Турбота про живе і прекрасне поступово увійшла в життя дітей. Пізньої осені 1951 р., коли з дерев опало листя, ми пішли в ліс, викопали маленьку липку, принесли її на шкільну садибу, посадили. Деревце стало нашим другом. Ми мріяли, фантазували, створювали про нього казки як про живу істоту, здатну відчувати й переживати наші турботи і хвилювання. Діти раділи, коли падав теплий дощик: нашому другові потрібно багато вологи. Ми переживали, коли землю скував мороз і над полями гуляв пронизливий вітер: нашому другові холодно. Діти збирали сніг, засипали стовбур липки. Дівчата принесли кілька стебел очерету та обв'язали стовбур деревця. Коли настала весна ми часто ходили до свого друга, з хвилюванням дивилися: чи не розкриваються бруньки. Перші зелені листочки викликали у дітей бурю захоплення: дерево живе. Влітку ми поливали свою липку.

Яка величезна сила — колективне почуття ласки і доброти, колективної доброзичливості. Воно, як бурхливий потік, захоплює найбільш байдужих. Я радів, бачачи, як Коля, Толя, Слава, Петрик із хвилюванням йшли до свого друга — зеленої липки, як спалахували в них очі, коли вони годували рибок в акваріумі. *Я ще й ще раз переконувався, що в ранньому дитинстві виховувати людину незрівнянно легше, ніж у роки отроцтва і ран-*

∞ 15

НАШІ ПОДОРОЖІ В СВІТ ПРАЦІ *

"Як домогтися, щоб праця стала найважливішою духовною потребою дітей?" — це питання хвилювало весь наш педагогічний колектив. Учителі початкових класів В.П. Новицька, Г.О. Нестеренко, М.М. Верховиніна, В.С. Осьмак, К.М. Жаленко з першого дня виховання залучали дітей до посильної праці в шкільному садку, на навчально-дослідній ділянці. Разом з В.П. Новицькою ми побудували маленьку теплицю, де діти трудилися взимку. Радячись, як надихнути дитячу працю високими ідейними мотивами, вчителі вирішили: давайте щорічно, в день Перемоги над фашистською Німеччиною, саджати один дубок. Це буде живий літопис нашої радості. Відтоді щороку в нашій Діброві Перемоги з'являється ще одне столітнє дерево — так діти називають дуб.

Ми бачили важливе виховне завдання в тому, щоб дітей оточували не тільки світ природи, а і світ праці, творчості, будівництва. Людська краса розкривається найяскравіше в праці.

Почалися "мандри" нашої "Школи радості" в світ праці. Ніколи не забудуть діти першої подорожі — до колгоспних зерносховищ. Діти побачили гори пшениці — тисячі центнерів хліба. Батько Вані розповів нам про людей, які вирощують високі врожаї сільськогосподарських культур. Комбайнер Григорій Андрійович повів дітей у поле — воно поруч із селом, одразу ж за зерносховищем. "Ось на цих ста гектарах, — сказав він, — я зібрав цьогоріч чотири тисячі центнерів хліба.

далі див. стор. 124

* Розділ, що з'явився після висновків редакції «Радянської школи»

ньої юності. Чим раніше закладено в душу корінь добрих почуттів, тим яскравіше розквітають квіти людяності.

Стали дорослими, зрілими людьми ті, кому тріпотіло серце від згадки про те, що маленькій липці холодно в зимову студінь. Наш друг став великим, гіллястим деревом, і от тепер до нього приходять юнаки та дівчата, молоді батьки й матері, і хвиля добрих почуттів наповнює їхні серця, коли вони згадують про золоту осінь свого дитинства.

Досвід підтверджує, що добрі почуття мають іти своїм корінням у дитинство, а людяність, доброта, лагідність, доброзичливість народжуються в праці, клопотах, хвилюванні про красу навколишнього світу.

Добрі почуття, емоційна культура — це осердя людяності. Якщо добрі почуття не виховані в дитинстві, їх ніколи не виховаєш, тому що це справді людське утверджується в душі одночасно з пізнанням перших і найважливіших істин, одночасно з переживанням і відчуванням найтонших відтінків рідного слова. У дитинстві людина мусить пройти емоційну школу — школу виховання добрих почуттів. *Як не можна надолужити в роки юності того, що пропущено в дитинстві в розумовому вихованні, так не можна надолужити і згаяного в сфері емоційного виховання. Добрі, людяні почуття і спонуки ніколи не схвилюють душу людини, не стануть спонукальним мотивом її вчинку, якщо вона в дитинстві не пройшла школи виховання добрих почуттів.* ∞ 15

Примітка

продовження ∞ 15

А всього за десять років я прибрав своїм комбайном стільки хліба, скільки треба для такого міста, як Олександрія".

Це пізнання світу не тільки розумом, а й серцем. Дітей дивує краса людини-трудівника. Вони переживають почуття гордості за людину. Ще глибшим це почуття стає тоді, коли під час "подорожей" у світ праці діти зустрічаються зі своїми батьками і матерями. На тваринницькій фермі вони дізналися, що мати Тані забезпечує молоком півтори тисячі осіб. Теплої осіньої днини ми поїхали на машинобудівний завод. Там нас зустрів батько Валі. Він повів дітей до ливарного цеху, де витоплюють чавун. Це була, напевно, найцікавіша з усіх казок, які діти чули і які складали самі: людина перетворювала тверду речовину на темно-червону вогняну річку, річка волею і працею людини оберталася на металеві зливки. Я з великою втіхою побачив, як дитяча творчість наповнилася новим змістом: діти стали складати казки про богатирів, що створюють вогняні металеві річки, малювали робітників-металургів.

Перше відвідування ливарного цеху справило незабутнє враження. Діти ніби по-іншому побачили те, що вони бачили раніше: людина не могла б жити і трудитися ні дня, якби не було металу. Робітники, металурги, машинобудівники — це справжні творці життя. До них у моїх вихованців зміцніло почуття глибокої поваги.

Цікавими були наші "подорожі" до умільців — майстрів машинно-тракторної станції — слюсарів, токарів. Тут діти побачили, як з кавалка металу народжується деталь для трактора, комбайна.

далі див. стор. 126

МИ СЛУХАЄМО МУЗИКУ ПРИРОДИ

Музика, мелодія, почуття краси музичних звуків — це дуже важливий засіб морального і розумового виховання людини; джерела шляхетності серця й чистоти душі. Якщо прекрасну квітку, яку являє собою гармонійно розвинена, морально і духовно багата особистість, позбавити пелюстки, що виростає з джерела музичної культури, то квітка одразу ж зів'яне, втратить свою красу. Багаторічний досвід переконав мене в тому, що без розвинених почуттів — почуттів моральних, почуттів естетичних, почуттів інтелектуальних — немає людини, а почуття неможливо пробудити, розвинути, відгострити без музичної культури. Музика відкриває людині очі на красу — красу природи, вроду людини, красу моральних стосунків, красу праці. І це бачення й відчуття краси завдяки музиці починається вже в дошкільні роки. Музика — могутній засіб виховання серця, пробудження добрих, людських почуттів, засіб самовиховання. Завдяки музиці в людині пробуджується перше уявлення про піднесене, величне, прекрасне не тільки в навколишньому світі, а й у самій собі. ∞ 16

Багато років спостережень над духовним розвитком тих самих вихованців від молодшого віку до зрілості переконали мене в тому, що стихійний, неорганізований вплив на дітей кіно, радіо, телебачення не сприяє, а радше шкодить правильному естетичному вихованню, *утверджуючи поверхове реагування на красу, прищеплюючи невисокі, примітивні вимоги до естетичних [якостей] навколишнього світу, людей, художніх цінностей. Особливо шкідливі стихійність, велика кількість, "перегодовування" музичними враженнями.* Я бачив одне з важли-

Примітка

закінчення ∞ 15

Затамувавши подих, вони дивилися, як вправні руки батька Лариси створюють гвинт, без якого не може працювати машина.

Ставлення людини до людини, її суспільне життя розкриваються насамперед у праці на благо людей. У тому, як людина працює для інших, виражається її гуманізм. Одним з перших моїх клопотів було те, щоб в оточенні навколо дітей розкривався саме цей бік нашої соціалістичної дійсності. Я прагнув того, щоб дітей захоплювало, надихало не тільки те, що пов'язане з красою природи, а й те, що становить саму сутність нової людини нашої країни — її служіння Батьківщині, суспільству, людям. Любов дитини до людей праці — то є джерело людської моральності.

∞ 16

Музика, мелодія, краса музичних звуків — важливий засіб морального й розумового виховання людини, джерело благородства серця і чистоти душі. Музика відкриває людям очі на красу природи, моральних стосунків, праці. Завдяки музиці в людині пробуджується уявлення про високе, величне, прекрасне не лише в навколишньому світі, а й у самій собі. Музика є могутнім засобом самовиховання.

вих завдань виховання дітей у тому, щоб сприйняття музичних творів чергувалося зі сприйняттям того тла, на якому людина може зрозуміти, відчути красу музики — тиші полів і лугів, шелесту діброви, пісні жайворонка в блакитному небі, шепоту дозрілих колосків пшениці, дзижчання бджіл і джмелів. Усе це і є музика природи, те джерело, з якого людина черпає натхнення, створюючи музичну мелодію.

В естетичному вихованні загалом і в музичному особливо важливими є психологічні засади, якими керується вихователь, залучаючи детей до світу прекрасного. Для мене головною була настанова на виховання здібності емоційно ставитися до краси й потреби у враженнях естетичного характеру. *Я бачив дуже важливу мету всієї системи виховання в тому, щоб школа навчила людину жити у світі прекрасного*, щоб вона не могла жити без краси, щоби краса світу творила красу в ній самій.

У "Школі радості" велику увагу приділяли слуханню музики — музичних творів і музики природи. Першим завданням, яке при цьому ставили, було викликати емоційну реакцію на мелодію і потім поступово переконати дітей, що краса музики має за своє джерело красу довколишнього світу; музична мелодія неначе закликала людину — зупинися, прислухайся до музики природи, насолоджуйся красою світу, бережи цю красу і примножуй її. Багаторічний досвід переконує, що людина опановує і рідну мову, й азбуку музичної культури — здатність сприймати, розуміти, відчувати, переживати красу мелодії — тільки в роки дитинства. Те, що проґавили в дитинстві, дуже важко, майже неможливо надолужити в зрілі роки. Дитя-

ча душа однаковою мірою чутлива і до рідного слова, і до краси природи, і до музичної мелодії. Якщо в ранньому дитинстві донести до серця красу музичного твору, якщо в звуках дитина відчує багатогранні відтінки людських почуттів, вона піднімається на таку сходинку культури, яка не може бути досягнута жодними іншими засобами. Почуття краси музичної мелодії відкриває перед дитиною власну красу — маленька людина усвідомлює свою гідність. Музичне виховання — це не виховання музиканта, а перш за все виховання людини.

...Ранньої осені, коли в прозорому повітрі виразно чується кожен звук, у надвечірню пору ми сиділи з дітьми на зеленій галявині. Я запропонував прослухати мелодію «Політ джмеля» з опери «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова. Зрозуміла для дітей музика знайшла у них емоційний відгук. Малюки казали: "Джміль то наближається, то віддаляється. Чути щебетання маленьких пташок..." Ще раз слухаємо мелодію. Потім йдемо до квітучої медоносної трави. Діти чують бджолину арфу, дзижчання джмеля. Ось він, великий, волохатий, то злітає над квіткою, то опускається. Діти в захваті: адже це майже така сама мелодія, як і записана на плівку, але в музичному творі є якась своя образна краса, яку композитор підслухав у природі й передав нам. Дітям хочеться ще раз почути записану на плівку мелодію.

Через день ідемо на ділянку квітучого медоноса вранці. Діти вслухуються в звучання бджолиної арфи, намагаються вловити дзижчання волохатого джмеля. В тому, що досі здавалося їм звичайним, відкрилася краса — такою є сила музики.

Я добирав для слухання мелодії, в яких у яскравих образах, зрозумілих дітям, передано те, що вони чують навколо себе: щебетання птахів, шелест листя, гуркотання грому, дзюрчання струмка, завивання вітру... При цьому я оберігав дітей від надміру вражень. Іще раз повторюю, що велика кількість музичних образів шкідлива для дітей; вона може збентежити, а потім і зовсім притупити емоційну чуйність. Я використав не більше як дві мелодії на місяць, але в зв'язку з кожною мелодією проводив велику виховну роботу, мета якої — пробудити у дітей бажання ще й ще послухати музику, домогтися того, щоб кожного разу малюки відкривали в творі нову красу. Дуже важливо, щоб між слуханням мелодій, яким надається певне значення в оволодінні абеткою музичної культури, не було жодних стихійних, безладних вражень. Після слухання мелодій діти мусять прислухатися до тиші полів і між сприйняттям двох мелодій пізнавати красу природи.

Ось ми йдемо в дубовий гай. Тихий сонячний день "бабиного літа", під променями сонця горить різнокольорове вбрання дерев, чути спів осінніх птахів, лунає рокотання мотора трактора, в небесах блакиті — ключем відлітають гуси. Ми слухаємо «Осінню пісню (Жовтень)» П. Чайковського. Мелодія допомагає відчути неповторну красу того, що діти досі не помічали в навколишній природі: тихого тріпотіння листя на пожовтілих дубах, аромат прозорого повітря, зів'янення ромашки на узбіччі дороги.

У дітей бадьорий, радісний настрій, але мажорна мелодія навіює і легкий смуток. Діти відчувають наближення похмурих, дощових днів, холодних завірюх, ранніх сутінків. Під враженням музичної мелодії вони

говорять про красу літа, про перші дні золотої осені. Кожна дитина запам'ятала щось яскраве, виразне, і тепер образи літа й осені постають у дитячій свідомості у всій красі. Лариса, наприклад, каже таке: "Ми з батьком ходили до яру. На схилах яру зелена стіна — ліс, ліс, ліс, залитий сонцем. Десь затуркотіла горлиця. І так у лісі гарно, так красиво... Хочеться йти і йти, щоб завжди сяяло сонечко. Коли туркоче горлиця, здається, що листочки на деревах завмирають, дослухаються".

Згадує Шура: "Мама взяла мене в поле. Вона працювала біля комбайна. Я їздив з дядьком — комбайнером. А потім захотілося спати. Мама поклала мене в копицю свіжої соломи. Я дивився в синє небо, й ось копиця соломи попливла, піднялася високо, високо над землею. Я то наближався до маленької пташки — а пташка все миготіла в небі,— то віддалявся від неї. І разом зі мною попливли коники — цілим хором співали, летіли назустріч пташці. Так я і заснув. Прокинувся,— а пташка все миготить у небі, і голосніше співають коники".

Ми ще раз слухаємо мелодію П. Чайковського, і я відчуваю, що діти знаходять у ній милі їхньому серцю спогади про красу незабутніх літніх і осінніх днів. Діти слухають нові спогади.

"Ми з батьком везли віз сіна. Я лежала на сіні, а в небі мерехтіли зірки. В полі співав перепел. І зірки стали такими близькими, що, здавалося, піднеси руку і бери зірочку, як ліхтарик".

Це спогад Зіни. Я слухав дівчинку і дивувався. Адже мовчала ж завжди Зіна, слова з неї не витягнеш. А ось музика змусила заговорити.

Як радісно, що музика загострює емоційну чутливість, пробуджує уявлення, навіяні красою музичних образів. Хочеться, щоб кожна дитина під впливом музики мріяла, фантазувала. Музика поглиблює поетичне, мрійливе в натурі дітей — як це добре. Мене радує, що і Коля, і Толя, слухаючи схвильовані розповіді Тані й Лариси, сидять задумливі — вони теж щось згадують.

Музика — могутнє джерело думки. Без музичного виховання неможливий повноцінний розумовий розвиток дитини. Першоджерелом музики є не тільки навколишній світ, а й сама людина, її духовний світ, мислення і мова. Музичний образ по-новому розкриває перед людьми особливості предметів і явищ дійсності. Увага дитини наче зосереджується на предметах і явищах, які в новому світлі відкрила перед нею музика, і її думка малює яскраву картину; ця картина проситься в слово. Дитина творить словом, черпаючи у світі матеріал для нових уявлень і роздумів.

Музика – уява – фантазія – казка – творчість — такою є доріжка, йдучи по якій дитина розвиває свої духовні сили. Музична мелодія пробуджує у дітей яскраві уявлення. Вона є ні з чим не порівняним засобом виховання творчих сил розуму. Слухаючи мелодії Е. Ґріґа, діти малювали в своїй уяві казкові печери, непролазні ліси, добрих і злих істот. Найбільш мовчазним хотілося говорити; дитячі руки тяглися до олівця й альбому, кортіло зафіксувати на папері казкові образи. Музика пробуджувала енергію мислення навіть у найінертніших дітей. Здавалося, вона вливає в клітини мислячої матерії якусь чудодійну силу. В цьому піднесенні розумових сил під впливом музики я бачив емоційне джерело мислення.

У зимові дні, коли снігом засипало всі наші літні стежки, ми з малюками сиділи в шкільній кімнаті, слухали мелодії П. Чайковського, Е. Ґріґа, Ф. Шуберта, Ф. Шумана. В сутінках особливо велику радість давало дітям слухання казкових мелодій. Я розповів малятам українську народну казку про Бабу-Ягу, а потім ми слухали мелодію П. Чайковського «Баба-Яга». Важко передати словами багатство фантастичних образів і уявлень, що народилися під впливом цієї музики: діти в мріях линули за далекі гори, за ліс-праліс, за сині моря, в таємничі печери й ущелини. Я здивовано слухав, здавалося, абсолютно неймовірні історії, вигадані дітьми. Окремі з них запам'яталися мені на все життя. В уяві Юри зла чаклунка Баба-Яга перетворилася в людиноненависницю, що зробила замах на радість людей — на пісню. "Вона взяла великий горщик, сіла на ступу, полетіла по всьому світу. Тільки-но почує пісню, прилітає туди, де співають і радіють люди, стукне горщиком по ступі, люди замовкають, забувають, як співати, тому що пісня в горщику захована. Так заховала Баба-Яга всі пісні. Залишився один-єдиний співучий хлопчик-пастушок. Він грав на сопілці та співав пісень. Хоч скільки стукала чаклунка горщиком по ступі, нічого не могла вдіяти: сопілка була чарівною. І ось сидить злюща-презлющая Баба-Яга на своїй горі, на горщику з піснями, а у світі тихо, ніхто не співає і не радіє, тільки хлопчик-пастушок грає. Ліг він спати. Баба-Яга вкрала у нього сопілку. Прокинувся хлопчик. Зібрав сміливих хлопців і пішов до Баби-Яги..." Далі Юра фантазував про те, як хлопчик-пастушок звільнив пісні, як до людей повернулася радість. Дивовижне явище: під впливом музики дитина створює в своїй уяві

настільки яскраві образи казкових істот, що втілюють добро і зло, що стає немов учасником боротьби за справедливість. Музика наповнює казкові образи живим биттям серця і трепетом думки. Музика вводить дитину в світ добра.

Щоразу, коли я помічав інертність думки дітей, я вів їх до діброви чи в сад, і ми слухали музику, що будить яскраві уявлення про добро і зло. Музична мелодія ніби відкривала джерела думки.

Зимовими днями в нашій школі відкривалися все нові мрійники. Маленький Данько був таким сором'язливим, що, здавалося, слова від нього не дочекаєшся. Й ось хлопчик розповів свою казку про Бабу-Ягу. Правда, вона була схожа на казку Юри. У Данька Баба-Яга полетіла на ступі по всьому світу і зірвала всі квіти; прилетіла на свою пекельну кухню, поставила горщик у грубку — і всі квіти загинули. "Але я,— хлопці часто ставлять себе на місце доброго героя казки,— зібрав насіння всіх квітів і посіяв їх на землі. Квіти знову зацвіли. Коли Баба-Яга дізналася про це, вона зі злості поламала свою ступу і кістяну ногу, і тепер уже не може чинити людям лихо".

Після цих дивовижних розповідей ми розмовляли з учителями про труднощі й недоліки виховання. Дійшли одностайного висновку: забуває наша педагогіка, що учень добрячу половину всіх років навчання в школі залишається насамперед дитиною. Втискуючи в голову дітям готові істини, узагальнення, висновки, учитель часом не дає їм змоги навіть наблизитися до джерела думки і живого слова, зв'язує крила мрії, фантазії, творчості. З живої, активної, діяльної істоти дитина нерідко перетворюється наче в запам'ято-

вувальний пристрій... Ні, так не має бути. Не можна відгороджувати дітей від навколишнього світу кам'яною стіною. Не можна позбавляти учня радощів духовного життя. Духовне життя дитини є повноцінним лише тоді, коли вона живе в світі гри, казки, музики, фантазії, творчості. Без цього вона — засушена квітка.

Зрозуміло, навчання не може бути легкою забавкою, суцільним і постійним задоволенням. Воно, насамперед, є працею. Але, організовуючи цю працю, треба враховувати особливості духовного світу дитини на кожному щаблі її розумового, морального, емоційного, естетичного розвитку. Розумова праця дітей відрізняється від розумової праці дорослої людини. Для дитини кінцева мета оволодіння знаннями не може бути головним стимулом її розумових зусиль, як у дорослого. Джерело бажання вчитися — в самому характері дитячої розумової праці, в емоційному забарвленні думки, в інтелектуальних переживаннях. Якщо це джерело вичерпується, ніякими прийомами не змусиш дитину сидіти за книжкою.

Я ніколи не забуду першої зими "Школи радості". Якби не музика, не фантазія, не творчість, теплий затишний клас швидко б остогид. Музика наповнювала навколишній світ дивовижною чарівністю. В імлі святочних вечорів, у сяйві срібних килимів під місяцем, у вихорах хуртовин, у тріскоті замерзлого ставка — скрізь ми бачили казкові істоти, створені нашою уявою.

Настала перша весна "Школи радості", задзюрчали струмки, зацвіли проліски, зазвучала бджолина арфа в білому розливі яблунь і груш. Цими днями ми слухали музику весняного лісу, блакитного неба, луків і степів.

У тихий вечір ми пішли на луг. Перед нами — задумливі верби в ніжному листі, в ставку віддзеркалювався бездонний небосхил, у чистій блакиті летіли ключі лебедів. Ми вслухалися в музику прекрасного вечора. Ось десь на ставку почувся дивний звук — наче хтось ізлегка торкнувся клавіші фортепіано, здавалося, зазвучав ставок, зазвучали береги і блакитний небосхил. "Що це таке?" — прошепотів Ваня. "Це музика весняних луків,— кажу дітям.— У ставку ви бачите віддзеркалення блакитного неба. На великій глибині — величезний дзвін із кришталю. Там, у чудовому палаці, живе красуня Весна. Золотим молоточком доторкнулася вона до кришталевого дзвону — і розлилося відлуння луками".

Звук пролунав іще раз. Коля посміхнувся: "Та це ж жаби "кумкали"". Я боявся, що діти розсміються, зникне чарівність, що охопила всіх. Але ніхто навіть не ворухнувся. "Може бути, жаба, а може, і не жаба,— сказав Сашко.— А якщо й жаба — ну і нехай,— адже співає-то лука".

Наче у відповідь на його слова задзвеніло десь над сусіднім ставком, через кілька митей відгукнувся далекий луг. Ми стояли, зачаровані дивовижною музикою весняних лук. Ця музика — життєдайне джерело оптимістичного світосприйняття. Вона допомагала дітям зрозуміти, відкрити, відчути радість буття в красі. Гармонію краси я собі уявляю тим променистим ореолом, який усе життя оточує в наших спогадах незабутні дні дитинства.

У перший сонячний квітневий день, коли в мареві тремтять стародавні кургани, ми вийшли в степ слухати пісню жайворонка. Ось мигтить у небесній

блакиті сірий клубочок життя, до нашого слуху долинає ніжний дзвін срібного дзвіночка; раптом дзвіночок завмирає, сірий клубочок падає додолу; над ніжною зеленню озимої пшениці пташка розпрямляє крила і повільно, наче натягуючи незриму нитку, здіймається все вище. Ми чуємо вже не дзвін дзвіночка, а звучання срібних струн... Мені хочеться, щоб ця чудова музика дійшла до дитячих сердець, відкрила очі на красу навколишнього світу. І я розповідаю казку про жайворонка.

— Це — дитя сонця. Взимку сонечко йде від нас далеко-далеко, землю засипає сніг і сковують морози. Повільно-повільно повертається до нас сонечко, важко йому розтопити сніг. Кидає воно гарячі іскри в снігові замети. Там, де впадуть іскри, з'являються проталини, оживає грудочка землі й народжується чудова пташка — жайворонок. Злітає вона в блакитне небо і летить назустріч сонцю. Летить і співає. А сонце розсипає срібні іскри. Висить жайворонок у небесній блакиті, дивиться на землю, виглядає найяскравішу іскорку. Побачивши її, він каменем летить до землі, підхоплює іскру, яка миттю перетворюється на тоненьку срібну нитку. Опустив жайворонок один кінець нитки до землі, повисла нитка на стеблинці пшениці, а інший кінець потягнув дедалі вище до сонечка, до синього неба. Бачите, як йому нелегко підійматися вгору, як тріпочуть його сірі крильця. Грає срібна нитка, як струна, і чим вище злітає жайворонок, тим вищий звук видає струна. Простягає жайворонок срібну нитку до самого сонечка і знову повертається до землі, знову виглядає іскорку.

Чи не ускладнить казка пізнання справжніх закономірностей природи? Ні, навпаки — полегшить. Діти прекрасно розуміють, що грудочка землі не може

стати живою істотою, як розуміють вони й те, що немає Ковалів-велетнів, Баби-Яги та Кощія Безсмертного. Але якби діти не мали всього цього, якби вони не переживали боротьбу добра і зла, не відчували, що в казці відображено уявлення людини про правду, честь, красу,— їхній світ був би тісним і незатишним.

Казка про жайворонка допомогла дітям зрозуміти музику природи, підготувала до слухання музичної мелодії. Ми повертаємося до школи, слухаємо «Пісню жайворонка» П. Чайковського. Діти захоплюються, вловивши в чудесних звуках дивовижної музики і дзвін срібного дзвіночка, і переливи тонкої срібної струни, що з'єднує зелену ниву з сонцем. Не раз ми слухаємо цю пісню: і ясного погожого ранку, і в сірий негожий день. І завжди діти згадують залитий сонцем чудовий світ, блакитне небо, сірий клубочок життя, безмежну широчінь полів. Малюкам хочеться втілити своє уявлення про казкову пташку в яскравому образі: вони малюють казкові образи жайворонка, срібну іскорку, струну, натягнуту від землі до сонця.

Поступово у нас створюється альбом музичних творів, що полюбилися дітям. Час від часу ми приходимо до своєї кімнати, слухаємо музику. Я називаю альбом "музичною скринькою", дітям це подобається, вони кажуть з гордістю: "У нас є музична скринька". З'являється думка: будемо з року в рік брати зі скарбниці музичної культури найкраще, створимо "музичну кімнату", в якій насолоджуватимемося красою, створеною природою і людиною. Будемо співати, будемо вчитися грати на скрипці й фортепіано, але це в майбутньому, а поки що спробуймо грати на нашій нехитрій сопілці.

Похмурої днини ми пішли в гай, вирізали з бузини сопілку. Відшліфували її, прорізали дірочки. Я заграв мелодію української народної пісні про веселого пастушка. Важко передати словами захват, що охопив дітей. Кожній дитині кортіло скоріше випробувати свою силу, всі мріяли про власні музичні інструменти. Кожен зробив свою сопілку. У Ліди, Лариси, Юри, Тіни, Сергія, Кості виявився тонкий музичний слух, чутливість до мелодії, і вже за кілька днів діти грали мелодії народних пісень і танців. Ніколи не забуду тихої вечірньої години, коли Тіна відтворила мелодію української народної пісні «Ой на горі та й женці жнуть». Дівчинці горіли очі, розпашіли щічки. Мати розповідала мені, що Тіна подовгу сидить удома в садку з сопілкою, щось "придумує", награє мелодії, а іноді замріяно дивиться на небо і на дерева.

Одного разу я прийшов до школи рано-вранці. Навколо — тиша. Раптом звідкись із глибини саду долинули тихі звуки сопілки. Я пішов їм назустріч. Хтось грав своє, музична мелодія була явною імпровізацією. Крізь усю мелодію червоною ниткою тягся сум — світлий, чистий. Обережно, щоб не потривожити музиканта, я підійшов до куща троянди. На траві сиділа Тіна. Здавалося, сопілка стала частинкою її істоти. Дівчинка дивилася на квітучі троянди, очі її були лагідні, м'які. Тепер мені стала зрозумілою мелодія: дівчинка грала про прекрасну квітку, про синє весняне небо. Те, що здалося мені смутком, було тривогою: дівчинка передавала в звуках свою думку про майбутнє.

Захопився сопілкою і Костя. Хлопчикові важко було грати однією рукою, але він швидко навчився відтворювати мелодії кількох народних пісень, а потім

став "вигадувати" — фантазувати, передавати в музиці свої думки, почуття, переживання. Одного разу навесні в грозу ми сиділи в "Куточку мрії". Відгуркотів грім, над землею повисла веселка — всі ми мовчали, милуючись красою цієї картини. Почулася тиха мелодія — грав Костя. В музиці вловлювалося дзюрчання струмка, яке змінилося тривожним рокотінням — наближається грозова хмара, далеко гримить грім. Хлопчик забув, що його слухають, він увесь віддався творчості. Схаменувшись, він побачив задумливі обличчя товаришів, засоромився... Далеко не кожен з них стане музикантом, але я глибоко вірю в те, що почуття захвату музичною мелодією можна розвинути у кожної людини.

Захоплення цією нехитрою народною музикою було нашою глибоко особистою справою. Часом з'являвся своєрідний "музичний настрій": дітям хотілося сісти і пограти. Найчастіше це траплялося тихими вечорами, після заходу сонця, коли землю ще деякий час осявали відблиски сонця, що зникає за овидом. Найвищим щастям для нас було вже те, що музика дає нам радість і задоволення.

Коля мав тонкий музичний слух, і хлопчик швидко навчився відтворювати мелодії народних пісень. Одного разу, коли ми поверталися з лісу додому, я сказав Колі: "Пам'ятаєш, ти намалював Ковалів, які кують срібний вінок? Ось спробуй розповісти про цих Ковалів на сопілці: як вони кують, як сипляться на землю холодні іскорки..."

— Вони не холодні, ні,— палко заперечив хлопчик.— Вони гарячі, ой, які гарячі...

— Так, звичайно, вони гарячі... Адже не може з-під молота і ковадла вилітати щось холодне. Я теж

спробую розповісти про Ковалів на сопілці. Про сонячних Ковалів.

На другий день уранці ми прийшли в шкільний садок. Нехитрими мелодіями своїх сопілок ми розповіли про чудесних Ковалів. Ми не тільки розуміли один одного, а й відчували настрій, під впливом якого народжувалися наші мелодії. Я вслухуюся в музику Миколиних "Ковалів". Хлопчик не лише передав тонкий передзвін їхніх молотків, а й захоплювався силою. Він здивований красою срібних розсипів, що падають на поля і сади, засмучений тим, що не може охопити поглядом усю землю. Йому хочеться побачити красу, яку він невиразно відчуває в усьому.

Так, я побачив стежку до серця цієї дитини. Музична мелодія виховує душу, олюднює почуття. В музиці, як і в слові, виражається справді людське. Розвиваючи чутливість дитини до музики, ми ушляхетнюємо її думки, прагнення. Завдання полягає в тому, щоб музична мелодія відкрила в кожному серці життєдайне джерело людських почуттів. Як у живому, трепетному слові рідної мови, так і в музичній мелодії перед дитиною розкривається краса навколишнього світу. Але мелодія — ця мова людських почуттів — доносить до дитячої душі не тільки красу світу. Вона відкриває перед людьми людську велич і гідність. У хвилини насолоди музикою дитина відчуває, що вона є справжньою людиною. Душа дитини — це душа чуйного музиканта. В ній — туго напнуті струни, і якщо ви зумієте торкнутися їх — забринить чарівна музика. І не тільки в переносному, а й у прямому сенсі. Дитинство є так само неможливим без музики, як неможливе воно без гри, без казки.

Досвід підтверджує, що музика — це найсприятливіше тло, на якому виникає духовна спільність вихователя і дітей. Вона неначе відмикає серця людей. Слухаючи прекрасну мелодію, переживаючи і захоплюючись її красою, вчитель і учень стають ріднішими, ближчими.

У хвилини того співпереживання, яке досягається тільки завдяки музиці, вихователь бачить у дитині те, що ніколи б не побачив без музики. Під чарівним впливом музичних звуків, коли душа зачарована високими переживаннями, дитина довіряє вам свої тривоги і хвилювання. Однієї такої години Коля розповів мені, що має альбом, у якому він малює все, що хвилює, радує і турбує його. Потім хлопчик показав свої малюнки. Переді мною відкрився світ мрії. Коля хотів керувати трактором, стояти на прикордонному посту.

НАШІ ЗИМОВІ РАДОЩІ І КЛОПОТИ

Зима... Які прекрасні можливості для виховання і розвитку дітей криються в цій чудовій порі. Глибоко помиляються ті, хто вважає періодом оздоровлення дітей тільки літо. Якщо не використано для зміцнення здоров'я зиму — з помірними морозами, м'якими, рясними снігами, то й літо не дасть користі. Я привчав малюків бути на морозі, дихати чистим морозним повітрям.

Уранці ми йшли до шкільної теплиці зустрічати схід сонця, яке забарвлювало в червоний колір химерні візерунки на замерзлих шибках у коридорі теплиці. На кожній шибці наша уява малювала дивовижні світи: ми бачили фантастичних звірів, таємничі

міжгір'я, хмари, квіти. Тут, коло замерзлих шибок, діти створили не одну казку. Тут вони вчилися читати, про що я розповім пізніше.

Зустрівши сонце, діти відчиняли двері з коридору до теплиці та входили в світ квітів. Узимку в нас у одній з теплиць квітнуть хризантеми. Кожна дитина мала свою квітку — свого друга. Діти поливали квіти. Це були радісні хвилини: в маленьких краплинках спалахувала веселка, діти захоплено дивилися на неї, мріяли про літо... Тут народилася казка про сонячний міст — золоту веселку.

Після кожної завірюхи, коли оновлювалося біле покривало землі, ми йшли дивитися на снігові замети в шкільному саду. Дивовижний це світ — снігові замети; так само таємничий і несподіваний, як і хмари. В химерних заметах діти знаходили і казкові тереми на шпилях неприступних гір, і застиглі морські хвилі, і білого лебедя, і сірого вовка, і хитру лисицю. Одного разу природа ніби спеціально для нас створила казковий корабель — з вітрилами і капітанським містком, з якорем і піратами, що вдивлялися вдалину. Кілька днів поспіль, поки вітер і сонце не зруйнували корабель, ми ходили дивитися на нього. А ввечері діти збиралися в школі, щоб послухати мою розповідь про піратів і добрих людей — визволителів слабких і скривджених, про боротьбу добра і зла, про перемогу правди над несправедливістю.

У сильну холоднечу ми не ходили на прогулянки. Якщо мороз був невеликий, діти перебували на вільному повітрі. А коли настала відлига, у нас почалося справжнє свято. Піонери допомогли нам побудувати снігове містечко. Зі снігових плит склали схованку,

вийшло щось схоже на печеру. І тут відпочинок і працю теж супроводжували казка і гра. Ми бавилися в мандрівників на Північному полюсі. Я розповідав дітям казки про велику крижану безмовність. В них переплітала ся фантастика зі справжніми, героїчними подвигами людини. З тугою розлучалися малюки зі своїм прихистком, що танув під сонячними променями.

Двічі взимку ми їздили до лісу, раз автомашиною і раз на конях. Легкий морозець обпікав щоки, але ніхто не скаржився на холод. Дні, проведені в зимовому лісі, назавжди залишилися в пам'яті дітей. Ми слухали музику зимового лісу, спостерігали за життям птахів. У лісовому яру знайшли незамерзле джерело. Грілися біля багаття, варили кашу. Милувалися красою вечірньої зорі, на наших очах змінювалося забарвлення гілок, укритих снігом, вони були то блідо-рожевими, то помаранчевими, то багряними, то фіолетово-блакитними. Казка про Сонечко збагатилася новими образами, які захопили дітей своєю фантастичною незвичністю і красою. Тут ми склали вірш, у якому діти передали своє враження про зимовий ліс. Катя, милуючись красою сосни, одягненої в снігові шати, сказала:

— Сосна спить.

Зіна намалювала яскравіший образ:

— Сосна заснула до літа...

— Сосна заснула до весни, — сказав Сергій, і всі відчули співучість цих слів. Дітям хотілося продовжити думку товариша.

— Їй сняться, сняться, сняться сни, — вимовляє хтось із малюків.

Сосна заснула до весни,
їй сняться, сняться, сняться сни, —

співали хлопчики і дівчатка, відчуваючи гордість від того, що самі склали пісню.

Цей зимовий вечір відкрив переді мною цілий світ духовних багатств дитини. Я остаточно зміцнився в переконанні: вчити думати, розвивати розумові сили і здібності дітей треба безпосередньо біля джерела думки та слова.

Хто з малюків не любить ліпити снігову бабу, кататися на санчатах! При помірному морозі в тиху погоду, особливо коли яскраво світило сонце, ми проводили цілі дні на повітрі. На околиці села влаштували крижану гірку. Дерев'яні й металеві сани нас не задовольняли — недосить швидко вони ковзали, і ми зробили десятки два крижаних санчат: брали солому, змішували з гноєм, обливали водою, надаючи цим спорудам форму гніздечка. Санчата були цілком безпечні.

Мені згадалося власне дитинство... Ми знайшли колесо від воза, вставили вісь у ополонку на ставку, лід скував вісь, і колесо перетворилося на крижану карусель. Діти, тримаючись за палиці, прив'язані до колеса, ковзали по дзеркальній поверхні ставка. В цих іграх і забавах минали цілі дні. Кволенькі діти — Саня, Володя, Катя, Костя стали рум'яними, червонощокими.

Своєрідна краса зимової природи особливо яскраво розкривалася перед дітьми в тихі безхмарні морозні вечори. Ми стояли де-небудь у саду, дивилися на червону зорю, очікували перших зірочок. Осяяні вечірнім світлом, сніги здавалися рожевими, потім — ясно-фіолетовими. В ці хвилини почуття, що охопили дітей, виражалися в слові та в музичній мелодії. Пригадувалися мелодії народних пісень, співзвучних

неповторній красі. Зачаровані, ми йшли до школи, розпалювали вогонь у грубці і співали пісень.

Тихого зимового ранку діти милувалися світанком. Вони стояли мовчки, споглядаючи красу. Їм хотілося знайти слова, щоб виказати своє захоплення. Я допомагав у пошуках слова. Кожна знахідка не тільки пробуджувала радість, а й була новим зарядом розумової енергії.

НАШЕ ПЕРШЕ СВЯТО ЖАЙВОРОНКА

Узимку біля кліток пташиної і звірячої "лікарень" ми мріяли про теплий весняний день, коли наші маленькі друзі полетять у блакитне небо, пострибають до гаю. Й ось настало довгоочікуване свято. Через день по тому, як у небі з'явився перший жайворонок, ми винесли клітки з птахами і тваринками на верхів'я кургану. Степ дзвенів пташиними голосами. Діти відчинили клітки — і жайворонок, дятел, іволга, заєць опинилися на волі. Ось наш жайворонок уже співає в небі, ось він уже полинув до землі... Ми стоїмо, зачаровані красою, і переживаємо радість від того, що зберегли життя живим істотам.

У ці миті в моєму уявленні малювалося майбутнє: щороку ми приходимо на вершину кургану, щоб відзначити свято жайворонка.

Свято жайворонка стало наче межею, що відокремлює весну від літа. Діти вважали для себе за честь урятувати життя пташеняти. У кожної дитини з'явився свій "куточок життя і краси". Образ жайворонка, неповторна мелодія, що бринить над залитими сонцем ланами, — це все назавжди увійшло в духовний світ дітей.

Малята з нетерпінням чекали на свято жайворонка ще й тому, що з цим днем пов'язували хвилювання художньої творчості: разом з матерями вони робили з білого пшеничного тіста маленьких жайворонків, ластівок, шпаків, снігурів, сорок, солов'їв, синичок і приносили свої вироби до школи. Діти втілювали в свої маленькі витвори почуття любові до природи, кожна дитина по-своєму виражала власне уявлення про красу.

Восени діти журливо прощалися з перелітними птахами. Це той смуток, що ушляхетнює людське серце. Без нього немає доброти.

ЯК МИ ВЧИЛИСЯ ЧИТАТИ І ПИСАТИ

Розповім про те, як малюки вчилися читати і писати. Усе те, про що йтиме мова, не розглядайте, дорогий читачу, як новий метод навчання грамоти. Я не замислювався над науковим обґрунтуванням нашої творчості, — а це саме творчість дітей, виховна робота, що допомагає навчанню, — і далекий від думки, що вона може якоюсь мірою замінити методи навчання грамоти, перевірені десятиліттями. Це творчість, яка народилася серед полів і лугів, у тіні дібров і під гарячим степовим вітром, на світанку літнього дня і в зимові сутінки.

Я вже не один рік думав: якою важкою, виснажливою, нецікавою справою для дитини стає в перші дні її шкільного життя читання і письмо, як багато невдач зазнають діти на тернистому шляху до знань — і все тому, що навчання перетворюється в чисто книжну справу. Я бачив, як на уроці дитина докладає зусиль, щоб розрізнити літери, як ці букви стрибають у неї перед очима, зливаються у візерунок, у якому

неможливо розібратися. І водночас я бачив, як легко запам'ятовують діти літери, складають з них слова, коли це заняття осяяне якоюсь цікавістю, пов'язане з грою, і що особливо важить, коли від дитини ніхто не вимагає: обов'язково запам'ятай, не знатимеш, — кепсько тобі буде.

З перших днів шкільного життя на тернистому шляху навчання перед дитиною з'являється ідол — оцінка. До однієї дитини він добрий, поблажливий, до іншої — жорстокий, безжальний, невблаганний. Чому це так, чому комусь він протегує, а іншого тиранить — дітям незрозуміло. Адже не може семирічна дитина зрозуміти залежність оцінки від своєї праці, від особистих зусиль — для неї це поки що незбагненно. Вона намагається задовольнити або — у найгіршому разі — обдурити ідола і поступово звикає вчитися не задля власної втіхи, а заради оцінки. Я далекий від наміру взагалі вигнати оцінку зі шкільного життя. Ні, без оцінки не обійтися. Але вона мусить прийти до дитини тоді, коли малюк уже розумітиме залежність якості своєї розумової праці від особистих зусиль, докладених заради навчання.

І найголовніше, чого, на мій погляд, потребують від оцінки в початковій школі, — це її оптимістичне, життєрадісне начало. Оцінка має винагороджувати працьовитість, а не карати за лінощі й недбальство. Якщо вчитель вбачає у двійці та одиниці батіг, яким можна підганяти ледачу коняку, а в четвірці й п'ятірці пряник, то незабаром діти зненавидять і батіг, і пряник. Двійка та одиниця — це дуже гострий і тонкий інструмент, який у мудрого, досвідченого вчителя початкових класів завжди лежить про запас, і він ним ніколи не по-

слуговується. Якщо хочете знати, в початковій школі цей інструмент для того й мусить бути, щоб ним ніколи не користуватися. Педагогічна мудрість вихователя в тому і полягає, щоб дитина ніколи не зневірилася в своїй силі, ніколи не відчувала, що в неї нічого не виходить. Кожна робота має бути для учня хоча б маленьким рухом уперед. Семирічний малюк, який щойно переступив шкільний поріг і ледь навчився розрізняти А і Б, раптом дістає двійку. Він не розуміє, в чому річ, і спочатку навіть не відчуває ні гіркоти, ні тривоги. Він просто приголомшений. "Зачудовано зупиняється часом розумна дитина перед агресією уїдливої сивочолої дурості", — писав Януш Корчак. "Поважайте дитяче незнання" — ці слова польського педагога запам'яталися мені на все життя. Лише тоді, коли вчитель опанує найвищу мудрість людинознавства — уміння шанувати дитяче незнання, двійка буде найгострішим, найтонкішим, але таким, що ніколи не застосовується в початковій школі, інструментом.

За кілька років до народження "Школи радості" сталася така подія. Ми пішли з маленькими дітьми — шестирічними дошкільнятами — до гаю, розташувалися на узліссі, і я почав розповідати про метеликів і жуків. Нашу увагу привернув великий рогатий жук, що лазив по траві. Кілька разів він намагався злетіти в повітря, але все не міг відірватися від трави. Малюки вивчили комаху в усіх її деталях. Переді мною лежав альбом, і я намалював жука. Хтось із дітей попросив підписати. Я підписав великими друкованими літерами — ЖУК. Цікаві малюки взялися повторювати це слово і розглядати літери, які були для них малюнками. Хтось повторив ці букви-малюнки на піску, хтось

сплів слово зі стеблинок трави. Кожна літера щось нагадувала дітям: наприклад, у букві **Ж** вони побачили нашого жука-невдаху в мить, коли він, розправивши крильця, намагався злетіти... Через кілька місяців я пішов на урок до тих самих дітей — вони вже навчалися в школі. Вчителька скаржилася: важко з читанням. Треба ж було трапитися такому збігові: якраз на цьому уроці пояснювалася літера **Ж**. Обличчя дітей розцвіли усмішками, в класі почулося дзижчання: малюки повторювали слово "**жук**", виокремлюючи **ж**. Потяглися вгору руки, вчителька здивовано почула, що всі діти можуть написати слово "**жук**". Яким радісним, веселим був цей урок... То був для мене один з уроків, які життя дало педагогіці.

І ось тепер у "Школі радості" я згадав про це. Діти мусять жити в світі краси, гри, казки, музики, малюнка, фантазії, творчості. Цей світ має оточувати дитину і тоді, коли ми хочемо навчити її читати й писати. Так, від того, як почуватиметься дитина, підіймаючись на першу сходинку сходів пізнання, що вона буде переживати, залежить увесь її подальший шлях до знань. Просто страшно подумати, що ця сходинка стає для багатьох малюків каменем спотикання. Придивіться до життя шкіл, і ви побачите, що саме в період навчання грамоти багато дітей зневірюються в своїх силах; зійдімо, дорогі колеґи, на цю сходинку так, щоб діти не відчували втоми. Щоб кожен крок до знань був гордим злетом птаха, а не понурим плентанням виснаженого подорожнього, що знемагає під непосильною ношею за спиною.

З перших тижнів життя "Школи радості" я став проводити з дітьми "мандрівки" до джерел слова: від-

кривав малятам очі на красу світу і водночас прагнув донести до дитячого серця музику слова. Я домагався того, щоб слово було для дитини не просто позначенням речі, предмета, явища, але мало в собі емоційне забарвлення — свій аромат, найтонші відтінки. Важливо було, щоб діти вслухались у слово, як у чудову мелодію, щоб краса слова і краса тієї частки світу, яку це слово відображає, пробуджувала цікавість до тих малюнків, які передають музику звуків людської мови, — до літер. Поти, поки дитина не відчула аромату слова, не побачила його найтонших відтінків — не можна взагалі починати навчання грамоти, і якщо вчитель робить це, то він прирікає дитя на тяжку працю (дитина зрештою подолає ці труднощі, але якою ціною це їй дістанеться!).

Процес навчання письма та читання буде легким за умови, якщо грамота стане для дітей яскравим, захопливим шматком життя, сповненим живих образів, звуків, мелодій. Те, що дитина повинна запам'ятати, перш за все мусить бути цікавим. Навчання грамоти треба щільно пов'язувати з малюванням.

У "мандри" до джерел слова ми йшли з альбомами й олівцями. Ось одна з наших перших "подорожей". Я поставив за мету показати дітям красу і найтонші відтінки слова "лука". Ми розташувалися під схиленою над ставком вербою. Удалині зеленіла освітлена сонцем лука. Кажу дітям: "Подивіться, яка краса перед нами. Над травою літають метелики, дзижчать бджоли. Вдалині — череда корів, схожих на іграшки. Здається, що лука — це світло-зелена річка, а дерева — темно-зелені берега. Череда купається в річці. Дивіться, скільки красивих квітів розсипала рання осінь. А при-

слухайтеся до музики лугу: чуєте тонке дзижчання мушок, пісню коника?"

Я малюю луку в своєму альбомі, малюю корів і гусей, що розсипалися, як білі пушинки, і ледве помітний димок, і білу хмарку над небокраєм. Діти зачаровані красою тихого ранку і теж малюють. Я підписую малюнок: "Лука". Для більшості малюків літери — це малюнки. І кожен малюнок щось нагадує. Що ж? Стеблинка трави. Зігнув стеблинку — і вийшов малюнок Л. Склав дві стеблинки — от і новий малюнок — У. Діти підписують малюнки словом "лука". Потім ми читаємо це слово. Чутливість до музики природи допомагає дітям відчути звучання слова. Запам'ятовується накреслення кожної літери, діти вкладають у кожен малюнок живе звучання, і літера легко запам'ятовується. Малюнок слова сприймається як щось ціле, слово читається — це читання є не результатом тривалих вправ зі звукового аналізу і синтезу, а свідомим відтворенням звукового, музичного образу, відповідного до зорового образу слова, щойно намальованого дітьми. За такої єдності зорового і звукового сприйняття, просякнутого багатством емоційних відтінків, вкладених і в зоровий образ, і в музичне звучання слова — одночасно запам'ятовуються й літера, і маленьке слово. Дорогий читачу, це не відкриття якогось нового методу навчання грамоти. Це практичне здійснення того, що доведене наукою: легше запам'ятовується те, що не конче запам'ятати; емоційне забарвлення образів, що сприймаються, відіграє надзвичайно велику роль у запам'ятовуванні.

Єдність зорового образу, звучання та емоційного забарвлення слова в жодному разі не ігнорує самостійного, окремого звукового аналізу. Навпаки, вслухаючись у звучання слова "лука", діти виокремлюють у ньому кожен звук, розуміють, що слово складається з окремих звуків і кожному звуку відповідає літера.

За кілька днів — нова "мандрівка" до джерел слова. Ми приходимо вранці до шкільного саду, зустрічаємо сонце. Трава на галявині, листя на деревах, грона винограду, жовті груші й сизі сливи, — все всипане краплинками роси. В кожній крапельці горить сонячна іскорка. Іскорки зникають в одному місці та з'являються в іншому. Неначе одні краплинки сонце випиває, а інші розсипає. Але це так здається. Іскорка з'являється в крапельці роси тоді, коли сонце освітлює її. Проте куди ж дівається роса? Деякі крапельки випаровуються, інші повільно скочуються по стеблинках трави додолу, їх випиває земля. Якби не було роси, трава і квіти засохли б.

Потім ми дивимося на блискучі росяні крапельки на квітках айстр, настурції, канн, троянд. Я малюю стеблинку трави, квітку настурції, сонце і крапельки роси з палючими іскорками. Діти теж малюють. Під картинками ставимо підпис: "Роса". Ці літери нагадують дітям сонце, краплинки роси. Читаємо букви-малюнки. Кожна дитина по-своєму малює літери, передаючи в намальованому свої уявлення про навколишній світ. Ось Сергій каже товаришам:

— Це крапелька роси висить на стеблинці трави, — так він уявляє собі літеру Р. — Незабаром вона скотиться на землю. Ця краплинка чекає не дочекається сонця, — такою бачить хлопчик літеру О. — А в цій

крапельці вже горить сонячна іскорка.— Сергій ще раз обводить олівцем контури букви С.

Пропоную кожній дитині намалювати стеблинку трави з крапельками роси у великому альбомі. Діти підписують свої малюнки словом "роса". Це легко сказати: діти намалювали й підписали. Для них і малюнок, і підпис — це цілий світ образів, звуків, барв, почуттів. Кожна літера в свідомості дитини пов'язується з наочними образами, тому легко запам'ятовується і все слово, і кожна буква.

Протягом кількох днів ми знову і знову милуємося крапельками роси, знову і знову малюємо й підписуємо. І кожен новий малюнок — це не чергова вправа, а творчість. Зі словом "роса" наша творчість пов'язана протягом двох–трьох тижнів. Кожна дитина кілька разів малює ту стеблинку або ту гілочку, яка їй подобається, вслухається в звучання слова, вирізняє в ньому окремі звуки, позначає їх літерами. Подібність літер до предметів навколишнього світу — це по суті фантазія, казка, творчість дітей.

Я пишу на обкладинці альбому заголовок: "Наше рідне слово". "Цей альбом ми зберігатимемо багато років,— кажу дітям,— поки ви не закінчите школу і не станете дорослими людьми. У кожного з вас буде свій альбом з малюнками та словами, а це наш спільний альбом".

Минали дні й тижні, ми робили все нові "мандрівки" до джерел живого слова. Особливо цікавим було знайомство з словами "**село, бір, дуб, верба, ліс, дим, крига, гора, колосок, небо, сіно, гай, липа, ясен, яблуня, хмара, курган, жолуді, падолист**". Навесні ми присвячували "подорожі" словам "**квіти, бузок, кон-**

валія, акація, виноград, ставок, річка, озеро, узлісся, туман, дощ, гроза, світанок, голуби, тополя, вишня". В альбомі "Наше рідне слово" щоразу малювала свою картинку та дитина, у якої слово пробуджувало найяскравіші уявлення, почуття, спогади. Ніхто не залишався байдужим до краси рідної мови; вже до весни 1952 р., тобто, місяців через вісім після початку нашої роботи, діти знали всі літери, писали слова і читали.

Тут треба застерегти від спроб механічного запозичення досвіду. Навчання читання та письма за цим методом — то є творчість, а будь-яка творчість не терпить шаблону. Запозичувати щось нове можна тільки творчо. *Найголовніше в описаному методі — це багатство духовного життя дітей; єдність розумового виховання, гри, казки, фантазії, музики, творчості.*

Дуже важливо те, що перед дітьми не ставили обов'язкового завдання вивчити літери, навчитися читати. На перший щабель пізнання малюки сходили в процесі гри; їхнє розумове життя надихала краса, казка, музика, фантазія, творчість, гра уяви. Діти глибоко запам'ятовували те, що схвилювало їхні почуття, зачарувало красою. Мене вражало палке бажання багатьох дітей не тільки словами виразити свої почуття, а й написати слова.

Одного разу ми сховалися в лісовій сторожці від дощу. Гуркотів грім, спалахували стріли блискавок. На землю посипалися маленькі намистинки граду. Вони й після дощу деякий час лежали на зеленій траві. Визирнуло сонце з-за хмари, і маленькі градинки стали зеленими. Діти скрикували від захвату: як це гарно! Другого дня малюкам закортіло намалювати те, що вони бачили вчора. А Юра, Сергій, Шура, Галя навіть підпи-

сали свої малюнки. Вони вже добре читали, і я побачив їхні перші твори. Ось вони: «Хмара розсипала на траві град», «Білі градинки в зеленій траві», «Сонечко розтопило білі градинки», «Грім висипав білі градинки».

На цьому прикладі я ще раз переконався: чим ближче діти до першоджерела думки і слова — до навколишнього світу, — тим багатшою і виразнішою буде їхня мова. Я вірив, що невдовзі всі мої малюки складатимуть твори-мініатюри. Моя впевненість виправдалася влітку 1952 р. В одному з куточків шкільної садиби був посіяний мак. Я повів дітей сюди, коли маківки спалахнули сотнями різнобарвних вогників. Дивовижна краса пробудила в дитячих серцях хвилю радісних переживань. Ми довго милувалися квітками, слухали дзижчання бджіл. Наступного дня прийшли в цей куточок з альбомами і кольоровими олівцями. Діти малювали, я розповідав їм казку про макове зернятко, про те, як веселка подарувала йому красу сімох барв. Чимало дітей захотіли словами висловити свій захват і написали яскраві, виразні твори: «Цвіте маковий килимок» (Таня), «Маковий килимок укрив землю» (Ніна), «Зацвіли маки, радіє сонечко» (Зіна), «Дзижчать бджоли над маковим килимком» (Галя), «Сонечко розсипало по землі квітки: сині, рожеві, червоні, блакитні» (Лариса), «Волохатий джміль у блакитних пелюстках» (Сергій), «Гойдаються квіти на тонких стеблинках» (Шура), «Сонечко грає в макових квіточках» (Коля), «Упали з неба блакитні пелюстки, зацвів килимок на землі» (Катя). Ці твори з малюнками діти перенесли зі своїх альбомів в альбом "Наше рідне слово".

Живим джерелом, яскравими образами грала уява дітей під час наших "подорожей" до соняшни-

ків, до квітучого поля гречки. Що дужче хвилювала дітей краса навколишнього світу, то глибше запам'ятовувалися літери, хоча ця мета ніколи не була висунута на перше місце. Я все більше переконувався, що образне бачення світу і прагнення передати почуття краси словом — це душа й серце дитячого мислення. Дитяче мислення — художнє, образне, емоційно насичене мислення. Щоб дитина стала розумною, кмітливою, треба в ранньому дитинстві дати їй щастя художнього бачення світу.

Які невичерпні джерела фантазії, творчості, живої думки відкриваються в дитячій свідомості, коли дитина бачить і відчуває прекрасне! Я ніколи не забуду однієї з наших "мандрівок" до джерел живого слова. Літньої днини ми пішли на колгоспну пасіку. Дід-пасічник пригостив нас свіжим медом, холодною джерельною водою. Діти сіли під яблунею, милувалися красою квітучого поля гречки. Бджоли, повертаючись до вуликів після польоту в степ, кружляли над маленьким струмочком з холодною джерельною водою й тихо гули. "Вони розповідають одна одній про квіти і гаї, про гречку й соняшник, про яскраві маківки і сині квіточки конюшини",— казали діти.

Мине п'ять років, мої малята стануть учнями 4-го класу, я запропоную їм написати твір-казку «Про що дзижчать бджоли», і незабутні враження цього червневого дня виллються в яскраві образи, в живий потік думок. Так, те, що полюбилося в ранньому дитинстві, ніколи не забувається. Тож нехай у роки дитинства назавжди закарбується в свідомості дітей краса рідного слова, навколишнього світу. Нехай перший крок на крутих і нелегких сходах знань буде натхнений красою!

Мірою того як діти опановували грамоту, в їхнє духовне життя все більше входила книга. Ми створили маленьку бібліотечку книжок-картинок. На жаль, у книгарнях не вдалося знайти нічого путнього, і мені самому довелося малювати й писати книжки. Першою книжкою-картинкою, яку я намалював, була українська народна казка про Діда Мороза, злу мачуху, добру пасербицю та ледачу дочку. Книжка вийшла чималенька — понад 30 сторінок, на кожній з яких картинка і кілька речень (іноді одна фраза). До весни 1952 р. більшість дітей вміли швидко читати. Особливо добре читали Варя, Коля, Галя, Лариса, Сергійко, Ліда. Ось ми сидимо на галявині, хтось із дітей розкриває книжку-картинку і читає... Це не просто читання слів і складання з них речень. Це творчість. Читаючи казку, дитина ніби йде в світ, зображений на малюнках. Інтонації її читання передають найтонші відтінки почуттів і прагнень доброго Діда Мороза, злої мачухи, працьовитої і щирої пасербиці, ледачої і бездушної дочки. Діти глибоко переживають те, про що читають: ненавидять зло, радіють торжеству добра.

Й ось що є цікавим: діти десятки разів читали казку, а втім, завжди слухали з великою цікавістю. Я згадував стурбованість педагогів: чому діти читають так монотонно, невиразно? Чому в дитячому читанні рідко можна почути емоційне забарвлення? Тому, що у багатьох випадках читання відривається від духовного життя, від думок, почуттів і уявлень дітей. Дитину хвилює одне, а читає вона про інше. Читання збагачує життя дітей лише за умови, коли слово зачіпає потаємні куточки їхніх сердець.

∞ 17

Кожною своєю удачею, кожними труднощами я ділився з учителями. Підготовка дошкільнят до навчання в першому класі стала колективною турботою педагогів початкових класів нашої школи. У творчому досвіді вчителів М.М. Верховиніної, К.М. Жаленко, Р.К. Зази, Г.О. Нестеренко, В.С. Осьмак, В.П. Новицької з кожним роком усе більше вдосконалюються, поглиблюються методи виховання, точніше позакласної та дошкільної виховної роботи, що сприяють єдності розумового розвитку дітей та набуттю ними елементарних практичних умінь, необхідних для того, щоб успішно вчитися. Серед цих умінь на першому місці стоїть читання.

Вже протягом кількох років учителі, що беруться до виховання дошкільнят, досягають того, що їхні вихованці до початку навчання в першому класі вміють читати. Це значною мірою полегшує весь процес навчання не тільки в початкових, а й у середніх і старших класах. Наш багаторічний колективний досвід дозволяє зробити дуже важливий висновок, що стосується ролі вільного, виразного, свідомого читання в інтелектуальному розвитку дитини, у творчій розумовій праці в процесі навчання. Цей висновок полягає ось у чому: чим раніше дитина почала читати, чим органічніше пов'язане читання з усім її духовним життям, тим складнішими є розумові процеси, що відбуваються в процесі читання, тим більше дає читання розумовому розвиткові. У дитини, що навчилася читати до семи років, виробляється дуже цінне вміння: її зорове й розумове сприйняття слова та частини речення випереджає вимовляння вголос.

далі див. стор. 160

Ми стали створювати нові книжки-картинки. Картинки малювали Юра, Сергійко, Катя, Ліда, Люба, Лариса. Не було жодної дитини, якій не хотілося б малювати. Труднощі оволодіння грамотою долалися головним чином завдяки інтересу до малювання.

Улітку 1952 р. діти почали читати невеликі друковані дитячі книжки: народні казки в обробці Л. Толстого і коротенькі оповідання з «Рідного слова» К. Ушинського, вірші О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, Т. Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка. Якось прочитавши з «Рідного слова» К. Ушинського вірш «Діти, в школу збирайтеся», малята одразу запам'ятали його. Радіючи цьому, я з тривогою думав про незграбні вірші, якими рясніють багато книжок для читання, починаючи з Букваря. Сухі, написані канцелярською мовою вірші радше вбивають поетичне почуття, ніж виховують любов до слова.

∞ 17

ТИ ЖИВЕШ СЕРЕД ЛЮДЕЙ, МІЙ СИНУ

У глухому куточку шкільної садиби піонери посадили хризантеми. До осені тут розцвіли білі, сині, рожеві квіти. Ясного теплого дня я повів сюди своїх малюків. Діти були в захваті від розмаїття квітів. Але гіркий досвід переконав мене в тому, що дитяче захоплення красою часто буває еґоїстичним. Дитина може зірвати квітку, не вбачаючи в цьому нічого поганого. Так вийшло й цього разу. Ось я бачу в руках у дітей одну,

Примітка

закінчення ∞ 17

Читаючи, дитина не прикута до слова, вона має змогу на якусь частку секунди відвести свій погляд від книжки й водночас міркує, осмислює, що буде сказане вголос. Таким чином, дитина одночасно читає й думає, осмислює, метикує.

Наш колективний досвід, особливо досвід К. М. Жаленко и М. М. Верховиніної, переконує в тому, що вільне читання являє собою одну з найважливіших умов свідомого навчання.

другу, третю квітку. Коли залишилося не більше як половина квітів, Катя зойкнула:

— А хіба можна рвати хризантеми?

У її словах не було ні подиву, ні обурення. Дівчинка просто питала.

Я нічого не відповів. Нехай цей день стане уроком для дітей. Малята зірвали ще кілька квіток, краса куточка зникла, галявина виглядала осиротілою. Захоплення красою, що спалахнуло в дитячих серцях, згасло. Малюки не знали, що робити з квітами.

— Ну, як, діти, гарний цей куточок? — запитав я.— Гарні ці стеблинки, з яких ви зірвали квіти?

Діти мовчали. Потім відразу заговорило кілька душ:

— Ні, негарні...

— А де тепер ми будемо милуватися квітами?

— Ці квіти посадили піонери,— кажу дітям.— Вони прийдуть сюди милуватися красою — і що ж побачать? Не забувайте, що ви живете серед людей. Кожному хочеться милуватися красою. У нас у школі багато є квітів. Але що вийде, якщо кожен учень зірве по одній квітці? Нічого не залишиться. Людям нічим буде милуватися. Треба створювати красу, а не ламати, не руйнувати її. Прийде осінь, настануть холодні дні. Ми пересадимо ці хризантеми в теплицю. Будемо милуватися красою. Щоб зірвати одну квітку, треба виростити десять.

Через кілька днів ми пішли на іншу галявину — тут росло ще більше хризантем. Діти вже не зривали квітів. Вони милувалися красою.

Дитяче серце чутливе до заклику творити красу й радість для людей — важливо тільки, щоб за закли-

ками вслід ішла праця. Якщо дитина відчуває, що поряд з нею є люди, що своїми вчинками вона дає їм радість, то вона змалку навчається узгоджувати власні бажання з інтересами людей. А це надзвичайно важливо для виховання доброти і людяності. Той, хто не знає меж своїм бажанням, ніколи не стане добрим громадянином. Еґоїсти, шкурники, люди, байдужі до горя і негараздів інших, якраз і виростають з тих, хто в дитинстві знає лише свої бажання та не звертає уваги на інтереси колективу. Уміння керувати бажаннями в цій, здавалося б, найпростішій, а насправді дуже складній людській звичці — джерело людяності, чуйності, щиросердості, внутрішньої самодисципліни, без якої немає сумління, немає справжньої людини.

І тут знову треба підкреслити значення молодшого віку у вихованні людяності. Моральні переконання, погляди, звички — це все щільно пов'язане з почуттями. Почуття — це, образно кажучи, цілющий ґрунт для високоморальних учинків. Там, де немає чуйності, делікатності сприйняття навколишнього світу, виростають бездушні, безсердечні люди. Чуйність, уразливість душі формується в дитинстві. Якщо згаяно дитячі роки — цього ніколи не надолужити.

Ввести дитину в складний світ людських стосунків — одне з найважливіших завдань виховання. Діти не можуть жити без радощів. Наше суспільство робить усе для того, щоб дитинство було щасливим. Але радощі не мусять бути безжурними. Коли малюк, зриваючи плоди радості з дерева, дбайливо вирощеного старшими, не думає про те, що залишиться людям, він утрачає найважливішу людську рису — совість. Перше ніж дитина збагне, що вона є майбутнім громадянином

соціалістичного суспільства, вона має навчитися платити добром за добро, створювати своїми руками щастя і радість для людей.

Не один рік до того, як була створена "Школа радості", мене турбувало те, що чимало батьків, засліплені інстинктивною любов'ю до своїх дітей, бачать у дитині тільки гарне, не помічаючи неґативних рис. Пам'ятаю таке: чотирирічний хлопчик, замість того, щоб піти до вбиральні, задовольнив свою потребу у дворі, на очах у матері та її сусідки. Мати не обурилась, а розчулилася: "Ось бачите, який у нас синок — нічого не боїться". У вередливому погляді, в надутих губах, у зневажливій усмішці чотирирічного бовдура вже вгадувалася мерзенна істота, з якої може вирости негідник, якщо його не присадити, не змусити глянути на самого себе очима інших людей.

Не раз мені доводилося розмовляти з матір'ю Володі. Тільки-но мати починала щось говорити, син смикав її сукню, хапав за руку — він завжди мав щось невідкладне. Настирливість, зухвалість — це дитячий різновид індивідуалізму, джерелом якого є всепрощення, сюсюкання і безкарність. Дехто з батьків (на жаль, і окремі педагоги) вважає, що в розмові з дітьми треба завжди дотримуватись якогось дитячого тону; в цьому тоні чутливе вухо дитини вловлює сюсюкання. На дитячий лепет дорослої людини недосвідчене дитяче серце відгукується капризуванням. Я завжди остерігався небезпеки збитися на цей тон і, ні на мить не забуваючи, що переді мною діти, бачив у маленькій людині майбутнього дорослого громадянина. Мені здавалося надзвичайно важливим таке звернення тоді, коли мова йшла про працю для людей. Найгірше, що нерідко

супроводжує працю дітей, це думка, що вони роблять неабияку послугу дорослим і тому заслуговують на велику похвалу, навіть нагороду.

...Восени ми викопали хризантеми і перенесли їх до теплиці. Для сільських дітей це посильна праця. Малюки щодня поливали пересаджені кущі й з нетерпінням чекали, коли з'являться перші квіти. Теплиця перетворилася на чудовий куточок. "А тепер запрошуймо сюди гостей,— порадив я дітям.— Кого ми запросимо?" У багатьох були молодші братики і сестрички. Малюки приводили їх до теплиці, руки [маленьких] хлопчиків і дівчаток тяглися до хризантем, але мої вихованці не дозволяли зривати квіти.

"Якщо ми зуміємо виростити багато квітів, то 8 Березня подаруємо всім вашим мамам по хризантемі",— сказав я дітям. Ця мета надихнула дітей, і до початку березня ми мали достатньо квітів. На свято запросили мам, показали їм оранжерею і вручили по красивій квітці. В школу прийшла мати Галі, і дівчинка піднесла їй хризантему. Багато разів я говорив з Галею про її ставлення до мачухи, переконував, що вона — добра людина, і мої слова дійшли до дитячого серця. Я радів, що на свято прийшли мами Колі й Толі, бабуся Сашка і нерідна мати Кості.

Багато чого маленькій дитині ще неможливо розтлумачити. Прекрасні слова про шляхетність далеко не завжди доходять до її свідомості. Проте відчути серцем красу людяності здатні навіть малюки. І з перших днів життя "Школи радості" я прагнув того, щоб кожен вихованець переживав радість, лихо, печаль і негаразди іншої людини. Восени і навесні ми часто ходили в гості до колгоспного пасічника дідуся Андрія. У ста-

рого не було сім'ї, самотність — його велике горе. Діти відчули, що дідусь Андрій радіє кожним нашим відвідинам. Перед тим, як іти на пасіку, я радив дітям: понесімо дідусеві яблука, виноград, сливи — він зрадіє; зберімо польові квіти — це буде для нього втіха. Серця малюків ставали дедалі чутливішими до настрою, переживань, почуттів людини. Діти самі стали шукати, яку радість можна дати старому. Одного разу ми варили кашу в лісі. Скільки радісних переживань дає дітям мить, коли запалає багаття... І от якраз цієї хвилини радості Варя задумливо сказала:

— А дідусь Андрій зараз сам-один.

Діти замислилися. Може бути, комусь із дорослих ця картина видасться сентиментальною, може бути, хтось подумає: хіба здатні семирічні діти на такий духовний порив? Так, дорогі товариші педагоги, якщо ви саме в цьому віці будете відгострювати душевну чуйність малюка, якщо донесете до його серця велику істину: ти живеш серед людей, *мій сину*, — дитині захочеться поділитися своїми радощами з іншими людьми, їй буде надзвичайно боляче від думки, що вона веселиться, а її друг самотній.

Діти вирішили поділитися радістю з дідусем Андрієм. "Понесімо йому каші з салом..." — сказав Костя. Ці слова були зустрінуті з захопленням. Малюки поклали в каструлю стільки каші, що навряд чи міг би з'їсти найголодніший чоловік. На пасіці ми обідали ще раз — разом з дідусем.

Чутливість до радощів і прикрощів виховується тільки в дитинстві. В цьому віці серце особливо чутливе до людських страждань, біди, туги, самоти. Дитина неначе перевтілюється, уявляючи себе на місці іншої

людини. Пам'ятаю, як одного разу, повертаючись із лісу, ми проходили повз самотню, відкриту до всіх вітрів хату. Я розповів дітям про те, що тут живе інвалід Великої Вітчизняної війни; він хворий, не може посадити яблуні, виноград. У дитячих очах з'явилися сльози. Кожна дитина переживала самотність хворої людини. Ми посадили дві яблуні і два кущі винограду — це був наш подарунок людині. А придбали надзвичайно безцінне — радість створення щастя для іншого.

У цій дуже делікатній справі мусить бути якомога менше розмов про добро і зло; тут неприпустимі хвастощі й тим паче нагороди, заохочення працьовитості, в основі якої лежить прагнення добра. Виховання співчуття, чуйності до горя і страждань інших людей — *це сама сутність комуністичного виховання.* Людина може стати другом, товаришем і братом іншій людині лише за умови, коли горе іншої людини стає її особистим горем.

Щоб дитина відчувала серцем іншу людину — так можна сформулювати важливе виховне завдання, яке я поставив перед собою. *Це завдання я вважаю винятково поважним, без успіху в цьому напрямку не може бути ніяких успіхів у вихованні, і все, хай би що робилося, якщо не робити цього, перетворюється на холостий постріл.*

Якщо дитині байдуже, що в серце її товариша, друга, матері, батька, будь-якого співвітчизника, з яким вона зустрілася, якщо дитина не вміє бачити в очах іншої людини того, що в неї на серці, — вона ніколи не стане справжньою людиною. Я прагнув так відточити у своїх вихованців чуйність серця, щоб вони бачили почуття, переживання, радості та смуток в очах людей, з якими стикаються не тільки повсякденно, а й "випадково".

Ми з дітьми поверталися з лісу. Бачимо, біля дороги сидить на траві дідусь. Він чимось засмучений, у нього сумні очі. "Щось сталось у чоловіка, — кажу я дітям, — дивіться, скільки печалі в нього в очах... Може бути, він захворів у дорозі? Може бути, щось загубив?" Підходимо до старого, запитуємо: "Чим вам допомогти, дідусю?" Старий важко зітхає. "Спасибі, діти, — каже він, — хоч би як ви хотіли мені допомогти — не зможете. Горе маю велике. Стара помирає в лікарні. Ось їду до неї, чекаю на автобус. Допомогти ви не допоможете, а все ж легше: є на світі добрі люди". Діти принишкли, замовкло безтурботне хлоп'яче щебетання. Додому вони розходилися під враженням тужливих слів старого. Збиралися ще пограти трохи, але якось саме собою вийшло, що забули про гру, розійшлися по домівках.

Навчати відчувати — це найважче, що є у вихованні. Школа сердечності, чуйності, щирості, співчутливості — це дружба, товариство, братство. Дитина відчуває найтонші переживання іншої людини тоді, коли вона робить щось для щастя, радості, душевного спокою інших. Любов маленької дитини до матері, батька, бабусі, дідуся, якщо вона не одухотворена творінням добра, обертається на еґоїстичне почуття: дитина любить маму настільки, наскільки мама є джерелом її радощів, потрібна їй для радощів. А треба виховати в дитячому серці справді людську любов — тривогу, хвилювання, турботу, переживання за долю іншої людини. Справжня любов народжується тільки в серці, що пережило турботу про долю іншої людини. Як важливо, щоб діти мали друга, про якого треба дбати. Таким другом для вихованців став пасічник дідусь Андрій.

Я переконувався, що чим більше дитина дбає про іншу людину, тим чутливішим стає її серце до товаришів, до батьків. Я розповів малюкам про важке життя дідуся Андрія: два його сини загинули на фронті, дружина померла. Він відчуває себе самотнім.

— Будемо, діти, частіше ходити до дідуся. Щоразу треба чимось порадувати його.

Коли ми збираємося в гості, кожен думає: чим порадувати дідуся? Діти подарували йому альбом, у якому кожен з нас намалював картинку. На березі річки зібрали багато різнобарвних камінців — і подарували їх дідусеві Андрію. Дідусь зробив з дерева скриньку, поклав туди камінці й подарував нам... Діти сплели з соломи бриль для свого друга. Дідусь вирізав нам з дерева кілька фіґурок тварин — зайчика, лисицю, вівцю...

Чим більше душевної турботи віддавали діти своєму другові, тим більше негараздів, печалей, тривог помічали навколо себе. Вони звернули увагу на те, що Ніна і Саша іноді приходять до школи сумні, в очах у них — журба, задума. Діти розпитували сестер: як почувається їхня мати? Матері погано, тому дівчатка сумні... Добре почуття утверджується в серці тоді, коли дитина щось робить, щоб полегшити горе товариша. Ми кілька разів ходили до сім'ї Ніни і Саші, знищували бур'яни в саду, допомагали вибирати картоплю на городі. Щоразу, коли малюки збиралися до лісу, всіх непокоїло питання: а чи зможуть піти з нами Ніна і Саша? Адже траплялося, що вони залишалися вдома — треба було допомагати батькові. І ми йшли до родини Ніни та Саші напередодні дня нашої спільної радості, допомагали чим могли.

Жити в суспільстві — це означає вміти поступитися своїми радощами в ім'я добробуту, спокою інших людей. Напевно, кожному з нас доводилося зустрічатися з таким явищем: перед дитиною горе, нещастя, сльози, а вона тішиться своїми радощами. А буває й таке, що мати намагається відвернути увагу дитини від усього похмурого, сумного, дбаючи про те, щоб син не пролив ані краплини з повної чаші радості. Це нічим не прикрита школа еґоїзму. Не ведіть дитини геть подалі від похмурих боків людського життя. Нехай діти знають, що в нашому житті є не тільки радості, а й горе. Нехай лихо інших людей входить в серце дитини.

Духовний світ людини, її вдача залежить в кінцевому підсумку від того, з яких джерел черпала *вона* свої радощі в роки дитинства. Якщо радощі були безтямними, споживацькими, якщо дитина не дізналася, що таке горе, обра́зи, страждання, вона виросте еґоїстом, буде глухою до людей. Дуже важливо, щоб наші вихованці пізнали найвищу радість — радість зворушливих переживань, викликаних піклуванням про *іншу* людину.

НАШ КОЛЕКТИВ – ДРУЖНА РОДИНА

З перших днів життя "Школи радості" я прагнув принести в колектив дух родинної щиросердості, душевності, чуйності, взаємної довіри, допомоги. У вересні — дні народдження трьох дітей: Віті, Валі, Колі. Ми всім колективом відсвяткували їх: у шкільній їдальні пекли пиріг, дарували іменинникам малюнки, книжки. Я з подивом дізнався, що в сім'ї Колі ніколи не святкували

дні народження ні дітей, ані батьків. Це було перше свято в житті хлопчика. Увага товаришів схвилювала дитину.

У роки дитинства кожна людина потребує співчуття, ласки. Якщо дитина виростає в обстановці безсердечності, вона стає байдужою до добра і краси. Школа не може повною мірою замінити родину й особливо матір, але якщо дитина позбавлена вдома ласки, сердечності, турботи, ми, вихователі, мусимо бути надзвичайно уважні до неї.

У нашого маленького колектива з'явилися свої матеріальні цінності, таємниці, турботи і жалі. В шафі

∞ 18 У процесі роботи я зустрівся з багатьма труднощами у вихованні дитячого колективу, і щоби здолати їх, радився, бесідував з досвідченими педагогами, вчителями початкових класів, котрі тонко відчувають дитячу душу, пульс колективу, — з В. П. Новицькою, М. А. Лисак, К. М. Жаленко, М. М. Верховиніною. Час від часу ми збиралися вечорами, коли в шкільній будівлі й у садибі змовкали дитячі голоси, і ділилися думками про те, як кожен з нас уявляє собі багатогранність життя дитячого колективу. Всі ми добре знаємо, що пізнання людини починається в сім'ї — починається з того моменту, коли, заколисане материнською піснею, немовля вперше посміхається мамі. Як важливо, щоб перші думки про добре, щире, найпрекрасніше, що є в світі, — про любов людини до людини — пробуджувалися на особистому досвіді, щоб найдорожчими для дитини стали мати і батько. Але якщо цього справді людського в родині бракує або зовсім немає — якою мірою може дати це колектив? Як відкрити перед чутливим і вразливим дитячим серцем добрість, красу людської душі?

далі див. стор. 172

зберігались іграшки, олівці, зошити. В Куточку мрії був "продовольчий склад" — ми зберігали там картоплю, крупу, олію, цибулю, — це все необхідно було для тих вечорів, коли за стіною падав осінній дощ. Усі члени нашої родини — маленькі діти, але серед них було кілька особливо маленьких — Данько, Тіна, Валя. В дорозі, у лісі всі вважали за свій обов'язок допомагати малюкам.

Якщо окремі діти залишалися вдома з невідомої причини, то ввечері до них ішли товариші, дізнавалися, чи не захворів хто. Це стало хорошою традицією.

Почуття прихильності — основа найважливішої духовної потреби, без якої годі уявити комуністичні взаємини між людьми, — потреби в людині. Я прагнув того, щоб джерелом радості, повноти почуттів і переживань для кожної дитини було спілкування з товаришами, взаємний обмін духовними цінностями. Кожен має привносити в колектив щось своє, творити щастя і радість для інших людей.

∞ 18

МИ ЖИВЕМО В САДУ ЗДОРОВ'Я

Залишився місяць до того дня, коли мої вихованці стануть учнями. Наближався чудовий місяць літа — серпень. Спекотними липневими днями діти приходили до школи рано-вранці або надвечір. Декому далеко було йти додому обідати, й іноді душ 6–7 залишалися обідати в шкільній їдальні. У мене зародилася думка: нехай з місяць поживуть малюки не вдома, а де-небудь у саду, на березі ставка. Місце вподобали поруч зі ставком; у заростях дерев піонери допомогли нам споруди-

Примітка

закінчення [18]

У ці години вечірніх бесід, порад, роздумів у нас крупинка по крупинці склалася велика, на мій погляд, педагогічна ідея, що стала переконанням нашого педагогічного колективу: дитячий колектив лише тоді стає виховною силою, коли він підносить кожну людину, зміцнює в кожному почуття власної гідності, поваги до самого себе. Адже справжня материнська і батьківська любов своїм духовним осердям мають те, щоб син, дочка, відчувши повагу до самих себе, переживали прагнення бути гарними людьми. У досвідчених педагогів я знаходив найцінніші дрібки творчості, сенс якої зводився до того, щоб дитина пишалася сама собою, своїми вчинками, оберігала власну честь, гідність.

Дбайливо збираючи дорогоцінні скарби педагогічного досвіду найкращих вихователів нашої школи, я прагнув того, щоб бажання бути гарним знаходило своє вираження в щиросердих, душевних взаєминах між дітьми в колективі. Душевність, сердечність колективістських стосунків стали предметом моєї постійної турботи. Багатогранність життя дитячого колективу стала уявлятися мені не тільки як співдружність однодумців, що їх об'єднують одна мета, спільна праця, а і як взаємна чуйність одне до одного, душевна здатність пізнавати і розумом, і душею чужі радощі та гіркоти. Якраз у цій щирості, душевності колективістських взаємин і полягає шляхетне прагнення бути гарним: не на показ, не для того, щоб тебе хвалили, а з органічної потреби відчувати свою шляхетність.

Усі наступні роки моєї виховної роботи були по суті роками турботи про те, щоб піднести людську гідність дитини, підлітка, юнака, дівчини. На цьому будувалися й зараз будуються колективістські стосунки. Завданню піднести людину я завжди прагнув підпорядкувати життя дитячого колективу як частинки суспільства. Цьому самому завданню підпорядковувалася творчість дітей, розвиток їхніх задатків, здібностей, хисту.

ти кілька куренів — у таких куренях ціле літо живуть сторожі колгоспних баштанів. У курені настелили соломи, зробили столики для малювання. До наших куренів прилягав великий колгоспний сад. Садовод дозволив: садок буде головним місцем нашого відпочинку. Поруч із куренями побудували кухню, колгосп дав нам харчі, призначив кухаря. Батько Сані спорудив купальню, поряд з нею стояв моторний човен, побачивши який хлопчакам світились очі.

Почалося життя нашого колективу в Саду здоров'я — так назвали наше житло і місце відпочинку батьки дітей. Цілий місяць ми були на свіжому повітрі. Прокидалися на світанку — до сходу сонця. Купалися в ставку, робили зарядку, снідали і вирушали кудись на прогулянку — до лісу, в сад, на лани. Цього місяця в нас були найцікавіші "подорожі" до джерел слова. Спостерігали ранкову зорю і схід сонечка з вершини степового кургану; бачили, як сотні ластівок, готуючись до відльоту у вирій, збираються в зграї; як сонечко і ранковий вітерець розганяють білу завісу туману, що вкрив річку. В полі, на луці або в лісі діти снідали вдруге: їли яблука, груші, сливи, молоду варену картоплю зі свіжими огірками, кавуни, дині, варені качани кукурудзи, помідори. Серпень — місяць фруктів і овочів; у ці дні кожна дитина з'їдала не менше від двох кілограмів яблук і груш. Щодня дідусь Андрій приносив нам меду. Вранці та ввечері діти пили свіже молоко. Кухар готував нам смачний борщ із свіжих овочів.

Засмаглі, в трусиках і майках, босоніж діти вирушали кожного дня в подорож, каталися на моторному човні.

Поєднання здорового харчування, сонця, повітря, води, доступної по силі праці та відпочинку — це все стало цілющим і нічим не замінним джерелом здоров'я.

ДУМКИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОГО НАВЧАЛЬНОГО РОКУ

Добігало кінця життя нашої "Школи радості". Незабаром мої вихованці стануть учнями, — від цієї думки мені було і радісно, і тривожно. Радісно від того, що ще не один рік вестиму своїх малюків стежкою життя, праці та пізнання, що за рік мої малюки зміцніли, стали смуглявими, засмаглими.

Коли скінчилися дні нашого перебування в "Школі радості", я подумки порівняв, якими були Володя, Катя, Саня, Толя, Варя, Костя рік тому і якими стали зараз. Були бліді, кволі, з синіми жилками під очима. А тепер усі рум'яні, засмаглі; про таких дітей кажуть: кров з молоком. Радісно було й від того, що без задушливого класу, без дошки і крейди, без блідих малюнків і розрізаних літер діти піднялися на першу сходинку пізнання — навчилися читати і писати. Тепер їм буде незрівнянно легше, ніж тому, для кого ця сходинка починається з прямокутної рамки класної дошки.

Я глибоко поважаю дидактику і ненавиджу прожектерство. Але саме життя вимагає, щоб оволодіння знаннями починалося поволі, щоб навчання — цей найсерйозніший і найбільш копіткий труд дитини — було водночас і радісною працею, що зміцнює духовні та фізичні сили дітей. Це особливо важливо для малю-

ків, які ще не можуть зрозуміти мети праці, сутності труднощів.

Тисячу разів сказано: навчання — праця, і його не можна перетворювати на гру. Але не можна й поставити китайський мур між працею і грою. Придивімося уважно, яке місце посідає гра в житті дитини, особливо в дошкільному віці. Для неї гра — це найсерйозніша справа. В грі розкривається перед дітьми світ, розкриваються творчі здібності особистості. Без гри немає і не може бути повноцінного розумового розвитку. Гра — це величезне світле вікно, крізь яке в духовний світ дитини вливається живильний потік уявлень, понять про навколишній світ. Гра — це іскра, що запалює вогник допитливості й цікавості. Так що ж страшного в тому, що дитина вчиться писати граючи, що на якомусь етапі інтелектуального розвитку гра поєднується з працею, і вчитель не так уже часто каже дітям: "Ну, пограли, а тепер працюймо?"

Гра — широке і багатогранне поняття. Діти грають не тільки тоді, коли бігають, змагаються в швидкості та спритності. Гра може полягати і в великій напрузі творчих здібностей, уяви. Без гри розумових сил, без творчої уяви годі уявити повноцінне навчання, особливо в дошкільні роки. Гра в широкому сенсі поняття починається там, де є краса. Проте так як праця маленької дитини немислима без естетичного начала, то, отже, трудова діяльність у молодшому віці щільно пов'язана з грою. Урочистий день початку збирання врожаю на шкільній ділянці — діти приходять святково одягнені, перші зрізані колоски стоять у вазі на столі, вкритому скатертиною. В цьому — гра, сповнена глибокого сенсу. Але гра втрачає виховну цінність тоді, коли вона

штучно "прив'язується" до праці, і в красі не виражається емоційне оцінювання людиною навколишнього світу і самої себе.

Залишається невирішеним питання: коли найдоцільніше починати навчання грамоти — тоді, коли дитина сіла за парту і стала учнем 1-го класу, або, може бути, трохи раніше, в дошкільні роки. Досвід переконав наш педагогічний колектив, що школа не мусить вносити різкого зламу в життя дітей. Нехай, ставши учнем, дитина й далі робить сьогодні те, що робила вчора. Нехай нове з'являється в її житті поступово і не приголомшує лавиною вражень.

Я переконаний, що навчання грамоти, щільно пов'язане з малюванням, із грою, якраз і може стати одним з містків, що з'єднують дошкільне виховання і навчання в школі. В малюнках літер моїм вихованцям відкрилася краса сонячних іскор у крапельках роси, могутнього столітнього дуба, схиленої над ставом верби, журавлиного ключа в лазуровому небі, луки, заснулої після спекотного липневого дня. Нехай діти ще не дуже красиво вміють малювати букви — не це головне, зате вони відчувають життя в кожному малюнку. Радувало мене й те, що діти почали розуміти відтінки фарб і музики слова: в їхній свідомості закладено міцні підвалини яскравого, образного, поетичного мислення. Малювання увійшло в духовне життя дітей. Малята прагнули висловити в малюнку свої почуття, думки, переживання. Духовною потребою моїх вихованців стало слухання музики.

Радісно хвилювало й те, що діти зробили перший крок у моральному розвитку: вони вступили до світу краси людських вчинків, у їхніх серцях прокину-

лася чуйність до радощів і смутку інших людей, вони вже пізнали щастя творіння краси й радості для людини. Багаторічний процес виховання — відтоді, коли дитина вперше переступає поріг школи, до виходу у світ зрілої, всебічно розвиненої особистості,— видається мені передовсім як виховання людських почуттів: той, кого ми виховуємо, мусить глибоко відчувати, що у людей, котрі живуть поруч із ним, можуть бути такі самі лиха, страждання, прикрощі, негаразди, як і в мене. Я прагнув того, щоб добрі вчинки моїх вихованців ґрунтувалися в роки дитинства насамперед на почутті людини. Мене тішило, що малюки навчилися співпереживати, швидко переймалися почуттями, що хвилювали їхніх ровесників або старших товаришів, батьків та взагалі дорослих людей. Найбільшою радістю для мене було те, що в кожному, з ким діти стикалися в житті, вони бачили насамперед людину.

Разом з почуттям радості я переживав і тривогу. Повсякденна розумова праця стане головним обов'язком дітей — чи зумію я підтримати живу цікавість до навколишнього світу? Кожна дитина по-своєму бачить довколишній світ, по-своєму сприймає речі і явища, по-своєму думає — чи зумію я ввести в світ пізнання і бистрий, бурхливий струмок, і тиху повноводу річку з ледве помітною течією?

Ще більше турбував мене духовний світ кожної дитини. Переді мною — чуйні, ніжні, сприйнятливі серця. Чим більше я стикаюся з дітьми, тим виразніше бачу, як загострюється чуйність серця й розуму кожної дитини до моїх слів, до погляду, до тону моїх порад і зауважень. Переді мною 31 дитина — це 31 світ. Мені згадалися слова Г. Гайне: "Кожна людина — це світ, який

з нею народжується і з нею помирає. Під кожною могильною плитою лежить усесвітня історія". Які вони різні вже зараз, у дошкільні роки — Коля і Костя, Варя і Тіна, Данько і Лариса, Володя і Слава... А проте своє, індивідуальне, глибоко особисте з кожним днем, з кожним тижнем проступатиме все яскравіше і помітніше. Десь у найпотаємнішому куточку серця кожна дитина має свою струну, вона звучить на свій лад, і щоб серце озвалося на моє слово, треба налаштуватися самому на тон цієї струни. Я вже не раз помічав, які важкі переживання народжуються в дитячому серці, коли дитина чимось стривожена, засмучена, а вихователь не знає про це. Чи зумію я знати, чим живе дитина кожен день, що в неї на душі? Чи буду я завжди справедливий з дітьми?

∞ 19

Та найголовніше питання, яке не давало мені спокою протягом усіх років праці, це питання про те, як ввести маленьких школярів до великого світу суспільного життя, як домогтися того, щоб кожна дитина бачила не тільки своє село, красу річки, на берегах якої минуло її раннє дитинство, а й величезний, неосяжний світ своєї Батьківщини? Щоб малюк не тільки любив красу природи і людської душі, а й ненавидів ворожу силу, що поневолює народи, — імперіалізм. Щоб був готовим відстоювати завоювання радянського народу — соціалістичний лад, свободу, честь, дружбу народів нашої країни. Як поєднати громадянське виховання з усебічним розвитком? Виховання молодших школярів — це дуже складна проблема, чи вдасться мені розв'язати її так, як того потребує вік?

Справедливість — це основа довіри дитини до вихователя. Але немає якоїсь абстрактної справедливості — поза індивідуальністю, поза особистими інтересами, пристрастями і поривами. Щоб бути справедливим, треба до тонкощів знати духовний світ кожної дитини. Ось чому подальше виховання уявлялося мені як усе глибше пізнання кожної дитини.

РОЗДІЛ II
РОКИ ДИТИНСТВА

ЩО ТАКЕ ПОЧАТКОВА ШКОЛА?

Тихого сонячного ранку в останній день серпня 1952 р. на зелену галявину перед шкільним будинком прийшли всі школярі, вчителі, батьки. Цей урочистий день, що передує початку навчального року, вже давно став у нас традиційним святом школи і книги. Особливо зворушливим було свято цього ранку.

Як мандрівник, вирушаючи в далекі, невідомі землі, дивиться в очі своїх супутників і товаришів, так і я вдивлявся у вічі моїх малюків. Ось вони стоять, 16 хлопчиків і 15 дівчаток, *у вишитих українських сорочках, дівчатка з червоними, блакитними, синіми стрічками, вплетеними в кіски, хлопчики в нових кашкетах. Їх бентежить урочиста обстановка, і якби не матері й батьки, котрі стоять за спиною, вони відчували б себе зовсім погано.* Разом з дітьми прийшли батьки, багато бабусь і дідусів. Ось матері Колі й Толі. На плече Галі поклала руку мачуха, і дівчинка не насупилася, як це було рік тому. Всі вітають нас, бажають щасливої дороги. Десятикласники підходять до малюків, підносять кожному пам'ятний подарунок — книжку з написом: "Щасливої дороги тобі, маленький друже. Бережи цю книгу. Нехай вона все життя нагадує тобі про свято школи, про дні, коли ти став учнем. Нехай завжди зберігається в бібліотеці твоєї родини". (Минули роки, мої вихованці стали дорослими людьми, і кожен з них зберігає цю книжку як святиню, як безцінну пам'ять про золоте дитинство).

Йдемо до шкільного саду — малюки з батьками, вчителі, десятикласники. Юнаки та дівчата дбайливо викопали яблуню, перенесли її з великою грудкою

землі на інше місце і дружно опустили в ямку. Кожен малюк узяв жменю землі — ямка засипана. Діти полили деревце і розійшлися додому. Завтра вони прийдуть до школи, розпочнеться їхній перший урок. Чотири роки малюки будуть учнями початкової школи, чотири роки я їх навчатиму і виховуватиму. Напередодні цього дня мене непокоїли роздуми: "Що таке початкова школа?" Про велику, вирішальну роль початкової школи говорять багато. "Міцний фундамент знань закладається в початкових класах", "Початкові класи — це основа основ",— такі слова часто чуєш, коли мова йде про недоліки та похибки в навчанні учнів середніх і старших класів, про поверхові, нетривкі знання. Початкову школу звинувачують найчастіше в тому, що вона не дала дітям певного кола знань і вмінь, необхідних у подальшому навчанні.

Так, досвід переконує в тому, що початкова школа насамперед має навчити вчитися. Про це писали видатні педагоги — Ян Амос Коменський, К. Ушинський, А. Дістервеґ. Це підтверджується практикою, досвідом учителів. Найважливіше завдання початкової школи — дати учням певне коло міцних знань і вмінь. Уміння навчатися включає в себе низку вмінь, пов'язаних з оволодінням знаннями: уміння читати, писати, спостерігати явища навколишнього світу, думати, висловлювати свою думку. Ці вміння є, образно кажучи, інструментами, без яких неможливо оволодіти знаннями.

Готуючись до навчання дітей у початкових класах я прагнув точно визначити, що діти мусять глибоко запам'ятати і твердо зберігати в пам'яті, що вони повинні вміти.

Але цим завдання початкової школи не вичерпуються. Не можна ні на хвилину забувати, що в початкових класах учитель має справу з дитиною.

У роки навчання в 1–4-х класах — від 7-ми до 11-ти років — відбувається становлення людини. Звичайно, цей процес не завершується до закінчення початкових класів, але саме на ці роки припадає найбільш інтенсивний відтинок людського життя. Дитина в цей період повинна не тільки готуватися до подальшого навчання, нагромаджувати багаж знань і вмінь, щоб успішно вчитися далі. Вона має жити багатим духовним життям. Роки навчання в початкових класах — це цілий період морального, інтелектуального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку, який буде реальною справою, а не порожньою балаканиною лише в тому випадку, коли дитина живе багатим життям сьогодні, а не тільки готується до оволодіння знаннями завтра.

Тисячі й тисячі прекрасних учителів початкових класів є в школах нашої країни. Кожен з них — не лише світоч знань для дитини, а й наставник, учитель життя в справжньому сенсі цього поняття. Початкова школа в радянській країні — це міцний підмурівок загальної середньої освіти. Але не можна промовчати про те, що багато початкових шкіл та особливо початкові класи у восьмирічних і середніх школах мають серйозні вади. Доля учня початкових класів у деяких школах здавалася мені невідрадною: у дитини за спиною мішок, до якого учитель прагне покласти якомога більший вантаж. Донести цей вантаж до певної межі, тобто до навчання в середніх і старших класах — у цьому нерідко бачить учитель сенс життя і діяльності учня.

Хлопчик чи дівчинка в школі — то є насамперед учень, а не дитина (слово "дитина" в шкільному побуті вимовляють якось сором'язливо, слово "учень" — підкреслюється на кожному кроці). Дитина несе свою ношу, обливається потом, світу Божого не бачить, не має уявлення про радості дозвілля, а по дорозі їй завдають на плечі нові порції вантажу.

Початкова школа мусить давати учню тверде коло знань. Будь-яка невиразність і невизначеність у цьому питанні ослаблює не тільки початкову школу, а й наступні ланки навчання. Без чіткого визначення кола знань, умінь, практичних навичок, які треба дати дитині, немає школи. Одним із серйозних недоліків початкової ланки навчання в багатьох школах є саме те, що вчитель нерідко випускає з уваги те, які правила, визначення дитина має глибоко осмислити і запам'ятати на першому, на другому тощо роках навчання, які слова вона має навчитися правильно писати й ніколи не забувати їхній правопис. Прагнучи максимально полегшити розумову працю дітей, окремі вчителі забувають про те, що дитина повинна не тільки дізнатися, зацікавитися чимось, а і глибоко запам'ятати й назавжди зберегти в пам'яті. Нині багато говорять про загальний розвиток учня початкових класів. Звичайно, загальний розвиток — це надзвичайно важливий елемент навчання і виховання, але так само велику роль відіграють ті елементарні знання, без запам'ятовування та міцного збереження в пам'яті яких не може бути і загального розвитку, тому що загальний розвиток — це постійне опанування знань, а для оволодіння знаннями необхідне вміння вчитися.

При всій винятковій важливості завдань, які стоять перед початковою школою, не можна забувати, що вчитель має справу з людиною, що переживає бурхливий період становлення нервової системи. Не можна дивитися на мозок дитини як на живий пристрій, даний вчителеві в готовому вигляді для того, щоб знання засвоювалися, запам'ятовувалися, зберігалися в пам'яті. Мозок дітей у віці 7–11 років перебуває в процесі бурхливого розвитку. І якщо вчитель забуває, що треба дбати про розвиток нервової системи людини, про зміцнення клітин кори півкуль, то навчання отупляє дитину.

Навчання не має зводитися до безперервного нагромадження знань, до тренування пам'яті, до нікому не потрібного, шкідливого і для здоров'я, і для розумового розвитку дитини зубріння. Я поставив за мету домогтися того, щоб навчання було частинкою багатого духовного життя, яке сприяло б розвитку дитини, збагаченню її розуму. Не зубріння, а інтелектуальне життя, що вирує в світі гри, казки, краси, музики, фантазії, творчості — таким буде навчання моїх вихованців. Хочеться, щоб діти були мандрівниками, відкривачами і творцями в цьому світі. Спостерігати, думати, міркувати, переживати радість праці та пишатися створеним, творити красу й радість для людей і знаходити в цьому творінні щастя, захоплюватися красою природи, музики, мистецтва, збагачувати свій духовний світ цією красою, брати близько до серця горе і радощі інших людей, переживати їхні долі як глибоко особисту справу — таким є мій ідеал виховання. Водночас не можна забувати чітку, достоту певну мету: що саме мають знати діти, які слова вони повинні навчитися писати і ніколи не за-

бувати правопис, які арифметичні правила назавжди запам'ятати. Вже в "Школі радості" я склав перелік слів рідної мови, які діти твердо запам'ятають у 1–4-х класах.

Діти мусять навчитися вчитися — в цьому одна з найважливіших функцій початкової школи. В оволодінні методами, формами, прийомами розумової праці я бачив виховне завдання неабиякої ваги. Мене дуже непокоїло поблажливе ставлення до початкових класів з боку багатьох директорів шкіл та інспекторів. Приїжджає в школу інспектор і цікавиться насамперед старшими й середніми класами, а до молодших у нього таке ставлення, що начебто там не справжня освіта, а дитяча забавка. Розчулення цією грою змінюється на тривожні думки про кепські знання, щойно учні переходять до 5-го класу.

Ніякого розчулення — таке завдання поставив я, беручись до роботи з маленькими дітьми. До закінчення 2-го класу вони мусять навчитись аж так швидко, виразно і свідомо читати, щоб сприймати очима як одне ціле невеликі речення та завершені частини великих речень. Читання — це одне з джерел мислення і розумового розвитку. Я поставив перед собою завдання навчати такого читання, щоб дитина читаючи — думала. Читання має стати для дитини дуже тонким інструментом оволодіння знаннями та разом з тим джерелом багатого духовного життя.

У цьому розділі розповім, як протягом чотирьох років — з осені 1952 р. до весни 1956 р. — я поєднував два однаково важливі завдання початкової школи: по-перше, давав дітям глибокі, міцні знання, по-друге, запобігаючи зубрінню, дбав про багате духовне життя дітей, про їхнє здоров'я.

ЗДОРОВ'Я, ЗДОРОВ'Я І ЩЕ РАЗ ЗДОРОВ'Я

Я не боюся ще й ще раз повторити: турбота про здоров'я — це найважливіша праця вихователя. Від життєрадісності, бадьорості дітей залежить їхнє духовне життя, світогляд, розумовий розвиток, міцність знань, віра в свої сили. Якщо виміряти всі мої клопоти і тривоги про дітей протягом перших чотирьох років навчання, то добра половина їх — про здоров'я.

Турбота про здоров'я неможлива без постійного зв'язку з сім'єю. *Якщо дитина ні на що не скаржиться, то це не означає, що зі здоров'ям у неї все гаразд. Придивіться уважно до дитини, у якої ніщо в шкільному житті не викликає зацікавлення, яка до всього байдужа,— і в дев'яти випадках з десяти, ви виявите, що джерело цього дуже тривожного явища — прихована недуга; про неї не підозрюють батьки, її не відчуває сама дитина. Я завжди прагну того, щоб діти були бадьорими і життєрадісними.* Переважна більшість бесід з батьками, особливо в перші два роки навчання дітей у школі,— це розмови про здоров'я малюків. Я пояснив батькам, що їхнім дітям не даватимуть домашніх завдань. Правила і визначення діти запам'ятовуватимуть (завчатимуть) на уроці. Вдома учням треба виконувати головним чином вправи, мета яких — сприяти глибокому осмисленню матеріалу. Крім того, вдома діти будуть читати, малювати, спостерігати за явищами природи, складати маленькі твори про предмети і явища навколишнього світу, вивчати напам'ять улюблені вірші. Домашня розумова праця не мусить бути виснажливою, але і обійтися без неї неможливо. Не можна всерйоз брати до ува-

ги міркування про те, що завдяки вдосконаленню методів навчання на уроках можна взагалі відмовитися від домашніх завдань. Ці міркування не відображають істинних цілей і закономірностей навчання вже тому, що не можна зосередити всю розумову працю дитини в якихось 3–4 годинах поспіль.

Батьки пообіцяли домагатися того, щоб діти більше перебували на свіжому повітрі, рано лягали спати і рано вставали, спали при відкритій кватирці. Усе літо, в теплі осінні та весняні місяці діти спатимуть тільки надворі — про це ми теж домовилися з батьками. Батьки і матері обладнали спеціальні "спальні куточки" — на сіні, під навісами, які захищають від дощу. Дітям це дуже сподобалося. В кожної сім'ї, де є учні, в саду, на присадибній ділянці мусить бути альтанка, у якій з ранньої весни до пізньої осені можна було б читати, малювати, відпочивати — про це ми домовилися з батьками вже кілька років тому. Старші школярі допомогли побудувати альтанки для тих малюків, у яких мати сама не могла зробити цього.

Вже в "Школі радості" діти звикли до вранішньої гімнастики. Тепер важливо було домогтися, щоб ця звичка збереглася. Я переконався, що звичка робити зарядку закріплюється саме в ранньому дитинстві. Батьки привчали дітей прокидатися в той самий час. Після гімнастики на свіжому повітрі діти вмивалися. Влітку вони звикли купатися в ставку, крім того, чимало батьків зробили душові установки на подвір'ях, у саду, і шість місяців на рік (від травня до вересня) діти приймали душ. Це стало настільки міцною звичкою, що вони обмивалися водою по пояс і в зимові місяці, звичайно, в кімнаті.

За допомогою батьківської громадськості були споруджені на відкритому повітрі шість душових установок, якими користувалися ті, кому це було особливо необхідно — Тіна, Толя, Костя, Лариса, Ніна і Саша, Слава. Я дбав про те, щоб приймали душ і займалися ранковою гімнастикою ті дівчатка та хлопчики, котрі від природи мали яку-небудь ваду, наприклад, сутулуватість, непропорційність у будові тулуба, обличчя... Людина повинна бути не тільки здоровою, а і гарною; краса ж невіддільна від здоров'я, від гармонійного розвитку організму.

Від харчування в роки дитинства залежить гармонія, пропорційність частин тіла, зокрема правильний розвиток кісткової тканини й надто огруддя. Багаторічні спостереження показують, що за відсутності в їжі мінеральних речовин і мікроелементів непропорційно розвиваються окремі частини скелета, що на все життя відбивається на поставі. Щоб не допустити цього, я дбав про повноцінне вітамінне харчування, про поєднання в їжі вітамінів з мінеральними речовинами.

Спостереження і спеціальні дослідження, проведені перед цим протягом низки років, привели до тривожного висновку: йдучи в школу, 25% дітей молодшого віку не снідають — уранці їм не хочеться їсти; 30% їдять зранку менше від половини того, що є конче потрібним для нормального харчування; 23% дітей їдять половину повноцінного сніданку і тільки 22% снідають так, як вимагають норми. Після кількох годин перебування в класі у дитини, яка не поснідала вранці, смокче під грудьми, з'являється запаморока. Учень приходить зі школи, кілька годин він не їв, але справжнього, здорового апетиту він не має (батьки ча-

сто скаржаться, що діти не хочуть їсти простої здорової їжі — супу, борщу, каші, молока; їм кортить попоїсти "чого-небудь смачного").

Відсутність апетиту — грізний бич здоров'я, джерело хвороб і нездужань. Головна причина цього — багатогодинне сидіння в задушливому класі, одноманітність розумової праці, брак розмаїтої діяльності на свіжому повітрі та взагалі "кисневе голодування" — дитина цілий день дихає повітрям, насиченим вуглекислотою. Багаторічні спостереження привели мене до ще одного дуже невтішного висновку: тривале перебування в приміщенні, насиченому вуглекислотою, призводить до захворювань залоз унутрішньої секреції, що відіграють важливу роль у травленні. Причому ці недуги стають хронічними і не піддаються жодному лікуванню. Серйозні хвороби органів травлення спричинює також і те, що батьки, прагнучи пробудити апетит, дають дітям різні ласощі, зокрема солодощі. Не допустити "кисневого голодування", домагатися повноцінного атмосферного режиму — в цьому полягала одна з дуже важливих передумов турботи про здоров'я.

Я радив батькам готувати смачну і здорову їжу для дітей, заготовляти на зиму щобільше фруктів, багатих на вітаміни. У нас тоді було кілька сімей бджіл, і ми на зиму мали мед для харчування малюків у шкільній їдальні.

Завдяки тому, що діти більшу частину доби перебували на свіжому повітрі, багато рухалися, працювали фізично, не засиджувалися над підручниками відразу після шкільних занять, у них був прекрасний апетит. Уранці всі малюки з'їдали повноцінний сніданок; через три години після приходу до школи (приблизно че-

рез 2,5 години після початку шкільних занять) обідали в шкільній їдальні: отримували гарячий суп або борщ із м'ясом, котлету, склянку молока, хліб з маслом. Після занять обідали вдома (за 3–3,5 години після шкільного обіду).

Другу половину дня діти проводили на свіжому повітрі — вдома чи в школі. Тільки в дощ або заметіль вони перебували в приміщенні.

У гармонійному розвитку дитини все взаємопов'язано. Здоров'я залежить від того, які домашні завдання має дитина, як і коли вона їх виконує. Величезну роль відіграє емоційне забарвлення процесу самостійної розумової праці вдома. Якщо дитина береться за книжку з неохотою, це не тільки пригнічує її духовні сили, а й несприятливо відбивається на складній системі взаємодії внутрішніх органів. Я знаю багато випадків, коли у дитини, що переживає відразу до занять, серйозно розладнувалося травлення, виникали шлунково-кишкові захворювання.

Осінні, весняні та зимові канікули ми завжди проводили на свіжому повітрі, серед природи — в поході, на привалах, у лісі, в грі... Уже в перші зимові канікули всі діти стали на лижі, ходили до лісу, каталися з гірок. Як і в зимову пору нашої "Школи радості", побудували снігове містечко, спорудили крижане колесо. Коли діти стали піонерами, в лісі вони проводили найцікавіші збори свого загону.

Дуже важливим джерелом здоров'я була для нас праця в зимовий час на свіжому повітрі. При помірному морозі (до 10°) 8-річні діти працювали раз на тиждень по дві години, 9–10-річні — по три години,

11-річні — по чотири години. Вони обв'язували стовбури дерев очеретом, переносили сніг на маленьких ношах для захисту рослин від холоду тощо. Ця праця на свіжому повітрі — прекрасний засіб загартування організму і запобігання простудним захворюванням.

Літні канікули діти проводили в походах, мандрах луками, полями, лісами. Місяці безпосереднього спілкування з природою давали дуже багато і для зміцнення здоров'я, і для розумового розвитку малюків. Після закінчення 1-го класу діти провели серпень у колгоспному саду і на пасіці. Після закінчення 2-го — на колгоспному баштані.

Серпень — то є місяць щедрих дарів природи, зеніт розквіту її краси, час торжества праці. Повітря в цей час стає особливо чистим, прозорим, таким, що бадьорить, ніби настояним на ароматі скошеної пшениці, майже стиглих динь, винограду та яблук. На рубежі між літом і осінню повітря в селі особливо насичене фітонцидами. Якщо хочете загартувати здоров'я дитини, схильної до легеневих, простудних, ревматичних хвороб, нехай вона в ці дні перебуває цілу добу надворі.

Одного разу діти провели день на колгоспному баштані. Їх щедро пригощали кавунами і динями. Зажурено розлучалися ми з чарівним степовим привіллям. Того-таки вечора голова колгоспу дав розпорядження побудувати на баштані чотири нові курені. Через день будівництво було закінчене. Коли я сказав дітям, що ми будемо відпочивати на баштані, вони не повірили: "А хіба нас пустять туди?" Повірили тільки тоді, коли побачили збудовані для них курені, вкриті соломою. Бурю захоплення викликала у дітей звістка про те, що тут ми й ночуватимемо. Долівку в куренях вистели-

ли ароматним сіном, принесли простирадла і ковдри, поставили умивальники, батьки спорудили кухню, забезпечили дітей їжею. У двох куренях розташувалися хлопчики і в двох — дівчатка. Місяць на баштані залишився в пам'яті дітей на все життя як чарівна пісня про блакитне небо і яскраве сонце.

Ми вставали на світанку, милувалися неповторною красою природи, що пробуджується після нічного сну, ходили по росі, вмивалися джерельною водою, привезеною у великій дерев'яній діжці й налитою в умивальники. В чистому повітрі все було для дітей насолодою: і ранкова гімнастика, і обмивання тіла по пояс холодною водою, і варена картопля з помідорами, і кавуни. Після сніданку ми працювали: допомагали колгоспникам збирати дині й кавуни.

У гості до нас приїжджали міські діти з батьками. Ми з гордістю показували їм баштан, пригощали кавунами і динями. Діти навчилися з зовнішнього вигляду визначати, чи дозрів кавун. Поруч із баштаном були посіяні медоносні трави, сюди в серпні вивозилася колгоспна пасіка, і ми щодня ходили в гості до дідуся Андрія — носили йому кавуни і гарячі котлети, приготовлені для нас нашою куховаркою тіткою Пашею. Дідусь Андрій подарував нашому класу вулик із бджолами. "Візьміть його на свою шкільну ділянку",— сказав він. Діти зацікавлено спостерігали за життям бджіл.

Кожен день діти купалися в ставку, ходили до лісу, збирали в степу польові квіти, приносили їх дідусеві Андрію і тітоньці Паші. В години полудневої спеки забиралися в курені й лягали спати, відчинивши в стінках кілька "віконець" для повітря і завісивши їх стеблами польових трав, запаху яких не витримують мухи

й комарі. На дворі спека, а в куренях — прохолодно. З перших днів існування "Школи радості" ми привчали малюків не боятися протягів; життя переконувало, що ніякі протяги не страшні, якщо людина звикла до них з дитинства. Виробити нетерпимість до задушливого повітря в непровітреному приміщення — так само важливо, як і прищепити санітарно-гігієнічні навички.

Коли спека спадала, малюки йшли працювати: в передвечірні години на баштан найчастіше приїжджали за кавунами і динями. Після заходу сонця, коли поля, пагорби й луки огортав бузковий серпанок і на небі одна по одній спалахували зірки, діти збиралися біля одного куреня. Вечірніми годинами особливо хочеться слухати казки та оповідання про незвичайні пригоди і подорожі, про героїчні подвиги. Я розповідав про казкових істот, створених фантазією нашого народу — про русалок, мавок, про Красуню-Осінь, яка, за народним повір'ям, розносить у тихі серпневі ночі дарунки родючості.

У тиші ночі ми не раз чули дивовижну мелодію: над ланами, там, де нещодавно скосили пшеницю, лунав мелодійний звук, схожий на дзвінку пісню сопілки. Мабуть, це співав невідомий нам нічний птах, але уява дітей створила образ доброї фантастичної істоти — маленького хлопчика з вінком із пшеничного колосся. Він грав на сопілці, радував людей. Цю істоту діти назвали Сонцеколосом. У їхньому уявленні Сонцеколос був дитям Сонця і родючої Землі. Там, де колоситься пшениця,— народжується Сонцеколос. Збирають урожай — він перебирається в копицю запашної соломи, вечорами співає радісну і водночас сумну пісню: наближається зима, йому треба йти у теплу землю, де дріма-

ють життєдайні соки родючості. А зазеленіє пшениця, Сонцеколос знову вийде на свої ниви і заспіває прекрасних пісень.

Може здатися, що діти дуже часто одухотворюють природу, і фантазія може якоюсь мірою відвести їх від дійсності. Тисячу разів ні. Адже ця казка про життя, родючість, про людину є могутнім джерелом натхнення. Захоплені казковим образом істоти, що втілює в собі життя, красу, родючість, достаток, діти склали пісню про Сонцеколоса. Ось вона, ця нехитра пісенька:

Розбудило сонце землю,
достига пшеничний колос;
хто нам грає на сопілці?
Сонцеколос, Сонцеколос.
Одяг на чарівникові
із пшеничного колосся;
з остюків зелених брови
і веселі має вії...

Коли діти перебувають під враженням казкових образів, відбувається дивне явище: слово, колись почуте або прочитане, наче пробуджується в схованках свідомості, виблискує яскравими барвами, наповнюється ароматом полів і луків, — і дитина творить, народжуючи поетичні образи.

Читач може запитати: чому на сторінках, присвячених здоров'ю, мова йде про казку, про химерні образи, про дитячу творчість? Тому, що це — дитяча радість, а без радості неможлива гармонія здорового тіла і здорового духу. Якщо дитина, зачарована красою ланів, мерехтінням зірок, нескінченною піснею коників і запахом польових квітів, складає пісню, значить, вона

перебуває на вершині цієї гармонії — тіла й духу. Турбота про людське здоров'я, тим більше про здоров'я дитини,— це не просто комплекс санітарно-гігієнічних норм і правил, не зведення вимог до режиму, харчування, праці, відпочинку. Це щонайперше турбота про гармонійну повноту всіх фізичних і духовних сил, і вінцем цієї гармонії є радість творчості.

Після закінчення 3-го класу ми провели літні канікули теж на баштані, але вже в іншому місці, поруч із виноградником. Діти працювали на плантації: допомагали дорослим складати до кошиків виноградні грона. Ввечері та вранці купалися в ставку. Діти придумали цікаву гру: три човни в їхній уяві перетворилися на китобійну флотилію, маленьке озеро стало океаном, ми ходили в розвідку, шукали китів... Тут ми зробили сопілки, вечорами збирався наш музичний гурток. Грали мелодії народних пісень, складали пісні про літні вечори, про грозу і багряний небосхил, про таємничий вир коло греблі, про перелітних птахів. Музика з кожним роком дедалі більше входила в наше духовне життя. Хоч би де діти відпочивали, вони слухали записані на магнітофонну плівку твори видатних композиторів і народні пісні.

Закінчився 4-й рік навчання, настало літо 1956 року. Діти відпочивали на луці, поруч із дубовим гаєм, на березі озера. Побудували з гілок курені, накрили їх соломою. Батьки допомогли нам спорудити купальню і кухню. Тепер діти допомагали кухареві готувати їжу, їздили в село по хліб, картоплю, рибу, молоко, овочі. Під нашою опікою було 20 телят і двійко коней. Удень діти випасали телят, а ввечері заганяли їх до невеликої загороди, зробленої біля озера. Всі навчилися кататися

на конях і їздили до села по харчі. В цій справі суворо дотримувалися черговості: кожному кортіло проскакати декілька кілометрів. Я дуже радів, що особливо гарними наїзниками виявилися Володя, Саня, Тіна — цим дітям верхова їзда допомогла зміцнити здоров'я.

Цього року всі діти, купаючись у глибокому озері, навчилися добре плавати. Для купання я вибрав безпечну ділянку і вирушав у заплив щоразу з однією дитиною.

Надзвичайно радісними були дні під час сінокосу. Ми допомагали дорослим сушити і скиртувати сіно, а ввечері розташовувалися на високій скирті. Ці години давали дітям особливу чарівність: хотілося слухати розповіді про зірки, про далекі світи. Під зоряним куполом діти почувалися віч-на-віч зі Всесвітом і зверталися до вихователя з питаннями: "Звідки це все — Земля, Сонце, зірки?" Я переконався, що такі запитання народжуються в свідомості дітей за умови, коли розум і почуття охоплює подив, зачудування перед красою і величчю природи.

Ніколи не забуду, як після однієї з розповідей про зоряні світи діти запитали: "А що ж там, далі?" Почувши, що й там, за видимими світами, є такі самі Всесвіти, що їх незліченна сила, діти здивувалися: "А де ж кінчається світ?" Найбільш незбагненною для них була істина про безкінечність світу. Пам'ятаю, як діти замовкли, вражені цією істиною, намагались уявити собі нескінченність і не могли. Тієї ночі малюки довго не спали, не одному снилися далекі сонця і планети. Наступного дня час від часу хлопчики і дівчатка поверталися до питання, яке їх турбувало: що ж таке нескін-

ченність? Це питання в усі шкільні роки не втратило для моїх вихованців своєї разючої новизни.

...З перших тижнів виховання дітей у "Школі радості" я надавав великого значення спортивним іграм. За допомогою старших школярів ми обладнали ігровий майданчик, поставили гойдалки. У нас завжди було доволі м'ячів, уже у 2-му класі діти стали грати в настільний теніс. Захопилися діти також метанням диска та м'яча, лазанням по жердині і канату.

Усе літо діти ходили босоніж, не боялися дощу. В цьому я бачив особливо важливий засіб фізичного загартування. В 1 і 2-му класах були три випадки простудних захворювань, у 3 і 4-му — ніхто не хворів.

Надзвичайно вагомим я вважав виховання несприйнятливості до всіляких нежитів. Багато років не давало спокою це нещастя: у періоди різкої зміни погоди майже половина дітей чхали. Навіть коли дитина не має підвищеної температури, вона не може в такому хворобливому стані нормально працювати. Радикальних ліків, які виліковували б нежить, немає. Медичною наукою доведено, що багато різновидів нежитю — це не інфекційне захворювання, а реакція чутливого організму на різкі зміни в довкіллі. Багаторічний досвід показав: особливо чутливими є ноги. Якщо ноги бояться найменшого охолодження, людина піддається неінфекційному нежитю. Система зміцнення організму, яка склалася в нашій виховній роботі, починається з загартовування ніг; при цьому, звичайно, береться до уваги загальний стан дитини. Для загартовування ніг немає якихось спеціальних вправ, розрахованих на певний термін. Конче треба постійно дотримуватися загального режиму, не привчати дітей до тепличної обстановки,

не виявляти зайвих турбот, які послаблювали б захисні сили організму. Якщо дитина не ходить у літню пору босоніж — ніяке купання та обтирання мокрим рушником не допоможуть.

...Отже, діти закінчили початкову школу. Останній день канікул. Ось вони зібралися на зеленій галявині після купання в озері — міцні, засмаглі, вродливі. Їм по 11 років, але вони виглядають як 12–13-річні здоровані. Навіть маленький Данько, якого довго всі називали Крихіткою, зростом зрівнявся з багатьма п'ятикласниками.

Щороку лікар кілька разів перевіряв зір, серце і легені дітей. У 1-му класі було четверо малюків з ослабленим зором, у 2-му — двоє, в 3-му — жодного. Життя підтвердило, що слабкий зір — це не хвороба очей, а наслідок того, що в організмі дитини немає гармонійної єдності фізичного і духовного розвитку. Медичним обстеженням у перші два роки були встановлені у трьох дітей симптоми серцево-судинної слабкості, у двох — залишкові явища після плевритів, у двох — ознаки бронхіту, в однієї дитини — підозра на приховану форму туберкульозу. До моменту закінчення початкових класів тільки в однієї дитини були зазначені симптоми серцево-судинної слабкості — набагато менш яскраво виражені, ніж у перші два роки навчання.

НАВЧАННЯ — ЧАСТКА ДУХОВНОГО ЖИТТЯ

Дуже важливо, щоб дивовижний світ природи, гри, краси, музики, фантазії, творчості, що оточував дітей до школи, не закрився перед дитиною за класними дверима. Навчання в перші місяці й роки шкільного життя не має перетворитися на єдиний вид діяльності. Дитина лише тоді полюбить школу, коли вчителі щедро відкриють перед нею ті самі радощі, які були в малюка раніше.

Водночас навчання не можна пристосовувати до дитячих радощів, навмисне полегшувати його тільки для того, щоб дитині не стало нудно. Поступово, поволі дитину треба готувати до найголовнішої справи усього людського життя — до серйозної, наполегливої, ретельної праці, яка неможлива без напруженої думки.

Поважне виховне завдання я бачив у тому, щоб поступово прищеплювати дітям навички напруженої, творчої розумової праці. Дитина повинна вміти залишати осторонь усе навколишнє в певний момент, щоб розумові зусилля спрямувати на досягнення мети, поставленої вчителем або самою собою. Я прагнув того, щоб діти поступово звикали до такої зосередженості. Лише за цієї умови розумова праця може *увійти в духовне життя*, стати улюбленою справою.

Завдання початкової школи — поступово привчати учнів долати труднощі не тільки у фізичній, а й в інтелектуальній праці. Діти мусять зрозуміти саму сутність інтелектуальної праці, яка полягає в напруженні розумових зусиль, у проникненні в різноманітні труднощі й тонкощі, деталі та суперечності речей, фактів, явищ. У жодному разі не можна допускати, щоб усе

вдавалось учням легко, щоб дитина не знала, що таке важко. Поряд із процесом оволодіння знаннями виховується культура й самодисципліна розумової праці. Інтелектуальне виховання — одна з тих сфер духовного життя, де вплив вихователя органічно зливається з самовихованням. Виховання волі починається з уявної постановки мети перед самим собою, зосередження розумових сил, осмислювання та самоконтролю. Важливе виховне завдання я бачив у тому, щоб діти саме в розумовій праці відчули, що таке важко.

Якщо дитині в навчанні все дістається легко, у неї поступово виховуються лінощі думки, які розбещують людину, формують у неї легковажне ставлення до життя. Хай як це дивно, але лінощі думки розвиваються найчастіше у здібних дітей, якщо процес навчання не відкриває перед ними по силі труднощів. І розвиваються лінощі думки найбільше в молодших класах, коли здібна дитина, легко оволодівши тим, що для інших дітей пов'язане з певним напруженням розумових сил, по суті ледарює. Не допустити байдикування учнів — теж є своєрідним виховним завданням.

Наш 1-й клас розмістився в окремому будиночку. Простора, світла кімната, в якій ми займалися, виходила вікнами на схід і на південь; у класі завжди було багато світла. Під вікнами — горіхові дерева, за ними яблуні, груші, абрикоси, далі — дубовий гай. Не тільки наш будиночок, а й інші шкільні приміщення потопають у зелені. Листя дерев збагачують повітря киснем. На шкільній садибі завжди панує тиша. До нашої класної кімнати прилягав великий коридор, з якого двері вели ще в одне приміщення: тут ми мріяли створити кімнату казки.

Перед ґанком нашого будиночка — бетонований майданчик із пристроєм для миття взуття (використовується запас дощової води). Від майданчика йдуть кілька доріжок, обсаджених персиковими деревами, липами та каштанами. Одна доріжка — до великого винограднику, розташованого в центрі шкільного подвір'я, друга — до наших найближчих сусідів — до будиночка двох п'ятих класів, третя — до зелених галявин і гаїв, четверта — до яру, зарослого чагарником.

Мені вже тоді здавалося доцільним, щоб 1 і 2-ий класи займалися в окремому будинку. У них, особливо в 1-му класі,— свій особливий режим навчання, праці та відпочинку. Для дітей молодшого шкільного віку геть зовсім неприпустимими є крик, метушня, характерні для великого колективу. Нехай маленькі школярі якомога довше користуються благом, необхідним для повноцінного розумового розвитку — тишею. Багаторічні спостереження привели до переконання, що обстановка, до якої потрапляє дитина в перші дні шкільного життя, приголомшує її. Діти втомлюються не так від розумової праці, як від постійного збудження, зумовленого криком, біганиною, штовханиною на перервах і перед заняттями. Протягом п'яти років я спостерігав за першокласниками після великої перерви. Півгодини діти перебувають серед галасу, крику, штовханини, гармидеру великого шкільного колективу. Завершується перерва, учні йдуть у клас, і перші 10 хвилин уроку досвідчені вчителі марнують на те, щоб заспокоїти дітей. Інша картина спостерігалася там, де першачки відпочивали на перерві своїм невеликим колективом. На те, щоб угамувати дітей, зняти збудження, йшло не більше як дві хвилини.

Нестримний вереск, біганина — не кращі ознаки школи. Хоч би якою повноводою була річка дитячої радості, вона мусить мати береги, які стримували б пориви і бажання.

Наразі 1 і 2-ий класи у нас займаються в затишному, відокремленому будиночку, оточеному зеленню. Умови, створені для малюків, сприяють чергуванню праці та відпочинку.

Перші тижні я поступово вводив дітей у нове для них життя. Навчання фактично ще мало чим відрізнялося від "Школи радості", і якраз цього я і прагнув. У вересні ми були в класі не більше як 40 хвилин на день, у жовтні — не більше ніж дві години. Цей час відводився на заняття з письма та арифметики. Решта — дві години ми проводили на свіжому повітрі. Діти нетерпляче чекали на справжній урок — так називали вони класні заняття. Я радів цьому бажанню і думав: "Якби ви знали, діти, як ваші однолітки, змучившись у задушливому класі, чекають не дочекаються дзвінка на перерву..."

Поступовість у підготовці дітей до класних занять — необхідна умова повноцінного трудового, морального, фізичного і розумового виховання. Кінцева мета полягає в тому, щоб навчити людину працювати в різних умовах. Класні заняття — не якась сумна необхідність, із якою хоч-не-хоч, а треба миритися. Це найбільш сприятливі умови для розумової праці, але до неї треба готувати дитину поволі — ось у чому специфіка занять з молодшими школярами. Якщо ж одразу змусити їх працювати в класі по чотири години щодня, то обстановка, яка в майбутньому стала би сприятливою для розумової праці, згубно позначиться на здоров'ї дітей.

У класі ми читали буквар, писали кружечки, палички і букви, складали й розв'язували задачі — це все поступово входило в багатогранне духовне життя малюків, не стомлювало їх одноманітністю. Нам не доводилося багато разів читати в букварі те саме — всі діти добре знали літери, і, щоб виробити техніку читання, я вдавався до різноманітних видів активної діяльності. Діти складали і записували мініатюрні твори про природу, і це незрівнянно більшою мірою сприяло розвитку вміння читати, ніж багаторазове читання одного тексту за букварем.

Я стежив за тим, щоб у кожної дитини виробилася необхідна техніка читання. Без вправ, без певної норми читання нічого не доб'єшся. Мало знати літери, вміти читати склади і слова. Читання — це віконце в світ, найважливіший інструмент навчання, воно має бути вільним, швидким — лише тоді цей інструмент буде готовий до дії. Я прагнув того, щоб різноманітні види активної діяльності — і виразне читання, і письмо, і малювання — сприяли перетворенню читання на напівавтоматичний процес, щоб уже в 2-му класі багатоскладові слова сприймалися візуально як одне ціле. І якщо я вдавався до складання мініатюрних творів про природу, якщо прагнув збудити у дітей жваву цікавість до такої роботи, то, по суті, це були "педагогічні хитрощі", необхідні для досягнення однієї мети — навчити малюків добре читати.

Однією з таких "хитрощів" можна вважати розмаїття видів праці на уроках. Досвід показав, що поперва у 1-му класі не має бути "чистих" уроків читання, письма, арифметики. Одноманітність швидко виснажує. Тільки-но діти починали втомлюватись, я праг-

нув перейти до нового виду роботи. Могутнім засобом різноманітності праці було малювання. Ось я бачу, що читання починає стомлювати дітей. Кажу: "Розкрийте, діти, свої альбоми, намалюймо казку, яку ми читаємо". Зникають перші ознаки втоми, в дитячих очах — радісні вогники, одноманітна діяльність змінюється творчістю... Аналогічна картина на уроці арифметики: помічаю, що дітям важко зрозуміти умову задачі, запропонованої як самостійна робота. На допомогу приходить творча праця — малювання. Діти ще раз читають задачу, "малюють" її. Стають зрозумілими залежності, які досі здавались абсолютно незбагненними... Тривале слухання теж стомлює. Помітивши, що дітям тьмяніють очі, я уривав розповідь, "закругляючи" її, і ми починали малювати.

Уже через три тижні після початку навчального року мої вихованці взялися складати книги-картинки про природу. Кожній дитині старшокласники зробили в твердій обкладинці зошит із 20-ти аркушів щільного паперу, до обкладинки прикріпили олівець. Раз на тиждень ми йшли до джерел думки і слова, складали одну картинку-розповідь про навколишній світ. Перша наша "мандрівка" — до плодового саду, до яблуні, плоди якої пізно достигають. Малюки склали оповідання, в яких відбився індивідуальний світ сприйняття і уявлень.

"Яблука схилилися до землі", "Яблука гріються на сонечку", "Червоні яблука серед зеленого листя", "Сонечко пестить, гілочка гайдає яблучко", "Навесні білі квіти, а восени золоті яблука", "Ми прийшли в гості до яблука" — записали діти в своїх книжках-картинках

про природу. Твори-мініатюри малята читали в класі, що давало їм велике задоволення.

Навчання в садку не було самоціллю. Складання мініатюрних творів — прекрасний засіб підготувати дітей до ретельної, напруженої розумової праці в майбутньому. Вже в 1-му й особливо в 2-му класах я прагнув того, щоб кожен учень мав своє індивідуальне завдання і доводив його до кінця. Це дуже важливо у вихованні дисципліни розумової праці.

У перший рік навчання всі книжки-картинки були заповнені малюнками-творами. Діти писали про червоні кетяги калини; про збирання врожаю; про заснуле озеро (заснулим вони назвали його, ймовірно, тому, що вода тут завжди під час наших подорожей була, як дзеркало — чиста, спокійна); про те, як діти трудяться в шкільному саду; про багряне небо на заході; про перші осінні приморозки; про похмурий, дощовий осінній день; ∞ *20* про життя нашого села; про перший сніг; про січневу хуртовину; про казкового Діда Мороза, що сковує річки й озера; про лютневий капіж; про березневі блакитні тіні на снігу; про перші проліски; про шпаків, які повернулися з теплого краю занадто рано і їх захопили зненацька березневі хурделиці; про радісні весняні зграї перелітних птахів ("радісні весняні зграї" — слова дітей); про бджіл, що літають у сонячний день "бабиного літа" прощатися з квіткою ромашки.

∞ *20* про святкування річниці Великого Жовтня;

Книжки-картинки про природу стали своєрідною поетичною хрестоматією нашого колективу, в якій віддзеркалилися найтонші відтінки барв рідної природи, музика землі й неба, аромат слова. Вони були тією радістю для дітей, без якої навчання не може увійти в духовне життя.

Якщо час, проведений дитиною в класі, вимірювати уроками, то в перші 2 місяці навчального року ми мали один урок щодня, в 3–4 місяці — два уроки, в 5–6 місяці — по два з половиною, в 7–8 місяці — по три уроки. Тривалість занять від перерви до перерви в перші два місяці дорівнювала 0,5 години, потім — 45 хвилинам. Якщо дитині треба було вийти до перерви, вона виходила, запитавши дозволу. Якщо не можна перервати розповідь учителя, дитина виходила без дозволу: вчитель бачить, що учневі треба вийти, і мовчки дозволяє. Проте декотрим дітям важко було звикнути до режиму, який легко виконує переважна більшість. Толя, Катя, Костя і Шура швидко виснажувалися. Їх стомлювало швидше за все напруження, якого вони зазнавали, сидячи на уроці й відчуваючи, що свобода діяльності тепер значно більше, ніж раніше, обмежена певним режимом. Потурати будь-яким бажанням, звичайно, не можна, треба поступово привчати всіх учнів до старанної, серйозної праці, але не можна й ламати дитячі бажання і звички надто рішуче. Кілька тижнів я дозволяв цим дітям серед уроку вийти з класу, поступово привчаючи їх до наполегливої праці. Уже через 3–4 місяці після початку навчального року всі діти виконували режим шкільної праці.

Сонячними осінніми днями ми займалися в одному з "Зелених класів" — серед високих яблунь,

на галявині. Кілька років тому ми зі старшими учнями спорудили тут із дроту і залізних прутів каркас майбутнього зеленого класу й посадили саджанці витких рослин — дикого винограду і хмелю. За два роки утворилася зелена кімната — рослини затулили і стелю. Кілька "віконець" забезпечували нормальне освітлення. У спекотні дні тут було прохолодно, восени тепло й затишно. В зеленому класі завжди панувала тиша. "Віконця" можна було закрити гілками хмелю і винограду, і тоді западала зелена напівтемрява, крізь просвіти в листі струменіли сонячні промені, створюючи химерну гру світла і тіні. Діти називали це "затулити віконце для казки". В зеленому класі стояли маленькі столики й табуретки, тут діти писали, читали, розв'язували задачі.

Другий "зелений клас" — це галявина, оточена з трьох боків морозостійким сортом винограду. В сильну спеку — а спекотні дні в нас не рідкість і навесні, і восени — тут прохолодно.

Маємо ще один "зелений клас" — на траві, серед зелених дерев, у глухому гаю, що прилягає до яру. Сюди ми іноді приходили на останній урок, коли не треба було повертатися до шкільної будівлі. Приблизно 40% усіх уроків протягом року ми проводили не в приміщенні, а в "зеленому класі". З решти 60% класних занять значна частина у нас минала в "зеленій лабораторії" і в шкільній теплиці. "Зелена лабораторія" — це окрема споруда, оточена зусібіч деревами та виноградом. Тут є кімната для занять, у ній безліч рослин і квітів.

Те, що значна частина уроків проводилася серед природи, на свіжому повітрі, під блакитним небом,

мало виняткове значення для дітей. Упродовж навчального часу діти почувалися бадьорими і життєрадісними, ніколи не йшли додому з важкою головою.

Після завершення занять малюки відпочивали вдома. Хай би яких заходів вживали для того, щоб праця на уроці не призводила до перевтоми, а проте дитина дуже змучується, і після занять їй треба відпочивати. Багаторічний досвід переконав мене в тому, що у другій половині дня учні взагалі не повинні займатися так само інтенсивною розумовою працею, як і в школі. Тим більше неприпустимим є перевантаження дитини молодшого віку.

Якщо після 3–4 годин розумової праці в школі змусити дитину трудитися ще й удома так само інтенсивно, то незабаром вона зовсім виснажиться.

Без домашніх завдань обійтися не можна. Дитину треба вчити зосереджувати розумові зусилля, напружувати увагу. Але робити це треба передовсім на уроці, поступово прищеплюючи навички самостійної розумової праці. Дитині нелегко навчитися працювати уважно і зосереджено. Досвідчені вчителі "прив'язують" увагу дітей до своєї розповіді, пояснення, викладу не з допомогою якихось особливих прийомів впливу на учня, а змістом уроку. Майстерність організації розумової праці в молодшому віці полягає в тому, щоб дитина уважно слухала вчителя, запам'ятовувала, думала, не помічаючи спочатку того, що вона напружує силу, не змушуючи себе пильно слухати вчителя, запам'ятовувати, думати.

Якщо педагогу вдалося досягти цього, то дитина збереже в пам'яті все, що збудило цікавість, а тим паче викликало подив. Чому мої діти так легко запам'я-

товували літери, навчилися читати і писати? Тому, що перед ними не ставили мети зробити це. Тому, що кожна літера для дитини була втіленням яскравого образу, який викликав почуття захоплення. Якби я щодня давав малюкам-дошкільнятам "порцію знань" — показував літеру і вимагав запам'ятати її — нічого б не вийшло. Це, певна річ, не означає, що треба ховати від дитини мету. Вчити треба так, щоб діти не думали про цілі — це полегшить розумову працю. Це все далеко не так просто, як здається на позір. Мова йде про певний етап розумового розвитку дитини — про той період, який проф. В. Л. Рижов називає дитинством нервової системи людини[1]. В цей період — у молодшому шкільному віці, особливо на першому році навчання, — дитина просто не вміє зосередитися. Учитель мусить опановувати увагу дітей, будити те, що в психології називається мимовільною увагою.

Увага маленької дитини — це примхлива "істота". Вона здається мені полохливою пташкою, яка відлітає подалі від гнізда, щойно прагнеш наблизитися до нього. Коли ж пощастило, нарешті, зловити пташку, то утримати її можна лише в руках або в клітці. Не чекай від пташини пісень, якщо вона відчуває себе в'язнем. Так і увага маленької дитини: якщо ти тримаєш її, як пташку-в'язня, то вона є поганим твоїм помічником.

Є вчителі, які вважають за своє досягнення те, що їм вдається створювати на уроці "обстановку постійного розумового напруження" дітей. Найчастіше цього досягають завдяки зовнішнім чинникам, що відіграють роль шор, які утримують увагу дитини: частими нагаду-

[1] Див.: Рыжов В. Л. Молекулярная основа памяти// Природа.– 1965.– №7.– С. 2.

ваннями (слухай уважно), різким переходом від одного виду роботи до іншого, перспективою перевірки знань негайно після пояснення (точніше: загрозою поставити двійку, якщо ти не слухаєш того, що я розповідаю), необхідністю відразу ж після з'ясування якогось теоретичного положення виконати практичну роботу.

З першого погляду ці всі прийоми створюють видимість активної розумової праці: як у калейдоскопі, змінюються види роботи, діти, зосередивши увагу, слухають кожне слово вчителя, в класі напружена тиша. Але якою ціною все це досягається й до яких результатів приводить? Постійна напруга сил з метою бути уважними та не пропустити чогось, — а учень у цьому віці ще не може змусити себе бути уважним — виснажує, змучує, стомлює, знесилює нервову систему. Не згаяти на уроці жодної хвилини, жодної миті без активної розумової праці — що може бути дурнішим у такій тонкій справі, як виховання людини. Така цілеспрямованість у роботі вчителя просто означає: вичавити з дітей усе, що вони можуть дати. Після таких "ефективних" уроків дитина йде додому втомлена. Вона легко дратується і збуджується. Їй би відпочивати, а вона має ще домашні завдання, і від самого погляду на сумку з книжками і зошитами діти знуджуються.

Не випадково в школах помічають багато порушень дисципліни, що виражаються в тому, що учні грубіянять учителям і одне одному, зухвало відповідають на зауваги, а відтак виникає багато конфліктів — адже нервові сили дітей на уроці напружені до краю, та й учитель — не електронна машина — спробуй тримати увагу класу протягом усього уроку, якщо налаштований на "високу ефективність" мінливих, як у калейдоскопі,

видів роботи. Не випадково діти часто приходять додому після уроків похмурі, неговіркі, байдужі до всього або навпаки — до болю дратівливі.

Ні, не можна такою ціною домагатись уважності, зосередженості, розумової активності дітей. Розумові сили і нервова енергія учнів, особливо молодшого віку,— це не бездонний колодязь, із якого можна черпати і черпати. Брати з цього колодязя треба розважливо й дуже обачно, а найголовніше — треба постійно поповнювати джерело нервової енергії дитини. Джерелами ж цього поповнення є спостереження за предметами і явищами навколишнього світу, життя серед природи, читання, але таке, до якого спонукає цікавість, бажання щось дізнатися, а не страх бути опитаним, "подорожі" до джерел живої думки і слова.

∞ *21*

Для душевної рівноваги характерна атмосфера доброзичливості, взаємної допомоги, гармонії розумових здібностей кожного учня і його посильної праці. Я з величезною увагою вивчав педагогічне мистецтво справжніх майстрів душевної рівноваги — вчителів початкових класів В.П. Новицької, К.М. Жаленко, Г.О. Нестеренко. Прагнув розгадати "секрети" наймудрішої, на мій погляд, і водночас найприроднішої речі: кожна дитина у них навчається на повну міру своєї снаги, нема дитини, яка могла б учитися відмінно, а вчиться пересічно. Той, хто навчається на трійки, не вважає себе скривдженим долею невдахою, і товариші не ставляться до нього з почуттям поблажливого жалю.

далі див. стор. 214

Є в житті шкільного колективу важковловима річ, яку можна назвати душевною рівновагою. В це поняття я вкладаю такий зміст: відчуття дітьми повноти життя, ясність думки, впевненість у своїй силі, віра в можливість подолати труднощі. Характерною особливістю душевної рівноваги є спокійна обстановка цілеспрямованої праці, рівні, товариські взаємини, брак дратівливості. Без душевної рівноваги неможливо нормально працювати, там, де порушується ця рівновага, життя колективу перетворюється на пекло: учні ображають і дратують одне одного, в школі панує нервозність. Яким шляхом створити і — що особливо важить — підтримувати душевну рівновагу? Досвід найкращих педагогів переконував мене, що найголовнішою в цій дуже тонкій сфері виховання є постійна розумова діяльність — без перевтоми, без ривків, поспіху і надриву духовних сил. ∞21

...Щотижня ми присвячували кілька уроків "подорожам" до джерел думки і рідного слова — спостереженням. Це було безпосереднє спілкування з природою, без якого колодязь розумових сил і нервової енергії дитини швидко змілів би. В теплу погоду, восени, навесні та влітку, ми вирушали в мандри задовго до світанку — сільські діти вміють вставати рано. Розповіді про природу, про предмети і явища навколишнього світу вже збудили в дітей допитливість, мені доводилося відповідати на багато питань. Наводжу деякі з цих питань: Чому рано-вранці сонце червоне, а опівдні вогненне? Звідки беруться хмари? Чому квітка кульбаби зранку відкривається, а опівдні закривається? Чому бувають блискавка і грім? Чому з заходу вітер приносить дощ, а зі сходу — посуху? Чому со-

Примітка

закінчення ∞ 21

Я завжди з великою тривогою думав про психоз гонитви за відмінними оцінками, — цей психоз народжується в сім'ї та захоплює педагогів, лягає важким тягарем на юні душі школярів, калічить їх. Дитина не має наразі таких здібностей, щоб учитися на відмінно, а батьки вимагають від неї тільки п'ятірок, у крайньому разі миряться з четвірками, і нещасний школяр, діставши трійки, відчуває себе ледь чи не злочинцем. У педагогів В. П. Новицької, К. М. Жаленко, Г. О. Нестеренко цього ніколи не було. Відмінники не почувалися щасливчиками, а тих, хто встигав на трійки, не гнітило почуття меншовартості. Я навчався в цих справжніх вихователів справдешньої майстерності розумної, зосередженої інтелектуальної праці.

У них я помітив дуже тонку, на мій погляд, рису справжнього педагогічного мистецтва: вміння пробудити в дитячих серцях і в головах інтелектуальне почуття радості пізнання. Ніякі, навіть найскромніші успіхи не діставалися жодній дитині у цих учителів без радісного духовного піднесення, пов'язаного з відкриттям істини, з дослідженням, з пізнаванням. Узагальнюючи золоті крупинки досвіду майстрів педагогічної праці, я прагнув того, щоб дитина працювала не для оцінки, а з бажання пережити бентежне інтелектуальне почуття. Мене дуже радувало, що в нашому дитячому колективі немає хворобливої погоні за відмінними оцінками і так само шкідливого хворобливого реагування на трійки.

няшник повертає квітку за сонцем — хіба він бачить, як людина? Чому залізо іржавіє? Чому голуби ніколи не сідають на дерево? Чому не можна пересаджувати дерево влітку, коли воно з листям? Куди падають зірочки з неба? Чому сніжинки такі гарні, ніби їх хтось вирізав? Як дізнаються дорогу птахи — адже їм летіти дуже далеко? Чому буває біле коло біля місяця? Чому на заході сонця перед дощем небо червоне? Чому бджола "танцює" перед тим, як летіти по мед? Для чого палять у садах солому, коли цвітуть дерева? Чому в лісі йде луна? Що таке веселка? Чому взимку немає грому і блискавки? Чому солона вода замерзає лише в дужі морози? Чому кролик риє нору, а заєць не риє? Чому якщо глечик з молоком влітку обв'язати мокрим рушником, то молоко не нагрівається в найсильнішу спеку? Чому перед дощем ластівки літають біля самісінької землі? Чому жайворонок робить гніздо в посіві, а шпак і синичка — на дереві? Чому качки плавають, а кури не плавають? Чому літак сьогодні залишає в небі тонку смужку диму, а вчора не залишав? Чому падають зірочки у небі, куди вони падають? Чому вітер здіймає стовп куряви, як вир? Чому "плаче" верба? Чому проліски цвітуть тільки ранньої весни? Чому озиму пшеницю сіють восени, а яру — навесні? Чому світяться світлячки? Чому в корови одне теля, а у свині — кілька поросят? Чому влітку сонечко високо, а взимку — низько? Чому на замерзлих шибках утворюються гарні візерунки? Чому восени листя на деревах жовтіє?[1]

Я навів тільки невелику частину з сотень питань, які ставили діти. Жодне питання не має залишитися без

[1] Ці питання діти ставили під час подорожей 1952–1953 років.

Примітка

∞ 22

Я прагнув відповісти на кожне запитання так, щоб не тільки розкрити перед дітьми сутність явищ природи, а й ще більше розпалити вогник допитливості та цікавості. Відповіді на питання дітей, бесіди про навколишній світ — це перша школа мислення. На окремі запитання я не знав, як відповідати. Виходило, що чим простішим питання здається з першого погляду, тим важче на нього відповісти. Ми, вчителі початкових класів, збиралися спеціально для того, щоб порадитись, якими мають бути відповіді на "філософські" питання дітей. В. П. Новицька, М. М. Верховиніна, К. М. Жаленко читали сотні дитячих питань, записаних протягом двох десятиліть. Бувало, цілий вечір ішов на те, щоб колективно дослідити складний лабіринт дитячої думки. Досвід педагогів початкових класів — знавців дитячого мислення — привів мене до висновку: за видимою простотою й очевидністю часто криється велика складність. Так, на запитання: "Чому озиму пшеницю сіють восени, а яру — навесні?" відповісти значно важче, ніж на питання про зірочки-метеори. Важливе виховне завдання я побачив у тому, щоб, "подорожуючи" до світу природи, діти звертали увагу на причинно-наслідковий зв'язок між речами і явищами, вчилися бачити залежності.

відповіді — дитині все кортить знати. Я прагнув відповісти на кожне питання так, щоб не тільки розкрити перед дітьми сутність явищ природи, а й ще більше розпалити вогник допитливості й цікавості. Відповіді на питання дітей, маленькі бесіди про навколишній світ — це все я б назвав першою школою мислення. *Про такі уроки мислення я ще розповім докладніше — це один з найважливіших елементів багатогранного духовного життя дитини.*

∞ *22*

Якщо "подорожі" до природи випадали на останній урок, то після уроків ми бавилися. Колективну гру вигадували самі діти. Світ явищ природи переплітався в забаві з казкою. Ось гра, яка особливо захоплювала дітей. Називається вона "Пошук таємничого острова". Всі ми поділялися на 2 групи. Одна група розташовувалася в якомусь глухому куточку в лісі. Ми оточували місце гри ланцюжком відомих тільки нам позначок — це був берег острова зі скелями, з безліччю хижих звірів. Діти, що залишаються на таємничому острові, — мандрівники, які зазнали корабельної аварії. В кількох місцях вони роблять добре замасковані позначки, що символізують вузьку смужку, якою можна дістатися острова (про позначки заздалегідь домовляються обидві групи). Треба рятувати мандрівників, які зазнали аварію корабля, і діти розходяться по лісі, крок за кроком досліджують кілька кілометрів берега, шукають місця, через які можна вибратися на острів. Тут потрібні не тільки гострий зір та сміливість, а й уміння розумітися на багатьох явищах природи, логічно мислити. Гра виховує також чесність і правдивість. Діти знаходять таємничі проходи на острів, мандрівникам надають допомогу,

хворих доправляють до лікарні, з'являються в грі льотчики, лікарі. Закінчується гра тим, що і ті, хто зазнали аварії, і ті, хто прийшли на допомогу, варять кашу, ми сидимо коло багаття, я розповідаю казку. Цієї хвилини багато дітей малюють казку — передають у малюнку свої уявлення про фантастичні образи.

Під час "подорожей" у природу велику увагу приділяємо спостереженням за життям тварин і птахів. Перед нами відкривався абсолютно новий, дивовижний світ. У тихі осінні дні ми підгледіли, як із гнізда на водопій іде цілий виводок їжаків, як стара їжачиха охороняє своїх дитинчат. Весняними днями ми пильнували зайчиків. Дітям вдалося побачити, як, залишивши маленьке, щойно народжене зайченя, зайчиця до нього більше ніколи не повертається, і воно очікує, поки його погодує якась випадково зустрінута зайчиха. В липні діти спостерігали за деревними жабами. Одного разу нам поталанило знайти в глухому місці лисячу нору. Малюки побачили, як лисиця виводить своїх маленьких дитинчат на прогулянку, навчає їх бігати, грає з ними. В одному з глухих лісових закутків ми стежили за бобрами.

Наші мандрівки та спостереження збагачували думку, розвивали уяву й мову. Чим більше питань виникало у дітей під час походів і екскурсій, тим яскравіше виявлялися допитливість і цікавість у класі, коли йшлося про природні явища, працю, далекі країни. Спостерігаючи за емоційним станом дітей після "подорожей" у природу, я з кожним разом дедалі більше переконувався в справедливості давньої мудрості: мислення починається з подиву.

Я прагнув того, щоб подив перед таємницями природи, переживання радості пізнання служили таким собі поштовхом, який пробуджує й активізує дітей. У нашому класі були учні, які потребували багато часу для того, щоб осмислити зміст навіть нескладної задачі (Валя, Петрик, Ніна). В кожному випадку були свої причини, але наслідок той самий: клітини кори півкуль головного мозку в цих дітей перебували в якомусь пригніченому стані. Діти були байдужі до того, що пояснювали класу.

Як показали спостереження, процес мислення у цих дітей має ваду, пояснення якої підтверджувало висновок про млявість та інертність клітин кори півкуль головного мозку. Вада полягала ось у чому: малюкам важко було встановити й особливо зберегти у пам'яті зв'язок між кількома предметами або явищами. Дано, наприклад, задачу про яблука, кошики і дітей. Поки дитина думала про яблука й кошики, забувала про дітей. Нагадали про дітей — забула про яблука й кошики. А ось розумове заглиблення в причинно-наслідкові зв'язки між предметами та явищами навколишнього світу, маленькі відкриття, почуття подиву перед істиною — це все пробуджувало у Валі, Петрика і Ніни бурхливу радість. Діти переживали велике духовне піднесення. В їхніх очах спалахували вогники радісного збудження. Зникала байдужість, з'являлася зацікавленість у предметі вивчення. Якщо вдавалося пробудити в свідомості дитини питання, в якому помітним є яскраве емоційне забарвлення, — у дитячий голівці в цей час відбуваються бурхливі процеси, ніби вступають у дію сили, що дрімали раніше. Я з ра-

дістю переконувався, що найскладніші в розумовому розвитку діти все більше пробуджуються: зацікавлено слухають розповідь, краще осмислюють зміст завдань. Звичайно, попереду копітка виховна робота. Я ділився своїми спостереженнями з досвідченими вчителями початкових класів, і ми назвали цю роботу **емоційним пробудженням розуму.**

Я прагнув зрозуміти, що ж відбувається з такими дітьми, як Валя, Петрик, Ніна, коли вчителеві щастить викликати в них цікавість до предмета пізнання. Читав праці біологів, психологів, педагогів, невропатологів. У працях відомого вченого З. Фройда я знайшов цікаві думки про взаємодію клітин кори головного мозку і підкіркових центрів. З. Фройд відводить вирішальну роль у мисленні підкірковим центрам, котрі, як доведено багатьма дослідженнями, управляють емоційними процесами людської психіки. Учений порівнює почуття й розум з конем і вершником; на його думку, шлях визначає кінь (тобто почуття — підкіркові центри). Він несе, куди хоче, але робить це так хитро, що вершникові здається, ніби править конем він сам. Отже, за Фройдом, головне не кора, а підкірка.

Заперечуючи аж таке категоричне твердження З. Фройда, великий російський фізіолог І. П. Павлов теж надавав підкірці дуже великого значення. "Головний імпульс для діяльності кори йде з підкірки,— писав він.— якщо вимкнути ці емоції, то кора позбудеться головного джерела сили". Але роль головного регулятора людського мислення й поведінки І. П. Павлов відводив корі головного мозку (вершник владен і зупинити коня, і повернути в інший бік).

Спостереження за розумовою працею дітей чимраз більше переконували мене в тому, що емоційні імпульси, які йдуть з підкірки в кору (почуття радісної схвильованості, подиву, зачудування), мовби пробуджують дрімливі клітини кори, активізують їхню діяльність. Досвід показував, що *серцевиною, осердям* розумового виховання *маленьких дітей є розвиток у них* потреби в пізнанні — допитливості, цікавості.

"Подорожі" в природу стали традицією в початкових класах. Діти завжди з нетерпінням чекали, коли вони підуть до лісу, в поле, до ставку, заздалегідь придумували ігри. Улюбленими для малечі стали ігри, пов'язані з подоланням труднощів, забави, учасниками яких є казкові та реальні герої. Я розповів малюкам (у 2-му класі) про Робінзона, і почалася захоплива гра, що тривала кілька місяців. Після розповіді про Спартака діти влаштували на високій горі, поруч із яром і глибокою ущелиною, казковий табір повсталих рабів. Дітей настільки захопила розповідь про скіфів-скотарів, мисливців, рибалок, які в сиву давнину жили в наших краях, що вони вигадували забави, в яких відтворювали побут і працю давніх трудівників.

Навчання має бути міцно пов'язане з багатогранною грою розумових і фізичних сил, щоб ця гра пробуджувала яскраві, бентежні почуття, а навколишній світ поставав перед дітьми як цікава книжка, яку кортить прочитати. Крім "подорожей" до природи й ігор, широкий простір для розвитку розумових і фізичних сил відкривала фізична праця. Не можна уявити повноцінного, щасливого дитинства без того, щоб трудову діяльність не надихали радісні, зворуш-

ливі почуття. Досвід переконує, що фізична праця для маленької дитини — це не тільки набуття певних умінь і навичок, не тільки моральне виховання, а й безмежний, навдивовижу багатий світ думок. Цей світ пробуджує моральні, інтелектуальні, естетичні почуття, без яких неможливе пізнання світу, а значить, і навчання. Фізична праця, що чергується з навчанням, видається мені захопливою подорожжю дитини в світ мрії та творчості. Саме в процесі фізичної праці формувалися найважливіші якості розуму моїх вихованців: допитливість, цікавість, гнучкість думки, яскравість уяви.

Розумова праця на уроках стає бажаною, захопливою, розвиває і збагачує за умови, якщо в житті дитини є натхнена думкою фізична праця. Вже в 2-му класі раз на тиждень у нас була година улюбленої праці, і діти займалися тією справою, яка опанувала їхні думки та почуття. У 3 і 4-х класах були дві щотижневі години улюбленої праці.

Улюблена праця... Це не означає, що вчитель має пасивно чекати, коли в дитини з'явиться захоплення. У трудовому вихованні, як і взагалі в усій виховній роботі, нічого не можна кидати напризволяще. Діти повинні бути оточені атмосферою трудового захоплення. Навколо моїх вихованців працювали підлітки, юнаки та дівчата. Десятками цікавих справ були захоплені всі школярі. Вони вирощували дерева і хліб, конструювали моделі машин і механізмів, створювали ґрунтові суміші, доглядали тварин, будували нову теплицю або майстерню, монтували водогін.

Дух дослідження, допитливості й цікавості — ось що пробуджує у дітей інтерес до праці. Моїм девізом завжди було таке: праця — не кінцева мета, а засіб

досягти низки багатогранних цілей виховного процесу — громадських, ідейних, моральних, інтелектуальних, творчих, естетичних, емоційних.

Навчання може стати для дітей цікавою, захопливою справою, якщо його освітлює яскраве світло думки, почуттів, творчості, краси, гри. Моя турбота про успіхи в навчанні починалася з клопотів про те, як харчується та спить дитина, яке її самопочуття, як вона бавиться, скільки годин протягом дня буває на свіжому повітрі, яку книжку читає і яку казку слухає, що малює і як виражає в малюнку свої думки й почуття, які почуття пробуджують у її душі музика природи і музичні мелодії, створені народом і композиторами, яка улюблена праця є в дитини, наскільки чуйно сприймає радощі та негаразди людей, що вона створила для інших і які почуття пережила у зв'язку з цим.

Навчання стає часткою духовного життя дітей тоді, коли знання годі відокремити від активної діяльності. Важко домогтися того, щоб дитину захопили самі по собі таблиця множення чи правила обчислення площі прямокутника. Знання стають бажаним надбанням маленької людини за умови, коли вони — засіб досягнення творчих, трудових цілей. Я прагнув того, щоб уже в молодшому віці фізична праця хвилювала дітей, відкривала нагоду проявити кмітливість і винахідливість. Одна з найважливіших *цілей навчання* — навчити користуватися знаннями. Небезпека перетворення знань на мертвий багаж зароджується саме в молодших класах, коли за своїм характером розумова праця найщільніше пов'язана з набуттям дедалі нових умінь і навичок. Якщо ці вміння та навички тільки засвоюються й не застосовуються *в діяльності*, навчання поступо-

во виходить за сферу духовного життя дитини, неначе відокремлюється від її інтересів і захоплень. Прагнучи запобігти цьому явищу, учитель дбає про те, щоб кожна дитина *знаходила творче застосування* своїм уміннням і навичкам.

ТРИСТА СТОРІНОК "КНИГИ ПРИРОДИ"

Відомий німецький математик Ф. Кляйн порівнював гімназиста з гарматою, яку десять років начиняють знаннями, а потім вистрілюють, після чого в ній нічого не залишається. Я згадував цей сумний жарт, спостерігаючи розумову працю дитини, вимушеної заучувати те, чого вона не осмислила, що не викликає в її свідомості яскравих уявлень, образів і асоціацій. Підміна думки пам'яттю, яскравого сприйняття, спостереження за сутністю явищ завчанням — то є велика хиба, яка одурманює дитину, зрештою відбиває в неї охоту до навчання.

Хто з нас не дивувався гострій, чіпкій пам'яті маленьких дітей-дошкільнят. Ось 5-річне дитя повернулося з батьком і матір'ю з прогулянки до лісу або в поле. Малюк увесь під враженням яскравих образів, картин та явищ. Минає місяць, рік, батько з матір'ю знову збираються на прогулянку, син нетерпляче чекає на тихий сонячний ранок, згадує, як колись, неймовірно давно, він разом з татом і мамою ходив до лісу. Батько й мати вражені яскравими, живими деталями, що немов засяяли в дитячих спогадах: дитина згадала дивовижну квітку з двох різнобарвних пелюсток. Батько з подивом слухає, як син повторює прекрасну леґенду про брата і сестру, котрі перетворилися на квітку;

цю леґенду рік тому батько розповідав матері на узліссі; малюк у ці хвилини начебто не слухав, що розповідав тато, він ганявся за метеликом — яким же чином зберегла його пам'ять цю, здавалося б, найдрібнішу рисочку навколишнього світу?

У тому-той річ, що діти на диво гостро сприймають яскраві, сповнені грою барв, відтінків і звуків образи та глибоко зберігають їх у пам'яті. Малюк дивує старших найнесподіванішими питаннями, що виникають у його свідомості в процесі сприйняття образів навколишнього світу. От і зараз, згадавши про дивовижну квітку, дитина запитує батька: "А брат і сестра бачать одне одного чи ні? Ви казали, що рослини живі — значить, вони чують і бачать? І розмовляють одна з одною? І ми можемо почути цю розмову?" Цілий потік думок, перед якими батько зупиняється здивовано: чому ж син не питав про це рік тому? Як могли так довго зберегтися в пам'яті не тільки яскравий образ квітки, а й емоційне забарвлення тих незабутніх миттєвостей: батько переконується, що малюк добре уявляє собі і лісову галявину зі строкатим килимом квітів, і блакитне небо, і далекий гуркіт літака.

Міркуючи про це, я запитував себе: чому ж виходить так, що через 2–3 роки навчання в школі дитина зі жвавою, яскравою уявою, з гострою пам'яттю, з чуйною емоційною реакцією на явища навколишнього світу ніяк не може запам'ятати граматичне правило, чому вона насилу запам'ятовує правопис слова "степ", скільки буде шість помножених на дев'ять? Я дійшов не менш сумного висновку, ніж німецький науковець: процес засвоєння знань у шкільні роки нерідко відривається від духовного життя учнів. Дитяча пам'ять якраз

тому гостра і чіпка, що в неї вливається чистий струмочок яскравих образів, картин, сприйняття, уявлень. Дитяче мислення са́ме і вражає нас тонкими, несподіваними, "філософськими" питаннями, тому що воно живиться цілющим джерелом цього струмочка. Як важливо не допустити, щоб шкільні двері затулили від свідомості дитини навколишній світ. Я прагнув того, щоб усі роки дитинства навколишній світ, природа постійно живили свідомість учнів яскравими образами, картинами, сприйняттями й уявленнями, щоб закони мислення діти усвідомлювали як струнку споруду, архітектура якої підказана ще стрункішою спорудою — природою. Щоб не перетворити дитину на сховище знань, *її свідомість у* комору істин, правил і формул, треба вчити її думати. Сама природа дитячої свідомості й дитячої пам'яті потребує, щоб перед малюком ні на хвилину не закривався яскравий навколишній світ з його закономірностями. Я переконаний, що гострота дитячої пам'яті, яскравість думки зі вступом до школи не тільки не послабляться, а й ще подужчають, якщо середовищем, у якому дитина буде вчитися мислити, запам'ятовувати і міркувати, стане навколишній світ.

Не можна перебільшувати роль природи в розумовому вихованні. Глибоко помиляються вчителі, які вважають, що якщо дітей оточує природа, то вже в самому цьому факті криється могутній стимул розумового розвитку. В природі немає жодної магічної сили, що безпосередньо впливає на розум, почуття і волю. Природа стає могутнім джерелом виховання лише тоді, коли людина пізнає її, проникає думкою в причинно-наслідкові зв'язки. *Я не переоцінюю ролі наочності образів у розумовому розвитку дитини.* Переоцінка наочності —

це абсолютизація окремих прикмет дитячого мислення, зведення пізнавальної діяльності до чуттєвої сфери. Не можна фетишизувати особливості дитячого мислення, зокрема ту характерну рису, що дитя мислить образами, барвами, звуками. Ця особливість — об'єктивна істина, важливість якої з великою переконливістю довів К.Д. Ушинський. Але якщо дитина мислить образами, кольорами, звуками, то з цього зовсім не випливає, що її не треба навчати абстрактного мислення. Підкреслюючи важливість наочності, велику роль природи в розумовому вихованні, *я в цих чинниках бачу* засіб до розвитку абстрактного мислення і цілеспрямованого навчання: *допомогти дітям оволодіти логікою мислення.*

Я обміркував усе, що має стати джерелом думки моїх вихованців, визначив, що день за днем протягом 4 років спостерігатимуть діти, які явища навколишнього світу стануть джерелом їхньої думки. Так склалися 300 сторінок "Книги природи". Це — 300 спостережень, 300 яскравих картин, що відобразилися в свідомості дітей. Двічі на тиждень ми йшли до природи — навчатися думати. Не просто спостерігати, а вчитися думати. Це були по суті уроки мислення. Не захопливі прогулянки, а саме уроки. Але те, що й урок може бути дуже захопливим, вельми цікавим,— ця обставина ще більше збагачує духовний світ дітей.

Я ставив за мету: відобразити в свідомості дітей яскраві картини дійсності, домагався того, щоб процеси мислення відбувалися на підґрунті живих, образних уявлень, щоб діти, спостерігаючи навколишній світ, установлювали причини і наслідки явищ, порівнювали якості й ознаки речей. Спостереження підтвердили надзвичайно важливу закономірність розумового

розвитку дитини: чим більше абстрактних істин, узагальнень треба засвоїти на уроці, чим напруженішою є ця розумова праця, тим частіше учень має звертатися до першоджерела знань — до природи, тим яскравіше мусять закарбуватися в його свідомості образи й картини навколишнього світу. Проте яскраві образи не відображаються в свідомості дитини, як на фотоплівці. Уявлення, хоч які вони яскраві, це не самоціль і не кінцева мета навчання. Розумове виховання починається там, де є теоретичне мислення, де живе споглядання постає не кінцевою метою, а лише засобом: яскравий образ навколишнього світу є для вчителя джерелом, у різних формах, барвах, звуках якого сховано тисячі питань. Розкриваючи зміст цих питань, учитель наче гортає "Книгу природи".

Ось перша з трьохсот сторінок "Книги природи", називається вона "Живе і неживе". В теплий сонячний полудень ранньої осені ми йдемо на берег річки, розташовуємося на галявині. Перед нами — лука, усіяна осінніми квітами, в прозорій глибочині річки плавають рибки, в повітрі пурхають метелики, в блакитному небі літають ластівки. Ми йдемо до високого урвища, на якому протягом багатьох років оголився розріз ґрунту. Діти зацікавлено розглядають шари глини та піску різних кольорів — жовтого, червоного, оранжевого, білого.

Ось тонкий шар білої глини, під ним — золотистий пісок, іще нижче — гарні кристали кубічної форми. Діти порівнюють верхній шар ґрунту, чорнозем, із глибинними шарами.

— Що ми бачимо у верхньому шарі ґрунту, *діти*?

— Коріння рослин, — відповідають діти. — В глибині коренів немає.

— Подивіться, дітки, на зелений кущик трави, що виріс на самісінькому краю урвища, і на цю смужку золотавого піску. Яка відмінність між травичкою і піском?

— Трава влітку зростає, восени в'яне, навесні знову оживає.., — кажуть діти. — У травички є маленькі зернятка, вони висипаються на землю, і з них виростають нові стеблинки...

— А пісок? — мені хочеться, щоб речі навколишнього світу порівнювали всі малюки, особливо тугодуми — Петрик, Валя, Ніна. Є в класі ще діти, чий потік думки можна порівняти з повільною, але повноводою річкою, — Міша, Сашко. Є ще одна дівчинка — Люда, мислення якої для мене поки таємниця за сімома замками. Спочатку я думав, що в дитини просто уповільнений процес розумового розвитку та їй важко зрозуміти те, що легко схоплюють інші. Але в очах дівчинки, живих, вразливих, відчувалася думка, стримувана якимись унутрішніми силами; дитина начебто свідомо не поспішала сказати те, що добре знала...

— Подивіться, діти, ось золотий пісочок, а от зелена травичка. Або ще краще — ось зелений пісочок і зелена травичка. Чим же вони не схожі, що у них різного?

Діти думають, дивляться на зелену луку і на оголений яр. В очах Люди — задума, Петрик насупив брови, Валя пересипає з долоні на долоню пісок.

— На піску немає квіточок, а на травичці є, — каже Люда.

— На травичці пасуться корови, а на піску спробуй, попаси! — вигукує Петрик.

— Травка від дощику росте, — каже розмірковуючи Мишко, — а пісок хіба росте від дощику?

— Пісок глибоко в землі, а травичка зверху на землі... — припускає Юра.

Але йому заперечує Сергій: "А хіба на березі немає піску? Травичка тягнеться до сонечка, а пісок тільки нагрівається на сонечку..."

Потім ми порівнюємо маленький камінчик, піднятий кимось, і зелений кленовий листочок, друзок червоного скельця і квітку ромашки, рибку, що плаває в ставку і гусяче перо, чавунні поручні мосту і стеблинку хмелю, що в'ється по дереву. Дитяча думка клекоче водограєм, хлопчики і дівчатка помічають видимі з першого погляду взаємозв'язки між речами і явищами навколишнього світу, відкривають і зв'язки, які відразу годі зазначити. Поступово в свідомості дітей формується перше уявлення про живе і неживе. Одні предмети живі, інші — неживі; це діти бачать із численних фактів, але коли я питаю: "А чим же відрізняється живе від неживого?" — вони не можуть відповісти. Висновок складається поступово, при цьому думка дітей знову спрямовується до того, що бачать очі. Поряд із правильно поміченими ознаками, малята припускаються помилок, які виправляються в процесі живих спостережень, зроблених тут-таки. Коли Костя каже: "Живе рухається, а неживе не рухається", — майже всі погоджуються з ним, але потім западає мовчання, діти дивляться навколо себе, чути заперечення:

— Палка рухається, пливе по річці, але хіба вона жива?

— Трактор рухається, але ж він не живий?

— Павутинка пливе в повітрі, але хіба павутинка жива?

— Мох на старому даху не рухається, а він живий? Або мох — неживий?

— А пісок — він теж рухається. От ми були в кар'єрі, бачили, як пісок біг цівками.

Ні, виявляється, справа не в русі. Чим же відрізняється живе від неживого? Діти знову і знову порівнюють предмети навколишнього світу. Шура вигукнув радісно:

— Живе росте, а неживе не зростає.

Діти вдумуються в ці слова, і знову їх погляди спрямовано на навколишні предмети. Міркують уголос: трава — живе, трава росте; дерево — живе, воно росте; кущ шипшини — живе, шипшина росте; камінь — неживе — не росте; пісок — неживе, бо не росте. Так і є — усе живе росте; все неживе — ні... Міша, про щось думаючи, дивиться вдалину. Чи чує він слова товаришів? Коли діти назвали всі живі і неживі предмети довкола них, хлопчик каже:

— Живе не може бути без сонця, — показує рукою на ліс, луку, поле.

Ці слова ще раз переконують мене, що тугодумів нерідко вирізняє неабияка пильність, уважність, спостережливість. Слова Михайла осяяють свідомість дітей. "Як ж я раніше про це не подумав?" — подумки запитують себе хлопчики і дівчатка. Чіпка думка ніби знову обмацує предмети навколишнього світу, діти знову міркують уголос: "Ані трава, ні квіти, ні дерево, ні пшениця не можуть жити без сонця. Людина теж не може жити без сонця... Або людина жила б без сонця? Ні, хіба можна собі уявити, щоб люди могли жити десь у глибокому підземеллі? Ми добре знаємо, що в тіні гіллястого дерева чахне трава. Ось батько

каже: "Якби сонечко пригріло після дощу, озимі відразу б зазеленіли, а без сонечка погано буде..." А камінь однаковим залишається й на осонні, і в льосі. Ні, не однаковим, у льосі він укривається пліснявою... А цвіль — це життя або не життя? Сонце не тільки дає користь, воно може і спалити засів, якщо довго немає дощу. Значить, усе живе любить не тільки сонечко, а й воду".

Такими струмочками розтікається дитяча думка, потім ці струмочки зливаються в один потік, дітям стає все зрозуміліше, що в живому відбуваються якісь незрозумілі для них явища, і ці явища залежать від сонця, від води, від усього, що оточує нас у природі... Діти читають початкові рядки першої з 300 сторінок "Книги природи". Вони збагнули, що весь світ складається з двох стихій — живого і неживого. Перше уявлення про живе і неживе народжує безліч питань. Повертаючись додому, діти придивляються до того, що здавалося звичним, бачать те, чого не бачили раніше, і чим більше вони помічають, тим більше виникає питань: чому маленький паросток, який проклюнувся з жолудя, стає могутнім дубом? Звідки беруться листя, гілки, товстий стовбур? Чому восени падає листя з дерев? Ростуть дерева взимку або не ростуть? На ці всі питання неможливо відповісти відразу, та такого завдання і ставити не можна. Добре те, що в дітей виникають ці питання. Добре, що, розважаючи, дитина вчиться звертатися до першоджерела знань, думки — навколишнього світу. Добре, що для передачі своєї думки вона знаходить точне, правильне слово. Виразність думки — ця найважливіша риса мислення — набувається в процесі безпосереднього спілкування з навколишнім світом.

Дитина мислить образами, барвами, звуками, але це не означає, що вона мусить зупинитися на конкретному мисленні. Образне мислення — конче потрібний етап для переходу до мислення поняттями. Я прагнув того, щоб діти поступово оперували такими поняттями, як **явище**, **причина**, **наслідок**, **подія**, **зумовленість**, **залежність**, **розбіжність**, **схожість**, **спільність**, **сумісність**, **несумісність**, **можливість**, **неможливість** та ін. Багаторічний досвід переконав мене, що ці поняття відіграють велику роль у формуванні абстрактного мислення. Оволодіти цими поняттями неможливо без дослідження живих фактів і явищ, без осмислення того, що дитина бачить на власні очі, без поступового переходу від конкретного предмета, факту, явища до абстрактного узагальнення. Якраз питання, що виникають у дітей у процесі вивчення природи, і сприяють цьому переходу. Я навчав своїх вихованців спостерігати конкретні явища природи, шукати причинно-наслідкові зв'язки. Завдяки щільному зв'язку мислення з конкретними образами діти набували навичок поступового оперування абстрактними поняттями. Звичайно, це був тривалий процес, що йшов роками.

Читання "Книги природи" являло собою великий інтерес для дітей. Але цей інтерес — не самоціль. Радянська педагогіка заперечує гіпертрофію безпосередньої зацікавленості дитини в навчанні, заперечує і діяльність дітей як кінцеву мету процесу навчання. Ще К.Д. Ушинський писав таке-от: "Привчіть-но дитину робити не тільки те, що її цікавить, а й те, що не цікавить, — робити заради задоволення, виконати свій обов'язок. Ви готуєте дитину до життя, а в житті не всі

обов'язки є цікавими"[1]. Радянській педагогічній науці чужа тенденція буржуазних учених розглядати зміст, форми і методи навчання з позиції задоволення особистих потреб учнів. Представник сучасних "новітніх" дидактичних концепцій американський педагог Гордон Мелвін вважає, що вчитель мусить брати для навчання лише те, що подобається дітям: "Саме те, що учень вирішує зробити, визначає умови, в яких він погодиться вчитися"[2]. Будуючи шкільне навчання на "безпосередній зацікавленості", буржуазні педагоги по суті заперечують систему наукових знань. У радянській педагогіці особистий інтерес дитини розглядають як засіб досягнення освітніх та виховних завдань школи — набуття низки наукових знань, формування *особистих науково*-матеріалістичних переконань. У читанні сторінок "Книги природи" я бачив не цікаве гайнування часу, не захопливу гру, а шлях, який вводив у світ наукових знань. Діти осмислювали ті явища навколишнього світу, в яких розкривалася сутність закономірностей природи. Зміст "Книги природи" вчитель визначав, виходячи не з задоволення особистих інтересів кожної дитини, а з діалектики наукового пізнання світу. В цьому є принципова відмінність мети діяльності школяра в радянській педагогічній теорії від відомого положення прагматистів: діяльність дає знання.

Діяльність у радянській педагогіці — не заміна систематичної наукової освіти, а засіб до досягнення

[1] Ушинский К. Д. Сочинения.– Т.6.– М.: Изд-во АПН РСФСР, 1949.– С.252.

[2] A. Gordon Melvin. General Methods of Teaching.– New-York–Toronto–London: Mc. Prom-Hill-book Company, 1952.– P.135.

освітніх та виховних цілей. *Але* діяльність, що сприяє оволодінню знаннями, немислима без особистого інтересу дитини. Інтерес у радянській педагогіці розглядається як активна участь творчих духовних сил школяра в процесі осмислення, дослідження. Цікавість до досліджуваного і пізнаваного поглиблюється мірою того, як істини, що їх опановує учень, стають його особистими переконаннями. В радянській педагогічній теорії інтерес нерозривно пов'язаний з ідейним, науково-матеріалістичним вихованням.

Ми читали одну за одною сторінки "Книги природи", вчилися думати. Друга сторінка, з якої познайомилися діти, називалася "Неживе пов'язане з живим". Ідемо до теплиці, спостерігаємо, як старші учні вирощують огірки, помідори, ячмінь, овес на тому-таки золотому піску, який узято глибоко з-під землі, на маленьких шматочках щебеню. Ось малюки бачать, як у металеві та дерев'яні ящики насипають пісок і щебінь, поливають цю суміш розчином хімічних речовин. Коріння огірків і помідорів беруть із цього середовища соки для росту й родючості. Мертві камінчики, білий порошок, розчинений у воді,— ось начебто і все необхідне для життя. А он у пласких судинах зелені стебла ячменю ростуть навіть без піску і камінчиків: коріння беруть поживні речовини з розчину білого порошку. Але, придивившись уважно до цвітіння і появи плодів, діти бачать, що неживе стає середовищем для живого лише там, де є сонце і вода. Життя неможлива без світла, тепла й води. От сьогодні похмурий день, і в теплиці засвічують електричні лампи. Надворі прохолодний ранок, а в теплиці рури центрального опалення зігрівають повітря.

Учитель каже: "Придивіться, діти, уважно до того, що ви бачите, і подумайте, чи може існувати живе без неживого? Ось перед вами великий ящик з багатьма маленькими скриньками: тут різноманітні хімічні добрива. Дивіться, як ваші старші товариші беруть з одного, з іншого ящика білий, жовтий, сірий порошок, змішують, розчиняють у воді. А от роблять родючий ґрунт: крупний пісок змішується з перегноєм. Бачите, які соковиті помідори виростають на цій суміші? З чого бере рослина будівельний матеріал для свого листя, стебел, плодів? З неживого. Неживе — це середовище для живого". Ці істини пробуджують у дитячій душі почуття подиву перед таємницями природи.

Знову згадується старовинний вислів, приписуваний Арістотелеві: мислення починається з подиву. Щире здивування перед щойно відкритою таємницею природи — могутній поштовх до стрімкого потоку думки. *Так, у глибокому розумінні цих слів я переконувався тисячу разів. Щирий подив перед якоюсь відкритою таємницею природи — могутній поштовх до стрімкого потоку думки. Замилування, подив народжує питання.* Коли діти побачили, як на розчині хімічних речовин виростають зовсім різні рослини — помідор, огірок, ячмінь, — вони засипали мене питаннями: "Як це прозорий розчин перетворюється на грубі стебла, в яскраві квіти, на яких пурхають бджоли, в соковиті плоди?", "Звідки береться живе? Адже сонечко не несе рослині шматочків зелені — воно тільки світить і гріє?", "Чому з того самого розчину виростає зелений огірок і червоний помідор?", "Чому огірок зелений, а помідор червоний — адже вони ростуть поруч?", "Що є в цих різнокольорових порош-

ках?", "Чому від перегною, доданого у ґрунт, рослини зеленіють?"

Яким важливим є перше наочне уявлення про зв'язок живого з неживим для подальшого розумового розвитку дитини! Замислюючись над питаннями "Звідки береться жива речовина?", "Яким чином сонечко робить живе з неживого?", — дитина готується до того, щоб прочитати велику книгу життя, пізнати таємниці складних процесів.

Читання "Книги природи" я розглядав як засіб виховання розумової активності. Уявлення, картина, образ — це лише початок активної розумової діяльності, "Будь-який метод поганий, — писав О. Дістервег, — якщо привчає учня до простого сприйняття або пасивності, і гарний тією мірою, якою пробуджує в ньому самодіяльність"[1]. Я прагнув того, щоб читання сторінок "Книги природи" не виливалося в просте сприйняття картин і образів природи, а було початком активного мислення, теоретичного пізнання світу, початком системи наукових знань.

"Найкращий зміст, — пише відомий радянський психолог Г. Костюк, — доходить до свідомості учнів тоді, коли він залучається в їхню власну діяльність"[2]. Не діяльність задля діяльності, заради вдоволення особистих інтересів, а діяльність, яка розкриває зміст на-

[1] Дистервег А. Избранные педагогические сочинения.– М.: Учпедгиз, 1956.– С. 128.

[2] Костюк Г. С. Психологічні питання поліпшення якості уроку//Психологічні питання поліпшення якості уроку: збірник.– К.: Радянська школа, 1959.– С. 5.

укових знань,— такою є сутність єдності активності та науковості в радянській педагогіці.

"Усе в природі змінюється" — так називається наступна сторінка "Книги природи". До цієї сторінки повертаємося кілька разів. Восени в ясний полудень клас йде до плодового саду. Під вагою плодів згинаються гілки яблунь і груш. "Згадайте, діти,— каже вчитель,— яким був наш садок узимку,— голі, вкриті інеєм гілки, засипані снігом стовбури... А тепер гілки покриті густим листям, яблука і груші наливаються соками землі".

Через два місяці ми знову в саду. Яким він став? Жовте листя вистелило м'яким килимом землю, гілля напівголе. Ось поруч стара, дупляста яблуня і маленька дичка. Яблуню саджали наші діди. Половина гілок на ній усохла. Зеленіють лише декілька, і на них великі, соковиті плоди. Постоїть під сонечком стара яблуня ще рік, два, і її доведеться спиляти. А на тоненькому стовбурі дички зеленіє ніжний пагін — це учні прищепили бруньку зі старої яблуні. Минуть роки, і пагін перетвориться на дерево, зацвіте яблуня, достигнуть золоті плоди.

— Гляньте уважно навколо себе, діти,— чи є бодай одна рослина, яке залишалося б увесь час однаковою?

Життєвий досвід дітей ще невеликий, але змалку вони живуть у світі праці та природи і знають, що рослина народжується, розквітає, родить... Вони розповідають, як із землі з'являється ніжна стеблинка, як вона перетворюється на товстий стовбур рослини, як розкриваються бруньки на деревах і з'являється листя... Дітей вражають швидкі зміни у світі живого, що відбуваються ніби стрибками. Учора ми були в персиковому

саду, бачили чорні бруньки, голе гілля. Приходимо сьогодні рано-вранці, і перед нашими очима постає нова картина: гілки всипані маленькими рожевими квіточками... Чому так хутко, за одну ніч, деревце розбруньковалось і зацвіло? Вночі воно спить або не спить? Загалом чи сплять дерева, чи не сплять? Боляче дереву, коли стинають гілку? Чому дерево старіє і вмирає? — над цими питаннями мені довелося довго міркувати, щоб знайти на них відповіді. Та відповіді викликали новий потік запитань.

Цю сторінку "Книги природи" ми читали і на березі ставка, і в яру, і в заростях чагарнику, і в полі. Ось на мілководді плавають маленькі пуголовки — діти знають, що вони перетворюються на жаб. Але як відбувається цей процес? Чому в акваріумі найменша рибка вже рибка, а пуголовок зовсім не схожий на жабу? Ми спостерігаємо, як колгоспники вигодовують шовкопрядів. З маленького, як макове зернятко, яєчка з'являється ненажерливий хробачок. Він їсть тільки листя шовковиці — чому? Хробачок перетворюється на великого хробака, який кілька разів "линяє" — мовби вилазить зі старої шкіри, — чому? Ось він снує навколо себе шовкову павутину, ховається в золотому будиночку, коконі, — що з ним там відбувається? Беремо кілька коконів, кладемо на вікно, і за деякий час бачимо, як з'являються красиві, великі метелики. Метелики відкладають яєчка — знову повторюється те саме. Як робить хробак тонку шовкову нитку? Чому він з'їдає багато шовковичного листя, перше ніж настане час звивати кокони?

Чим більше діяльності, пов'язаної з активним пізнанням природи, тим глибшим і свідомішим стає

бачення навколишнього світу. Діти з кожним місяцем помічали навколо себе дедалі більше явищ, на які раніше не звертали уваги. Так вони побачили форми життя, зовсім не схожі на відомі їм: у темному, вогкому льосі на бульбах картоплі з'являються білі нитки — що це таке, коріння або майбутні стебла? На затемненому, північному боці деревних стовбурів зеленіє мох — чому він ховається від сонечка? Чому мох не має насіння? Як він розмножується? Усі рослини цвітуть — мох не цвіте, що ж це за рослина?

Кілька рядків "Книги природи" переконують дітей, що змінюється не тільки живе. Ми йдемо до прибережної скелі. Діти придивляються до сірого каміння і бачать у ньому тонкі тріщини. Ось від каменю відколовся тоненький шар і розсипався в руках. Отож-бо, і камінь не завжди залишається каменем? Діти згадали, як кілька місяців тому вони говорили: "Камінь однаковий і на осонні, і в льосі". Удень каміння напікається, а вночі охолоджується, з'являються тріщини, в які потрапляє вода. Виявляється, і камінь не вічний.

Аналізуючи уроки мислення, присвячені читанню сторінки "Книги природи" "Усе в природі змінюється", я переконувався в тому, що чим більше дитина дізнається, чим більше відкриває не помічених у повсякденному житті закономірностей, тим глибше має бажання знати, тим помітнішою є чутливість органів сприйняття до явищ навколишнього світу, тим тонший зв'язок органів сприйняття з мисленням. У працях радянського антрополога проф. М. Ф. Нестурха є слова, що дають, як мені здається, ключ до пояснення процесу розумового розвитку дитини: піддаючись у роки ди-

тинства безперервному потоку все нової інформації, людина саме в цьому віці набуває дедалі більшої жаги до пізнання.

Потік інформації — ось найважливіша умова повноцінного розумового розвитку. А що відбувається, коли силою тих чи тих причин цей потік слабшає і його не поповнюють? Те, що дитина бачить сама, — це ще не потік інформації. Людське виховання в тому й полягає, що старші передають дітям свої знання про навколишній світ, енергією своєї думки постійно живлять потік інформації, що впливає на дитину.

Я почав пильно вивчати оточення кожної дитини в сім'ї — від народження до вступу в школу. Стали відкриватися цікаві закономірності. Якщо в дошкільному віці дитину покинуто на саму себе, якщо старші не створюють того потоку інформації, без якого немислимим є нормальне людське оточення, дитячий мозок перебуває в стані інертності: згасає допитливість, цікавість, розвивається байдужість. Чи не є чимраз більша жадоба до пізнання тією найважливішою енергією мислення, яка визначає величезною мірою розумовий розвиток дитини? Мабуть, це так.

Петрик у дитинстві був покинутий напризволяще. Мати і дідусь уранці йшли на роботу, а хлопчик зоставався вдома сам. Його залишали під навісом повітки або на зеленій галявині, огородженій штахетами. Час від часу сусідка дивилася, чи все з дитиною добре. Так Петрик "виховувався" від 2-х до 5-ти років. Це було якесь "рослинне" виховання. Хлопчик був добре забезпечений харчами, одягом, взуттям, але позбавлений найголовнішого — людського оточення. З 5-річного

віку Петрик грав з дітьми, головним чином з однолітками, на вулиці. Прийшовши до школи, він не знав сенсу окремих найпростіших слів рідної мови. Його байдужий погляд, що ковзав по навколишніх предметах, здавався мені поглядом маленького дідка. Значить, жива матерія мислення — клітини кори півкуль — у дитини інертна, тому що в найважливіший період становлення нервової системи — в період дитинства мозку — хлопчик був позбавлений бурхливого потоку інформації з навколишнього світу. Тому у вихованні дитини велику роль мусило відіграти читання "Книги природи".

...Ми розкриваємо наступну сторінку — "Насіння життя". Восени діти збирають насіння груші, яблуні, персика, сливи, щоб закласти плодову шкілку. Вони з досвіду вже знають, що з насіння виростає рослина. Навесні та влітку, коли в степу, в лісі, в гаях буйно розцвітає життя, на рослинах дозріває насіння, рід продовжується. Ми йдемо на екскурсію. Весняний вітерець зриває білі пушинки з тополь і дзвіночків кульбаби. Діти знаходять маленькі насінини в легких пушинках. Вони здивовані: як подбала природа про насіння цих рослин: на сухій поверхні ґрунту вони не затримуються, але щойно на землі є волога, як пушинка приліплюється, "заякорюється" — і насіннячко пускає росток. Діти зацікавлено читають рядок за рядком сторінку "Книги природи", бачать, як багато рослин "стріляють" зернятками, і насіння життя розлітається навсібіч, як крізь маленькі "віконечка" в маківці, розгойданій вітром, вилітають зернятка, які дозрівають раніше за інші. Розглядаємо під збільшувальним склом "хитрі" гачки, лапки, "кішки", якими багато насінин чіпляються за одяг лю-

дини, за шерсть тварин. Збираємо колекцію насіння зернових культур. Діти замислюються: яким чином із зернятка виростає велика рослина? Насіння — живе чи неживе? Кілька цікавих рядків цієї сторінки малюки читають узимку: деякі рослини скидають своє насіння на сніг, йому треба полежати кілька тижнів у снігу, і тільки потім воно проростає.

Чим дужчою є жага пізнання, тим зацікавленіше працюють діти, тим глибше розкривається дослідницький характер праці. Потік інформації з навколишнього світу стає особливо потужним стимулом пізнання за умови, коли мислити допомагають руки, коли в праці дитина прагне знайти відповідь на запитання, що її хвилюють, відкрити загадку, переконатися в правдивості того, що поки осмислюється як припущення. Справжнім мислителем стає дитина, яка стала трудівником, але не з примусу, а з щирого бажання. Джерелом дитячого бажання трудитися є передусім бажання дізнатися. Якщо це бажання розвивається, у дітей міцніє інтерес до праці. Те, що в практиці виховної роботи називають любов'ю до праці, є стопом цікавості, допитливості та почуття власної гідності дитини.

Глибокий слід у свідомості й емоційній пам'яті дітей залишають "подорожі", присвячені читанню однієї з найбільш зворушливих сторінок "Книги природи" — "Сонце — джерело життя". Спекотної літньої днини ми йдемо в поле, до садку, на виноградник. Перед нами — лани пшениці й соняшнику, грона винограду, жовтаві груші, майже достиглі помідори. В цих дарах родючості діти бачать сонячне світло і тепло. Усе, що треба людині, земля дає завдяки сонцю. Цей висновок, зро-

блений шляхом численних спостережень, порівнянь, установлення причинно-наслідкових зв'язків, викликає у малюків здивування, яке дає новий поштовх до лету думки. Діти вдивляються в навколишній світ, замислюються над походженням кожної речі. І почуття подиву ще більше поглиблюється, коли вони переконуються, що сонце — єдине джерело життя.

Хліб, картопля, соняшник — нічого цього не було б без сонця. М'яса, молока, масла теж не було б, тому що тварини харчуються тим, що росте на землі завдяки сонячному світлу і теплу. Зачудовані діти питають: "А що ж таке сонце? Звідки береться тепло, яке посилає нам сонце? Чому взимку сонце так мало зігріває землю? Чи не згасне воно? Що буде, якщо сонце згасне?"

Питання, котрі виникають під час читання "Книги природи", — це початок стрімкого польоту думки до тієї вершини знань, з якої через кілька років відкриється складність таємниць життя. Я дбав про те, щоб діти були допитливими дослідниками і відкривачами світу, щоб істина постала перед ними не як готовий висновок, даний педагогом, а як яскрава картина навколишнього світу, що її переживали, а серце аж заходилось. Якщо відкриття схвилювало дитину, істина стає особистим переконанням, яким людина дорожить усе життя. Інтелектуальні почуття, переживання радості пізнання, здивування перед величчю природи і стрункістю її закономірностей — це джерело міцної пам'яті.

Я бачив в інтелектуальних почуттях головний засіб розвитку і зміцнення пам'яті окремих дітей. Валя дуже погано запам'ятовувала; здавалося, все "вивітрюється" їй з голови. Треба було домогтися того, щоб серце дівчинки зайшлося від почуття подиву перед

картинами навколишнього світу. Кілька днів ми ходили в поле, до лісу, на берег річки, в садок, на пасіку читати сторінку "Книги природи" під назвою "Будь-яка жива істота пристосовується до навколишнього середовища". Я звернув увагу дітей на те, що деякі квіти в жарку погоду згортають свої пелюстки, а в години вечірньої прохолоди розкривають їх; показав, як тонка стеблинка проліска стрілою пробиває щільний шар опалого листя, як бджоли будують вулики і заповнюють медом стільники, як коріння виноградного куща заглиблюються в ґрунт на три метри, щоб узяти вологу, як гілочка верби, потрапивши в мул, пускає коріння, і з неї виростає дерево... Ці відкриття наповнювали серце дівчинки радісним хвилюванням. Вираз байдужості в очах дитини поступався місцем живій зацікавленості. Мовчазна Валя заговорила, вона запитувала: "А як бджола знає, куди їй летіти додому? Як вона знаходить свій вулик? Чи не холодно квітці проліска — адже під деревами ще сніг лежить?" Де є питання, там є і думка, а де є думка, там пам'ять зберігає картини навколишнього світу, закономірності природи.

Ось назва сторінок "Книги природи", які ми читали одну по одній: "Рослинний і тваринний світ", "Як подорожує краплина води", "Людина використовує сили природи", "Пробудження природи навесні", "Найдовші літні дні", "Весняні квіти в лісі, на полях і на луці", "Літні квіти", "Конвалії і фіалки", "Хризантеми — діти осені", "Життя в ставку", "Останні дні "бабиного літа"", "Природа чекає на зиму", "Перший зимовий ранок", "Життя птахів у зимовому лісі", "Пшеничне колосся", "Життя бджолиної сім'ї", "Ластівки будують гнізда", "Наближається гроза", "Осіння негода", "Світ

квітів серед зими", "Ліс зберігає вологу", "Лелеки прилетіли", "Птахи готуються летіти у вирій", "Сонечко після літнього дощу", "Веселка над річкою", "Озимина і яровина", "Зацвіли соняшники", "Зірки на небі", "Життя ґрунту", "Зелений листок — комора сонця", "Гриби і мох", "Як із жолудя виростає дуб" тощо.

∞23

ВІД СВІТУ РЕЧЕЙ – ДО СУСПІЛЬСТВА. ЩО ЗВІДКИ БЕРЕТЬСЯ?*

Природа – благодатне джерело виховання людини. Але з пізнання природи лише починається становлення розуму, почуттів, поглядів, переконань. Людина живе в суспільстві, і по суті все її життя являє собою взаємини, в які вона вступає з іншими людьми. Я прагнув того, щоб протягом усіх 4-х років навчання в початковій школі діти поступово осмислювали важливу істину: людина живе завдяки тому, що її матеріальні та духовні потреби задовольняють сотні, тисячі інших людей; у суспільстві неможливо жити, не створюючи матеріальних і духовних цінностей для сотень і тисяч людей. У праці, в процесі взаємин у суспільстві формується моральне обличчя людини, її духовна культура, погляди на життя, світогляд. Одним з важливих виховних завдань учителя є те, щоб діти зрозуміли й відчули серцем: через творення матеріальних і духовних благ виражається в нашому суспільстві ставлення людини до людини, громадянське обличчя громадянина.

далі див. стор. 248

* Розділ, що з'явився після висновків редакції «Радянської школи»

"Поганий вчитель надає істину, гарний — навчає її знаходити",— писав О. Дістервег[1]. У наші дні дослідницький підхід до явищ навколишнього світу набуває особливо великого значення. Дуже важливо, щоб спосіб мислення учнів ґрунтувався на дослідженні, пошуках, щоб усвідомленню наукової істини передувало нагромадження, аналіз, зіставлення та порівняння фактів. Спостерігаючи явища й картини природи, дитина опановує форми і процеси мислення, збагачується поняттями, кожне з яких наповнюється реальним змістом причинно-наслідкових зв'язків, зауважених пильним оком допитливого спостерігача. Досвід підтвердив, що мислення дітей, які читають "Книгу природи", вирізняється чудовою прикметою: оперуючи абстрактними поняттями, дитина подумки звертається до тих уявлень, образів і картин, на підставі яких ці поняття сформувалися.

Коли мої вихованці, котрі прочитали в роки дитинства "Книгу природи", стали підлітками, а потім юнаками і дівчатами, мене особливо цікавило, як відбилось активне пізнання навколишнього світу на загальному розумовому розвитку, на характері й стилі розумової праці, на багатогранності інтелектуальних інтересів. Я переконався, що інтелектуальне життя учнів вирізнялася великою допитливістю. Геть усе їх цікавить, усе довкола заторкує їхні почуття і думки. Однією з рис розумового життя моїх вихованців у роки отроцтва й ранньої юності було вміння бачити явища і предмети в їхньому взаємозв'язку. Все, що є не зрозумілим, вони прагнули знайти в книжках. Книга стала для них джерелом знань і духовною потребою.

[1] Дистервег А. Избранные педагогические сочинения.– М.: Учпедгиз, 1956.– С. 158.

Примітка

продовження ∞ 23

Досвід переконав мене, що до розуміння суспільних відносин маленька дитина приходить від розуміння речей, зокрема думаючи і немов відкриваючи дуже важливу істину: що звідки береться?

Ми пообідали в шкільної їдальні, помили посуд. Зачекайте, діти, не виходьте з їдальні, посидьмо ще півгодини за столами. Подумаймо, звідки взялися речі, якими ми сьогодні користувалися? Звідки все, що надано нам тут, у їдальні?

Діти перераховують усе, що вони їли: хліб, м'ясо, картоплю, молоко, масло, яйця... Їжа варилася на грубці, яку нещодавно побудували пічники з нової цегли. Грубку топлять вугіллям, вугілля привезли з шахти. Ми сидимо за столами, на стільцях. І столи, і стільці зроблено з металевих трубок і пластмаси...

— Усе? — запитую я.

— Усе, — відповідають діти.

— Подивіться уважніше, дещо залишилося не поміченим...

У кутку — холодильник, він не може працювати без електрики. На стінці — плафони, в них горять електричні лампочки. Чи помітять малюки ці речі?

Помітили. З подивом відкрили ту істину, що якби не електрика — важко, ой, як важко було б жити вдома і навчатися в школі.

Звідки ж узялися речі, без яких ми не могли б жити?

З цього питання починаються наші "подорожі" в суспільне виробництво, до складного світу трудових взаємин. Кожен наш крок — це нове і нове відкриття. Так, діти пережили почуття великої поваги до людей праці, відкривши істину: для того щоб у нас на столі з'явилася

далі див. стор. 250

ТИСЯЧА ЗАВДАНЬ ІЗ ЖИВОГО ЗАДАЧНИКА

Важливе завдання школи — виховати людину з допитливою, творчою, дослідницькою думкою. Я уявляю собі дитячі роки як школу мислення, а вчителя — як людину, що дбайливо формує організм і духовний світ своїх вихованців. Турбота про розвиток і зміцнення мозку дитини, про те, щоб це дзеркало, що відбиває світ, завжди було чутливим і сприйнятливим, — є одним з головних обов'язків педагога. Як м'язи розвиваються та зміцнюються від фізичних вправ, у процесі подолання труднощів, так і для формування й розвитку мозку необхідні праця і напруга.

Мозок дитини розвивається й міцніє завдяки складному внутрішньому процесу збудження енергії клітин, яке відбувається в момент установлення багатогранних зв'язків між предметами і явищами навколишнього світу — причинно-наслідкових, часових, функціональних. Коли учень замислюється, шукає, прагне осмислити сутність незрозумілих іще для нього зв'язків, у клітинах кори його мозку неначе напружуються ті мікроскопічні м'язи, сила яких і стає розумом. Я бачив своє завдання в тому, щоб допомогти дітям зрозуміти зв'язки в явищах навколишнього світу, щоб у напружених мікроскопічних мускулах кожен раз грали нові сили. Це складне явище і є процесом формування, зміцнення, розвитку мозку та його найважливішої якості — допитливого, гострого, спостережного розуму.

Робота людського мозку дискретна (перериванa). Збудження, викликане потоком інформації з навколишнього світу, виникає то в одній, то в іншій групі

Примітка

продовження ∞ 23

хлібина, необхідна праця майже всіх їхніх батьків. Але цього замало. Конче потрібна і праця робітників, які створили трактори, плуги, комбайни — без машин не виростити хліба. Потрібна праця шахтаря — без вугілля не витопити металу, необхідного у виробництві машин.

Не менш дивні відкриття чекають на нас під час близького ознайомлення з іншими речами. Сотні людей дуже різного фаху, в далеких і близьких містах і селах нашої Батьківщини мусять попрацювати для того, щоб вугілля з глибин земних надр перемістилося на нашу шкільну кухню. Сотням людей треба працювати, щоб витопити метал і зробити з нього наші столики, з піску і глини сформувати цеглу.

Потім ми таким самим чином починаємо перший крок у суспільне виробництво, у світ трудових відносин, знайомлячись із тим, звідки взявся наш одяг, яке походження паперу, хто зробив нам книжки, кінофільми, хто створив музику. Тиждень за тижнем, місяць за місяцем ми пізнавали складне переплетення суспільних відносин. Пізнавали людину через світ речей. Речі, матеріальні та духовні цінності допомагали нам побачити, зрозуміти, відчути людину. Пекар Степан Максимович, із яким ми зустрічалися на його робочому місці, в очах дітей був не просто людиною, що заробляє своєю скромною працею на хліб, одяг і багато іншого, а і творцем життя — без нього не могли б жити сотні, тисячі людей. Щотижня ми зустрічалися з трудівниками, котрі виробляють матеріальні й духовні блага для сотень і тисяч людей — комбайнерами і трактористами, слюсарями та токарями. Якось одного весняного дня, після закінчення 3-го класу, ми поїхали на Кременчуцьку гідроелектростанцію, побачили, як виробляється електроенергія, зустрілися з енергетиками.

далі див. стор. 252

клітин кори півкуль. Думка миттєво перемикається з одного об'єкта на інший, це перемикання — найважливіша закономірність процесу мислення. Здатність швидко перемикати думку — а цьому перемиканню відповідає перехід збудження з однієї групи клітин на іншу — головна передумова добрих розумових здібностей. Дитина вміє думати — це означає, що протягом якогось проміжку часу (наприклад, за секунду) думка багато разів миттєво перемикається з одного об'єкта на інший — так швидко, що сам той, хто думає, не помічає процесу перемикання, і йому здається, що він одночасно думає і про площу басейну, і про перший і другий кран, з яких до басейну витікає в кожну одиницю часу неоднакова кількість води. Іншими словами, учень подумки охоплює одночасно різні предмети, явища, аналізує їх, порівнює. Наше завдання полягає в тому, щоб ця найважливіша здатність мозку розвивалась у кожної дитини.

Вправами, що пробуджують внутрішню енергію мозку, стимулюють гру сил "розумових м'язів", є розв'язання задач на кмітливість, винахідливість. Ці завдання — в самих речах, предметах, явищах навколишнього світу. Я звертаю увагу дітей на те чи те явище, домагаюся, щоб дитина побачила приховані, незрозумілі поки що для неї зв'язки, щоб у неї виникло прагнення знайти сутність цих зв'язків, зрозуміти істину. Ключем до розв'язання задач завжди є активна діяльність, праця людини. Напружуючи розумові сили, прагнучи встановити зв'язки між предметами і явищами, дитина виконує певну роботу. В навколишньому світі — тисячі задач. Їх придумав народ, вони живуть у народній творчості як цікаві розповіді-загадки. Ось

Примітка

закінчення ∞ 23

Для формування морального обличчя дітей дуже велике значення має те, як ставляться до своєї праці люди, з котрими діти зустрічаються. Те, що люди, котрі створюють для інших такі звичайні, нічим на позір не примітні матеріальні блага, як хліб, м'ясо, молоко, цукор тощо, пишалися своєю працею, ставилися до неї як до служіння суспільству, мало потужний вплив на дитячі серця. Істина, що праця підносить, дає людині повноту щастя, була для дітей не якоюсь абстракцією, а самою сутністю життя. Вже в роки дитинства людина була переконана, що найважливіші терени, на яких вона може розкрити свої сили, творчі здібності, — це чесна праця на благо суспільства.

одна з перших задач, що їх розв'язували діти під час відпочинку:

"З одного берега річки на другий треба перевезти вовка, козу й капусту. Одночасно не можна ні перевозити, ні залишати разом на березі вовка і козу, козу і капусту. Можна перевозити тільки вовка з капустою або ж кожного "пасажира" окремо. Можна робити скільки завгодно рейсів. Як перевезти вовка, козу і капусту, щоб усе обійшлося щасливо?"

Народна педагогіка знає сотні аналогічних задач-загадок. До завдань такого ґатунку малюки мають велику цікавість. І от усі хлопчики і дівчатка замислилися: яким же чином перевезти "пасажирів", щоб вовк не з'їв козу, а коза — капусту. Ми сидимо на березі ставка. Діти малюють на піску річку, знаходять маленькі камінчики. Задачу, може бути, розв'яжуть не всі, але те, що діти напружено думають, — це прекрасний засіб розвитку розумових сил.

Розв'язання задач-загадок такого штибу нагадує розумову працю під час шахової гри: і там і тут треба пам'ятати кілька намічених ходів. Я дав цю задачу 7-річним малюкам незабаром після початку занять у 1-му класі. Хвилин за 10 її розв'язали троє хлопців — Шура, Сергійко, Юра. Швидкий потік думки цих дітей, спрямований уперед, поєднується з чіпкою, гострою пам'яттю. Через 15 хвилин задачу розв'язали майже всі діти, але у Валі, Ніни, Петрика, Слави знову нічого не виходило. Я бачив, що нитка думки в свідомості дітей ніби обривається. Малюки розуміли сенс завдання, жваво уявляли собі предмети і явища, про які йде мова, але тільки-но були зроблені перші припущення, в їхній свідомості тьмяніло уявлення, що було аж таким яскра-

вим; іншими словами, дитина забувала те, що вона пам'ятала щойно зараз.

З багатої скарбниці народної педагогіки я вибирав все нові завдання, сподіваючись насамперед на те, що у моїх тугодумів пробудиться цікавість до змісту, сюжету завдання-загадки. Через кілька днів я дав таку народну задачу-загадку: "Невеликий військовий загін підійшов до річки, через яку треба було переправитися. Міст був поламаний, а річка глибока. Як бути? Раптом офіцер помітив коло берега двох хлопчаків, які грали в човні. Але човен такий малий, що на ньому міг переправитися тільки один солдат або тільки два хлопчики — не більше. Проте всі солдати переправилися через річку саме на цьому човні. У який спосіб?"

Знову спостерігаю, як думають діти. Знову вони малюють на піску, прагнучи утримати в пам'яті кілька "шахових ходів". Знову бачу, які пригнічені Ніна, Слава і Петрик. У Валі радісно загорілися очі: вона розв'язала задачу.

Починаю займатися окремо з тугодумами. Даю їм простіші народні завдання-загадки, розраховані на поглиблене осмислення натурального ряду чисел і встановлення взаємозалежності між числами. Ось 5 задач-загадок такого ґатунку:

1. "**Соколи і дуби**": Прилетіли соколи, сіли на дуби. Якщо по одному сядуть на дуб, то залишиться один сокіл, якщо по два, то залишиться один дуб. Скільки всього соколів і скільки дубів?

2. "**На пасовищі**": Два хлопчики пасли овець. Якщо перший віддасть другому одну вівцю, то в них стане порівну. Якщо другий віддасть першому вівцю,

то в першого буде овець удвічі більше, ніж у другого. Скільки овець було в першого й у другого вівчара?

3. "Скільки гусей?": Летить зграя гусей, а назустріч їм гусак.— Здрастуйте, сто гусей,— каже він.— Ні, нас не сто,— відповідають гуси.— Якщо нас стільки, як є, та ще стільки, та півстільки, та чверть стільки, та ще ти, гусаку,— лише тоді буде сто.— Скільки всього летіло гусей?

4. "Голови і ноги": На подвір'ї ходять кури і стрибають кролики, сукупно 10 голів і 24 ноги. Скільки всього кроликів і скільки курей?

5. "Скільки куль?": У мішку — 10 жовтих кульок, 10 червоних, 5 зелених і 5 чорних. Візьми з заплющеними очима найменшу кількість куль, але щоб ти був упевнений, що взяв 7 куль одного кольору.

Ці задачі-загадки є незамінним засобом до тренування розуму. Розв'язуючи кожну з них, треба пам'ятати від 2 до 4 попередніх і подальших "шахових ходів". Через півроку після початку цієї роботи Валя і Слава розв'язували завдання такого штибу, у Петрика й Ніни поки ще нічого не виходило. Вони не могли утримати в пам'яті те, без запам'ятовування чого не можна було зробити чергового "шахового ходу".

Чим пояснити це явище? Мабуть, тим, що деякі діти ще не мають здатності миттєво перемикати думку з одного об'єкта на інший, що усвідомлюється суб'єктивно як уміння тримати в пам'яті всі складники задачі, подумки охопити кілька "шахових ходів". Чому не виробилася ця здатність клітин кори півкуль, то є інше питання. Далеко не завжди вона визначаєть-

ся вродженими особливостями мислячої матерії, але ігнорувати цю причину теж не можна. Спостереження підтвердили: якщо нитка думки миттєво обривається, якщо тієї самої миті дитина не може охопити думкою те, що уявляє зараз, і те, що уявляла собі якусь мить тому, — вона не вміє мислити, їй важко встановити зв'язок між кількома предметами і явищами.

Я вивчав мислення дітей, особливо таких тугодумів, як Валя, Петрик, Ніна, не заради якихось теоретичних цілей, а для того, щоб полегшити їм розумову працю, навчити вчитися. Спостереження підтвердили, що насамперед треба навчити дітей охоплювати думкою ряд предметів, явищ, подій, осмислювати зв'язки між ними. Від поглибленого погляду на сутність і внутрішні закономірності одного предмета дитина мусить поступово переходити до погляду на низку предметів неначе здалеку, на відстані. Вивчаючи мислення тугодумів, я все більше переконувався, що невміння осмислити, наприклад, задачу — наслідок невміння абстрагуватися, залишити осторонь конкретне. Треба навчити дітей мислити абстрактними поняттями. Нехай Валя не малює в своїй уяві конкретний образ вовка, нехай її думка не зупиняється на тому, як коза тягнеться до капусти. Ці всі образи мають бути для дитини абстрактними поняттями. Та шлях до абстрактного йде через глибоке розуміння конкретного. Треба уявляти, що робиться в голові дитини, коли вона думає. Треба виховувати вміння мислити, інакше діти будуть напружувати пам'ять, зубрити, що ще більше притуплює думку. Я намагався уявити, що відбувається в голові у моїх вихованців. Може бути, це уявлення є схематичним, але я впевнений, що воно якоюсь мірою пра-

вильно відображає картину мислення. Коли дитина подумки переходить від одного уявлення до іншого, виникає збудження в новій групі клітин мозку. Думка буде спрямовуватися дедалі вперед лише за умови, коли між новим осередком збудження і осередком, що виник під впливом попереднього уявлення (образу, сприйняття), не розриваються нитки, по яких ідуть у той і той бік повідомлення, сигнали: нове уявлення наче дається взнаки раніше набутому, вже установленому уявленню, а раніше отримане нагадує про себе новому; безліч разів протягом миті відбувається стрімкий обмін; цей процес якраз і є тим, про що ми говоримо: дитина думає, міркує. Чим міцнішими є нитки між осередками збудження, тим глибша думка, тим ширше коло предметів і явищ, які здатні охопити своїм розумом діти.

Джерела міцності цих ниток криються, либонь, і в самій природі живої речовини мозку, в індивідуальних особливостях мислячої матерії, у найтонших біохімічних процесах, що відбуваються в мозку певної особистості, і — як показують спостереження за дітьми в дошкільні роки — в характері того оточення, від якого вирішальною мірою залежить формування розумових здібностей у період дитинства нервової системи. Не викликало сумніву, що в клітинах мозку Валі, Ніни, Петрика недосить розвинена та нервова енергія, яка є джерелом міцності ниток, що зв'язують живі острівці мислення. Нитки слабкі, зв'язок між осередками збудження швидко згасає, дитина не може одночасно охоплювати подумки кілька образів. Коли Петрик напружено волів пригадати і не міг згадати те, що ось за-

раз, кілька хвилин тому було зрозуміло, — я мов наочно бачив, як переривається нитка думки.

Причини цієї особливості мислення в різних дітей, очевидно, є різними. Головна полягає, вочевидь, у тому, що в ранньому дитинстві, коли потік сприйняття особливо строкатий і різноманітний, дитина мало замислюється над зв'язками між предметами і явищами навколишнього світу, живі острівці мислення в мозку дітей не пов'язуються між собою потоком двосторонньої інформації; — це все наслідок неуважності, байдужості дорослих до культури дитячого мислення. Раз дитина запитала у дорослого: "Чому?" і не дістала відповіді, вдруге — питання залишилося без відповіді. Байдужість дорослих (а іноді й гримання: відчепися, не мороч голову) послаблює найтонші нитки, яким саме в ці роки міцніти б і міцніти.

Однією з причин цієї неґативної ознаки мислення є також бідність емоційної реакції дітей на явища навколишнього світу. Як вислід — слабшають емоційні імпульси з підкірки.

З кожним місяцем занять я дедалі більше переконувався, якою важливою є педагогічна освіта батьків дошкільнят. Саме тоді, коли дитина ще не навчається в школі, з матір'ю і батьком треба багато говорити про виховання. Дбаючи про майбутні покоління школярів, ми створили школу для батьків, до якої запросили батьків і матерів дітей від 2-х до 6-ти років. Склали програму занять, включивши в неї такі питання, як фізичний, психічний, розумовий, моральний і естетичний розвиток дитини, турбота батьків про виховання мислення майбутніх школярів. Ця школа працює тепер постійно.

Педагогічні знання батьків особливо важать у той період, коли мати і батько є єдиними вихователями своєї дитини — в її дошкільні роки. У віці 2-х–6-ти років розумовий розвиток, духовне життя дітей вирішальною мірою залежать від цієї елементарної педагогічної культури матері та батька, яка виражається в мудрому розумінні складних душевних рухів людини, що розвивається. Ми прагнули озброїти батьків певними знаннями і навичками. На заняттях школи для батьків особливо велика увага приділялася питанню: як навчити дитину мислити, якими шляхами розвивати її розумові здібності. На підставі багаторічного досвіду ми ставили тисячу запитань про навколишній світ — ці питання діти найчастіше ставлять батькам, пояснили, як відповідати, коли запитує малюк, як розвивати цікавість і допитливість дітей. Разом з батьками розробили програму прогулянок дошкільнят у природу, намітили об'єкти, які мають стати предметом спостережень. Особливо велику увагу приділено тому, щоб у кожній родині, де є дошкільнята, панувала атмосфера поваги до книжки.

Багаторічні спостереження переконують, що є і спадкові чинники, в силу яких виникають труднощі в розумовому вихованні. Алкоголізм батьків — страшний ворог усього організму дитини, але особливо згубно він впливає на ніжну мислячу матерію.

Щоразу, коли створювалися сприятливі умови для розв'язання задач, що являють собою ніби вправи для мозку, я тримав ближче до себе дітей, які повільно мислять, заледве запам'ятовують. Доводилося придумувати різні задачі-загадки, завдання-жарти, поки врешті-решт щастило домогтися того, що між живими

острівцями думки у Ніни прокинулися перші нитки, що пов'язують уявлення та образи навколишнього світу.

Запам'ятався зимовий день, коли ми сиділи біля акваріума. Діти лічили рибок, в одного виходило більше, в іншого — менше. Я розповів задачу-жарт: "Братик побачив у акваріумі двох великих і чотирьох маленьких рибок, сестричка побачила двох великих і трьох маленьких рибок. Мама побачила трьох великих і п'ять маленьких рибок. Мама побачила всіх рибок, які жили в акваріумі. Скільки ж рибок було в акваріумі?" Для багатьох дітей завдання не було складним, але Ніна довго думала. Нарешті, вона радісно сплеснула руками: "Так адже братик і сестричка побачили не всіх рибок, а мама побачила всіх. В акваріумі три великі й п'ять маленьких рибок. Вони сховаються в траві — і не видно... А мама побачила". Такі самі задачі, може бути, навіть важчі, почали розв'язувати і Валя, і Петрик.

Поступово я став давати цим дітям важчі завдання, закріплюючи досягнутий успіх. На третьому році навчання, коли ми збирали врожай яблук у колгоспному саду, Ніна розв'язала таку задачу-загадку: "Три брати косили сіно на луці. Опівдні вони прилягли відпочити під дубом і заснули. Сестричка принесла їм обід: суп, хліб і по кілька яблук кожному. Вона не стала їх будити, поставила вузлик з обідом і пішла додому. Прокинувся старший брат, побачив яблука. Розділив їх на 3 частини, але зі своєї частини з'їв не все — одне залишив улюбленцеві — наймолодшому. Ліг і знову заснув. Прокинувся середній брат, він не знав, що старший вже з'їв декілька яблук. Розділив яблука на 3 частини, але зі своєї частини теж з'їв не все — залишив

одне молодшому братові — наймолодший був ласун... Ліг і знову заснув. Прокинувся, нарешті, наймолодший брат. Бачить — 7 яблук у вузлику. Думає: яким чином їх розділити на 3 частини? Міркував, дуже довго, ніяк не міг придумати, думав доти, доки брати прокинулися, тоді все й з'ясувалося. Скільки яблук принесла сестра братам?"

У нашому задачнику — багато задач про працю, добре знайому дітям. Розв'язуючи ці задачі, малюки ще й ще раз спостерігали, як старші обробляють ґрунт і очищують насіння, садять дерева і вносять добрива, збирають урожай та зберігають продукти, зводять будинки й ремонтують дороги. Зв'язки між уявленнями підкріплювалися встановленням цих зв'язків у житті. Думка і пам'ять розвивалися в нерозривній єдності. Для вирішення переважної більшості завдань діти вдавалися до малюнка або створювали схематичні моделі тих предметів, про які йшлося. Задачі-загадки, завдання-жарти, головоломки діти розміщали в стінгазеті, яку випускали, починаючи з другого півріччя 3-го класу. Розв'язання задач виливалося в своєрідне змагання з наполегливості, посидючості, працьовитості. В 3-му класі ми вперше провели класну математичну олімпіаду. Дітям давали завдання різної складності — розраховуючи на те, щоб кожна дитина могла досягти успіху. Поступово математичні олімпіади привернули увагу інших початкових класів і стали загальношкільними.

Розв'язання задач із "Задачника навколишнього світу" в дитячі роки пробуджує думку, вчить думати. Не могло бути й мови про добрі знання з математики, ні з інших предметів, якби діти не навчилися думати, якби процес мислення не зміцнював мозок.

Великий російський письменник і педагог Л. Толстой радив таке: "Уникайте всіх арифметичних визначень і правил, а змушуйте робити якомога більше дій і виправляти не тому, що зроблено не за правилом, а тому, що зроблене не має сенсу"[1]. Ця порада аж ніяк не заперечує теоретичних узагальнень — визначень і правил, як може здатися на позір читачеві, що поділяє упередження в ставленні до "вільного виховання" Л. Толстого. Навпаки, вона спрямована на те, щоб учень глибоко осмислив сутність визначень і правил і бачив у правилі не якусь незрозумілу істину, принесену звідкись іззовні, а закономірність, яка випливає з самої природи речей. За такого підходу вчителя до істини дитина немовби "відкриває" визначення. Радість цього відкриття є могутнім емоційним імпульсом, який відіграє велику роль у розвитку мислення. Не можна забувати й того, що порада Л. Толстого стосується тільки маленьких дітей.

Розв'язання задач із "Задачника навколишнього світу" не розглядалось як єдиний засіб до підвищення успішності з арифметики. Сприяючи розвитку мислення, воно таки відігравало допоміжну роль і підпорядковувалося вимогам навчально-виховного процесу на уроках. Цей засіб міг бути дієвим лише в загальному комплекті методів і прийомів розумового, морального, естетичного, трудового виховання. Я бачив у ньому, образно кажучи, місток до досягнення головної мети початкової школи — дати дітям чітко окреслене коло міцних знань і практичних умінь. У вивченні математики чіткість, визначеність вимог і цілей відіграє особливо

[1] Толстой Л. Н. Педагогические сочинения.– М.: Учпедгиз, 1953.– С.339.

важливу роль. На кожен навчальний рік я визначав, що саме учні мусять глибоко запам'ятати і твердо зберігати в пам'яті. Фундаментом математичних знань, від якого залежить міцність подальшої математичної освіти, є знання принципу утворення натурального ряду чисел. Я прагнув того, щоб уже в 1-му класі кожен учень, не замислюючись, швидко відповідав на будь-яке запитання, пов'язане зі складанням і відніманням у межах 100. Для досягнення цієї мети був складений комплекс вправ, що являють собою аналіз складу чисел. Я не мислю собі творчої роботи учнів ні в початкових класах, ані надалі без твердого знання таблиці множення. Збереження в пам'яті необхідного кола знань — один з важливих засобів творчого мислення.

Дитині з поганою пам'яттю важко мислити, міркувати. Мене давно турбувало питання, як укріпити, розвинути пам'ять дітей, збагатити її поняттями, істинами й узагальненнями, що завжди могли б бути використані як знаряддя мислення. Одним із засобів розвитку пам'яті став арифметичний ящик. Це наочне приладдя, за допомогою якого діти перевіряли свої знання з арифметики. Перевірка виражалася в розважальному конструюванні математичних квадратів: з дерев'яних кубиків складалися боки квадрата; цифри, написані на кожному кубику, давали в сумі однакове число на всіх боках. У математичному ящику були спеціальні завдання, розраховані на повторення таблиці множення.

Прекрасним засобом розвитку і зміцнення пам'яті була арифметична електрина — прилад, дія якого заснована на використанні електричного кола. Кожен учень повторював на цьому приладі таблицю множен-

ня і склад натурального ряду чисел. Уже в 3-му класі ми почали виготовляти свої математичні електрини, до закінчення 4-го класу в нас було чотири прилади. В процесі цієї роботи я ще раз переконався, наскільки важливе для розумового розвитку учнів поєднання мислення і ручної праці. Діти з нестійкою пам'яттю зміцнювали її завдяки участі в виготовленні наочного приладдя (звичайно, це давало певні результати спільно з іншими засобами впливу на процеси мислення).

У вихованні культури мислення велике місце відводилося шахам. Уже в "Школі радості" грати в шахи навчилися Шура, Галя, Сергійко, Юра, Ваня, Мишко й інші діти. Хлопчики і дівчатка часто засиджувалися за шахівницею. Гра в шахи дисциплінувала мислення, виховувала зосередженість. Але найголовніше тут — це розвиток пам'яті. Спостерігаючи за юними шахістами, я бачив, як діти подумки відтворюють положення, яке було, і уявляють собі те, що буде. Дуже хотілося, щоб за шахову дошку сіли Валя, Ніна і Петрик. Я навчав їх гри. І діти думали над черговими ходами. Шахівниця допомогла мені відкрити математичне мислення Люби і Павла. До гри в шахи (ці діти почали грати в 3-му класі) я не помічав гостроти, чіпкості їхньої думки.

Без шахів не можна уявити повноцінного виховання розумових здібностей і пам'яті. Гра в шахи мусить увійти в життя початкової школи як один з елементів розумової культури. Мова йде саме про початкову школу, де інтелектуальне виховання посідає особливе місце, потребує спеціальних форм і методів роботи.

НАШІ "ПОДОРОЖІ" ЗЕМНОЮ КУЛЕЮ

Учитель початкових класів повинен домагатися того, щоб кругозір дитини поступово розширювався від рідних полів і лісів до картин природи й життя нашої Батьківщини та всій Землі.

Вже в 1-му класі мої діти добре знали, що Земля — це величезна куля, що повертається до Сонця то одним, то другим боком, що водночас на Землі в різних куточках буває і спекотне літо, і сувора зима, і день, і ніч. Із 2-го класу ми почали здійснювати "подорожі" земною кулею. Діти сидять у "Зеленому класі", перед ними — великий глобус, освітлений штучним "Сонцем"; "Земля" обертається навколо "Сонця", "Місяць" — навколо "Землі", "Ось, діти,— звертаюся до малюків,— простори нашої Батьківщини. Ми живемо недалеко від її західного кордону, ходімо ж у далеку подорож на схід, побуваймо в містах і селах, подивимось, як живуть люди". Потім розповідаю про лани, річки, населені пункти, які зустрічаються на нашому шляху. Слово супроводжується показом картинок і діафільмів.

Уже вечоріє, минуло дві години "подорожі", а ми не просунулись і на 100 кілометрів. Діти з нетерпінням очікують дня, коли вони продовжать "мандрівку".

...Знову міста та села, ліси і річки, будови та пам'ятники старовини, але подорож не здається одноманітною, бо в кожному куточку нашої Батьківщини діти бачать щось нове, своєрідне. Минає кілька днів "подорожі", й ось ми вже наближаємося до Волги, бачимо гідроелектростанції, зустрічаємося з пастухами в широких приволзьких степах. Затамувавши подих, слуха-

ють діти розповідь про велику Сталінградську битву, від якої залежали долі людства. Якби тисячі, десятки тисяч героїв не встали тут на смерть, не відбили навалу жорстокого й сильного ворога, не зламали йому хребет, — ми сьогодні не сиділи б у цьому затишному класі. Дітей треба вводити у великий світ доль, турбот і тривог людства змалечку. Нехай дитина відчуває, що й зараз на землі є сили, готові розв'язати нову криваву війну. Нехай у серці малюка живе і міцніє глибоке почуття ненависті до ворогів миру, нехай у героїчних подвигах своїх дідів і прадідів діти черпають упевненість у тому, що людина — то є не порошинка у вихорі долі, а могутня сила.

Усе далі в глиб рідної землі йдуть діти, і перед ними відкриваються нові картини: багатий Урал з його невичерпними надрами, таємнича тайга, могутні сибірські річки... Кілька днів ми присвячуємо прекрасній країні уральських самоцвітів, "подорожуючи"

∞ *24* У дітей народжується почуття гордості: ось яка величезна, багата і дружна наша країна.

∞ *25* Найцікавішою у виховному плані була наша "мандрівка" братніми республіками Радянського Союзу. Вона почалася з "подорожі" по Дніпру — річці трьох братніх народів — російського, українського та білоруського.

далі див. стор. 268

разом з геологами — шукачами природних багатств. Сідаємо на пароплав, пливемо по Байкалу, милуємося горами і лісами, зупиняємося на ніч коло багаття... Рухаємося далі — перед дітьми відкриваються скарби Далекого Сходу, а потім — море. Сідаємо на океанський пароплав, вирушаємо на Сахалін, потім на Курили — тут народжується день нашої Батьківщини. Близько трьох місяців забрала наша "подорож", кожен день ми проходили в середньому 100 кілометрів, зустрілися з представниками більше як сорока народностей, познайомилися з чудовими людьми — хліборобами, будівельниками, шахтарями, рибалками, геологами. І всі вони працюють, щоб нам добре жилося. ∞24

Одну по одній ми здійснюємо ще кілька "мандрівок" Батьківщиною. Йдемо на північ — перед нами постають сувора і прекрасна тундра, величний Льодовитий океан; зустрічаємося з мужніми полярниками, оленеводами, лісорубами. На заході знайомимося з життям братів-гуцулів. Милуємося красою гірських пасовищ-полонин. На півдні "подорожуємо" по горах Кавказу і рівнинах Середньої Азії.

Цілий рік ми в дорозі. Слово "Батьківщина" наповнюється в свідомості дітей яскравими картинами, що пробуджують почуття гордості за героїчну працю радянських людей. За нашим прикладом "подорожувати" рідною землею стали вчителі інших початкових класів. Ми прагнули того, щоб у поняття "Батьківщина" діти вкладали те, що завойоване, здобуте дорогою ціною, те, чим дорожить радянський народ. ∞25

Потім почалися подорожі за межі нашої країни. Я ставив за мету показати розмаїття і красу природи в різних куточках землі, розповісти про все славне,

Примітка

продовження ∞25

Пливучи великою річкою, ми знайомилися з містами і селами, з героїчним минулим і сьогоденням братніх народів. Смоленськ і Лоєв, Київ і Канів, Черкаси та Кременчук, Запоріжжя й Каховка — кожне з цих міст нагадувало дітям про велике братерство народів, скріплене кров'ю, пролитою в боротьбі з поневолювачами, за звільнення від експлуататорів, за свободу і незалежність у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Під час "подорожі" по Дніпру діти слухали українські, російські й білоруські пісні, що прославляють красу і велич рідної річки, братерство та дружбу народів. Почуття величезної гордості за свою соціалістичну Батьківщину пробудила в дітей розповідь про те, що побудовано в нашій республіці за роки Радянської влади.

Кілька днів забрала "подорож" пам'ятними місцями дружби. Ми почали її в Переяславі-Хмельницькому, де український народ висловив свою волю до вічного союзу з російським народом. Подумки пройшли ми через сотні міст, долі яких пов'язані зі спільною боротьбою українців і росіян за свободу й незалежність рідної землі, за відновлення зруйнованої промисловості після розгрому білогвардійських інтервентів і фашистських загарбників.

Незабутні враження залишила в дітей багатоденна наша "мандрівка" по Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці. Перед нами відкрилася велич єдиної у світі дружби народів — на теренах Росії проживають понад сто національностей. Діти познайомилися з життям і працею народностей Поволжя, Північного Кавказу, Уралу, Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі.

далі див. стор. 270

що є в житті та праці народів світу, запалити цікавість до культури, мистецтва, сьогодення та минулого людей, які розмовляють різними мовами, показати боротьбу між добром і злом на всій планеті. В цих "мандрівках" наочність відіграла ще вагомішу роль, аніж у "подорожах" рідною землею: треба створити уявлення про далекі краї, про природу, якої у нас годі побачити.

Спочатку ми побували в країнах вічного літа. День за днем малята знайомилися з природою, побутом, працею і культурою народів Єгипту, Індії, Цейлону, Індонезії — слухали розповіді, дивилися кінофільми, присвячені цим країнам. Вони неначе перенеслися під стрункі пальми, відчували палючу спеку тропічного сонця і прохолоду злив, спостерігали за життям трудящих. Захопливою була "подорож" у країну пірамід — до Єгипту. Діти переглянули діафільми, що показують працю будівельників пірамід і сфінксів.

Потім ми вирушили в "подорожі" по сусідніх державах — побували в Прибалтиці та Скандинавії, в країнах Центральної Європи, в Туреччині, Ірані й Афганістані, в Японії. *Кілька днів діти подорожували полями, горами і джунглями нашого великого сусіда — Китаю.* Таким самим чином мої вихованці здійснили "подорожі" в Африку та в Південну Америку, в Канаду і США, в Австралію й Антарктиду. *Ці всі подорожі я використав не тільки задля пізнавання, а й з метою виховати дітей у дусі миролюбства.*

Велике враження на дітей справили картини праці людей у різних куточках земної кулі. Хоч би де жила людина, хай би який був колір її шкіри, хоч би якою мовою вона говорила — скрізь вона трудиться, виховує дітей, мріє про їхнє щастя. Я прагнув якомога

Примітка

закінчення ∞25

Кілька "подорожей" ми присвятили Ленінським місцям на мапі нашої Батьківщини. Симбірськ, Самара, Казань, Петроград, Москва, Шушенське — кожен з цих пунктів на географічній карті пробуджував у дитячих серцях яскраві картини: я розповідав про дитинство, юнацтво та зрілі роки великого Леніна — творця Комуністичної партії і Радянської держави.

"Подорожі" Білорусією та Молдавією, братніми радянськими республіками Середньої Азії, Прибалтики й Закавказзя відкривали перед дітьми чимраз нові картини великої дружби народів. Уявні наші подорожі були ще яскравішими і цікавішими завдяки тому, що вже тоді наш клас листувався з російськими і білоруськими школярами.

яскравіше показати малюкам працю і життя наших братів — народів країн соціалістичної співдружності, пробудити у дітей почуття дружби до трудящих першої в світі соціалістичної держави робітників і селян на німецькій землі — Німецької Демократичної Республіки. Чимало батьків наших учнів загинули на фронті, тому мені здавалось особливо важливим показати правдиву картину життя країни, армія якої в роки війни завдала стільки горя і страждань нашому народові. Яскраві приклади переконували дітей, що фашизм і німецький народ — це не те саме, що найкращі сини і дочки робочого класу Німеччини в похмурі дні гітлерівської реакції віддали свої життя, виступивши проти нацизму — того самого ворога, з яким бився радянський народ.

"Подорожуючи" земною кулею, діти побачили, що далеко не всі люди живуть щасливо: в світі є країни, де людина пригнічує людину, де панують злидні та голод. У свідомості дітей формується уявлення про причини цього лиха — несправедливий соціальний лад.

Поступово діти переконувалися, що в світі точиться гостра, непримиренна боротьба між експлуататорами й експлуатованими. Я прагнув того, щоб у серця моїх вихованців увійшли болі трудящих, іще поневолених експлуататорами, жалі цілих народів, які досі залишаються в ярмі колоніалізму.

Коли ми "мандрували" арабськими країнами, я показав кінофільм, що відобразив картини, які приголомшили дітей: їхніх ровесників, хлопчиків і дівчаток, у деяких країнах, наприклад у Саудівській Аравії, продають у рабство, женуть на каторжну працю закутих у кайдани. Поруч із невільничим ринком — казкові палаци правителів цієї країни. Дитячі серця стиснув

біль. По-іншому стали вони дивитися на вільну працю громадян своєї Батьківщини, відчули, що праця на благо Вітчизни, для своєї родини і свого народу — це велике щастя.

У дитячій свідомості стали формуватися перші уявлення про те, що в світі точиться гостра, непримиренна боротьба між силами добра і зла. Я прагнув того, щоб

∞ *26*

Від розуміння комуністичної ідеї я поступово підводив дітей до уявлення про Комуністичну партію. Розповідаючи про минуле своєї Батьківщини, я на яскравих прикладах показував самовіддану боротьбу найкращих представників робітничого класу за те, щоб не було експлуатації людини людиною, щоб трударі жили щасливо, щоб багатства належали тим, хто їх створює.

У своїх бесідах я барвисто розповідав дітям про те, як В. І. Ленін, Комуністична партія готували робочий клас і селянство до повалення самодержавства і встановлення Радянської влади.

На яскравих прикладах самовідданої боротьби комуністів, соратників великого Леніна, я показував, у якій важкій і затятій боротьбі була здійснена Велика Жовтнева соціалістична революція, що поклала світлий шлях до свободи і щастя народів нашої Батьківщини та вказала дорогу до незалежності мільйонам поневолених народів капіталістичних країн.

"Подорожуючи" по рідній країні, я розповідав дітям, як невпізнанно змінилася наша Батьківщина за роки Радянської влади, які гігантські заводи зросли на її просторах, які чудові колгоспи прикрасили її землю, як виросли культура і побут радянського народу. Велику увагу в своїх бесідах я приділяв життю наших дітей, чиє щасливе дитинство оберігає весь наш народ.

Контрастом до квітучого життя Радянської країни було важке життя в капіталістичних країнах.

у серця дітей увійшли радощі та прикрощі всього людства. Усе, що відбувається в світі, мусить хвилювати дитяче серце: нехай змалку дитина свідомо обирає свою позицію в боротьбі між добром і злом — це одне з важливих правил системи морального виховання.

Поки в світі є експлуатація людини людиною, доти не можна виховувати любов до всього людства, бо немає абстрактного людства, а є класові брати — експлуатовані — і їхні непримиренні супротивники — експлуататори. Неабияк важливо, щоб уже в молодшому віці кожна дитина зрозуміла й серцем відчула, що таке революційна, комуністична ідея. Здійснюючи маленькі екскурсії в недалеке минуле нашої Батьківщини, розповідаючи про криваву боротьбу її народу за свободу й незалежність, показуючи на яскравих прикладах, як трудящі колоніальних і капіталістичних країн обстоюють свої права в наші дні, я поступово приводив дітей до переконання, що в ім'я ідеї люди йдуть на смерть, у боротьбі ідей найяскравіше виражається сутність *непримиренної боротьби між класами.* Надзвичайно важливо, щоб люди, які віддали своє життя в ім'я високих, шляхетних ідей, були ідеалом для наших вихованців. І навпаки, люди, що сумирно підкоряються гнобленню, мають викликати почуття зневаги. Ось чому конче слід відкривати перед поглядом маленької дитини світ передовсім як життя, працю, боротьбу людей за щасливе майбуття. ∞ *26*

"Подорожуючи" Японією, діти дізналися про тисячі мирних людей, уражених променевою хворобою під час атомного бомбардування Хіросіми, про маленьку дівчинку Садако Сасакі, прикуту до ліжка тяжкою недугою. Малюки глибоко переживали горе

своєї далекої ровесниці. Вони хотіли допомогти хворій дівчинці, але чим і як? Через кілька тижнів після "подорожі" по Японії я прочитав дітям маленьке газетне повідомлення про те, що Садако Сасакі поставила перед собою мету: зробити тисячу паперових журавликів (за японським народним повір'ям той, хто власноруч зробив тисячу журавликів, буде завжди щасливий). Наш народ має аналогічне повір'я: хворій дитині любляча мати робить з паперу срібних жайворонків, які приносять здоров'я. І от хлопчики й дівчатка роблять журавликів, посилають їх у далеку країну сонця, що сходить... Пройшли роки, мої вихованці стали юнаками і дівчатами, з глибоким душевним болем вони сприймали кожне повідомлення про здоров'я Садако Сасакі. Скорботна звістка про смерть далекої подруги увійшла в юні серця як дуже особиста втрата.

Світ, обрій якого поступово розсовується перед дитиною, — це не тільки моря й океани, континенти

∞ 27

ЩО ТАКЕ ІМПЕРІАЛІЗМ?*

Я бачив важливе виховне завдання в тому, щоб перед дітьми розкрилась одна з істин, що визначають долі народів у наш час: жорстоким, невблаганним ворогом двох мільярдів трудящих земної кулі є імперіалізм і колоніалізм. Почуття непримиренності до несправедливого соціального

далі див. стор. 276

* Розділ, що з'явився після висновків редакції «Радянської школи»

й острови, небачені рослини і тварини, північне сяйво Арктики та вічне літо тропіків — то є насамперед люди, їхня праця і боротьба за щасливе майбутнє, віковічна мрія людства про щастя і справедливість, яка справдилася в країнах, де знищено гноблення людини людиною. Діти повинні входити в цей світ не байдужими спостерігачами, що знають, що й де коїться, і вміють розповісти про це, а людьми, які тривожаться за долю людства.

У "подорожах" нашою Батьківщиною і за її межі не можна нехтувати одну небезпеку — небезпеку "перегодувати" дітей знаннями і враженнями. "Уникайте дуже улюбленого (особливо в іноземних книжках для шкіл) повідомлення про незвичайні результати, яких дійшла наука, на кшталт того: скільки важить земля, сонце, з яких речовин складається сонце, як з клітин будується дерево й людина і які незвичайні машини вигадали люди"[1], — радить Л. Толстой вчителеві маленьких дітей. Голі результати шкідливо діють на учня і привчають його вірити на слово, — так пояснює свою пораду великий письменник і педагог. Відтоді, коли були написані ці слова, минули десятки років, невпізнанним став світ, величезних успіхів досягла наука, інший світогляд у маленьких дітей. Але порада Л. Толстого не втратила своєї цінності й сьогодні. Не можна насичувати оповідання для дітей відомостями, які їх приголомшують.

∞ 27

[1] Толстой Л. Н. Педагогические сочинения.– М.: Учпедгиз, 1953.– С.339–340.

Примітка

продовження ∞ 27

ладу, за якого одним належать казкові багатства, а інші помирають з голоду, — це одна серед тих моральних якостей, виховання яких в умовах запеклої класової та ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом є ідейним осердям школи.

Маленькій дитині не розкажеш про імперіалізм і колоніалізм загальними фразами, науковим визначенням. Перед її свідомістю вчителеві треба розкрити яскраві факти, образи, які мають у собі об'єктивне емоційне забарвлення, змушують обурюватись і гніватися, бути непримиренним противником ворожого нам ладу, ворожої ідеології.

Ми подумки "подорожуємо" Латинською Америкою. Я був у ряді країн цього куточка землі, мої розповіді про Мексику та Бразилію, Парагвай і Чилі, Аргентину й Колумбію створюють у свідомості дітей уявлення про дивовижну природу, працьовитий люд, самобутню культуру народів Латинської Америки. Але коли я пояснюю, чому в напівколоніальній Латинській Америці помирають з голоду щохвилини 4 людини, щодня 5500 осіб, щорічно 2 мільйони чоловік, — діти вражені: перед ними постає справжнє обличчя колоніалізму, для якого ніщо є людське життя, кров і піт, сльози й горе мільйонів дітей, для якого все — це прибуток, прибуток і ще раз прибуток багатіїв.

У свідомості дітей якось не відразу "вміщується" той факт, що фабрики, заводи, залізниці, кораблі, літаки можуть належати одній людині. Та факти є факти, і коли я розповідаю, що в кілометрі від вілли казкового багатія Рокфеллера живуть у халупах тисячі безробітних, діти переймаються почуттям обурення, гніву, непримиренної ненависті до несправедливого соціального ладу: так не мусить бути!

далі див. стор. 278

ДАЙТЕ ДИТИНІ РАДІСТЬ РОЗУМОВОЇ ПРАЦІ, РАДІСТЬ УСПІХУ В НАВЧАННІ

Розумова праця учня, успіхи і невдачі в навчанні — це його духовне життя, його внутрішній світ, ігнорування якого може призвести до сумних результатів. Дитина не тільки дізнається щось, засвоює матеріал, а й переймається своєю працею, висловлює глибоко особисте ставлення до того, що їй вдається та не вдається.

Учитель для маленької дитини — живе втілення справедливості. Погляньте в очі учневі 1-го класу, який дістав незадовільну оцінку... Дитина не тільки почувається нещасною, а й відчуває неприязнь, а нерідко навіть ворожнечу до вчителя. Учителя, що ставить двійку фактично за те, що дитина чогось не зрозуміла, діти уявляють як несправедливу людину.

В одній школі стався такий випадок. Учень ніяк не міг утямити, як харчується й дихає рослина, як з бруньки розвивається листок, а з квітки плід тощо. Учитель часто викликав хлопчика і щоразу повторював: "Невже ти не можеш зрозуміти цих простих речей, що ти взагалі можеш уторопати?". На одному уроці він сказав таке: "Через кілька днів почнуть брунькуватися каштани, ми підемо всім класом до нашої каштанової алеї; і якщо вже там Олекса не розповість того, що є зрозумілим кожному, тоді справа безнадійна". Учитель дуже любив свій витвір — алею маленьких каштанів, вирощених із плодів. Напередодні уроку він пішов з кількома учнями до алеї ще раз помилуватися бруньками, що прикрашали верхівку кожного деревця.

Примітка

продовження ∞ 27

Глибоке враження справляють на дітей факти, про які день у день повідомляє друкована преса буржуазних країн. Я показую фотографію підлітка, опубліковану в англійській газеті, який вкрав у магазині булку і сказав на суді: "Я скоїв крадіжку для того, щоб мене запроторили на рік до в'язниці: там годують, а на волі я помру голодною смертю". Того-таки дня власниця крамниці міс Марджорі Колдікотт (місто Вулвергемптон) улаштувала прийом, на якому було 750 гостей, він коштував господині 1000 фунтів стерлінгів (2500 рублів). Блискуче товариство ... відзначало смерть улюбленця господині кота Чинкі, який загинув на 16-му році свого ситого і щасливого життя... Ось що таке поневолення людини людиною.

З південноафриканської газети «Ренд дейлі мейл» діти дізнаються про те, що мешканець Іоганнесбурга негр Міа важко захворів. Його доправили в центральний шпиталь міста. Але двері "білої" лікарні зачинено перед негром. Він помер.

Стокгольмське податкове управління найняло молоду жінку, що вміла наслідувати собачий гавкіт. У її обов'язки входить прогулюватися містом та гавкати на різні голоси. На цей гавкіт відгукуються незареєстровані пси, чиї власники приховують їх від податкових властей. Ось до чого доводить людину страх перед голодною смертю — вона готова на будь-яку працю, навіть на приниження своєї гідності.

Бразильська поліція в столиці Ріо-де-Жанейро вночі влаштувала облаву на жебраків. Їх ловили, привозили на берег океану, прив'язували до тіла каміння і зв'язаних топили у воді...

далі див. стор. 280

Наступного дня, коли клас прийшов на урок до каштанової алеї, вчитель був вражений: усі бруньки на деревах зламано. Діти стояли зажурені. Учитель побачив — в очах Олекси засвітився вогник зловтіхи...

За цим учинком — вибух, бурхливий спалах духовних сил дитини, глибокий серцевий біль. Хлопчик висловив протест проти невіри в його сили. Але в практиці виховної роботи часто буває й так, що діти, які дістають двійку за двійкою, начебто примирюються зі своєю долею, їм усе одно. Іноді байдуже ставлення дитини до своїх оцінок стає предметом кпинів товаришів, поступово всі діти зживаються з цим, звикають до того, що у Вані чи Петі й не може бути інших оцінок, окрім двійок. Це найстрашніше, що можна уявити собі в духовному житті особистості, котра формується. Чого чекати від людини, у якої вже з дитинства притупилося почуття власної гідності? *Бажання вчитися...— скільки хитрощів пов'язано в кожного педагога з тим, щоб це бажання було помічником вихователя. Бажання вчитися прагнуть підтримувати найрізноманітнішими зовнішніми прийомами, що посилюють цікавість до того, що вивчається. І дивуються, коли попри всі хитрощі, бажання вчитися немає. Коли й чому воно згасає? Бажання вчитися живе в дитячій душі доти, доки живе бажання бути людиною і віра в те, що малюк може бути людиною.*

Одне з найважливіших виховних завдань полягає в тому, щоб у процесі оволодіння знаннями кожна дитина відчувала людську гідність, почуття гордості. Учитель не тільки відкриває світ перед учнем, а й утверджує дитину в навколишньому світі як активного творця, будівничого, що почувається гордим за свої успіхи. Процес навчання відбувається в колективі, але кожен

Примітка

закінчення ∞27

Турецька газета «Хабер» розповідає: молода жінка вбила своїх трьох дітей. На питання судді — що штовхнуло її на страшний злочин, вона відповіла: "Я не могла бачити страждань своїх малюків. У квартирі — ні шматка хліба, вони посиніли від холоду. І я вирішила — краще відразу позбавити дітей життя, ніж бачити, як вони повільно вмирають з голоду".

Аденська газета «Фататі аль-Джазіра» повідомила, що уряд Саудівської Аравії встановив нові ціни на рабів: чоловіки продаються за 250 англійських фунтів, жінки — за 350 фунтів.

Італійський власник кам'яновугільної шахти вирішив припинити видобуток вугілля — вигідніше торгувати американською нафтою, ніж видобувати італійське паливо. Припинення роботи в шахті загрожувало безробіттям і голодною смертю п'ятистам робітникам. Вони спустилися в шахту й, оголосивши голодування, відмовилися виходити допоки власник шахти не скасував рішення про припинення видобутку вугілля. Шахтарі сиділи під землею сім днів, але перемогли. Вони дорогу ціну заплатили за право працювати: 5 осіб померли під землею під час голодування.

Ці факти треба не тільки повідомляти, а і тлумачити. Дітям, наприклад, дуже важко зрозуміти, чому робочій людині в капіталістичному світі загрожує безробіття. Витлумачувати не абстрактними фразами, а на прикладі конкретних фактів, які показують, що таке приватна власність, експлуатація людини людиною.

Пізнаючи сутність імперіалізму, діти набувають однієї з найважливіших моральних якостей — класового чуття, особистого ставлення до ладу насильства і гноблення, готовності боротися за зміцнення дружби між народами, за захист завоювань соціалістичної революції в нашій країні.

свій крок на шляху пізнання діти роблять самостійно; розумова праця — це глибоко індивідуальний процес, що залежить не лише від здібностей, а й від вдачі дитини та від багатьох інших умов, часто не завжди помітних.

Діти приходять до школи з відкритою душею, зі щирим бажанням добре вчитися. Малюка лякає навіть думка про те, що на нього можуть дивитися як на ледаря чи невдаху. Бажання добре вчитися — гарне людське бажання — здається мені яскравим вогником, який освітлює весь сенс дитячого життя, світ дитячих радощів. Цей вогник, слабкий і беззахисний, дитина несе вам, учителеві, з безмежною довірливістю, і якщо ви не помічаєте дитячого бажання, значить, вам неприступне зворушливе почуття відповідальності за сьогодення і майбутнє своїх вихованців. Цей вогник легко загасити необережним дотиком до дитячого серця — різким словом, що викликало образу, або ж байдужістю. Цілющим повітрям для тьмяненького вогника жаги до знань є тільки успіх дитини в навчанні, лише горде усвідомлення й переживання тієї думки, що "я" роблю крок уперед, сходжу крутою стежкою пізнання.

Даремна, безрезультатна праця і для дорослого стає осоружною, набридливою, безглуздою, а втім, ми ж маємо справу з дітьми. Якщо дитина не бачить успіхів у своїй праці, вогник жаги до знань гасне, в дитячому серці утворюється крижинка, яку не розтопити жодними стараннями доти, аж поки вогник знову не загориться (а запалити його вдруге — ой як важко!); дитина губить віру в свої сили, застібається, образно кажучи, на всі ґудзики, стає настороженою, наїжачується, відповідає зухвалістю на поради та зауваження вчителя. Або

ще гірше: почуття власної гідності у неї притупляється, вона звикає до думки, що ні до чого не має здібностей. Серце охоплює гнів і обурення, коли бачиш таку байдужу, покірливу дитину, готову терпляче слухати хоч цілу годину повчання вчителя, цілком байдужу до слів товаришів: ти відсталий, ти залишишся на другий рік... Що може бути аморальнішим, аніж придушити в людині її почуття власної гідності!

Від того, як учень ставиться в роки дитинства й отроцтва до самого себе, яким він бачить себе в світі праці, величезною мірою залежить його моральне обличчя. К. Ушинський писав, що дитина від природи не має душевних лінощів, вона любить самостійну діяльність, хоче все робити сама. Треба навчити дітей *розумово* працювати, навчити думати, спостерігати, тямити, що таке розумова праця, що означає добре трудитися, — і лише потім можна ставити оцінки за успіхи. Дитина, що ніколи не пізнала радості праці в навчанні, не відчувала гордості від того, що труднощі подолано, — це нещасна людина. Нещасна людина — то є велика біда для нашого суспільства, нещасна дитина — у сто разів більша біда. Я далекий від розчулення дитинством; мені не дає спокою те, що вже в дитячі роки людина нерідко стає ледарем, який ненавидить працю, зневажливо ставиться навіть до думки про те, щоб працювати в повну міру своєї сили. Але чому дитина стає ледарем? Тому, дорогі товариші педагоги, що вона не знає щастя праці. Дайте їй це щастя, навчіть дорожити їм — і малюк буде дорожити своєю честю, любитиме працю.

Дати дітям радість праці, радість успіху в навчанні, пробудити в їхніх серцях почуття гордості, власної гідності — це перша заповідь виховання. В наших

школах не мусить бути нещасних дітей — дітей, душу яких гризе думка, що вони ні на що не здатні. Успіх у навчанні — єдине джерело внутрішніх сил дитини, що народжують енергію на подолання труднощів, бажання вчитися.

Усі наші задуми, пошуки і побудови розсипаються на порох, обертаються бездушною мумією, якщо немає *трепетного серця і живої крові* — бажання вчитися. Воно, це бажання, приходить тільки разом з успіхом у навчанні. Виходить ніби парадокс: для того щоб дитина встигала, треба щоб вона не відставала. Але це не парадокс, а діалектична єдність процесу розумової праці. Цікавість до навчання з'являється тільки тоді, коли є натхнення, що народжується з успіху в оволодінні знаннями; без натхнення навчання перетворюється для дітей у тягар. Посидючість я б назвав натхненням, помноженим на впевненість дитини в тому, що вона досягне успіху.

Така, на позір, проста справа, як оцінювання знань учнів, — це вміння вчителя знайти правильний підхід до кожної дитини, вміння плекати в її душі вогник жаги до пізнання. Протягом чотирьох років навчання дітей у початкових класах я ніколи не ставив незадовільних оцінок — ні за письмові роботи, ні за усні відповіді. Діти вчаться читати, писати, розв'язувати завдання. Одна дитина вже досягла позитивних результатів у своїй розумовій праці, інша поки що ні. В одного вже виходить те, чого його хоче навчити вчитель, в іншого ще не виходить, але це не означає, що він не хоче вчитися. Я оцінював розумову працю лише тоді, коли вона давала дитині позитивні результати. Якщо учень іще не досяг тих результатів, яких він прагне в процесі

праці, я йому не ставлю ніякої оцінки. Дитина мусить подумати, зібрати докупи думки, ще раз переробити свою роботу.

В 1-му класі я поставив перші оцінки через чотири місяці після початку навчального року. Тут важить насамперед те, щоб дитина зрозуміла, що таке ретельна, старанна праця. Малюк погано виконує роботу не тому, що не хоче, а тому, що не має уявлення про те, що таке добре і що таке погано, — за що ж йому ставити оцінку? Я домагався, щоб дитина, кілька разів виконавши те саме завдання, переконалася на власному досвіді, що вона може виконати його значно ліпше, ніж виконала спочатку. Це має велике виховне значення: учень ніби відкриває в собі творчі сили, він радіє, бачачи свій успіх, воліє працювати все краще. Порівнюючи свою досконалішу роботу з менш досконалою, дитина переживає почуття натхнення.

Спостерігаючи за роботою 1-го класу, я бачив, що діти неоднаково думають, по-різному оцінюють свою працю. Ось вони написали слово "оса". У Ліди, Сергійка, Каті, Сані, Павла — літери красиві, рівні. У Юри вони пнуться за лінії, виходять недолугими; Коля і Толя не пишуть, а малюють, літери у них такі самі, як у книзі-картинці, де вони складали свої перші твори про природу. В зошиті Петрика якісь гачки. Я не переходжу до наступної вправи. Діти ще кілька разів пишуть те саме слово. Кожне нове повторення тієї самої справи стає наче новою сходинкою, на яку підіймається дитина, — і для тих, хто написав погано, і для тих, хто впорався з роботою добре. Дитина рада, щаслива, що справа в неї йде краще, ніж ішла спочатку.

У цій радості й народжується почуття гордості, власної гідності. Дитина, що багато разів пережила це почуття, не шукає легкого шляху, не користає з результатів чужої праці. Лише тоді, коли діти навчилися переробляти роботу і пережили в зв'язку з цим почуття радості, власної гідності, я почав ставити їм оцінки — звичайно, тільки за позитивні результати. Декотрі діти стали отримувати оцінки через 4, інші через 6 місяців після початку шкільних занять. Петрик і Мишко дістали перші оцінки тільки на початку другого навчального року. З ними я проводив додаткову роботу, домагаючись того, щоб діти сьогодні працювали хоч трішки краще, ніж учора, не втрачали віри в свої сили.

Навчання — не механічна передача знань від учителя до дитині, а перш за все людські взаємини. Ставлення дитини до знань, до навчання величезною мірою залежить від того, як вона ставиться до вчителя. Якщо учень відчув несправедливість, він вражений. А незадовільну оцінку маленькі діти завжди вважають за несправедливість і глибоко переймаються нею, тому що майже ніколи не буває так, щоб дитина не хотіла вчитися. Їй хочеться навчатися, але вона не вміє, не має здатності зосередитися, змусити себе працювати.

Якщо ж дитя потерпає через несправедливість і сьогодні, і завтра, і так протягом усього року, його нервова система спочатку збуджується, потім настає гальмування — пригніченість, ослаблення, апатія. Різкі стрибки — збудження і гальмування — призводять до того, що дитина занедужує. Це дивні, з першого погляду, захворювання — шкільні неврози, або дидактогенії. Парадоксальність дидактогеній полягає у тому, що вони бувають тільки в школі — в тому священному міс-

ці, де гуманність повинна стати найважливішою рисою, що визначає взаємини між дітьми та вчителем.

Дидактогенія — наслідок несправедливості. Несправедливе ставлення батьків або вчителя до дитини має безліч відтінків. Це насамперед байдужість. Немає нічого небезпечнішого для становлення моральних і вольових сил дитини, ніж байдужість учителя до її успішності. Потім — гримання, погроза, роздратованість, а в людей, які не володіють педагогічною культурою,— навіть зловтіха: ось ти не знаєш, давай сюди щоденник, я тобі поставлю двійку, нехай батьки помилуються, який у них син...

Я протягом декількох років вивчаю шкільні неврози. Хвороблива реакція нервової системи на несправедливість учителя в одних дітей набуває характеру напруженості, в інших — це манія несправедливих образ і переслідувань, у третіх — озлобленість, у четвертих — удавана (роблена) безтурботність, у п'ятих — байдужість, крайня пригніченість, у шостих — страх перед покаранням, перед учителем, перед школою, у сьомих — кривляння і блазнювання, у восьмих — затятість, що набуває іноді (дуже рідко, але цього не можна іґнорувати) патологічних проявів. Попередження дидактогеній залежить від педагогічної культури батьків і вчителя. Найголовнішою рисою педагогічної культури має бути відчування духовного світу кожної дитини, здатність приділити кожній стільки уваги і духовних сил, скільки необхідно для того, щоб дитина відчула, що про неї не забувають, її горе, її кривди і страждання поділяють.

Для дитини найбільшою несправедливістю з боку вчителя є те, що вчитель, поставивши неспра-

ведливо, на її глибоке переконання, незадовільну оцінку, прагне ще й того, щоб за цю оцінку учня покарали батьки. Якщо дитина побачила, що вчитель неодмінно хоче повідомити батьків про двійку, вона озлоблюється і проти вчителя, і проти школи. Розумова праця стає для неї ненависною. Згрубіння почуттів переноситься на стосунки з іншими людьми і, насамперед, з батьками.

Важко уявити щось інше, що більшою мірою спотворює душу дитини, ніж емоційна товстошкірість, породжена несправедливістю. Відчуваючи байдуже до себе ставлення, дитина втрачає чуйність до добра і зла. Вона не може розібратися, що в людей, котрі її оточують, є доброго і що злого. В її серці оселяється підозрілість, невіра в людей, а це — найголовніше джерело озлобленості. *Підозрюючи в кожному, хто живе поруч, недоброзичливця, дитина коїть лихо просто так, без жодного заміру — вона вважає, що всі люди злі, доброти немає, а розповіді вчителя про добро — це лицемірство. Дитина не вірить ані одному слову вихователя, який несправедливо ставить їй незадовільні оцінки. Чим більше гарних слів промовляє такий вихователь, тим дужче переймається недовірою до нього дитина.*

У середовищі педагогів зараз можна нерідко почути розмови про заохочення та покарання. Народжуються і вмирають, як метелики-одноденки, привабливі теорії... А тим часом найголовніше заохочення і найсильніше (але не завжди дієве) покарання в педагогічній праці — це оцінка. Це найбільш гострий інструмент, застосування якого потребує величезного вміння і культури.

Щоб мати право користуватися цим інструментом, треба насамперед любити дитину. Не говори-

ти їй про свою любов, а виражати любов у турботі про неї. "Якщо вчитель має тільки любов до справи, він буде хороший учитель. Якщо вчитель має тільки любов до учня, як батько, мати, він буде кращим за того вчителя, який прочитав усі книжки, але не має любові ні до справі, ані до учнів. Якщо вчитель поєднує в собі любов до справи і до учнів, він — досконалий учитель"[1],— писав Л. Толстой.

Душевна чуйність — це якість, яку неможливо досягти тільки навчанням. В основі людської чуйності педагога лежить загальна інтелектуальна, моральна, естетична й емоційна культура в їхній органічній єдності, а ця єдність досягається й освіченістю, і суспільним досвідом моральних відносин у колективі. Учитель має знати і відчувати, що на його совісті — доля кожної дитини, що від його духовної культури та ідейного багатства залежить розум, здоров'я, щастя людини, яку виховує школа.

...Урок граматики у 2-му класі. Вивчивши правило і розібравши вправи, діти виконують самостійну роботу, мета якої — поглибити знання і водночас контроль. За роботу ставлю оцінки. Перевіривши зошити, я бачу, що Міша і Петрик погано виконали завдання. Якби я поставив двійку, діти, які щосили бажають добре вчитися, сприйняли б її як вирок: "Ваші товариші зробили крок уперед, а ви залишилися на місці". Виправивши помилки, давши зразки красивого письма, я не ставлю Міші й Петрику ніяких оцінок. Роздаючи зошити, кажу дітям:

[1] Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений.– Т.4.– М.: ГИХЛ.– С.26.

— Міша і Петрик іще не заробили на оцінку. Треба вам, діти, добре потрудитися. Виконайте самостійно іншу вправу. Постарайтеся заробити оцінку.

Діти вже звикли до того, що за незадовільну роботу немає оцінки. В їхній свідомості поступово складається переконання в тому, що виконане завдання не є пройденим етапом, який завершився остаточним "вироком" учителя. Перед дитиною не закривається дорога до успіху: те, що вона не змогла зробити, вона зробить у майбутньому, можливо, вже сьогодні або завтра. Міша і Петрик не потерпають від того почуття приреченості, коли дитина, діставши незадовільну оцінку, залишається немов на крок позаду своїх товаришів. Тут-таки, на уроці, хлопці просять: "Дайте, будь ласка, вправу". Я даю. Протягом шкільного робочого дня вони знаходять час виконати її (робочий день у нас реґламентується таким чином, що кожен учень щодня має в своєму розпорядженні півгодини на виконання тієї роботи, яку вважає за потрібне зробити в першу чергу). Хлопчики намагаються з усієї сили, щоб заробити оцінку, довести, що вони не гірші за інших. Перевіряю роботу — вона, як майже завжди в таких випадках, заслуговує на позитивну оцінку.

Ощадливо користуватися оцінкою як стимулом, що спонукає до праці, надто важливо в тих випадках, коли навчальне завдання потребує творчих розумових зусиль, роздумів, дослідження. В одного розумові процеси відбуваються швидко, стрімко, в іншого — повільно, але це не означає, що якась дитина є розумнішою за іншу або трудиться більше, ніж інша. Уроки арифметики в початковій школі, розв'язання задач — це пробний камінь першої заповіді виховання:

дати дитині радість успіху в розумовій праці, пробудити у неї почуття гордості й гідності. І треба домагатися того, щоб перші труднощі не стали для дитини каменем спотикання. Я не ставив оцінок за розв'язання задач доти, доки діти не навчилися самостійно думати, розбиратися в умовах завдання, знаходити шлях до його виконання — іншими словами, поки не пережили радощів успіху в цій праці. Тут особливо неприпустимим є шаблонний підхід: одна дитина за місяць може дістати 3 оцінки з арифметики, а інша — жодної, але це не означає, що інший учень нічого не робить і не просувається вперед. Він вчиться розуміти завдання, і перша порівняно складна арифметична задача, яку учень розв'язав самостійно,— важлива сходинка в розвитку дитини.

Уже багато років я пильнував учнів, що не встигають з математики, і переконався, що в початкових і середніх класах ті, хто відстає ніколи не розв'язують самостійно ні одного завдання. Вони ніби пливуть за хвилею, ставлять ногу в те місце, куди вже стали їхні товариші: списують готове з дошки або в сусідів по парті, але по суті не уявляють собі, як це самостійно виконати завдання. *Придивіться уважно до своїх учнів середніх і старших класів, і ви побачите, що окремі з них за роки свого навчання в школі ніколи не розв'язали самостійно жодної задачі. І корінь цього зла криється зовсім не в недосконалому викладенні предмета.*

Не можна усунути це лихо пошуками якихось прийомів удосконалення дидактичної майстерності. Розумова праця на уроках математики — пробний камінь мислення. Причина зла в тому, що дитина не навчилася мислити; навколишній світ з його речами, явищами, залежностями і взаємозв'язками не став для неї дже-

релом думки. Досвід підтверджує, що в класі не буде ні одної дитини, котра не встигає з математики, якщо "подорожі" до природи вже в ранньому дитинстві стануть справжньою школою розумової праці. Речі мусять навчати дитину мислити — це надзвичайно важлива умова того, щоб усі нормальні діти були тямущими, кмітливими, допитливими, цікавими. Я радив учителям: якщо учень не розуміє чогось, якщо його думка б'ється безпорадно, як птах у клітці, придивіться уважно до своєї роботи: чи не стала свідомість вашої дитини маленьким напівпересохлим озерцем, відірваним од вічного і життєдайного першоджерела думки — світу речей, явищ природи? З'єднайте це маленьке озерце з океаном природи, речей, навколишнього світу, і ви побачите, як заклекоче водограй живої думки.

Проте було б помилкою вважати, що навколишній світ самий по собі навчить дитину думати. Без теоретичного мислення речі залишаться прихованими від дитячих очей непроникною стіною. Природа стає школою розумової праці тільки за умови, коли дитина залишає осторонь речі, які її оточують, абстрагує. Яскраві образи дійсності необхідні для того, щоб дитина навчилася пізнавати взаємодію як найважливішу рису навколишнього світу. Підкреслюючи правильність думки Гегеля про те, що взаємодія є causa finalis[1] усього, що існує, Ф. Енгельс писав таке: "Ми не можемо піти далі пізнання цієї взаємодії саме тому, що позад неї нічого більше пізнавати"[2]. Пізнання взаємодії як безпосередня підготовка до абстрактного мислення — важлива умова розвитку математичного мислення. Успішне роз-

[1] Кінцевою причиною.— В.С.

[2] Маркс К. и Ф. Энгельс. Сочинения.– Т.20.– С.546.

в'язання задач залежить від того, чи навчилися діти бачити взаємодію речей, явищ.

Самостійна розумова праця в процесі виконання завдання дає плоди ще й тоді, коли в пам'яті дитини постійно і міцно зберігаються узагальнення, без яких неможливе мислення (таблиця множення, склад натурального ряду чисел).

Петрик довго не міг збагнути сенсу (умови) арифметичної задачі. Я не поспішав з поясненням. Головне — щоб хлопчик, напруживши власні розумові сили, зрозумів сутність взаємозалежностей між речами і явищами. Але жива думка не заклекоче, якщо дитина не підготовлена до теоретичного мислення, не вміє порівнювати, аналізувати те, що бачить. Я вів дітей до природи, навчав знову і знову спостерігати, зіставляти речі, якості, явища — вчив бачити взаємодію. Звертав увагу Петрика на ті явища навколишнього світу, які формують у дитячій свідомості уявлення про величини, числа як про одну з найважливіших якостей предметів. Домагався того, щоб дитина зрозуміла числові залежності, переконалася в тому, що вони не вигадані кимось, а існують реально. Тут неабияк важить не те, щоб учень одразу ж навчився обчислювати, оперувати цифрами, — він мусить осмислити саму сутність залежностей.

Ось ми сидимо в курені на баштані і спостерігаємо, як комбайн збирає пшеницю. Часом від комбайна від'їжджає машина з зерном. За скільки хвилин наповнюється кузов автомашини? Діти зацікавлено дивляться на годинник, виявляється — за 17 хвилин. Яким чином люди розрахували свою роботу так, що комбайн не зупиняється? До наповнення кузова залишилося 5, 4, 3 хвилини — діти стривожені: напев-

но, комбайн таки зупиниться. Залишилося 2 хвилини, і от з-за лісу виїжджає автомашина. А до заготівельного пункту вона їде рівно годину. Значить, люди розрахували залежність між відстанню і часом. Поставили на вивезення зерна якраз стільки машин, скільки треба для невпинної роботи комбайна.

А якби до заготівельного пункту машина йшла не годину, а дві, більше чи менше автомашин треба було б поставити на вивезення зерна?

— Звичайно, більше,— каже Петрик, і очі його радісно горять.— Адже зараз у дорозі постійно перебувають три автомашини та одна навантажується, а одна розвантажується на пункті. А якби шлях був довшим, то більше машин було б у дорозі.

Хлопчик докладає розумових зусиль, я бачу, що він вже міркує над тим, скільки машин знадобилося б, якби шлях був удвічі довшим. Але не це зараз головне. Головне — він зрозумів, що задачі — не пуста вигадка людей. Завдання існують у навколишньому світі, тому що є рух, життя, людська праця.

Петрик уже перейшов до 3-го класу, але з задачами в нього поки що нічого не виходить. Він іще не розв'язав самостійно — без допомоги товаришів або вчителя — жодної задачі, й це мене непокоїть. Але я все-таки вірю, що хлопчик навчиться думати. Я готую його до абстрагування не тільки шляхом уявного аналізу явищ, які є основою арифметичної задачі. Мислитель, який не вміє рахувати, не може опановувати знання. Дуже важливо, щоб Петрикові поступово закріплювалися в пам'яті елементарні речі, без яких неможливим є мислення. Хлопчик сідає за математичний ящик і тренується, перевіряє себе. Я пильно стежу

за тим, щоб учень не думав над тим, скільки буде 12–8, 19+13, 41–19 (якщо в 3-му класі учень міркуватиме над цим, то він не зможе зрозуміти завдання).

Життя переконало мене в тому, що нерідко учень виявляється безпорадним перед алгеброю лише тому, що не осмислив складу натурального ряду чисел, не осмислив до такої міри, щоб не замислюватися більше над елементарними речами, а всю силу свого розуму спрямувати на абстрактне мислення. Як читання не може стати напівавтоматичним процесом, якщо дитина тисячі разів не прочитала склади, з яких складаються слова, так і абстрактне математичне мислення залишиться для учня семипечатною книгою, якщо він не запам'ятав десятки, сотні прикладів, над якими люди в буденній практиці ніколи не замислюються, тому що відповіді на ці приклади запам'яталися назавжди. Я домагався, щоб тугодуми, і насамперед Петрик, оволоділи якомога більшою кількістю простих інструментів математичного мислення — прикладів на додавання, віднімання, множення, ділення.

Ми йдемо до природи, я звертаю увагу хлопчика на безліч завдань, які люди вирішують у процесі праці. Й ось настав день, у який я твердо вірив: Петрик розв'язав задачу абсолютно самостійно. Хлопчикові за-

---

∞ *28* Не один вечір збиралися ми, вчителі початкових класів, спеціально для того, щоб подумати над гострою і нелегкою педагогічною проблемою: як провести учня від конкретної лічби предметів, речей, від очевидної, наочної залежності між явищами до абстрактного узагальнення – правила, формули. Вчителі В. П. Новицька,

далі див. стор. 296

світилися очі, він став пояснювати, про що йдеться в задачі, його пояснення було плутаним, але я бачив, що перед дитиною, нарешті, відкрилося те, що для неї було вкрите мороком. Петрик радів. Я теж зітхнув полегшено: нарешті. Хлопчик не міг дочекатися закінчення уроків, побіг додому, щоб поділитися радістю з матір'ю. Матері не було вдома. "Я сам розв'язав задачу", — радісно сказав він дідусеві. Петрик пишався своїм успіхом, а чиста моральна гордість — це джерело людської гідності. Без гордощів за свою працю немає справжньої людини.

Цей випадок був предметом роздумів у нашому педагогічному колективі. Ми в іншому світлі побачили тих дітей, яким важко дається навчання. Ніколи не можна поспішати з остаточним і категоричним висновком: у дитини нічого не вийде, така вже її доля. Рік, два, три роки у неї щось може не виходити, але настане час — вийде. Думка — як квітка, що поступово накопичує життєві соки. Даймо ж корінню ці соки, відкриймо перед квіткою сонце — і вона розквітне. Навчаймо дитину думати, відкриймо перед нею першоджерело думки — навколишній світ. Даймо їй найбільшу людську радість — радість пізнання. ∞ *28*

Не можна допускати, щоб оцінка перетворювалася для дитини в кайдани, що сковують її думку. Я завжди давав змогу самому найслабшому учневі, найбільш, здавалося б, безнадійному тугодумові поміркувати над тим, що в нього наразі не виходить. У дітей ніколи не пропадала цікавість до навчання. Пробуджуючи почуття гордості, честі, власної гідності, я домагався того, що діти прагнули працювати самостійно.

Примітка

закінчення ∞ 28

М. М. Верховиніна, К. М. Жаленко розповіли про цікаві факти, які свідчать про те, що не в усіх дітей цей перехід відбувається плавно і безболісно. Є учні, котрі прекрасно справляються з технікою лічби, які вміють швидко обчислювати, але насилу розбираються в змісті (умові) завдання. Для частини дітей, які мислять яскравими, конкретними, наочними категоріями, дещо складно абстрагуватися від конкретних чисел, на яких побудовано задачу. В. П. Новицька розповіла про одну дівчинку, яка, прочитавши задачу, відразу ж намагалася знайти відповідь: починала рахувати, не розібравшись, що й для чого обчислюється.

У кожного з нас зустрічалися такі діти. Ми радилися: яким шляхом переводити їх від конкретного до абстрактного мислення. Дійшли висновку про необхідність цілого етапу роботи над завданням — міркування щодо умови задачі, розв'язання задачі без чисел, без арифметичних дій. Ми стали проводити відкриті уроки арифметики зі спеціальною метою: показати, як діти розважають над задачею, розв'язують її без обчислень. Відвідуючи ці уроки одне в одного, ми шукали шляхи розумового розвитку окремих дітей.

Дати дитині подумати... — це далеко не така проста справа, як здається з першого погляду. Придивіться гарненько до розумової праці своїх учнів — 1, 2, 3, 4-х класів — і ви побачите, що в переважній більшості випадків (буває — майже завжди) дитина не дала відповіді на ваше запитання (або не виконала завдання) просто тому, що вона не встигла подумати, зосередитися (а буває іноді й так, що питання заскочило зненацька, наче приголомшило дитину). Ми, вчителі початкових класів, спеціально збиралися порадитися про те, як дати змогу дитині подумати. Ми дійшли висновку: ніколи не можна поспішати з тим — знає чи не знає дитина. Часто буває так: учитель сказав дитині: сідай, не знаєш, дитина сіла, і тієї-таки миті їй усе в голові "прояснилося" — виявляється, вона все знає... Дитина дуже образилася на вчителя. Чому це так відбувається? Ми не могли негайно знайти відповідь на це питання. Треба було спостерігати, спостерігати і ще раз спостерігати, вивчати безліч чинників.

Дитина, досягнувши мети напруженням волі та думки, відчуває огиду до підказки, шпаргалки, списування. Між мною і дітьми завжди були стосунки взаємної довіри і доброзичливості. Учень ніколи не боявся сказати мені, що в нього що-небудь не вийшло, хай скільки він бився над завданням. Усі свої сумніви, радощі і прикрощі діти несли вчителеві. Я ніколи не був для дитини вісником горя — адже незадовільна оцінка — це для неї велике горе. Як перекручується дитяча душа, коли вчитель чи не щодня каже дитині: "Маєш двійку". Як мало треба дитині горя, щоб вона почувала себе нещасною. Трагедія ще більше ускладнюється тим, що маленька людина, звикаючи до свого горя, стає бай-

дужою до всього навкруги, її серце черствіє. А черстве серце — це благодатний ґрунт для жорстокості. Якщо в класі у вас є нещасні діти, а товариші не прагнуть полегшити їхню долю, то ніколи не буде гарного, дружного, доброзичливого колективу.

Проте не можна допускати й того, щоб оцінка розбещувала учнів, як це, на жаль, нерідко буває в школах. Сказала дитина слово — їй уже ставлять п'ятірку. Часто-густо трапляється, що те саме питання ставлять кільком учням, і кожен з них дістає оцінку. Як наслідок у дітей складається легковажне ставлення до навчання. Дитина завжди мусить усвідомлювати оцінку як результат розумових зусиль.

∞ *29*

Пізнаючи на власному досвіді, як досягаються успіхи в розумовій праці, діти привчаються до самоконтролю. Звичка наполегливо працювати, домагатися кращих результатів, аніж уже досягнуто, виховує у дитини нетерпимість до недбало виконаної роботи, до неробства і нехлюйства.

Коли для дітей радість праці, успіху в навчанні є головним стимулом, що спонукає вчитися, то в класі немає ледарів. Справжні майстри виховання зрідка вда-

---

∞ *29* Учень мусить переконатися в тому, що розумова діяльність — це праця, що потребує великих сил, вольової зосередженості, вміння змусити себе відмовитися від багатьох утіх. Саме в атмосфері праці формуються наполегливість, сила волі. Дитина, яка навчилася критично ставитися до досягнутих результатів, пережила незадоволення своєю працею і прагне зробити її кращою, ніколи не стане ледарем.

ються до боротьби з окремими ледарями, вони борються з лінощами як наслідком сплячки розуму.

Система, в підґрунті якої лежить оцінювання тільки позитивних наслідків розумової праці, поступово впроваджувалася в роботу всіх учителів початкових, середніх і старших класів. У читача може виникнути питання: а як же бути наприкінці чверті або навчального року, якщо виявиться, що учень не має оцінки з якогось предмета? В тому-то й річ, що відсутність оцінки для дитини є незрівнянно більшою бідою, ніж двійка. У свідомості учня зміцнюється думка: якщо я ще не маю оцінки, значить, я ще не потрудивсь як слід. Тому в нас майже не бувало таких випадків, щоб наприкінці навчального року учень не мав оцінок. За чотири роки я 6 разів не поставив дітям оцінки наприкінці чверті. Батьки знають: якщо син або дочка в щоденнику не мають оцінок — значить не все добре. Знають вони й те, що відсутність оцінок — це не провина дитини, а її біда. А в біді треба допомагати. І ми спільно допомагаємо учневі. Я переконав батьків, щоб вони ніколи не вимагали від дітей найвищих оцінок, не розглядали незадовільну оцінку як показник лінощів, недбальства, недостатньої старанності.

З оцінкою — цим тонким педагогічним інструментом — декотрі вчителі поводяться безтямно. У багатьох школах до трійки склалося ставлення як до чогось поганого. "Учімося без трійок!" — ці заклики лунають не тільки на піонерських зборах. Їх можна прочитати і в дитячих газетах. Заохочуючи таке ставлення до задовільних успіхів у навчанні, вчитель по суті рубає сук, на якому сидить: виховує у дітей верхоглядство, легковажність.

У 2-му класі, за кілька тижнів після початку навчального року, діти завели щоденники, в які записували оцінки, отримані на уроках. І не було жодного випадку, щоб дитина намагалася приховати від батьків оцінку. Інакше й бути не може, якщо оцінка відображає радощі успіху. Те, що радісне, дитина не може приховувати від батьків. Ніякого підпису вчителя в щоденнику не треба — це залишок старої школи з її атмосферою взаємної недовіри та підозрілості між учителем і учнем. Якщо в класі немає взаємної довіри, якщо дитина намагається обдурити вчителя, якщо оцінка перетворюється на батіг, яким дорослі підганяють дитину,— валиться самий підмурівок правильного виховання.

З несправедливо поставленої двійки починається одне з найбільших лих школи — неправдивість дитини, обдурювання і вчителя, і батьків. До яких тільки хитрощів не вдаються діти, щоб приховати від матері й батька свої невдачі в школі, а від учителя — недбальство. Чим вагоміша недовіра до учня, тим більше винахідливості дитина проявляє в обмані, тим сприятливішим є ґрунт для лінощів і недбайливості. Лінощі — це дитя недовіри. Той, кого я навчаю,— це щонайперше жива людина, дитина, а потім — учень. Оцінка, яку я ставлю йому,— це не тільки вимірник його знань, але, насамперед, моє ставлення до нього як до людини.

Я раджу всім вчителям: бережіть дитячий вогник цікавості, допитливості, жаги до знань. Єдиним джерелом, що живить цей вогник, є радість успіху в праці, почуття гордості трудівника. Винагороджуйте кожен успіх, кожне подолання труднощів заслуженою оцінкою, але не зловживайте оцінками. Не забувайте, що ґрунт, на якому будується ваша педагогічна майстер-

ність,— у самій дитині, в її ставленні до знань і до вас, учителя. Це — бажання вчитися, натхнення, готовність долати труднощі. Дбайливо збагачуйте цей ґрунт, без нього немає школи.

КІМНАТА КАЗКИ

Казка, гра, фантазія — життєдайне джерело дитячого мислення, шляхетних почуттів та прагнень. Багаторічний досвід переконує, що естетичні, моральні й інтелектуальні почуття, що народжуються в душі дитини під враженням казкових образів, активізують потік думки, який пробуджує до активної діяльності мозок, пов'язує повнокровними нитками живі острівці мислення. Через казкові образи до свідомості дітей входить слово з його найтоншими відтінками, воно стає сферою духовного життя дитини, засобом вираження думок і почуттів — живою реальністю мислення. Під впливом почуттів, пробуджених казковими образами, дитина вчиться мислити словами. Без казки — живої, яскравої, такої що оволоділа свідомістю та почуттями дитини, неможливо уявити дитяче мислення і дитячу мову як певну сходинку людського мислення й мови.

Діти мають глибоке задоволення в тому, що їхня думка живе в світі казкових образів. П'ять, десять разів дитина може переказувати одну казку і щоразу відкриває в ній щось нове. В казкових образах — перший крок від яскравого, живого, конкретного до абстрактного. Мої вихованці не оволоділи б навичками абстрактного мислення, якби в їхньому духовному житті казка не стала цілим періодом. Дитина прекрасно знає, що в світі немає ні Баби-Яги, ні Царівни-жаби, ні Кощія

Казка — благодатне і нічим не замінне джерело виховання любові до Батьківщині. Патріотична ідея казки — в глибині її змісту; створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця і розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення. Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона є витвором народу. Коли ми дивимося на чудові фрески Київської Софії, то сприймаємо їх як частку життя народу, твориво його могутнього таланту, і в нашій душі прокидається почуття гордості за його творчий дух, думку, майстерність. Аналогічно впливає народна казка на душу дитини. Здається з першого погляду, що казка побудована на чисто "побутовому" сюжеті: дідусь і бабуся посадили ріпку,.. дідусь вирішив обдурити вовка, зробив солом'яного бичка,.. але кожне слово цієї казки — як найтонший штрих на безсмертній фресці, в кожному слові, в кожному образі — гра творчих сил народного духу. Казка — це духовні багатства народної культури, пізнаючи які дитина пізнає серцем рідний народ.

Безсмертного, але вона втілює в ці образи добро і зло, і кожного разу, розповідаючи ту саму казку, висловлює своє особисте ставлення до поганого й доброго.

Казка невідокремлювана від краси, сприяє розвитку естетичних почуттів, без яких немислима шляхетність душі, душевна чуйність до людського нещастя, горя, страждання. Завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем. І не лише пізнає, але відгукується на події та явища навколишнього світу, висловлює своє ставлення до добра і зла. В казці черпаються перші уявлення про справедливість і несправедливість. *Без естетичного виховання немислимим є ідейне, моральне виховання дитини.* Діти розуміють ідею лише тоді, коли вона втілена в яскравих образах. ∞*30*

Через три місяці після початку роботи "Школи радості" ми обладнали Кімнату казки. За допомогою старших школярів створили умови, за яких діти почувалися в світі казкових образів. Багато довелося попрацювати, щоб усе навколо навіювало дітям спогади про казку, яку матуся розповідала в ранньому дитинстві, про вечірні сутінки, про веселий вогник у грубці. Ось житло лихої Баби-Яги — казкова хатинка на курячих ніжках, оточена високими деревами і пнями, поруч із хатинкою — фігурки казкових персонажів: Хитра лисиця, Сірий вовк, Розумна сова. В іншому кутку — хатка дідуся та бабусі, в небі — гуси-лебеді, що забирають на своїх крилах маленького хлопчика, героя української народної казки Івасика-Телесика. У третьому кутку — синє море-океан, на березі якого — старезне житло доброго старого і злої баби, біля порога — старі ночви, на призьбі сидять старий зі старою, а в морі плаває золота рибка. В четвертому кутку — зимовий ліс,

замети, серед яких пробирається, потопаючи в снігу, маленька дівчинка, — мачуха послала її в зимову холоднечу по ягоди... З вікна хатинки визирає козлик. А ось велика рукавичка, в якій живе мишка, до неї приходять неждані гості. З фанери зроблено великий пеньок, на ньому ляльки — дівчинка-крихітка, сірий зайчик, лисичка-сестричка, ведмідь, вовк, цап, солом'яний бичок, Червона Шапочка.

Усе це поступово ми зробили самі. Я вирізав, малював, клеїв, діти допомагали мені. Я надавав дуже великого значення естетичному характеру обстановки, в якій діти слухатимуть казку. Кожна картинка, кожен наочний образ загострювали сприйнятливість до художнього слова, глибше розкривали ідею казки. Навіть освітлення в Кімнаті казки відігравало дуже велику роль. Коли розповідалася казка про Царівну-жабу, в лісовій гущавині засвічувалися маленькі лампочки, в кімнаті панував зелений присмерк, який добре передавав обстановку, що в ній розгортаються казкові події.

До кімнати казки я веду дітей не часто — раз на тиждень, а то й на два тижні. Естетична потреба ніколи не має задовольнятися до пересичення. Там, де є пересичення, починається снобізм, міщанська розчарованість, нудьга, пошуки засобів "убити" вільний час... Ми приходимо сюди в годину осінніх і зимових сутінок — у цей час казка звучить для дітей по-особливому і слухається зовсім не так, як, скажімо, ясної сонячної днини. Надворі смеркає, ми не запалюємо світла, сутінкуємо. Раптом у віконцях казкової хатинки спалахує вогник, на небі засвічуються зірки, сходить з-за лісу місяць. Кімнату осяює слабке світло, а по закутах стає ще темніше. Я розповідаю дітям народну казку про Ба-

бу-Ягу–кістяну ногу. Здавалося б, у моїх словах немає нічого нового для малюків, але в їхніх очах горять вогники захоплення. Діти переживають за долю героїв, ненавидять зло і палко співчувають добру. Фіґурки лихої баби, довірливої дівчинки Оленки, добрих гусей-лебедів в уяві малюків оживають, стають істотами, наділеними розумом і почуттями. Казка для маленьких дітей — не просто розповідь про фантастичні події; це — цілий світ, у якому дитина живе, бореться, протиставляє злу свою добру волю. Слово знаходить у казці реальну форму вираження духовних сил дитини, як у грі — рух, у музиці — мелодія. Дитині кортить не тільки слухати казку, а й самій розповідати її, як хоче вона не лише слухати пісню, а й сама співати, не тільки спостерігати за грою, а й брати участь у ній.

Минає кілька днів, діти питають: "Коли ми підемо в Кімнату казки?" Очікування радісних моментів хвилює дітей, ми знову збираємося в годину вечірніх сутінок, знову казку оповідаю я, потім її розповідають діти. Найсором'язливіші хлопчики і дівчатка стають у ці миті сміливими й рішучими. Мова, плутана і недоладна в інших умовах, тут стає плавною, виразною, співучою. Казку розповідають Ніна, Петрик, Люда, Слава, Валя — діти, в розвитку мови і мислення яких я зустрічаю труднощі.

Щоразу, коли ми приходимо до кімнати казки, дітям кортить побавитися. Для всіх — і для хлопчиків, і для дівчаток — знаходиться улюблена лялька чи іграшка. Забава виливається у творчість: малюки стають казковими героями, а ляльки в їхніх руках допомагають краще передати думки і почуття. Одна дитина взяла іграшку — солом'яного бичка (герой відомої

української дитячої казки), інша — ляльку-бабусю, ще інша — ляльку-дідуся. Й ось діти вже живуть у світі казки. Вони не просто повторюють слова дійових осіб, а творять, привносячи в казку гру своєї уяви. Декотрим дівчаткам хочеться просто пограти з ляльками. Ось дитина саджає ляльку на маленький диван, каже їй співучим голосом слова ласки і турботи. В іншої дівчинки лялька-крихітка захворіла, і дівчинка лікує її.

Мене не бентежило те, що дівчатка і хлопчики бавилися в ляльки кілька років. Це не якась "дитячість", як іноді думають окремі вчителі, а та сама казка, те саме одухотворення живої істоти, яке просякає творчий процес складання та слухання казки. В ляльках — оживлений образ того, кого діти прагнуть, кажучи словами французького письменника Сент-Екзюпері, приручити. Кожна дитина хоче, щоб у неї було щось нескінченно дороге, рідне. Я уважно стежив за тим, які духовні стосунки складаються між дітьми та їхніми улюбленими ляльками. Мене тішило, що хлопчики протягом тривалого часу дружили з ляльками. Ось у Костика нічим не примітна лялька — старий рибалка з вудкою. У ляльки кілька разів відламувалися нога, і Костя зрештою зробив їй дерев'яну ногу, вирізав, окрім того, маленьку сучкувату палицю, з якою рибалка вирушав на берег річки. Хлопчик любить поговорити зі своїм старим другом: розповідає йому, в яких місцях водяться карасі й лящі... Ларисині улюблені ляльки — бабуся й онучка. Дівчинка зробила бабусі окуляри, під ноги поклала теплий килимок, плечі накрила шаллю, у Валі теж дві ляльки — кошеня і мишеня. Дівчинка щотижня змінює бантик на шиї кошеняти, а мишеняті чомусь приносить зелений килимок...

Дитяча фантазія в Кімнаті казки невичерпна. Варто дитині подивитися на новий предмет, як він уже пов'язується в її свідомості з іншим предметом, народжується фантастичне уявлення, дитяча уява грає, думка мерехтить, очі спалахують, мова тече плавним потоком. Ураховуючи це, я дбав про те, щоб перед очима малюків у різних куточках Кімнати казки були найрізноманітніші предмети, між якими можна встановити якийсь реальний або фантастичний зв'язок. Я переймався тим, щоб діти фантазували, творили, складали нові казки. Ось поруч із чаплею, що стоїть на одній нозі, — маленьке, перелякане кошеня — дитяча уява створила кілька цікавих казок, героями яких стали Чапля і Кошеня. А ось маленький човен з веслом, поряд з ним жаба — все саме проситься до казки. Печера, звідки визирає ведмежа, комар і муха — неприродно великі порівняно з ведмежам (у казці таке можна пробачити), маленьке порося й умивальник з милом — це все не тільки викликає у дітей посмішку, а і пробуджує фантазію.

Якщо мені щастило домогтися того, що дитина, в розвитку мислення якої зустрічалися серйозні труднощі, придумала казку, пов'язавши у своїй уяві кілька предметів навколишнього світу, — значить, можна сказати впевнено, що дитина навчилася мислити. Я вже розповідав, як важко доводилося будити думку і зміцнювати пам'ять Валі: одним із засобів пробудження її думки було почуття подиву дівчинки перед несподівано відкритими зв'язками між предметами і явищами навколишнього світу. Іншим, не менш важливим засобом стала казка. Валя довго не могла створити жодної казки, це непокоїло мене. І тільки на 3-му році навчання

дівчинка склала, нарешті, казку про жабу, човен і рибку. Ось її зміст: "Побачила Жаба Човен коло берега річки. Дідусь-рибалка залишив Човен, а сам пішов у село по хліб. Закортіло Жабі покататися. Вилізла вона з калюжі, стрибнула в Човен, узяла весло. А тут до неї Рибка підпливає і каже: "Що це ти задумала? Плаваєш тільки в калюжі, а Човен любить глибину". Не послухала Жаба поради Рибки, скерувала човен у свою калюжу. Підпливає, а Човен і каже: "Жабо, Жабо, куди ти мене тягнеш?" Відповідає Жаба: "До своєї рідної калюжі, нехай увесь наш рід побачить, як я плаваю". Посміхнувся Човен і думає: "Ось прийде дідусь, він тебе навчить плавати". Ледве притягла Жаба Човен у калюжу. Застряг Човен у бруді й не пливе далі. Кректала-кректала Жаба — не зрушить Човен. А весь жаб'ячий рід уже виповз із калюжі, визирають усі, адже Жаба на всю калюжу кричала: "Дивіться, як добре я плаваю в Човні". Соромно стало Жабі, як стрибне вона в калюжу, так навсібіч і полетіли грудки бруду. А весь жаб'ячий рід як зарегоче. Тут прийшов дідусь-рибалка, витяг Човен з калюжі. Сполохав жаб, сховалися вони в зеленій твані. Увечері осміліли, вилізли — та як зарегочуть. Відтоді

∞ 31

Тіна в Кімнаті казки мала свою улюблену ляльку — фігурку робітника-металурга, обличчя в нього — осяяне розтопленим металом. Дівчинці запам'яталася зустріч із робітниками-металургами в ливарному цеху, й ось тепер, через 3 роки, вона склала цікаву казку про Вогняну Річку:

"Біля величезної печі стоїть богатир. Він розплавив залізо. Кипить залізо, клекоче. Підійшов богатир до печі,

далі див. стор. 310

щоночі вони регочуть — з вечора до ранку в болоті лунає жабій вереск. Це вони сміються з хвалькуватої Жаби".

Створення казок — один з найцікавіших для дітей видів поетичної творчості. Водночас це важливий засіб розумового розвитку. Якщо ви хочете, щоб діти творили, створювали художні образи, — перенесіть з вогника своєї творчості бодай одну іскру в свідомість дитини. Якщо ви не вмієте творити або вам здається порожньою забавкою зійти до світу дитячих зацікавлень, — нічого не вийде. ∞31

У мене записано казки, створені дітьми в годину вечірніх сутінок. Ці казки дорогі для мене як яскраві вогники думки, що їх поталанило запалити у дітей. Якби не творчість, не складання казок, мова багатьох дітей була б безладною і плутаною, а мислення — хаотичним. Я переконався, що між естетичними почуттями і словниковим багатством мови дітей наявний прямий зв'язок. Естетичне почуття емоційно забарвлює слово. Чим цікавішою є казка і незвичнішою обстановка, в якій перебувають діти, тим розкутіша гра дитячої уяви, тим несподіваніші образи, що їх створюють малюки. В годину вечірніх сутінок мої учні склали десятки казок, які об'єднані в рукописному збірнику під назвою «Казки вечірніх сутінків».

Серед «Казок вечірніх сутінок» є дуже цікаві казки про тварин і птахів, про дерева і квіти. Особливо багато радості давало і дітям, і мені складання казок про квіти. Я розповідав хлопчикам і дівчаткам про емоційне життя людини, про втілення почуттів у піснях і легендах про квіти. Давав початок казки — і дитяча фантазія творила яскраві образи.

Примітка

закінчення ∞ 31

відчинив дверцята — і полилася Вогняна Річка. Ллється й каже: не ловіть ґав, люди, беріть вогняне залізо, робіть з нього все, чого вам треба. Йдуть до Вогняної Річки мудрі майстри, черпають розтоплене залізо, ллють його в пісок, роблять з металу все, що є потрібне людям".

У свідомості дітей народжуються образи сучасних богатирів — захисників Радянської Батьківщини. Війна з фашизмом, героїчна перемога радянського народу залишила незабутній слід у пам'яті та всьому духовному житті нашого народу. Герої, які відстояли Батьківщину, в уяві дітей є казковими богатирями; про них складають яскраві, зворушливі казки. Червоною ниткою крізь усі створені дітьми казки про богатирів нашого народу тягнеться ідея мужності, непереможності, благородства радянської людини. Ось казка, складена Даньком:

"Проводжала мати сина на військову службу. Сказала: "Візьми, сину, жменю рідної землі. Пам'ятай, що ти — її захисник." Узяв син жменю рідної землі, висипав у червоний шовковий мішечок і ніколи не розлучався з нею. Почали вороги війну проти нашої Батьківщини. Зустрів син ворожих солдатів на кордоні, бив по них з кулемета, падали вороги в річку. Ні на крок не відступав син. Але ось ворожа куля поранила його в голову, кров заюшила очі, руки ослабли. Наближаються вороги, думають: от ми візьмемо його в полон. Згадав син про жменю рідної землі. Доторкнувся до червоного мішечка — і враз могутньою силою налилися руки. Знову став стріляти юний богатир, потонули вороги в річці, а тим часом допомога підійшла — швидкокрилі літаки і могутні танки".

∞ 32 «Казка про Чапаєва»,

Раз на 2–3 місяці ми оновлювали обстановку в кожному куточку Кімнати казки — вирізали з фанери нові фігурки, дерева, кущі, будували теремки, казкові палаци, рибальські халупи й курені. Малюки навчилися виготовляти фігурки казкових персонажів з пап'є-маше — це збагатило світ казки. Щоразу обстановка в одному з куточків присвячувалася новій казці. Так ми "ілюстрували" багато казок: «Івасик-Телесик» (українська народна казка), «Спляча царівна» (В. Жуковського), «Червоненька квіточка» (С. Аксакова), «Про мишу зубасту та горобця багатого» (В. Даля), «Жаба-мандрівниця» (В. Гаршина), «Снігова королева» (Г. Андерсена), «Бременські вуличні музики» (братів Грімм), «Спляча Красуня» (Ш. Перро), «Марія-краса – довга коса і Ванюшка» (російська народна казка), «Цвяшок з рідного дому» (шведська народна казка),∞32 «Горбатий горобчик» (японська народна казка). Ці казки увійшли до духовного світу дітей, як входить назавжди в нашу свідомість образ коханої людини, яка давала нам щастя. Діти на все життя слово в слово запам'ятали почуте, хоча ніхто від них ніколи не вимагав цього. Коли слово хвилює дитину своєю неповторною красою, найтоншими переливами барв, мерехтінням відтінків, воно назавжди запам'ятовується. І від такого запам'ятовування пам'ять не тільки не перевантажується, а, навпаки, стає ще гострішою.

Перше розповідання нової казки — велика подія в життя дітей. Ніколи не забуду, з яким хвилюванням ми створювали обстановку для казки Г. Андерсена «Снігова королева». Це було на другому році навчання. Настали ранні зимові сутінки, діти прийшли до Кімнати казки. Обстановку, в якій відбувається дія — бу-

диночки з гострими дахами, казковий палац серед високих скель, прудконогий олень, снігові замети, – діти робили власноруч. Але казку ще не всі чули. Й ось у вікнах будиночків спалахують вогники, з неба падають сніжинки, нас оточує вечірня напівтемрява. Діти, затамувавши подих, слухають учителя... Казку закінчено, але малюки просять розповісти її ще раз. Для мене було дуже дороге це зачарування словом. Я повторював казку стільки разів, скільки просили діти. А вони знову і знову хотіли слухати про Снігову королеву – не тому, що їм треба було запам'ятати слова, а тому, що вони звучали для них чудовою музикою.

Учитель постійно думає: як домогтися, щоб діти глибоко знали рідну мову, щоб рідне слово увійшло в їхнє духовне життя, стало і гострим, влучним різцем, і барвистою палітрою, і тонким засобом пізнання істини. Мова – це матеріальне вираження думки, і дитина лише тоді знатиме її, коли разом із сенсом сприймає яскраве емоційне забарвлення, живе тремтіння музики рідного слова. Не відчуваючи краси слова, дитячому розуму годі збагнути потаємні грані його сенсу. А відчування краси немислиме без фантазії, без особистої участі дітей у творчості, ім'я якої – казка. Казка – це активна естетична творчість, яка захоплює

∞ 33 , К. Чуковського, С. Маршака. Багаторічний досвід переконує в тому, що моральні ідеї, закладені в творах про добро і зло, правду та кривду, честь і безчестя – стають надбанням людини за умови, коли ці твори прочитано в дитячому віці. Казки призначені для дитинства.

всі сфери духовного життя дитини — її розум, почуття, уяву, волю. Вона починається вже в розповіданні, найвищий її етап — інсценізація.

У Кімнаті казки в нас зародився ляльковий театр і драматичний гурток. Тут діти вперше інсценували українську народну казку про Рукавичку, в якій оселилися хоробрі звірі. Потім з великим зацікавленням підготували інсценізацію казки про Царівну-жабу, японську казку про Горбатого горобчика. На четвертому році навчання вони колективно склали казку про Бабку-музикантку і виконали її в ролях.

У Кімнаті казки я вперше прочитав дітям повість про Робінзона Крузо, «Пригоди Мюнгавзена», «Подорожі Ґуллівера», «Казку про царя Салтана», оповідання «Янко-музикант». Діти на все життя запам'ятали чарівність тих зимових вечорів, коли за вікнами кружляла хуга, а вони видералися разом з Робінзоном Крузо, що зазнав корабельної аварії, на безлюдний острів, переживали з ним тяготи суворої боротьби з природою. В Кімнаті казки ми прочитали всі казки Г. Андерсена, Л. Толстого, К. Ушинського, братів Ґрімм ∞33.

Наше читання було своєрідним: казки та оповідання, названі тут, я знав напам'ять. Книжку я брав тільки для того, щоб показати малюкам ілюстрації. Як і розповіді казок, читання було могутнім засобом виховання розуму й добрих, людяних почуттів.

Без перебільшення можна сказати, що читання в роки дитинства — це насамперед виховання серця, дотик людської шляхетності до потаємних куточків дитячої душі. Слово, що розкриває благородні ідеї, назавжди відкладає в дитячому серці крупинки людяності, з яких складається совість.

ПРОДОВЖЕННЯ КАЗКИ – НАШ "ОСТРІВ ДИВ"

Дітей вабить незвичайне — романтика мандрів і пригод, боротьба зі стихійними силами природи. Коли я вперше розповів малюкам про пригоди Робінзона Крузо, їм закортіло погратися в мандрівників, почути шум морських хвиль і гуркіт водоспаду. Діти вирішили зробити свій "Острів див" — таємничий куточок, у якому можна було б жити в світі гри. Цей "острів" ми створили в заростях терну й акації: побудували житло Робінзона з частоколом, що захищає від диких звірів, з таким самим вогнищем, як у нашого героя; зробили маленьке віконце, крізь яке дивилися в неосяжну даль "моря", скопали невеличку грядку, посіяли на ній кілька десятків зерняток пшениці та ячменю. Коля приводив сюди з дому навіть козеня — адже в господарстві Робінзона теж були кози. Принесли стару бочку, мотузки, цеглу. З обручів зробили ножі, змайстрували сітки на вилов риби. Як первісні мисливці, добували вогонь тертям двох шматочків сухого дерева — адже могло статися, що Робінзон не мав ніяких інших засобів для добування вогню.

Під час дощу заглибина, з якої ми брали землю на спорудження житла, заповнилася водою й утворився маленький ставок. Діти хлюпалися у воді; уява малювала їм безмежні простори океану. А якщо є океан, то мусять бути й кораблі: хлопці знайшли шматок верби і взялися майструвати з нього човен. Це була нелегка праця, але вона увінчався перемогою; на човен поставили вітрила, й ось він вже йде в плавання.

За маленьким пагорбом — у дитячій уяві він став великою горою — ми створили країну ліліпутів. З фанери й очерету побудували місто — столицю Ліліпутії, з глини виліпили фіґурки коней, корів і овець, виліпили билинного героя Іллю Муромця і його ворога Солов'я-Розбійника. Фіґурки поставили в чагарнику. Це був дрімучий ліс давньої Русі. Сюди ми ходили тихими літніми вечорами, кожному хотілося розповісти тут казку про сміливого, мужнього богатиря.

Заглибившись у непролазний чагарник, ми знайшли на схилі яру невелику яму; це — печера злого Кощія Безсмертного, там, у таємничій глибині, десь знемагає прекрасна царівна.

На "Острові див" у теплу погоду ми проводили вихідні дні, коли не вдавалося зробити більш далеких подорожей. Біля житла Робінзона побудували курінь. Це було улюблене місце, звідки крила фантазії несли нас у світ казок. Казкові герої були поруч, і коли на землю спускалася ніч, нам вчувалися свист Солов'я-Розбійника, рипуче кректання Кощія Безсмертного, обережні кроки Кота в чоботях. Тут особливо яскраво горів вогник дитячої фантазії. Юра, Галя, Тіна, Вітя створили в цьому куточку чудові казки. Тут сама обстановка пробуджувала гру уяви. Думка текла плавно і нестримно, діти знаходили для вираження своїх почуттів яскраві слова. Ось казка про золоту веселку, складена Сергійком:

"Прийшли одного разу ввечері до Сонечка Ковалі-велетні і кажуть: "Сонечку, Сонечку, молоти залізні у нас уже розбилися, скоро нічим буде кувати срібні нитки. Ковадло теж старе. Відпусти нас на землю, ми візьмемо заліза". Відпустило Сонечко Ковалів. Стали

йти Ковалі-велетні до людей, але шлях перегородили темні хмари. Подивилися Ковалі крізь хмари на землю — високо-високо, як же спуститися? Повернулися до Сонечка і кажуть: "Сонечку, Сонечку, як же нам спуститися додолу? Зроби якийсь місток". Перекинуло Сонечко свої промені через темні хмари, заблищав у небі сонячний міст. А з землі люди побачили золоту веселку. Ковалі спустилися на землю, взяли у людей заліза і сонячним мостом знову повернулися до Сонечка. Тільки-но побачило Сонечко їхні білі бороди, прибрало золоті промені, зникла веселка. Відтоді, щойно з'являться на небі темні хмари, посилає Сонечко на землю Ковалів-велетнів по залізо. А взимку немає золотої веселки, бо день дуже короткий і Ковалі-велетні мало стукають молотами".

Мене дуже тішило, що кожна дитина склала тут свою казку. Назавжди запам'ятався тихий літній вечір, після заходу сонця небо набуло попелястого відтінку. Такі вечори бувають кілька днів на рік, коли літо в зеніті. Здається, що саме небо випромінює слабке сяйво, сутінки в ці вечори довші, ніж зазвичай, на небі довго не загоряються зірки... Діти мовчали, зачаровані красою природи. В ці миті особливо яскраво палає вогник фантазії. І ось ми почули казку, яку придумала Ніна:

"Пішло Сонечко в свій чарівний садок на відпочинок. Лягло відпочити і забуло заплющити очі. А Ковалі-велетні думають, що ще день. Кують і кують срібні нитки. Розсипалися нитки, перетворилися на пил. Розвіялася срібна курява по небу, світиться-сяє..."

Моє серце закалатало прискорено, коли я слухав цю чудову казку. Як не радіти тому, що зачаруван-

ня красою природи, фантастичні образи казок — це все відкриває в дитячій свідомості джерела думки. Не знаю, чому це так, але найдовшими червневими вечорами, коли попелястий небосхил здається якимось таємничим покривалом, — у ці години особливо бурхливо розігрувалася дитяча фантазія.

Після закінчення 3-го класу дітям захотілося створити на "Острові див" "штаб партизанського загону". Як і годиться, "штаб" розмістили в землянці, яку допомогли нам викопати та обладнати старші школярі. Почалася захоплива гра, що тривала кілька місяців. Дітям кортіло грати вночі, й від цього їх важко було втримати. Вони ходили в розвідку, навчилися користуватися компасом. Зробили дерев'яні "автомати" і "кулемети", перед виступом на бойову операцію віддавали наказ.

В останній рік навчання учнів захопила книжка російського письменника-казкаря П. Бажова «Малахітова шкатулка». В дитячих очах спалахували вогники радості, коли я читав про дивовижні уральські самоцвіти, про надзвичайну красу печер, де зберігаються незліченні скарби доброї Господині мідної гори, про малахітові розсипи. Дітям кортіло в ті дні зробити що-небудь гарне, таємниче, романтичне. У когось зародилася думка створити підземне смарагдове царство. Ми стали збирати зелені, сині, блакитні, оранжеві, червоні, фіолетові скельця і виклали ними стіни нашої печери. Важко передати словами відчуття захоплення красою, подиву, яке переживали діти, коли в печері засвічували маленьку електричну лампочку і на стінах спалахувала веселкова заграва. Тут народилися нові казки, тут я ще раз переконався, якою великою є сила естетичних почуттів у вихованні, розвитку і зміцнен-

ні розумових сил. На моїх очах стався новий стрімкий злет думки Валі, Петрика, Ніни: діти склали свої казки, що вразили мене багатством уяви. Тут створила казку й Люда. Я переконався, що причина мовчазності дівчинки — не уповільнений розумовий розвиток, а мрійливість, задумливість.

ПІСНЯ ВІДКРИВАЄ ПЕРЕД ДИТИНОЮ КРАСУ СВІТУ

У початкових класах, як і в "Школі радості", ми слухали музику природи, що є найважливішим джерелом емоційного забарвлення слова, ключем до розуміння і переживання краси мелодії.

Слухаючи музику природи, діти емоційно готувалися до хорового співу. Я домагався того, щоб вони розрізняли в природі музику, співзвучну пісні, яку ми будемо співати.

Неподалік школи маємо прекрасний куточок. Вечірнє небо тут віддзеркалюється у плесі ставка, з луки доноситься спів птахів; дзвінкою піснею коники зустрічають вечірню прохолоду. Тут ми кілька разів

∞ 34 , «Портрет Володі Ульянова» М. Вериківського, піонерську пісню «Юний барабанщик», «Пісню про Леніна» В. Рождественського, «Пісню про Батьківщину» А. Філіппенко.

∞ 35 , «Звийтесь кострами, синії ночі» С. Дьошкіна, «Йшла колона» А. Штогаренка, «Пісня про Леніна» М. Красєва, «Ми любимо свою Батьківщину» І. Кишка, «Пісня про прикордонника» С. Богуславського.

слухали музику природи перед тим, як розучити пісню українського композитора Я. Степового «Зоре моя вечірняя». В цій пісні прекрасно передано сприйняття краси вечірньої зорі. В її мелодії діти вловлювали музику, яка зачаровувала в тихі літні вечори. Тут-таки, в цьому куточку, ми вивчили пісню. Дітям хотілося співати. А потім через кілька тижнів малюки виконували її в кімнаті для слухання музики, співу, гри на народних інструментах. Пісня пробудила у дітей спогади про красу вечірньої зорі, їхні обличчя світилися радістю.

У лісі ми слухали музику сонячного полудня. Тихо шелестить листя на високих деревах, стукає дятел, десь туркоче дика голубка-горлиця, чути кування зозулі.

Почуття, навіяні цією музикою, відкрили перед дітьми красу пісні А. Аренського «Зозуля».

З великою любов'ю діти співали хором «Колискову» В. Моцарта, чеську народну пісню «Сорока», «Дитячу пісеньку» П. Чайковського, «Йде коза рогата» Н. Шпеєра, «Осінню пісеньку» Д. Васильєва-Буглая, польську пісню «Спів пташок», «Пісню лисички» М. Лисенка, «Пісню про чибіса» М. Йорданського ∞34. Як правило, наш хор співав без супроводу. Мене дуже радувало, що співати люблять усі. У малюків з'явились улюблені твори: «Летіть, голуби, летіть» І. Дунаєвського, «Колискова» В. Моцарта, «Пісня про маму» О. Сандлера, українські народні пісні «Розлилися води», «Ой, на горі та й женці жнуть», «Подоляночка», «Повій, вітре, на Вкраїну», російські народні пісні «Ходила молодесенька по борочку», «Ах, вулиця широка», «Сад», білоруська народна пісня «Ой, пролетіли два голубочки», чеська народна пісня «Пастушок»∞35.

У дітей виробилася потреба збиратися гуртом, щоб поспівати. Пісня входила в їхнє духовне життя, надавала яскравого емоційного забарвлення їхнім думкам, пробуджувала почуття любові до Батьківщини, до краси навколишнього світу.

Велике враження справила на дітей українська народна пісня «Ой, на горі та й женці жнуть». Вона пробуджувала яскраві уявлення про далеку минувшину нашого народу, про його героїчну боротьбу проти загарбників. Мелодія пісні ніби переносила дітей у суворі умови боротьби за незалежність батьківщини, вони бачили світ таким, яким його бачили наші далекі предки кілька століть тому. Ось на ниві женці жнуть пшеницю, час від часу чоловіки й жінки тривожно поглядають на обрій — звідти в будь-яку хвилину може з'явитися ворог, і тоді серп треба міняти на шаблю, захищати рідну домівку, маленьких дітей, що лежать он там у затінку, під снопами. Тільки пісня з її чарівною мелодією здатна донести до свідомості й серця ці картини. Тільки пісня може розкрити красу душі народу. Мелодія і слово рідної пісні — це могутня виховна сила, яка відкриває перед дитиною народні ідеали та сподівання.

Проспівавши цю чудову пісню, діти захотіли помріяти про куточки, в яких найяскравіше втілена краса рідної природи. Згадувалися начебто найнепримітніші куточки — схилена над ставком верба, струнка тополя на роздоріжжі, маленький струмочок, що впадає в Дніпро, зажовтіла пшениця, осяяна яскравим сонцем лука. Діти натхненно говорили про те, що їм подобається в рідному селі. Після кожного такого вечора у мене все дужче міцніло переконання в тому, що пісня — це, образно кажучи, те дивовижне віконце, крізь яке душа бачить світ, Батьківщину,

минуле й сьогодення свого народу, красу природи. Пісня відчиняє це віконце, пісня пробуджує у людини почуття подиву перед усім тим, що олюднює наше сприйняття. Зачинено це віконце — людина залишається глухою і сліпою, її ніщо не пов'язує з рідною землею, у неї немає Батьківщини, вона не відчуває краси рідного слова.

Є така людська прикмета — тонкість, емоційність натури. Вона виражається в тому, що навколишній світ загострює здатність до переживань. Людина з тонкою, емоційною натурою не може забути горя, страждання, нещастя іншої людини; сумління змушує її прийти на допомогу. Цю якість виховує музика і пісня.

Емоційність натури, властива морально й естетично вихованій людині, виражається в тому, що серце стає чутливим до доброго слова, повчання, поради, напучування. Якщо ви хочете, щоб слово **вчило жити**, щоб ваші вихованці прагнули добра,— виховуйте тонкість, емоційну чуйність юного серця. Серед численних засобів впливу на юне серце важливе місце належить музиці. **Музика та моральність** — це проблема, яка чекає на глибоке вивчення і дослідження.

Пісня утверджує поетичне бачення світу. Я пам'ятаю, як одного разу, проспівавши пісню, в яку народ вклав глибокі почуття, ми пішли в степ. Перед нами розкинулося безмежне море пшениці, на обрії синіли стародавні кургани, між жовтими нивами вузенькою стрічкою вилася дорога, в блакитному небі співав жайворонок. Діти зупинилися, вони ніби вперше побачили цей куточок рідної землі. "Це — як пісня про женців",— сказала чуйна, вразлива Варя. Я відчував: у душі кожної дитини в ці миті звучать слова улюбленої пісні.

Пісня неначе відкриває очі на красу рідної землі, і ця краса стає ще ріднішою, ще дорожчою.

Рідна пісня розкривала перед дітьми слово рідної мови, як безцінне духовне багатство народу. Завдяки пісні діти сприймали тонкість звучання слова.

Попервах у нас було мало платівок із записом тих творів інструментальної музики, слухання яких видавалося мені так само необхідним, як читання оповідань Л. Толстого й А. Чехова, М. Горького і В. Короленка, А. Гайдара й К. Чуковського, Г. Сенкевича та Джека Лондона, віршів О. Пушкіна й Т. Шевченка, казок Г. Андерсена і братів Ґрімм. Я не уявляв собі виховання без слухання музики, без того, щоб уже в дитячі роки людина мала улюблені мелодії. До початку роботи нашої "Школи радості" педагогічний колектив зібрав кілька записаних на плівці і платівках творів. Ми вважали це великим скарбом, і те, що цей скарб не міг створити у дітей повного уявлення про духовні багатства людства, нас дуже засмучувало. Наприкінці першого року навчання моїх вихованців ми мали вже 27 творів, з них 7 пісень і 20 інструментальних речей. Ми приходили до музичної кімнати спеціально, щоб слухати музику двічі на тиждень. Деякі мелодії та пісні були знайомі дітям, вони увійшли в їхнє духовне життя ще в "Школі радості". Багато разів діти слухали «Пісню жайворонка», «Пролісок» П. Чайковського, «Колискову» В. Моцарта, «Сміливий вершник» Р. Шумана, «У печері гірського короля» Е. Ґріґа, Пісню Лисички, Пісню Кози, Пісню Вовченяти з дитячої опери М. Лисенка, українські пісні «Дивлюсь я на небо», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Сонце заходить, гори чорніють».

За чотири роки праці з дітьми фонотека збільшилася приблизно вдвічі. Це було небагато, але я дбав не про кількість, а перш за все про те, щоб у духовне життя дітей увійшло все найкраще з музичних скарбів людства (передовсім українського і російського народів), щоб слухання того самого твору давало естетичну насолоду, позначалося на мисленні та емоційному житті.

Нехай за місяць дитина почує одну нову мелодію, але ця мелодія стане для неї джерелом духовної насолоди на все життя. Я побоювався пересичення музикою, все новими творами, які б просто розважали, не залишаючи в серце жодного сліду.

Крім зазначених, мої діти слухали протягом чотирьох років такі твори: «Марш Чорномора» з опери «Руслан і Людмила» М. Глінки, марш із опери «Фауст» Ш. Гуно, «Норвезький танець» і «Кобольд» Е. Ґріґа, «Травка зеленіє», танець пастушків з балету «Лускунчик», «Марш дерев'яних солдатиків», «Старовинна французька пісенька», «Хвороба ляльки», «Італійська пісенька», «Дитяча пісенька», «Камаринська», «Танок маленьких лебедів» з балету «Лебедине озеро», «Танок феї Драже» П. Чайковського, «Політ джмеля», уривок «Три дива» з опери «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова, «Веселий селянин» Р. Шумана, «Танець Ельфів» Е. Ґріґа, "Екосези" Ф. Шуберта, «Шпаки прилетіли» І. Дунаєвського, уривок з опери К. Стеценка «Лисичка, Котик і Півник», уривок з опери М. Лисенка «Зима і весна», «Бабак» Л. Бетховена, швейцарська пісня «Зозуля», польська пісня «Спів пташок», українські народні пісні «Сусідка», «Ой на горі льон», «Стоїть гора високая», «Повій, вітре, на Вкраїну», угорська

народна пісня «Соловей», російська народна пісня «У полі береза стояла»∞ *36*.

Перед тим, як слухати музику, я розповідав про ту реальну дійсність або фантастичні картини, які відображені в музичних образах. Розповіді я надавав великого значення: вона мовби налаштовувала дітей на сприйняття твору. Так, перед слуханням танцю феї Драже з балету «Лускунчик» я розповів дітям старовинну казку Е. Гофмана, сюжетну канву якої композитор поклав в основу балету. Яскравими, виразними словами я прагнув створити в уяві дітей образ доброї феї — легкої, невагомої, граційної. "Ви почуєте передзвін маленьких кришталевих дзвіночків, — кажу я дітям. — Ця чудова музика малює оточення прекрасної феї. Слухаючи її, я уявляю собі легкі, стрункі колони чудесного палацу, осяяні яскравим світлом". Діти слухають музику, потім розповідають про те, як вони уявляють собі палац феї. Уява малює ставки, водограї, тінисті гаї і таємничі печери. Фантастичні образи пробуджують бажання ще раз послухати музику.

Тлумачення музичного твору, особливо невідомого дітям, потребує величезного такту й високої педагогічної культури. Ніколи не можна забувати, що мова музики — це мова почуттів; навіть народна пісня з нехитрими, часом елементарно простими словами сприйма-

---

∞ *36* «Піонерська ланка» Д. Кабалевського, «Піонер» А. Островського, «Піонерське вогнище» В. Мурадели, «Сміло, у ногу рушайте» (стара революційна пісня в обробці Г. Лобачева), «В неволі скатований люто» (улюблена пісня В. І. Леніна).

ється як художній твір тільки завдяки мелодії. Щоб роз'яснити сутність художніх образів музичного твору, вчитель повинен розуміти специфіку образотворчих засобів композитора. Пояснення має бути своєрідним завершеним художнім оповіданням, почутим дитиною з вуст учителя. Вже сама по собі ця розповідь мусить пробудити почуття, викликати переживання, створити в уяві яскраві картини.

Я глибоко переконаний, що краса музики — могутнє джерело думки. Яскраві образи, що народжуються в дитячій уяві під впливом музичної мелодії, оживлюють думку, мовби направляючи її численні струмочки в одне річище. Діти прагнуть словами намалювати те, що створила уява, що вони відчувають. Для малят з уповільненим розумовим розвитком слухання музики було воістину потужним джерелом думки. Я прагнув того, щоб після слухання музичного твору діти невимушено переказували свої враження.

У музичній кімнаті ми грали на сопілках, розучували улюблені мелодії. У 2-му класі в нашому гуртку любителів гри на сопілці було 9 моїх вихованців і 4 учні з інших класів. Діти самі робили інструменти. Справжніми майстрами з виготовлення сопілок були Сергійко, Юра, Тіна і Ліда. Вони ходили в гай, обирали відповідний матеріал, витримували зрізані гілки у затінку, випробовували звучання інструмента, домагаючись чистоти і мелодійності звуку. В 3-му класі в нас з'явилися 2 баяни і 3 скрипки. Юра, Сергій, Федя, Ліда, Коля, Тіна, Лариса, Саня, Шура навчилися грати на баяні та скрипці. Наприкінці навчання в початковій школі 19 дітей удома мали музичні інструменти — баяни, скрипки. Але діти не забували і про сопілки. У деяких

дітей розкривалися музичні задатки, але головну мету я бачив не у вихованні окремих талантів, а в тому, щоб усі учні любили музику, щоб для всіх вона стала духовною потребою.

Того, що згаяно в дитинстві, ніколи не відшкодувати в роки юності й тим більше в зрілому віці. Це правило стосується всіх сфер духовного життя дитини та особливо естетичного виховання. Чуйність, сприйнятливість до краси в дитячі роки незрівнянно глибші, ніж у пізніші періоди розвитку особистості. Одним з головних завдань учителя початкової школи є виховання потреби в красивому, яка багато в чому визначає увесь лад духовного життя дитини, її взаємини в колективі. Потреба в красивому стверджує моральну красу, народжуючи непримиренність і нетерпимість до всього вульґарного, потворного.

"Тримаючи в руках скрипку, людина не здатна скоїти поганого", — каже старовинна українська мудрість, приписувана чудовому мислителеві Григорію Сковороді. Зло і справжня краса несумісні. Одне з важливих завдань вихователя полягає в тому, щоб, образно кажучи, дати в руки кожній дитині скрипку, щоб кожен відчував, як народжується музика. В наші дні, коли технічні засоби запису та поширення музики набули такого універсального характеру, це виховне завдання набирає особливого змісту.

Не допустити, щоб молоде покоління стало лише споживачем краси — це проблема не тільки естетичного, а й морального виховання.

КНИГА В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ДИТИНИ

Книга відіграє велику роль в духовному житті дітей, але тільки тоді, коли дитина вміє добре читати. Що означає "добре читати"? Це, перш за все, володіти елементарним умінням — технікою читання. Я прагнув того, щоб індивідуальне читання було духовною потребою дитини. В 1 і 2-му класах на кожні 1–2 тижня учень брав у бібліотеці книжку, читав її вголос. Без цього не можна виробити твердого, сталого вміння швидко читати і розуміти прочитане.

У кожного учня вже у 2-му класі з'явився записничок — "Словесна скринька". До неї записувалися слова, які здалися дитині цікавими чи незрозумілими (потім я пояснював дітям значення або емоційне забарвлення слова). В 3 і 4-х класах, опріч окремих слів, до "Словесної скриньки" записували мовні звороти, фрази, речення, які полюбились учневі.

Читання як джерело духовного збагачення не зводиться до вміння читати; цим умінням воно тільки починається. Дитина може читати вільно, без помилок, але книжка — так часто буває — не стала для неї тією стежкою, яка веде до вершини розумового, морального й естетичного розвитку. Вміти читати — це означає бути чуйним до сенсу і краси слова, до його найтонших відтінків. Тільки той учень "читає", в свідомості якого слово грає, мерехтить, міниться барвами й мелодіями навколишнього світу. Читання — це віконце, крізь яке діти бачать і пізнають світ і самих себе. Воно відчиняється перед дитиною лише тоді, коли поряд із читанням, одночасно з ним і навіть раніше, ніж

уперше розкрито книжку, починається копітка робота над словом, яка мусить охоплювати всі сфери активної діяльності, духовного життя дітей — працю, гру, спілкування з природою, музику, творчість. Без творчої праці, що створює красу, без казки і фантазії, гри та музики неможливо уявити читання як одну з царин духовного життя дитини. Підґрунтя розвитку мови і мислення — це і "подорожі" до живого джерела думки, і емоційно-естетичне забарвлення слова, яке стає зрозумілим завдяки вмінню відчувати красу мови, і художні багатства, втілені в книжках.

До того, як прочитати перше слово, дитина має почути читання вчителя, матері, батька, відчути красу художніх образів. "Подорожі" в світ природи не можна уявити собі як щось відірване від книги. Дитина не побачить краси навколишнього світу, якщо не відчула краси слова, прочитаного в книжці. Шлях до серця і свідомості дитини йде з двох боків, з першого погляду начебто протилежних: від книги, від прочитаного слова до усного мовлення та від живого слова, що вже увійшло в духовний світ дитини, до книжки, до читання, до написання. Емоційно-естетична підготовка до читання та письма є найважливішою умовою того, щоб дитина навчилася читати і писати — і навчилася не для оцінки, а тому, що читання та письмо необхідні в духовному житті — невміння читати і писати позбавляє її багатьох радощів.

Те, що мої діти ще в "Школі радості" передавали почуття й думки про красу навколишнього світу в малюнках і виразних підписах до них, — це і є результатом емоційно-естетичної підготовки до читання та письма. "Подорожі" до природи в нашій системі вихо-

вання не самоціль, а засіб розумового розвитку дитини через слово. Діти були б байдужі до краси природи, до гри барв і звуків, до невичерпного розвою життя, якби не слово, не розумове виховання, не прагнення найважливішої освітньої мети — навчити дитину мислити, помічати взаємодію предметів, речей, явищ, узагальнювати, абстрагуватися від природи, від наочних образів і уявлень.

Я домагався, щоб уже в 1-му класі читання було духовною потребою дитини, щоб воно не зводилося до вправ, які мають на меті виробити техніку швидкого сприйняття і вимови слова. Увійти в духовний світ учня може лише те, що відповідає рівню його розвитку — розумового, емоційного, естетичного — і водночас сприяє його подальшому розвитку. Правильно вибрати, що читати, — винятково важливе завдання вихователя. У книжках для читання, на жаль, відсутні багато художніх цінностей, доступних розумінню дитини. Через три місяці після початку навчального року ми взялися до читання цікавих казок і оповідань, які не увійшли до читанки.

Я роздаю дітям книжку «Українські та російські казки». Готую їх до читання української народної казки «Солом'яний бичок» — переказую її зміст, ілюструючи свою розповідь картинками. Діти розкривають книжку. Читає казку один учень, другий, третій. Хай би скільки разів читали той самий твір — але обов'язково цікавий дітям — він не набридає їм, тому що читання для кожної дитини це не повторювальні вправи, а глибоко особисте переживання яскравих образів; кожна дитина вкладає в слово своє індивідуальне сприйняття. Діти слухають читання так само уважно, як коли б усі

вони — одне по одному — співали ту саму пісню, слова і мелодія якої дуже хвилюють. Кожен би співав порізному, у кожного слово набуло б свого забарвлення, що передає тонкощі переживань, сприймань, уявлень. Слово за такого читання звучить як музика, як мелодія.

У підготовці до емоційно яскравого індивідуального читання особливо важить те, що дитина багато разів була біля джерела думки, відчула красу слова. Ось учень читає речення: "І пішов бичок у темний ліс, зустрів його там сірий вовк". Зі словами "темний ліс" у свідомості дитини пов'язані незабутні картини: вечірні сутінки в лісі, таємничі нічні шерехи, тривожне лопотіння листя перед грозою. Усе це увійшло в її духовне життя, грає яскравими барвами і переливається звуками музики природи, коли до слуху долинають слова "темний ліс". Ніякі роз'яснення вчителя, — як читати, як вимовляти, як правильно поставити інтонацію, — не можуть навчити дитину емоційно багатого читання, якщо вона не знає стежини до джерела живого слова і думки.

З першого дня роботи в школі моїм клопотом було те, щоб до дитячих рук не потрапила жодна погана книжка, щоб малюки жили в світі цікавих творів, які увійшли до золотого фонду національної та загальнолюдської культури. Це винятково важливе завдання: людина за все своє життя може прочитати не більше як 2000 книжок — отже, в роки дитинства і ранньої юності треба вдумливо добирати матеріал для читання. Нехай дитина прочитає небагато, але кожна книга хай залишить глибокий слід у її серці та в свідомості, щоб людина поверталася до неї кілька разів, відкриваючи все нові духовні багатства. Тут дуже важливо, щоб дитина

відчувала задоволення й насолоду від виразного читання. Сила і краса слова розкривається в його звучанні, тому важливо, щоб переживання емоційного забарвлення слова йшло від сприйняття на слух — від виразного читання.

Вже в 1-му класі у нас була створена дитяча бібліотека. Складалася вона з чотирьох відділів. Перший відділ — це оповідання, що становлять, на мій погляд, найбільшу цінність для морального, розумового та естетичного виховання дітей. (Кожну книжку ми купували в 15 примірниках з тим, щоб на уроці читання можна було дати на парту по одній). Відділ цей був розрахований на чотири роки навчання в початковій школі. В ньому дібрані оповідання з глибоко людяною, зрозумілою дитині ідеєю, втіленою в яскравих художніх образах. Ось вони: Л. Толстой — «Акула», «Стрибок», «Кавказький полонений»; П. Єршов — «Коник-Горбоконик»; М. Коцюбинський — «Ялинка»; В. Жуковський — «Спляча царівна», «Одіссей у печері циклопів»; Д. Мамин-Сибиряк — «Ємеля-мисливець», «Зимівля на Студеній», «Багач і Яремко», «Приймак», «Сіра шийка»; Г. Андерсен — «Дюймовочка», «Гидке каченя», «Нове вбрання короля»; В. Гюго — «Козетта», «Гаврош» (зі «Знедолених»); Брати Ґрімм — «Гензель і Гретель», «Лінивий Ганс», «Три щасливці»; О. Пушкін — «Казка про царя Салтана», «Казка про мертву царівну», «Станційний доглядач», «Анчар», «В'язень», «Няня», «Пташка», «Зимовий вечір»; Януш Корчак — «Коли я знову стану маленьким»; В. Короленко — «Діти підземелля»; М. Некрасов — «Селянські діти», «Дядечко Яків», «Дідусь Мазай і зайці»; І. Тургенєв — «Перепілка»; Д. Григорович — «Гутаперчевий хлопчик»;

В. Гаршин — «Сигнал»; О. Купрін — «Шпаки»; К. Станюкович — «Максимко», «Нянька», «Втеча»; А. Чехов — «Каштанка», «Білолобий», «Ванько», «Утікач», «Хлопчики», «Хамелеон»; Г. Сенкевич — «Янко-музикант»; Джек Лондон — «Сказання про Кіша»; Марк Твен — «Пригоди Тома Соєра»; М. Горький — «Пепе», «Діти з Парми», «Випадок з Євсейком», «Дитинство Іллі», «Ранок»; А. Гайдар — «Чук і Гек», «Далекі країни», «Тимур і його команда»; В. Бонч-Бруєвич — «Ленін і діти»; А. Тесленко — «Школярик»; Панас Мирний — «Морозенко», І. Франко — «Грицева шкільна наука», «Олівець»∞ *37*.

∞ *37* О. Кононов — «Оповідання про Леніна»; Л. Космодем'янська — «Повість про Зою і Шуру», «Оповідання про піонерів-героїв»; Д. Бедзик — «Дитинство Олега Кошового»; В. Катаєв — «Син полку»; А. Головко — «Пилипко», «Червона хустина».

∞ *38* Другий відділ нашої класної бібліотечки — це оповідання сучасних російських і українських письменників про наше сьогодення, про працю радянських людей, про боротьбу за мир, про подвиги героїв у роки Великої Вітчизняної війни, про дітей-героїв. З найбільшою цікавістю мої вихованці читали вірші С. Михалкова та С. Маршака, оповідання А. Гайдара, Л. Кассіля, М. Носова, М. Прилежаєвой, М. Трублаїні, Ю. Яновського, Ю. Збанацького, М. Лінькова, О. Іваненко, Л. Воронкової, Б. Житкова, З. Александрової.

Загальною рисою цих книжок є яскраве художнє втілення гуманних, людяних ідей, насамперед поваги до особистості людини. Читання цих творів було для дітей не тільки пізнанням світу, не тільки вправами, що сприяють виробленню твердих навичок і умінь, а і школою емоційно-морального виховання. Кожна книжка залишала глибокий слід у душі дітей. Велике враження на дітей справило дивовижне оповідання Д. Мамина-Сибиряка «Зимівля на Студеній». У цьому творі йдеться про самотнього, всіма забутого старого, котрий проводить свої дні в хатинці у глухій тайзі. Я бачив, як після читання таких творів загострюється чутливість дітей до явищ навколишнього світу.

Оповідання ми читали і на уроках, і в позакласний час. Цей відділ нашої бібліотечки можна порівняти з фонотекою музичних творів, призначених для колективного слухання. ∞*38*

Другий відділ — це казки, вірші та байки. Книжки призначалися тільки для позакласного читання. Кожна дитина вибирала собі твір, який цікавив її (а цікавість викликав гарний малюнок, розповідь учителя або товариша про прочитане).

Третій відділ класної бібліотечки — давньогрецька міфологія. Тут були зібрані знайдені з великими труднощами книги, в яких у доступній для дітей формі викладено міфи Еллади. Стародавня міфологія відіграє важливу роль в інтелектуальному й естетичному вихованні дітей. *Мої вихованці на все життя запам'ятали ті вечірні години, коли я розповідав їм про пригоди Одіссея, про Титанів, про Посейдона і Зевса, про Антея й подвиги Геракла. Антична міфологія* не тільки відкриває перед дітьми дивну сторінку культури людства, а і про-

буджує уяву, розвиває розум, виховує інтерес до далекого минулого.

З середини першого року навчання ми стали проводити колективні читання. Я роздавав дітям усі примірники однієї книжки, щоб вони читали її вдома. Це була підготовка до колективного читання. Йти до Кімнати казки для того, щоб читати оповідання, зміст якого вже добре відомий? Звідки у дітей таке бажання і навіщо це робити, чи не краще читати щось нове? Так, нове, невідоме теж треба читати, і ми читали нові книжки. Але твір входить у духовний світ лише тоді, коли дитині кортить прочитати товаришам те, що зворушило її серце, хочеться передати в слові свої почуття й переживання. Кожну книжку з першого відділу нашої бібліотеки ми читали вголос не менше за десять разів, і від повторного читання цікавість до неї не слабшала. Книжку прочитано 2–3 тижні тому, але діти не забувають її, прагнуть прочитати ще раз і спеціально для цього приходять до школи. Минає 3–4 місяці, дітям знову кортить прочитати улюблену книгу — знову їй присвячується колективне читання.

Одначе краса і сила твору торкають серце і хвилюють розум лише за умови, якщо дитина відчула найтонші відтінки слова ще до того, як навчилася читати. Тому, перед ким не розкрилася чарівна краса слова під час "подорожей" до живого джерела думки, — тому ніколи не захочеться слухати другий, третій, десятий раз те, що він уже знає.

Окремі уроки ми присвячували улюбленому оповіданню. Діти з хвилюванням готувалися до читання. Кожен читав те, що найдужче сподобалося, зворушило серце.

Особливе місце відводили ми читанню віршів. Я читав дітям напам'ять найкращі взірці поетичних творів, що увійшли до світової скарбниці людської культури, — вірші О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Жуковського, М. Некрасова, А. Фета, Т. Шевченка, Лесі Українки, Й. Шиллера, А. Міцкевича, Г. Гайне, П. Беранже та інших поетів. У малюків виникло бажання вивчити напам'ять улюблений вірш. За чотири роки учні вивчили багато віршів. Але ніколи вони не вчили до того, аж поки не відчули дивного звучання поетичного слова.

Гарні вірші поєднують у собі красу слова, образу і музичної мелодії. Я прагнув того, щоб діти вже в ранньому віці відчули цю єдність естетичних багатств: читав напам'ять вірші українських та російських поетів. Багато разів ми читали вірш О. Пушкіна «Пісня про віщого Олега» і поему Т. Шевченка «Наймичка». Ці твори запам'ятали майже всі діти (без будь-якої спеціальної роботи із заучування). Діти вивчили також чимало невеликих ліричних віршів, у яких описується краса природи. Улюбленим у дітей було читання з продовженням. У Куточку мрії ми кілька тижнів читали «Пригоди Тома Соєра». Обстановка, що оточувала дітей, посилювала враження від книжки. З продовженням ми читали також «Дитинство» М. Горького, «Біліє парус одинокий» В. Катаєва, «Малахітова скринька» П. Бажова.

Із часом ми починали проводити вечори та ранки виразного читання. Кожен, хто бажав брати участь у цій справі, готувався прочитати своє улюблене оповідання чи вірш. На вечори і ранки приходило багато

дітей з інших класів, поступово такі читання стали загальношкільними.

Двічі — наприкінці першого півріччя і наприкінці навчального року — ми відзначали свято рідного слова. Стали традиційними деякі обряди на цьому святі. Діти запрошували найстарших людей села, які вирішували, хто краще за всіх читав оповідання або вірш. Це було своєрідне творче змагання, переможці якого нагороджувалися книжками. Нагороди дітям вручали старші колгоспники — шанувальники і цінителі рідного слова. Вони теж розповідали казки, читали напам'ять вірші. Траплялося, що один твір читав учень і старий колгоспник. На 4-му році навчання весняне свято рідного слова тривало два дні — так багато було охочих прочитати оповідання, вірш, байку.

Постійне спілкування зі старшими — батьками, матерями, дідусями і бабусями — збудило до життя ще одну цікаву традицію: найкращі наші читці стали читати вдома своїм батькам, до школи почали приходити дорослі, щоб послухати, як читають діти. Виникли кілька гуртків любителів і шанувальників рідного слова (гуртки складалися з дорослих, дуже поважних людей). Те, що діти були нібито організаторами цих гуртків, посилювало цікавість до книжки і читання.

Стало традиційним і загальношкільне свято книги. Напередодні початку занять, 31 серпня, в школу приходили діти і батьки. Цього дня всі дарували книжки: діти — одне одному, батьки — дітям. Поступово стало правилом, що правління колгоспу дарувало книги цього дня найкращим керівникам гуртків любителів і шанувальників рідного слова.

Я прагнув того, щоб кожна дитина поступово створювала особисту бібліотеку, щоб читання стало найважливішою духовною потребою дітей. Уже в перші два роки навчання малюків у початкових класах я домагався того, що в кожній родині була створена бібліотечка. В одних сім'ях бібліотечка налічувала понад 500 книжок, в інших — менше, але книжкові багатства щомісяця примножувалися в кожній оселі. Якщо протягом місяця родинна бібліотека не поповнилася жодною книжкою, я вважав це тривожним явищем.

З книги починається самовиховання, індивідуальне духовне життя. Є такий момент у виховному процесі, коли наставник, що весь час дбайливо веде за руку свого вихованця, має за можливе випустити його руку і сказати: "Йди сам, учися жити". Для того, щоб зважитися на такий крок, потрібна велика педагогічна мудрість. Аби підготувати людину духовно до самостійного життя, треба ввести її в світ книжок. Книга мусить стати для кожного вихованця другом, наставником і мудрим учителем. Я бачив важливе виховне завдання в тому, щоб кожен хлопчик, кожна дівчинка, закінчуючи початкову школу, прагнули усамітнитися з книжкою — для міркувань і роздумів. Усамітнення — не самотність. Це початок самовиховання думок, почуттів, переконань, поглядів. Воно є можливим лише за умови, коли книга входить у життя маленької людини як духовна потреба. В індивідуальних бесідах я з'ясовував, яка книжка зацікавила хлопчика чи дівчинку, на які питання маленька людина шукає відповіді в книзі, — це все мені треба було знати для того, щоб дати розумну пораду, допомогти дітям зустрітися зі своєю книжкою.

Школа стає справжнім осередком культури лише тоді, коли в ній панують чотири культи: культ Батьківщини, культ людини, культ книги і культ рідного слова.

Ще до початку роботи з моїми учнями я багато наслухався про труднощі виховної роботи з підлітками. Мені казали: "Легше за все працювати з маленькими дітьми. Але щойно маленька дитина стане підлітком, як вона перетворюється, ви не впізнаєте її. Зникнуть доброта, чуйність, сором'язливість. З'являться брутальність, різкість, байдужість". Надалі я переконався, наскільки хибні ці слова. В підлітка "зникає" все добре в тому випадку, якщо воно не створювалося, якщо вихователь вважав, що добре дано дитині від природи. Якщо з дитинства у людини не виховали любов до книги, якщо читання не стало її духовною потребою на все життя, — в роки отроцтва душа підлітка буде порожньою, на світ Божий виповзе погане, що взялося начебто невідомо звідки.

КУЛЬТ РІДНОГО СЛОВА

Для нас, українців, рідною є українська мова. Нею сьогодні говорять понад 36 мільйонів чоловік. Проте історична доля нашого народу склалися таким чином, що нам, українцям, дуже близька і дорога мова братнього російського народу. Дві споріднені мови переплітаються багатьма нитками. Це не тільки полегшує, а й ускладнює оволодіння і рідною, і російською мовою. Сотні слів, які однаково звучать в обох мовах, мають різний сенс. У сотнях випадків те саме слово в українській мові має один емоційний відтінок, в російській –

інший. Слово, яке звучить в одній мові з патетичним забарвленням, в іншій іноді набуває іронічного сенсу. Гра відтінків, найтонших рисок емоційно-естетичного забарвлення слів в обох мовах є для нас, учителів українських шкіл, джерелом духовного багатства, яке ми покликані передати молодому поколінню.

Мова — духовне багатство народу. "Скільки я знаю мов, стільки разів я людина", — каже народна мудрість. Але багатство, втілене в скарби мов інших народів, залишається для людини недоступним, якщо вона не опанувала рідної мови, не відчула її краси. Чим глибше людина пізнає тонкощі рідної мови, тим делікатнішою є її чутливість до гри відтінків рідного слова, тим краще підготовлений її розум до оволодіння мовами інших народів, тим активніше сприймає серце красу слова.

Я прагнув того, щоб це життєдайне джерело — багатства рідної мови — було відкрите для дітей з перших кроків їхнього шкільного життя. "Подорожуючи" до живого джерела думки і слова, мої вихованці пізнавали одночасно емоційні, естетичні, смислові відтінки рідного і російського слова. Я домагався того, щоб вони відчували красу мови, дбайливо ставилися до слова, дбали про його чистоту.

Мовна культура людини — це дзеркало її духовної культури. Найважливішим засобом впливу на дитину, ушляхетнення її почуттів, душі, думок, переживань є краса і велич, сила й виразність рідного слова. Роль цього засобу в початковій школі, де кожна зустріч із новим явищем навколишнього світу пробуджує в серцях дітей почуття подиву, годі переоцінити.

Ми йшли в природу — до лісу, в садок, в поле, на луку, на берег річки,— слово ставало в моїх руках знаряддям, за допомогою якого я відкривав дітям очі на багатство навколишнього світу. Відчуваючи, переживаючи красу побаченого й почутого, діти сприймали найтонші відтінки слова, і через слово краса входила в їхні душі. "Подорожі" в природу були першим поштовхом до творчості. У малюків з'явилося бажання передати свої почуття і переживання, розповісти про красу. Діти складали маленькі твори про природу. Ці твори — найважливіша форма роботи з розвитку мовлення і думки. Кожна дитина складала свій твір, а потім записувала його в класі. Як приклад наведу кілька творів-мініатюр, усно складених дітьми в перший рік навчання, а потім записаних до альбому "Наше рідне слово" або в індивідуальні альбоми.

Пісня жайворонка *(Лариса)*

У блакитному небі мигтить сірий клубочок. Це жайворонок. Я слухаю його чудову пісню — не можу наслухатися. Ніби грає на тоненьких-тоненьких срібних струнах. Напинає струни від золотої пшениці до сонечка. Колоски прислухаються до його пісні.

Зайшло сонечко *(Сергій)*

Сонечко зайшло. Потемніло поле. З яру розповзаються сутінки по полях і луках. Розтікаються, мов річка. А на верховітті тополі спалахнули золоті іскорки. Це сонечко послало своє останнє вітання. Спалахнули і згасли. До побачення, сонечку!

Бджоли п'ють воду *(Галя)*

Я бачила, як бджоли п'ють воду. По тонкій тростинці крапельки води стікають на гладкий вербовий пеньок. Пеньок мокрий. Бджоли люблять запах верби. Летять до пенька пити воду. Трусять золотими крильцями. Відпочиньте трохи, бджілки, адже вам далеко летіти.

Гречка цвіте *(Варя)*

Зацвіла гречка. Поле ніби білим килимом укрито. Але цей килим живий і так добре пахне. На кожній квіточці — бджола. Килим гуде — це бджоли дзижчать. Великий волохатий джміль сів на квіточку. Стеблинка затремтіла і нахилилася. Джміль не втримався, впав і сердито загув.

Комбайнер *(Юра)*

Мій дядько комбайнер. Він веде велику машину. Перед ним — пшениця. Гострі ножі зрізають стебла і подають до молотарки. Молотарка обмолочує пшеницю. Зерно тече тоненькою цівкою в бункер. Під'їжджає автомашина, везе зерно на тік. Буде багато білого хліба.

Наша молотарка *(Ваня)*

В нас у школі є маленька-маленька молотарка, ось така... Учні зжали пшеницю на шкільній ділянці. Зв'язали п'ять снопів. Загула маленька молотарка. Обмолотили пшеницю. Зсипали пшеницю в мішок. А ми будемо її сіяти.

Цвітуть яблуні *(Павло)*

Ой, як гарно в саду, коли цвітуть яблуні. Білі квіточки розкрили пелюстки перед сонцем. Вітерець гойдає квіточки, і вони дзвенять. Наче срібні дзвіночки. Весь сад дзвенить, посміхається сонцю. А коли вітер ущухає, чути дзижчання бджіл. Вони літають над деревами. Виглядають найбільш голосисті дзвіночки. І сад співає, мов тисяча струн. Сяде бджілка на дзвіночок, поворухне лапками, струсоне крильцями. Здіймається золотий пилок над дзвіночком, як хмаринка.

На фермі у тітки Даші *(Коля)*

Ми були на фермі, у тітки Даші. Вона доїть тридцять корів. Великі, великі бідони молока. Молоко відвозять на маслозавод. Там з нього роблять масло.

Увечері курликають журавлі *(Тіна)*

Зайшло сонце за гору. В блакитному небі летять журавлі. Курликають: "Здрастуйте, луки зелені, ми прилетіли з теплого моря". Затріпотіли гілки на деревах. Зашелестіли зелені травинки. Задзвенів ставок — здрастуйте, журавлі, розкажіть, що ви бачили в теплому морі.

Ласкавий Дідусь-Присмерк *(Саня)*

Засвітилися зірочки на небі. Вийшов з яру ласкавий Дідусь-Присмерк. Старенький, кудлатий-волохатий. Із ціпком. Іде в село. Заходить до хати. Бере дітей у теплі, м'які долоні. І дітям хочеться спати. Сняться їм гарні сни.

(Це вона, Саня, ще в "Школі радості" придумала казку про Присмерк, а тепер ця казка знову ожила в дитячій пам'яті).

Дядько Кузьма *(Федя)*

Ми були у дядька Кузьми. Він будівельник. Із цегли викладає стіни будинку. Зараз він будує крамницю. Дядько Кузьма побудував уже п'ятдесят будинків. У них мешкає багато людей. Він каже: мої будинки житимуть двісті років. Чимало людей будуть згадувати: ось який будівельник дядько Кузьма!

Пролісок *(Катя)*

Розбудило сонечко ліс. Розтопило сніжинку на верхівці сосни. Упала гаряча краплинка на сніг. Пробила замет і сухе листя. Там, де вона впала, з'явилася зелена стрілочка. А на ній розквітнув блакитний дзвіночок. Дивиться на сніг і дивується. Чи не рано я прокинувся? Ні, не рано; пора, пора — заспівали пташки. І настала весна.

Сонечко і хмара *(Толя)*

Золота нива. Сонечко грає в кожному колосочку. Поле, поле, яке ти красиве. Але ось припливла до тебе хмара. Затулила сонечко. Погасли золоті іскорки на колосочку. Став лан сірим. Наче хто накрив землю сірою ковдрою. Мерщій вийди, сонечку, з-за хмари. Чекають колосочки. Чекаємо й ми на тебе, сонечку!

Падають зірочки з неба *(Люба)*

У серпні падають зірочки з неба. Є в темному лісі велика галявина. Упала зірочка з неба на галявину. Зацвіла пурпурова квіточка.

В нашому класі тепло *(Саша)*

В нашому класі тепло-тепло. Гарячі батареї, в них тече вода. В підвалі — котел. У великій печі горить вугілля. Його видобули під землею шахтарі. Повезли залізницею, привезли до нас. Вивантажили на землю. Потім завантажили на автомашину і привезли в школу. Нам тепло, бо трудяться шахтарі та залізничники.

Шпаки взимку *(Міша)*

Минулої зими шпаки не відлітали у вирій. Звідки вони дізналися, що не буде великих морозів? Я бачив, як увечері птахи збирались у велику зграю і перелітали від одного дерева до іншого. Шукали, де тепліше. І тривожно пищали. В хуртовину шпаки залетіли до нас у сарай. Повсідалися скрізь, навіть на спину корові сіли. А сонячними морозними днями купалися в снігу. Падає шпак камінчиком у м'який замет, заривається в сніг. Потім вибирається з замету і весело щебече.

Ялинка *(Данько)*

Ми з мамою поставили на стіл ялинку. Прикрасили її іграшками. Внизу поставили Діда Мороза. Прийшла ніч. Надворі яскраво світить місяць. Мені кортить подивитися, що робить Дід Мороз. А він підняв палицю, відійшов від ялинки і вже ходить

по столу. Ходить і покректує. А білі сніжинки про щось шепочуться на гілках. Сірий зайчик причаївся на сучку. Як стрибне з ялинки та в мішок Дідові Морозу. От і буде подарунок на Новий рік.

Дід Юхим *(Люда)*

Мій дідусь Юхим лісівник. Він працює в колгоспі вже двадцять п'ять років. За селом діброва. Це його дуби, він садив їх. Дідусь каже, що його дуби будуть жити триста років. Я теж посаджу свій дубок.

Злий павук *(Костя)*

У темному кутку комірки розставив тенета павук. Я дивлюся, що він робитиме. Павук причаївся на стінці і ворушить лапками. Неначе розгойдує павутиння. Прилетіла муха, дзижчить. Павук обернувся, дослухається. Муха натрапила на павутину, заплуталася. Дзижчання стало дзвінким, тривожним. А павук уже поспішає до мухи. Ні, не вдасться тобі муху згубити, лихий павуче. Я рву павутиння і звільняю муху. Лети, та не попадайся в тенети злого павука.

Помідори *(Слава)*

Червоні помідори на зелених кущах. Уранці помідори вкриті крапельками роси. Грає золоте сонце в кожній краплині. Сів білий метелик на червоний помідор. Дзижчить бджола. Думала бджола, що то велика червона квітка. Покружляла над помідором і полетіла.

У кожному з цих творів грає, бринить жива думка. Кожне слово пережито, відчуто. Твори дітей — результат великої праці. Треба піти з дітьми до живого джерела думки і слова, домогтися того, щоб уявлення про предмет, явище навколишнього світу увійшло через слово не тільки в їхню свідомість, а й у душу і серце. Емоційно-естетичне забарвлення слова, його найтонші відтінки — ось у чому життєдайне джерело дитячої творчості. Слово живе в свідомості дитини як яскравий образ, тому, записуючи в класі свої твори, діти доповнюють текст малюнками.

Було б наївним очікувати, що дитина під впливом краси навколишнього світу відразу ж складе твір. Творчість не приходить до дітей завдяки якомусь навіюванню. Творчості треба навчати. Дитина лише тоді складе твір, коли почує опис природи від учителя. Перший твір, який я прочитав дітям, складено на березі ставка тихої вечірньої години. Я прагнув того, щоб малюки зрозуміли і відчули, у який спосіб наочний образ можна передати словами. Спочатку діти повторювали мої власні твори, поступово вони переходили до самостійного опису картин природи, що їх схвилювали, — починався індивідуальний процес дитячої творчості. В цій справі дуже важливо відчути емоційно-естетичні відтінки слова. Дитина навчиться складати твір тільки в тому випадку, коли кожне слово перед нею — як готова цеглинка, якій заздалегідь приготовано місце. І діти вибирають ту єдину цеглинку, яка годиться в да-

---

∞ *39* про своїх старших товаришів — колгоспників і робітників, про працю радянських людей,

ному випадку. Вони не можуть узяти перше-ліпше слово. Цього не дозволяє їм зробити емоційно-естетична чуйність.

Складання творів стало для моїх вихованців улюбленою справою. Вони прагнуть розповісти про все, що побачили, пережили. Слово для дітей є засобом вираження їхнього ставлення до краси навколишнього світу. У 2, 3, 4-х класах діти складали твори ∞39 про розбруньковані яблуні й зів'ялі квітки ромашки, про срібні павутинки "бабиного літа" та збирання яблук у колгоспному саду. Протягом чотирьох років кожен учень склав по 40–50 творів-мініатюр. Ось кілька творів, складених дітьми на другому, третьому і четвертому роках навчання.

Важко знайти інший стимул, який такою мірою спонукав до праці, як прагнення створити красу. Це прагнення надихає весь колектив. Не було жодної дитини, яка б не брала участі в догляді рослин.

У перше літо природа не віддячила нам за працю, але діти жили мрією. На другу весну галявина стала рівним зеленим килимком, зацвіли польові квіти. А третьої наш куточок перетворився на царство зелені та квітів. Тут діти часто збиралися гуртом, читали, розповідали казки.

Звідки беруться крижані квіти на склі

(Таня, 4-й клас)

Я запитала у мами: "Звідки беруться крижані квіти на віконному склі?" Матуся сказала: малює маленький онук Діда Мороза. Ходить він з дідусем ночами, розмальовує вікна... Закортіло мені побачити, як він це робить. Лягла спати, але очей не за-

плющую. Усі поснули. Рипить дерево за вікном. Підійшов маленький хлопчик до вікна. Водить по склу срібним олівцем і тихо співає. Бачу, намалював чудову квітку. Широке-широке листя та маленькі пелюстки. Вранці сонечко заграло, квітка — як жива. Не знаю, снилося мені це чи насправді бачила.

Світ квітів серед зими *(Галя, 3-й клас)*

Восени біля теплиці розквітли хризантеми. Вони не бояться холодних туманів. Але от з півночі прийшов мороз. Замерзла вода у відрі. Треба рятувати хризантеми від холоду. Ми пересадили їх до вазонів і поставили в теплиці. Обрізали стебла. Хризантеми знову зазеленіли, а потім і розквітли. Зранку я прокинулася, бачу — надворі сніг. Сніг і сонце. Я мерщій до теплиці. Квітнуть хризантеми — білі, сині, блакитні. А за шибками сніг. Посміхаються хризантеми сонечку ясному.

Як ми їхали з поля *(Павло, 2-й класс)*

Улітку ми їздили з мамою у поле по сіно. Матуся наклала великий віз сіна. Зв'язала сіно мотузкою. Коні йшли повільно. Ми сиділи на сіні високо-високо. Сіло сонце, на небі засвітилися зірочки. Я ліг на сіні дивився на небо. А ось наш віз уже не віз, а великий човен. Ми пливемо по морю. Над нами — зірки. Вони близько. Піднесеш руку — і дістанеш зірочку. Десь далеко — зелені береги. Там співає перепел, грають на скрипках коники. Наш човен зупинився, а зірочки гойдаються. Приплив човен до берега. Мама підводиться, а мені ще хочеться полежати.

Похмурий осінній день *(Шура, 3-й клас)*

Дні стали коротші, ночі довшими. Уранці над річкою пливуть тумани. Де сонце, чому воно не розвіє клапті туману? З неба падають маленькі крапельки осіннього дощу. Дерева стоять з пониклими гілками. Падає листя. На гілочках висять великі краплі. Десь у тумані протяжно закричала чайка. Мабуть, вона не може полетіти на південь і скаржиться людям. У лісі тихо-тихо. Стукнув кілька разів дятел і замовк. Падають золоті жолуді на листя. Весь світ у білому тумані.

Коли починається осінь *(Сергійко, 4-й клас)*

Уранці ластівки тривожно літали над селом. Потім зібралися великою зграєю. Сіли рядочком на телефонні дроти і про щось тихо пищали. Це вони радилися, коли летіти у вирій. А наступного дня ластівок уже не стало. Коли вони відлетіли? І як вони знають, що наближається осінь? Адже дні ще теплі. Сонце лагідно гріє. Я люблю осінні променисті вечори. Довго, дуже довго горить червоний вогник вечірньої зорі. І листя на тополях здається багряним. Це відблиск зірниці. І вода в поснулому ставку — як вечірня заграва. Тільки на ставку вечорами гамірно: ночують птахи, перелітаючи на південь. До ранку ставок укривається пеленою туману. На траві — роса. Роса якась сива, не така, як улітку. Починається осінь.

Що найголовніше в житті *(Варя, 4-й клас)*

Що найголовніше в житті? Шахтар каже: найголовніше — вугілля. Якби не було вугілля, зупинилися б машини, не було б металу, люди замерзли б...

Металург каже: найголовніше — метал. Без металу не було б ані машин, ані вугілля, ні хліба, ні одягу.

Хлібороб каже: найголовніше — хліб. Без хліба не трудилися б ні шахтар, ні металург, ані льотчик, ані прикордонник.

Але хто ж із них має рацію? Що найголовніше в житті? Найголовніше — праця. Без праці не було б ані вугілля, ні металу, ні хліба.

Кінь Вогонь *(Саня, 4-й клас)*

Це мама розповідала. Коли в селі створювали перші колгоспи, купили колгоспники коня. Ім'я він мав Вогонь. Нікому не корився він. Найсміливіші та бувалі люди боялися підійти до Вогня. Він рив землю копитами, кусав зубами, хропів.

Молодий хлопець Юрко таки осідлав непокірного коня. Став він дибки, заіржав, вискочив на дорогу і скинув Юрка. Пробіг кілька верст, зупинився на околиці села. Посеред дороги гралися двоє маленьких дітей. Вони побігли до коня та обняли його за передні ноги. Матері серце завмерло зі страху. Думає: от зараз уб'є або скалічить дітей. Але кінь стоїть тихо. Пересуне ногу і знову стоїть. Косить оком на дітей, ніби боїться зачепити їх. А діти граються. Потім Вогонь обережно відійшов від дітей та побіг через село. Його зловили і відвели до стайні.

Їжаки *(Федя, 4-й клас)*

У нас під ґанком живуть їжаки. Вечорами вся їхня сім'я виходить крізь маленький отвір і прямує до ставка. Попереду старий їжак, за ним — п'ятеро маленьких їжаченят, позаду — їжачиха. Що вони там роблять? Я підгледів і побачив: п'ють воду і вмиваються. А потім ще риють землю маленькими лапками, дістають звідти якісь корінці та їдять. Це старий їжак і їжачиха. А маленькі їжаченятка в цей час бавляться, пустують. Вибрали вони тихий куточок — туди ніхто не ходить.

Одного разу, звідкись узявся собака. Підбіга до старого їжака. Він згорнувся й закляк. І всі їжаки згорнулися. Узяв пес старого їжака в зуби і поніс до ставка. Опустив у воду. Їжак поплив до берега. А собака дивиться на нього. Потім став грати з їжаком. Я прогнав собаку.

На наступну весну залишився під ґанком самодин старий їжак. Куди поділися решта? Напевно, переселилися в інше місце. А старому їжакові не захотілося переселятися. Я поставив біля ґанку блюдечко з молоком. Їжак випив. Він перестав боятися мене. Я заманив його до кімнати. Засвітив лампу. Їжак утупився в світло і дивиться. Я поклав на підлогу стару газету. Їжак став грати нею, а на ніч пішов до себе під ґанок.

Артем Михайлович — будьоновець *(Данько, 4-й клас)*

До нас на піонерські збори приходив Артем Михайлович. Він працює в овочівницькій бригаді. Ми думали, що він просто дідусь. А він будьоновець, герой громадянської війни. Він розповідав, як ходив у розвідку, як ішов в атаку на білогвардійців. Одного разу він був поранений і потрапив в полон до денікінців. Його повели розстрілювати. Але не вбили, а ще раз тяжко поранили. Вночі він виповз і попросився в хату до селянина. Його сховали на горищі, вилікували. Він знову пішов битися з білогвардійцями. Ось який дід Артем Михайлович. Я теж хочу бути таким.

Свято Перемоги *(Володя, 3-й клас)*

Настало свято Перемоги. Цього дня закінчилася війна. Наша Радянська Армія перемогла фашистів. Припинили рватися снаряди і бомби. Тепер щороку в цей день люди святкують свою перемогу, шанують пам'ять загиблих. Володимир Ілліч Ленін заснував нашу Комуністичну партію і сказав усім людям: живіть дружно — українці, росіяни, білоруси, грузини, молдавани — і вас ніхто не переможе.

Ми складали й колективні твори. Одного разу похмурого осіннього дня діти сиділи в Куточку Мрії біля розжареного вогнища. Я розповідав про далекі тропічні острови. Дітям чомусь згадалося спекотне літо, річка, відпочинок на баштані. З цих спогадів склався твір, який малюки записали потім в альбом "Наше рідне слово".

Як ми жили на баштані

На гарячій землі — великі кавуни. Сині, зелені, сизі. Уранці вони вкриті крапельками роси. Холодні, холодні. І на траві роса, і курінь наш у росяних краплинках. Одного разу Данько встав рано-вранці, приніс у курінь великий кавун. Розрізав його. Як тільки хто вставав, він пригощав холодним кавуном. "Хто встане останнім, — сказав Данько, — тому дістанеться смачна серцевина кавуна — "дід"". Уже всі повставали, спав лише Сашко. Ми сиділи, чекали — коли ж він прокинеться? Набридло чекати, і ми з'їли "діда". Принесли ще один кавун. "Дід" із цього кавуна дістався Сашкові.

Видався тихий туманний ранок. Туман приплив з балки, застелив увесь баштан. Крізь хмари визирнуло сонечко, освітило кавуни. Здається, що це не кавуни, а сині, зелені, сірі скляні кулі пливуть білою річкою.

Удень над баштаном гуляє спекотний вітер. У блакитному небі співають жайворонки. Чому вони не сідають на баштані? Чому жайворонки мостять гнізда й виводять пташенят тільки в пшениці, в ячмені, в просі? А найбільше жаворонкових гнізд у гречці.

Поруч із баштаном, біля яру, ми знайшли мурашник. Дідусь побачив, як мурахи кудись поспішають. Він сказав: десь недалеко є великий мурашник, ось мурашки самі розкажуть, де він. Поклав дідусь кілька шматочків кавуна поблизу мурашиної стежки. Солодкий кавун одразу ж обліпили мурашки. Ми бачили, як вони беруть крихітні крупинки цукру і несуть їх кудись в один бік. Рушили за ними і прийшли до мурашника. Сірий горбок під кущем, як живий. Мурахи відносять крупинки цукру кудись у нірки і знову повертаються на баштан. Дідусь розповів нам про те, яку велику користь дають лісу й людям мурашки. Кожен мурашник рятує від шкідників кілька гектарів лісу. Ми стали оберігати мурашок, а потім дідусь навчив нас створювати нові мурашники.

Коли ми йшли додому, дідусь дав нам по великому кавуну. Кавуни довго стояли у нас удома на вікнах. Вони нагадували нам про гарячий вітер, широкий степ, про жайворонка, про дідуся, про дзвінку пісеньку цвіркуна, який оселився недалеко від куреня. Де він зараз, той цвіркун?

Краса слова яскравіше за все втілена в поезії. Захоплюючись віршем чи піснею, діти немов чують музику слова. В найкращих віршах поетичне слово розкриває найтонші емоційні відтінки рідної мови. Завдяки цьому дітям хочеться запам'ятати вірш. Дитина має справжню насолоду, повторюючи слова, що запали в її душу.

З перших днів життя "Школи радості", усі роки навчання в початковій школі я прагнув того, щоб діти відчували й переживали музику поетичного слова. На лоні природи, в ті хвилини, коли діти були зачаровані красою навколишнього світу, я читав їм вірші. Одного разу ми вийшли в поле; перед нами відкрився чудовий краєвид на ставок, у дзеркальній глибині якого мерехтіло віддзеркалення верб. Я прочитав дітям рядки Т. Шевченка:

Тихесенько вітер віє,
Степи, лані мріють,
Між ярами, над ставами
Верби зеленіють...

Діти повторювали ці рядки. Вони відчували, що в поєднанні слів, які створюють живий образ, народжується музичне звучання мови, котре не тільки надає слову нового емоційного відтінку, а й відкриває нову красу в навколишньому світі. Під враженням найкращих зразків світової поезії у дітей пробуджувалося прагнення створити музичне звучання слів. Насолоджуючись красою весняного дня, діти намагалися сказати про цю красу таким чином, щоб зазвучала мелодія слова. Дитячі серця охоплювало поетичне натхнення: хлопчики та дівчатка складали вірші. Ось Лариса вдивляється в далечінь ланів, її очі загоряються, дівчинка тихо вимовляє слова, вслухається в їхнє звучання:

— Хвилі грають у жовтому морі пшениці.

— У гарячому мареві тремтить синій курган, — підхоплює її думку Сергійко. Всі радісно схвильовані, усім кортить знайти своє звучання слова. В ці хвилини,

коли душу дитини опановує поетичне натхнення, слово — живе, повнокровне, що міниться всіма кольорами веселки, пахне ароматом полів і луків, — входить до духовного життя дитини; діти шукають і знаходять у ньому засіб вираження своїх почуттів, думок, переживань. Пробудити в дитячому серці поетичне натхнення — це означає відкрити ще одне життєдайне джерело думки. Сила цього джерела полягає в тому, що слово передає не тільки предмет, явище, яке воно позначає в людській мові, а і глибоко особисті сприймання, почуття, переживання.

Вчити поетичної творчості треба не для того, щоб виростити юних поетів, а для того, щоб ушляхетнити кожне юне серце. Я використовував будь-яку нагоду для того, щоб пробудити в дитячих серцях поетичне натхнення, щоб слово набуло індивідуального поетичного звучання в душі кожної дитини.

Тихий зимовий ранок. Дерева в білому іней. Покриті тонкими, як голочки, крижинками гілки здаються викованими зі срібла. Ми йдемо в шкільний садок, намагаємося не торкатися гілля, щоб не знищити чарівності неповторної краси. Зупиняємося, я читаю вірші О. Пушкіна і Г. Гайне про красу зими. Під враженням поезії і краси діти знаходять слова, за допомогою яких можна намалювати образ дерева, вкритого інеєм, і складають вірш. Роблять це колективно, по частинах — ми кілька разів приходимо в сад, що взявся паморозззю. У вірші оживають яскраві фантастичні образи з казок, створених раніше:

Прийшов чарівник-коваль,
Приніс золоте горно,
Розтопив у ньому срібло,
Дерева в саду облив.
Кував він аж цілу ніч,
Стукав золотий молоток...
Стоїть наш садок у сріблі.
Зачепить гілка гілку,
і сад дзвенить, дзвенить.
А де ж коваль-чарівник?
На крилах своїх золотих
до сонця знов полетів.
Візьме він срібла ще,
у торбу свою покладе
і знову до нас прилетить.
Розтопить знову срібло,
і сад заспіває знову...
А сонце чека коваля...
Куди ти, ковалю, літав?
Навіщо так довго в саду
ти топиш срібло моє?
Забув ти, чи що, ковалю,
що треба кувати вінок?
Й пурпурний промінь зазирнув
У наш тихий і срібний садок.
І сонечко зачудувалося.
Не намилується красою...

У дитинстві кожен малюк — поет. Звичайно, було б наївним очікувати, що поетичне натхнення прийде до дитини як якесь диво. Я далекий від розчулення природною обдарованістю, далекий від думки, що

кожна дитина — поет за своєю природою. Поета в душі пробуджує людське почуття прекрасного. Без виховання цього почуття учень залишиться байдужим до краси природи і слова, істотою, для якої кинути камінчик у воду і в розспіваного солов'я — те саме. Дати дитині радість поетичного натхнення, пробудити в її серці живе джерело поетичної творчості — це так само важливо, як навчити читати і розв'язувати задачі. В одних дітей це джерело вирує сильніше, в інших — слабше. Я бачив, що в окремих дітей поетичне натхнення — це не бурхливий короткочасний злет, не спалах вогника, а постійна духовна потреба.

Поетична творчість — найвища сходинка мовної культури, а мовна культура виражає саму сутність культури людської. Поетична творчість доступна кожному. Вона не є привілеєм особливо обдарованих. Поетична творчість підносить людину. Дуже важливо, щоб ця найтонкіша сфера творчості була глибоко особистою, сердечною справою кожної дитини.

Уже в 3-му класі Лариса, Саня, Сергійко, Катя, Варя, Коля, Таня, Ліда почали крадькома читати мені свої вірші, складені наодинці. Я знав, що й інші діти пишуть вірші, але соромляться говорити про своє захоплення. І це було вельми добре.

Нічого виняткового в тому, що діти складають вірші, я не бачив, це нормальна гра духовних сил, звичайний творчий вогник, без якого не можна уявити повноцінного дитинства. Але якраз те, що духовне життя дітей було таким багатим, аж так буяло, мене дуже тішило.

Особливу радість давало мені те, що поетичне натхнення ушляхетнювало Колю. У нас із ним дедалі більше міцніла дружба. У шкільному садку був куточок, де я любив бувати на самоті. Тут я відпочивав у гарну погоду, грав на скрипці. Й ось випадково вийшло так, що Коля "відкрив" мій куточок. Напевно, він сам шукав усамітнення. Побачивши мене, хлопчик зніяковів, хотів піти, але я попросив його залишитися. Я грав на скрипці, мені кортіло висловити в звуках захоплення красою літнього вечора. Коля прислухався до мелодії. Потім я так захопився, що не помітив, як хлопчик сів поруч зі мною. Даю йому скрипку. Коля намагається повторити те, що грав я, але в нього нічого не виходить. Хлопчик перестав грати. Ми сидимо мовчки, спостерігаючи захід сонця, прислухаючись до вечірньої тиші. Напевно тому, що нас споріднювали переживання краси навколишнього світу, Коля довірив мені свій вірш про природу. Ось він!

Сині квіти в зеленому листі;
літає бджілка над квітами.
Уночі в садок соловей прилетів,
у кущах бузку співає.
Вранці в саду гриміла гроза,
дощик квіти обмив.
Сіра хмара над садом пливе,
а бузок блакитний, як небо.

Ми довго сиділи з Колею в саду того вечора. Хлопчик став приходити сюди і щоразу читав маленький вірш. Ось іще один його вірш, він настільки врізався мені в пам'ять, що я записав його через рік після того, як хлопчик прочитав:

Сонце червоне за гору зайшло.
Палає багряне небо:
Завтра буде вітряний день.
Зграя ворон злетіла тривожно в небо,
Помчала на захід, до чорного лісу.
На високій тополі шепочеться листя.
Тихо стало. Чути, як десь удалині
По лункій дорозі стукає віз.
Потемніло багряне небо,
Сірим попелом узявся жар.
Яскрава зірочка в небі мерехтить,
Настає ніч.

Я дізнався, що Коля ніколи не записує своїх віршів: він пам'ятає їх. Вірші живуть у його пам'яті та в серці. Мало хто з моїх вихованців придумував вірші, сидячи за чистим аркушем паперу. Вірші народжувалися не для того, щоб їх записувати. Діти не могли обійтися без віршів, як не могли не малювати.

Шура довірив мені свою таємницю теж у хвилини душевної близькості. У зимовий день ми пішли до лісу, каталися на лижах. Червоне сонце схилилося на захід. Стовбури сосен у вечірніх променях здавалися скованими з заліза. Ми стояли на лісовій галявині, милуючись красою природи. І цієї миті Шура прочитав вірш про дятла:

У сосни під корою тисячі струн,
дятел сидить на верхівці сосни.
Стукне дзьобом по верхній струні,
ледь чутно струна бринить.

Ближче до сонечка — тонше струна,
Біля самої землі струна — не струна.
Коло землі дзвін тихо гуде,
Мідний дзвін — під червоною корою.
Скаче дятел, відкриє струну,
Дзьобом ударить, струна забринить...
Співає ліс, а дятел уже шукає іншу струну.

Варя склала в роки дитинства кілька десятків віршів. Ця дівчинка має чуйну, вразливу душу. Я бачив, як зачарована красою літнього вечора, Варя стояла на березі, дивилася на верби, що схилилися до води, на дзеркальне плесо ставка, в якому відбивалося синє небо. Потім, через кілька днів, дівчинка прочитала мені вірш про цей літній вечір:

Синє небо, зелені верби, білі хатки —
Усе віддзеркалилось у воді.
Я стою перед блакитним дзеркалом,
Переді мною далекий, нескінченний світ.
Там і червоний захід, і хмарка біла,
Там мерехтить зірка, і над дорогою далекою
В небо злетіла пташка — прощається з сонцем.
Тільки музика своя в цьому дивовижному світі:
Чуєте, хтось рукою торкнувся
Товстої струни, і заспівало блакитне небо,
Верби заспівали, і хатки заспівали.
Цю музику чую я тільки у вечірньому ставку,
Коли сонце пожежу запалює — за морем, вдалині,
Коли білі голуби поспішають на ночівлю,
А кажан чистить лапки в дуплі.
Коли вітер, стомлений за день, приліг відпочити
В потемнілому яру.

Щороку, коли наближалась осінь, дітям хотілося попрощатися з літом. Ми йшли до свого дуба, складали вірші — про минуле літо, про журавлів, про теплі дні "бабиного літа". Прощаючись учетверте з літом, діти колективно склали вірш про найдорожче й улюбленіше для нас — про Батьківщину. Я намагався перекласти його російською мовою, як усі інші, але в перекладі він губив ту тонкість емоційно-естетичних відтінків, які може передати тільки рідна мова. Тому наводжу вірш в оригіналі — українською мовою:

У блакитному небі мріє ключ журавлиний.
Холодна зима з снігами й морозами
Йде до нас із північних країв.
Піднялись журавлі на світанку високо в небо,
глянули на північ
і побачили білі сніги й хуртовину.
Закричали журавлі тривожно,
попрощалися з озером
і полетіли у вирій...
За лісом, за пралісом,
за високими горами й синіми морями
є тепле озеро з зеленими очеретами.
В тому озері б'ють чисті джерела,
на берегах квітнуть квіти,
та не милі журавлям ні джерельна вода,
ні квітки запашні.
Не роблять вони гнізд на теплому озері,
не виводять пташенят.
Ждуть — не діждуться,
коли сонце розтопить сніги на нашій землі,
зашумлять весняні води,

заграє веселка в небі,
зазеленіє осока в лузі.
Розтопило сонечко холодні сніги,
зашуміли весняні води,
заграла веселка в небі,
зазеленіла осока в лузі.
Почули журавлі: весна прийшла на нашу землю,
піднялися в небо,
закричали радісно,
полетіли до нас...
Є на світі багато теплих озер,
де ніколи немає зими,
де вічно зеленіє трава і вічно квітнуть квітки.
Та для нас найдорожчі наші озера,
наша трава і наші квітки.
Бо це — рідна земля.

У цьому вірші дуже тонкий, багатий емоційний підтекст — почуття любові до рідної природи, смуток через майбутню розлуку з літом, передчуття радості нової зустрічі з весною, цвітінням.

Головне, що заслуговувало на увагу і похвалу,— це яскраві образи, створені в дитячій уяві. Я домагався того, щоб діти, в духовному житті яких поетичне натхнення стало потребою, читали найкращі взірці поезії. У нас була створена маленька поетична бібліотечка. Вона особливо потрібна була тим, для кого поетична творчість іще не стала духовною потребою, у кого треба було розвивати чуйність до поетичного слова. Я ще раз повторюю, що дитячу поетичну творчість не можна вважати ознакою обдарованості. Вона є таким самим

закономірним явищем, як малювання: адже малюють усі, через це проходить кожна дитина. Але поетична творчість стає звичайним явищем у духовному житті дітей лише тоді, коли вихователь відкриває перед дітьми красу навколишнього світу і красу слова. Як любов до музики неможливо виховати без музики, так і любов до поетичної творчості не може бути вихована без творчості.

Людина, яка любить Пушкіна і Гайне, Шевченка і Лесю Українку, людина, якій хочеться сказати гарно про красу, що оточує її, людина, для якої пошуки потрібного слова стали такою самою потребою, як потреба споглядати прекрасне, людина, для якої уявлення про красу людську виражається насамперед у повазі до людської гідності, в утвердженні найсправедливіших — комуністичних — відносин між людьми, — така людина не може стати грубіяном, циніком.

НАШ КУТОЧОК КРАСИ

Навесні, перед закінченням 1-го класу, ми почали створювати Куточок краси. Діти мріяли про цей куточок давно. Ми уявляли його собі тихою, затишною місцинкою, де краса природи доповнювалася би красою, створеною людськими руками. Мрія спрямовувалася в майбутнє, ми думали про те, як з кожним роком у нашому куточку буде все більше рослин. Тут ми відпочиватимемо і трудитимемося, зустрічатимемо весну та прощатимемося з літом.

Між шкільною садибою і заростями чагарнику діти знайшли маленьку галявинку, що прилягає до зарослого травою схилу яру. Під час дощів тут збиралося

багато вологи. Ми очистили галявину від бур'янів. Узялися перетворювати її на зелену галявину.

— Наш куточок буде царством зелені, — казав я малюкам. — Схил яру вкриється зеленою стіною хмелю, в заростях приживуться солов'ї та іволги.

Мрія надихнула дітей. Ми багато попрацювали, щоб перетворити галявину на зелений травник. Довелося перенести з поля плиточки дерну, посадити їх і поливати. Діти нетерпляче чекали на дощ, щоб і він полив зелену травичку. Знайшли в лісі кілька паростків хмелю, пересадили їх на схил яру. На наше щастя, літо було вологим, і всі рослини добре прижилися. Викопали в лісі кілька десятків кореневищ конвалії, посадили їх в одному куточку галявини. Посадили три кущі шипшини — до неї прищепимо троянди, тут має бути царство квітів. Обсадили всю галявину лісовим горіхом. Дітям кортіло, щоб у нас росли і польові квіти. Знайшли ромашку й інші рослини. З теплиці пересадили кілька кущів хризантем — нехай цвітуть до глибокої осені.

Варя посадила соняшник. У віддаленому кінці галявини малюки посіяли жменю гречки. Батько Ніни і Саші подарував нам два саджанці карликової яблуні. Вітя розповів мені, що його бабуся вирощує тюльпани. Ми пересадили кілька кущів тюльпанів з цибулинами. Одного разу влітку діти побачили в лісі велику квітучу липу. В гілках дерева дзижчали тисячі бджіл, здавалося, увесь ліс дзвенить, як арфа. Діти стояли мовчки, зачаровані красою природи. Їм захотілося посадити поруч зі своїм Куточком краси кілька лип. Восени ми пішли до лісу, накопали саджанців, улаштували алею. "Коли липи виростуть, — мріяли діти, — вони зімкнуться густими кронами, утворюючи тінистий коридор".

У перше і друге літо природа ще скупо винагородила нас за працю, але діти жили мрією. На другу весну галявина стала рівним зеленим килимком, зацвіли польові квіти. А третьої весни наш куточок став царством зелені та квітів. Хміль огорнув схил пишними заростями. Коли ці зарості вкривалися золотими чашечками квітів, коли зацвітала гречка, здавалося, зі всього села злітаються до нас бджоли, а з усіх луків і лісів — джмелі. Цілими днями діти любили сидіти під зеленим шатром із хмелю, читали, розповідали казки.

Найбільшим задоволенням було просто сидіти або лежати на траві. Над нами гойдалися хмелеві чашечки; волохаті джмелі, виявляється найдужче полюбляли хмелевий нектар. Над головами дзвеніла, тремтіла чудова арфа; здавалося, що музика лине до нас від сонця. Як білі зірочки, серед смарагдової зелені галявини цвіли конвалії. Кілька разів протягом дня змінювалися відтінки кольору зеленої стіни з хмелю — залежно від того, з якого боку освітлювало зелень сонце. Діти милувалися красою, я бачив, що кожному кортить побувати в Куточку краси або на самоті, або разом зі своїм другом чи подругою. Особливо разючою була краса літнього сонячного ранку, коли на галявині блищали краплі чистої роси. В ці літні дні не в одній душі прокинулося поетичне натхнення. Про Куточок краси діти склали вірші. Ось якими словами виразила своє почуття захоплення красою Галя [Томашевська]:*

* Прізвища дітей взято в дужки, тому що в наступних варіантах рукопису і в опублікованих книгах прізвища випущено, а імена частково змінено. — *О. С.*

Рано-вранці я прийшла в Куточок краси.
Перший сонячний промінь упав на зарості хмелю,
Заблищали тисячі крапель,
Заграла веселка в зеленому листі.

Переді мною не зарості хмелю, а водоспад:
Спадають у прірву зелені хвилі,
У тисячах крапель сонце запалило вогники,
Зірочки спалахнули на золотих чашечках хмелю.

Улітку, коли діти закінчили перший клас, я прищепив до шипшини троянди. А пізньої осені того-таки року ми викопали в лісі цибулини проліску. Нелегко це було зробити, але хіба можна позбавити малюків радості від зустрічі весни? Я ніколи не забуду, як ми прийшли в Куточок краси, коли земля ще була вкрита снігом, і побачили ніжні сині дзвіночки. Галя [Михайленко] радісно заплескала в долоні: їй згадалася казка про сніжинку, яка розтанула, про крапельку живої води, яка пробудила до життя чудову квіточку. А потім розквітли конвалії. Діти тепер не зривали квітів, вони милувалися ними.

Хміль розріссся, обгорнув пишним листям кущі, і ось нова радість: ми побачили іволгу. В спекотні сонячні дні ці красиві пташки співали. Ми в ці хвилини боялися голосно говорити, щоб не злякати птахів. Про іволгу склала вірш Ліда [Чернявська]:

Затріпотів золотий клубочок у кущах.
Я причаїлася, дивлюся на чудову пташку.
Пурпурове, сизе, помаранчеве пір'я.
Дай мені, пташко, хоч одну чудову пір'їнку,
Я вишию на білому шовку веселку.

Кожен клас почав створювати свій Куточок краси, прагнучи зробити його не схожим на інші. А восени 1955 р. колектив школи взявся створювати спільний Куточок краси. Поруч зі шкільним будинком ми заклали сад троянд. Посадили десятки саджанців, вирощених із шипшини, до яких прищепили троянди різних сортів. З кожним роком сад стає все кращим. Навесні та влітку тут море квітів. Усі приходять сюди милуватися природою і трудитися — створювати красу.

Сад троянд — тепер витвір усього шкільного колективу. Коли троянди починають квітнути, сюди приходять діти, підлітки, юнаки та дівчата. Милуються красою. Класу, який має найбільші успіхи в суспільно корисній праці, надається право бути господарем саду. Найчастіше це право дають учням молодших і середніх класів. Їм дозволено щодня зрізати кілька десятків квіток. Троянди приносять у класи, дарують учителям, матерям, найкращим трудівникам села. В день Свята першого снопа діти збирають великий букет троянд, дарують його переможцям соціалістичного змагання.

Праця в ім'я створення краси ушляхетнює юне серце, запобігає байдужості. Створюючи красу землі, діти стають кращими, чистішими, гарнішими.

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ЖИТТЄВОГО ІДЕАЛУ

Коли мої діти були ще дошкільнятами, а потім переступили поріг школи, я намагався уявити собі кожного з них дорослою людиною. Мене непокоїли думки: яким громадянином, якою людиною ти станеш, маля? Що ти принесеш суспільству, в чому буде твоя радість, чим ти

захоплюватимешся й чим обурюватимешся, в чому знайдеш своє щастя, який слід залишиш на землі?

Як учитель і вихователь я прагнув того, щоб закласти в юні серця моральні цінності, створені й завойовані людством протягом багатьох століть,— любов до Батьківщини і до волі, непримиренність до гноблення й поневолення людини людиною, готовність віддати свої сили та життя в ім'я найвищих ідеалів — щастя, свободи людей. Надзвичайно важливо, щоб пишні слова про Батьківщину і високі ідеали не перетворилися в свідомості наших вихованців на гучні, але порожні фрази, щоб вони не знебарвилися, не злиняли, не стерлися через часте вимовляння. Нехай діти зрідка говорять про високі ідеали, нехай ці ідеали живуть у палкому трепеті юного серця, в пристрастях і вчинках, у любові й ненависті, у відданості та непримиренності.

...Є серед "заповідей Господніх" одна дуже цікава: не згадуй імені Господа Бога твого даремно. Укладачі "заповідей" були, либонь, непоганими психологами. Ми, атеїсти, але і в нас є святі істини, святі принципи і святі імена. Їх не можна поминати намарне, не можна перетворювати на порожню тріскотню. Те, що людині дороге, має бути у неї в серці. Особливо небезпечно вкладати у вуста маленьких дітей ті слова, яких вони не розуміють. Те, що становить для народу святиню, може через це перетворитися в свідомості дитини на пустий звук.

Як у маленького деревця, що ледве піднялося над землею, дбайливий садівник зміцнює коріння, від потужності якого залежить життя рослини протягом кількох десятиліть, так і вчитель має дбати про виховання у своїх дітей почуття безмежної любові до Батьківщини, відданості трудовому народові, вірності

великим ідеалам комунізму. Виховання цих якостей починається з того часу, коли дитина починає бачити, пізнавати, оцінювати навколишній світ.

Дуже важливо, щоб дітям було дорогим усе створене старшими поколіннями, усе здобуте і завойоване в тяжкій боротьбі за свободу і незалежність Вітчизни, за щастя трудящих. Батьківщина починається для дитини зі шматка хліба і пшеничної ниви, з лісової галявини та блакитного неба над маленьким ставком, з пісень і казок матері над колискою. У золоту пору дитинства, коли малюки особливо чутливі й до слова, і до образу, і до душевного світу іншої людини, треба донести до дитячих сердець усе, чим пишаються старші покоління, розповісти про те, якою ціною завойовано щастя вільної праці. Я прагнув не допустити безтурботної насолоди життєвими благами. Пізнання дитиною навколишнього світу і самої себе не мусить бути однобічним. Пізнаючи світ і самих себе, діти повинні крупинка по крупинці пізнавати свою відповідальність за матеріальні та духовні цінності, створені старшими поколіннями.

"Подорожі" в минуле рідного краю — так називалися наші екскурсії й походи в поле, до лісу, на берег річки, в сусідні села. Я прагнув показати дітям те, що пов'язує минуле і сьогодення в духовному житті нашого народу. Кажу малюкам:

— Перед вами родюча нива, наливається колосся пшениці. На цій ниві, коло узлісся, білогвардійці розстріляли червоного партизана в роки громадянської війни. А у важке літо першого року Великої Вітчизняної війни тут розгорівся бій між жменькою наших бійців і ротою фашистів. Тут загинули наші герої. По-

дивіться, діти, на широкі лани. Горбки — це безіменні могили; земля зберігає пам'ять про їхні подвиги. Тисячі пагорків — це тисячі безіменних могил, — земля оберігає благородну кров героїв, а серце народу вічно береже пам'ять про їхні подвиги. Якби вони не віддали своє життя за Батьківщину, ви не насолоджувалися б красою рідної землі, фашисти перетворили б вас у рабів.

Нехай маленька дитина замислиться над долею рідної землі, хай відчує, переживе тривогу і неспокій за її майбутнє. Нехай події далекої минувшини постануть перед нею як джерела сьогодення.

Дитячі роки, той вік, який ми вважаємо віком безтурботної радості, гри, казки, — це джерела життєвого ідеалу. Саме в цей час закладаються коріння громадянськості. Від того, що відкрилося дитині в навколишньому світі в роки дитинства, що її здивувало й захопило, що обурило і змусило плакати — не через особисту образу, а через переживання за долі інших людей, — від цього залежить, яким громадянином буде наш вихованець. Перед поглядом дитини відкривається багатогранний світ з його суперечностями і складнощами, в ньому діти бачать красу й потворність, щастя і горе. Усе, що відбувається в навколишньому світі, все, чим жили люди в минулому та чим живуть зараз, дитина поділяє на добро і зло. Щоб закласти в роки дитинства підвалини людяності й громадянськості, треба дати дитині правильне бачення добра і зла.

У ці слова я вкладаю ось який сенс: усе, що діти дізнаються про навколишній світ, усі суспільні явища, вчинки людей у минулому і сьогодні, — це все має пробуджувати в юних серцях глибокі моральні почуття. Правильне бачення добра і зла означає, що ди-

тина бере близько до серця те, що вона пізнає. Добро викликає у неї радісну схвильованість, захват, прагнення йти за моральною красою; зло пробуджує обурення, непримиренність, приплив духовних сил для боротьби за правду і справедливість. Душа дитини не має бути холодним сховищем істин. Велика вада, якій я прагнув запобігти, — це байдужість, невразливість. Маленька людина з крижинкою в серці — майбутній обиватель. Уже в дитинстві треба запалити в серці кожної людини іскру громадянської пристрасті й непримиренності до того, що є злом або потурає злу.

У свідомість дитини неважко закорінити істину, що гноблення людини людиною є найбільшим злом. Діти при нагоді правильно відповідають учителеві на питання, в чому полягає зло. Але якщо дитина не була вражена яскравою картиною поневолення лю-

---

∞ 41

Найбільше зло наших днів — це імперіалізм, залишки колоніалізму, підбурювачі війни. Це не якась абстрактна істина, а реальна сила, що протистоїть комунізму як найвищій справедливості нашої епохи. Виховання ненависті до імперіалізму — високе завдання вихователя. До виконання цього завдання треба йти поступово, враховуючи вік дітей.

∞ 42

Приголомшливе враження справили на дітей оповідання видатного українського письменника Архипа Тесленка про безрадісне дитинство і юність дітей бідних селян. Коли ми прочитали розповідь про важку долю талановитої селянської дівчини, доведеної до самогубства убогістю та знущаннями багатіїв і царських чиновників, дитячі очі сповнилися гніву.

дини людиною, не відчула ненависті до носіїв цього зла, вона не стане справжнім громадянином, людиною високих ідеалів.

Людська байдужість — небезпечна й огидна, дитяча ж байдужість — страшна. Я прагнув того, щоб кожен мій вихованець у роки дитинства пережив шляхетне почуття глибоко особистої турботи про долі інших людей — далеких, таких, що, може бути, живуть десь на іншому кінці земної кулі, можливо, жили 100 років тому. Це почуття — вірний засіб проти байдужості, ліки проти крижинки в серці — небезпечного насіння обивательщини. ∞41

Я читав своїм вихованцям книжки і розповідав життєві історії, в яких звучить заклик до боротьби за людську гідність, яскраво виражена ідея непримиренності до гноблення людини людиною. Багато разів діти слухали зворушливе оповідання польського письменника Г. Сенкевича «Янко-музикант». Перше читання вразило дітей. Вони називали нелюдом і кровопивцею поміщика, який згубив життя беззахисного хлопчика. Від обурення стискалися дитячі кулачки, а очі малюків палали гнівом. Янко-музикант увійшов до духовного життя моїх вихованців назавжди. Потім ми читали оповідання безліч разів, дехто з дітей запам'ятав його слово в слово. Чому дітям хотілося ще й ще послухати про Янка-музиканта? Мені здається тому, що переживання гніву народжує приплив духовних сил. Відчуваючи себе непримиренним ворогом зла, дитина стає сильнішою, хоче пережити повноту своїх моральних сил, іще раз переконатися в тому, що вона готова боротися за правду. Серце, в якому розвинено це почуття, є чуйним до добра і зла в навколишньому світі. ∞42

В 3 і 4-му класах ми двічі прочитали повість Бічер Стоу «Хатина дядька Тома». Діти глибоко переживали за долю рабів. Їм важко було уявити, що людину купують і продають, як тварину. Потім, подумки мандруючи земною кулею, діти дізнаються, що й у наші дні в окремих куточках землі збереглося рабство. Малюки не могли примиритися з думкою, що вони не в змозі чимось допомогти своєму ровесникові з Південно-Африканської республіки, якого продають на невільничому ринку. Поступово перед свідомістю дітей відкривалась яскрава картина боротьби між добром і злом у наші дні: мільйони людей ∞43 трудяться не на себе, а на поміщиків і капіталістів, діти не знають, що таке дитинство, найкращих синів і дочок — борців за свободу й незалежність своєї Батьківщини — розстрілюють і вішають, відправляють на каторгу.

На все життя запам'ятали діти трагічну долю героя грецького народу Нікоса Белоянніса. Під час фашистської окупації Греції Белоянніс боровся проти загарбників; коли ж його країна була звільнена від гітлерівців, буржуазний суд засудив патріота до смертної кари, звинувативши у зраді батьківщини. З червоною гвоздикою в руці Нікос Белоянніс зустрів смерть, і того самого дня його дружина, теж засуджена на смертну кару, народила сина.

Вражені долею хлопчика, який жив у в'язниці, діти запитували, як же допомогти Нікосові Белояннісу-молодшому? Шляхетне почуття спонукає до активної діяльності. Діти написали лист матері Нікоса Белоян-

---

∞ 43 у капіталістичних і залежних країнах

ніса-молодшого, надіславши його через Міжнародний Червоний Хрест, і приготували подарунок — вишиту на білому шовку червону гвоздику. Потім щороку учні надсилали листа дружині героя й подарунок хлопчикові в день його народження: вишиту на білому шовку квітку — троянду, мак, бузок. Цей з першого погляду незначний вчинок залишає в серцях дітей глибокий слід, тому що він — засудження зла, двобій з несправедливістю.

Вводячи малюків у світ суспільного життя, я переконував їх у тому, що навіть у найпохмуріші періоди людської історії, коли сили зла гнобили мільйони людей, завжди знаходилися ті, хто повставав проти несправедливості. Імена цих людей, їхнє життя, подвиги — це яскраві, провідні зірки для молодого покоління. Я прагнув того, щоб мої вихованці захоплювалися стійкістю, мужністю, героїзмом, вірністю переконанням найкращих синів людства, — тих, хто боровся й віддав життя за свободу і незалежність своєї батьківщини, за звільнення від експлуатації, за утвердження людської гідності.

Я домагався того, щоб моральні цінності, створені й завойовані людством у минулому і розквітлі в соціалістичному суспільстві, у наші дні стали духовним багатством кожної дитини, хвилювали серця, спонукали до активної діяльності в ім'я торжества правди в усьому світі. Істина завжди революційна, казав Антоніо Ґрамші. Я прагнув розкрити моральні істини в усій їхній красі, без гучних слів про красу. Краса моральних цінностей людства стає багатством дитячої душі лише тоді, коли її революційний зміст розкривається на яскравих прикладах, що хвилюють серце. Навчають слова, але захоплюють приклади, — стверджує

латинське прислів'я. Приклад яскравого життя, подвигу в ім'я щастя людства — це світло, що осяває життя дитини. Утім, і приклади вчать жити лише тоді, коли вони є живим утіленням гуманних, проґресивних, революційних ідей. Кожен, хто віддаляється від ідей, зрештою залишається з самими лише відчуттями, писав великий німецький поет Й. Ґете.

У роки дитинства я розкрив перед малюками яскраві образи людей, чиї імена стали для багатьох поколінь провідною зорею. Звичайно, маленькій дитині неможливо розповісти геть усе. Не можна скидати на малюка лавину образів і картин, не можна без кінця бентежити його серце, хвилювати душу. Нехай дитина дізнається поки що небагато, але щоб у цій дещиці для неї відкрилася краса моральних цінностей. Нехай діти поміркують над тим, що схвилювало й зворушило їх, нехай стоп думок і почуттів, образно кажучи, відстоїться в серці кожної дитини. За чотири роки я розповів своїм вихованцям про подвиги борців за високі ідеали людства — Спартака, Кампанелли, Івана Сусаніна, Степана Халтурина, Софії Перовської, Миколи Кибальчича, Тараса Шевченка, Томаса Мюнцера, Христо Ботева, Януша Корчака. Розповів про життя й боротьбу великого В.І. Леніна, про героїв-комуністів ∞ 44 Юліуса Фучика, Ернста Тельмана, *Нікоса Белоянніса, Камо (Тер-Петросяна),* про героїв Великої Вітчизняної війни Миколу Гастелло та Олександра Матросова, про мужнього

∞ 44 [про] Івана Бабушкіна, Сергія Лазо, Камо, Якова Свердлова, Фелікса Дзержинського,

борця за наукову істину Джордано Бруно, про великого гуманіста-вченого Миклухо-Маклая.

Яскравий приклад, у якому ідея втілена в живих людських пристрастях, вчинках і подвигах, має велику силу впливу на духовний світ дитини. Дітям не треба розтлумачувати, як розуміти суть того чи того вчинку; коли ідею та образ сполучено в одно, дитина прекрасно розуміє ідею. Героям, про яких я розповідав своїм вихованцям, притаманна найважливіша риса, що являє собою сутність моральної краси,— готовність віддати всю силу й життя заради щастя людей. Ця риса якраз і викликає захоплення, змушує дитину замислитися над долями інших. Люди, які знайшли своє щастя в служінні людству, стають для дітей моральним ідеалом.

Важко уявити повноцінне виховання без того, щоб дитина не зачитувалася до півночі книжкою про моральну велич, щоб її серце не заколотало прискорено від почуття захвату. Моральний ідеал народжується в серці тоді, коли людина начебто вдивляється в саму себе, порівнює себе з тим, хто є в її уяві взірцем моральної краси — вірності переконанням, мужності, стійкості, непохитності перед труднощами.

Вихователь має вдумливо добирати розповіді, щоб підвести дітей до джерел морального ідеалу. Головне тут — факти і події, що становлять ідейний зміст. У житті людей, які є ідеалом для молодого покоління, надзвичайно важливо показати єдність особистої долі та долі людства.

Розповідаючи дітям про життя і боротьбу В.І. Леніна, я докладно зупинявся на тих фактах, що показують, як Ілліч глибоко переймався долею трудо-

вого народу. Все, що *він* робив, ∞45 мало за свою мету щастя народу. Почуття радісного хвилювання охоплювало дітей, коли вони слухали розповідь про те, як у тяжкі роки громадянської війни і розрухи Володимир Ілліч піклувався про осиротілих дітей. Я домагався того, щоб ленінська людяність увійшла в дитячі серця як найбільша моральна цінність, щоб малюки ніби побачили себе й увесь навколишній світ із цієї вершини моральної краси та правди.

Глибокий слід у серцях хлопчиків і дівчаток залишили розповіді про Януша Корчака — національного героя польського народу. Малюків вразило те, що людина пішла на смерть разом з дітьми, яких він любив. Януш Корчак міг би зберегти своє життя, але він вважав це за безчестя, коли від рук фашистських катів помирають тисячі ні в чому невинних дітей... Януш Корчак став для дітей символом справжньої людяності.

Палке почуття захвату збудили в серцях дітей розповіді про героїв "Народної Волі" — Степана Халтурина, Софію Перовську, Миколу Кибальчича.

∞ 45 великий вождь,

∞ 46

З ДУМКОЮ ПРО КОМУНІСТИЧНУ ПАРТІЮ*

Одне з найважливіших завдань школи — виховання почуття любові до Комуністичної партії нашої країни, вірності її ідеалам, готовності боротися за ідеї комунізму. Слово "комуніст" діти чують дуже часто. Я прагнув

далі див. стор. 380

* Розділ, що з'явився після висновків редакції «Радянської школи»

Коли я читав про стійкість, мужність, вірність переконанням комуністів-героїв — Юліуса Фучика і Камо (Тер-Петросяна), діти переймалися почуттям гордості за людину. Вони казали: "Ось таким стати б. Це справжній герой".

Я багато розповідав дітям про піонерів-героїв, про подвиги Валі Котика, Віті Коробкова, Льоні Голикова, Володі Дубиніна, Васі Шишковського, які віддали життя в боротьбі за свободу і незалежність Радянської Батьківщини. При цьому я прагнув того, щоб перед дітьми поступово розкривалася найважливіша риса комуністичної моралі — ідеологічна стійкість, мужність, непримиренність до ворогів соціалізму, миру, свободи й демократії. Сформувати здатність обстоювати свої переконання як власну гідність — одне з важливих завдань виховання, виконати яке можна лише за умови, що змалечку в людини починають вироблятись уявлення про добро і зло, втілені в яскраві образи. Та самого лишень уявлення недосить. Конче потрібна особиста емоційна оцінка. Необхідно чітко розділити моральні явища на те, що дороге дитині, і те, з чим вона ніколи не може примиритися. Моральне виховання в молодшому віці — це натхнення моральною красою, що будить прагнення створювати радість для людей, берегти свою людську гідність, дорожити моральними принципами комунізму.

Діти молодшого шкільного віку стоять біля джерел морального ідеалу. Ми, вихователі, мусимо відкрити перед кожною дитиною красу моральної звитяги, утвердити вірність комуністичним переконанням, щоб уже учні 1–4 класів почувалися живою, творчою часткою вічного і неминущого — трудового народу.

Примітка

продовження ∞ 46

того, щоб у їхній свідомості це слово і поняття зливалося з найяскравішими, найшляхетнішими образами борців за звільнення нашого народу від експлуататорів, за будівництво соціалізму, за перемогу над фашизмом, за комуністичне перетворення суспільства. Ідеалом виховної роботи я вважав те, щоб наші діти, будучи спадкоємцями комуністичних ідеалів своїх дідів і батьків, пишалися ними, були справжніми господарями своєї країни, борцями за побудову та утвердження комунізму.

Досягнення цього виховного завдання я бачив насамперед у бесідах про комуністів. Цей цикл бесід називався в нас "Люди з полум'яними серцями". Я розповідав про видатних комуністів нашої країни — Івана Бабушкіна і Сергія Лазо, Якова Свердлова і Григорія Котовського, Фелікса Дзержинського і Тер-Петросяна (Камо). Яскраве життя й героїчна боротьба комуністів — борців проти царизму, за соціалістичну революцію переконували дітей у тому, що найвище щастя комуніста — вірність народу, боротьба за народне щастя.

З перших же днів життя нашої "Школи радості" й до того дня, коли юнаки і дівчата, отримавши атестат про закінчення середньої школи, пішли в самостійне трудове життя або на подальше навчання, я проводив Ленінські читання. Спочатку це були яскраві оповідання про дитячі та юнацькі роки Володимира Ілліча. З кожним місяцем Ленінські читання все більше пов'язувалися з питаннями історії, комуністичної ідеології, боротьби нашої партії за краще майбутнє народу. Діти переконувалися, що Комуністична партія — то є цвіт народу, його найкращі сини і дочки.

далі див. стор. 382

НЕ МОЖНА ЖИТИ І ДНЯ БЕЗ ТРИВОГИ ЗА ЛЮДИНУ

Життя переконує: якщо дитина тільки "споживає" радощі, не добуваючи їх працею, напруженням духовних сил, її серце може стати холодним, черствим, байдужим.

Величезною моральною силою, що ушляхетнює дітей, є творіння добра для людей. Одне з виховних завдань *я бачив* у тому, щоб дитина серцем відчувала, що навколо неї є люди, які потребують допомоги, турботи, ласки, щиросердості, співчуття. Найголовніше — щоб сумління не дозволяло дітям проходити повз цих людей, щоб добро людині дитина робила не з бажання похизуватися перед іншими, а з безкорисливих мотивів.

Джерело дитячої совісті, готовності робити добро іншим — це співчуття до тих людей, у яких на серці лихо і негаразди. Чуйність до духовного світу людини, здатність відгукуватися на чуже нещастя — з цього починається найвища людська радість, без якої неможливою є моральна краса. Вже в "Школі радості" мої вихованці зробили перші кроки на шляху до вершини моральної людської краси: вони осягали ази великої науки людяності, вчилися бачити горе, смуток, печаль, тривогу в очах тих, з ким їх зіткнули обставини повсякденного життя. Ця здатність прикрашає моральне обличчя в роки зрілості, стає невід'ємною рисою духовного життя лише тоді, коли всі роки дитинства людина і дня не живе без щирої турботи про інших.

Я завжди навчав своїх вихованців співчувати людям, прагнув того, щоб дитина ставила себе на місце того, хто потребує співчуття, допомоги та щиросер-

Примітка

закінчення ∞ 46

Почалися зустрічі дітей з комуністами. Розповіді комуністів про їхнє життя і боротьбу були для дітей часткою історії Комуністичної партії. Ніколи не забути дітям зустрічей зі старими більшовиками В. М. Безкоровайним, А. М. Радзивіллом, Н. К. Гайчуком. Велике враження на учнів справило те, що наші земляки стояли коло колиски Радянської влади, проливали кров за перемогу робітників і селян. Діти переконалися, що комуністи — це люди твердих переконань. Водночас вони скромні трудівники і, незважаючи на похилий вік, віддають свої сили й розум будівництву комунізму. Артема Михайловича Радзивілла діти знають як найкращого овочівника, Василя Мусійовича Безкоровайного — як людину з золотими руками, одного з досвідченіших механізаторів. Він розповів дітям, як створювався в селі колгосп, як комуністи, вивчивши трактор, сіли за кермо і зробили першу борозну на колгоспному полі.

Василь Мусійович провів з дітьми кілька бесід, присвячених боротьбі партії за краще майбутнє радянського народу. Він розповів про те, які турботи має колгоспна партійна організація. Діти дізналися, що комуністи колгоспу дбають про підвищення врожайності, про те, щоб тваринницькі ферми давали більше м'яса, молока, масла трудящим.

Особливо цікавими, зворушливими були Ленінські читання, присвячені Великій Вітчизняній війні. Діти зустрілися з учасником партизанського з'єднання С. А. Ковпака Героєм Радянського Союзу А. К. Цимбалом, з учасником боїв за звільнення від фашизму Румунії та Угорщини Героєм Радянського Союзу М. С. Онопою, з багатьма нашими односельцями — героями битв за визволення рідної землі від фашизму. В свідомості дітей усе глибше укорінювалося переконання в тому, що ленінська справа, ленінська правда живуть у ділах і боротьбі Комуністичної партії, в праці народу.

дої турботи, пережила його почуття. Горе іншої людини має стати особистим лихом дитини, змусити замислитися над тим, як допомогти тому, хто потребує цього. У вихованні людяності виняткову роль відіграють особисті взаємини, духовне спілкування двох людей. Людство легше любити, ніж допомогти сусідові. Знати людей не можна без знання конкретної людської особистості. Горе людське не дійде до серця дитини, якщо в очах друга — сумних, благальних, страдницьких — вона не прочитає тяжкого лиха. Дитина, яка не пізнала всі боки людського життя — і щастя, і горе,— ніколи не стане чуйною та співчутливою.

У нашому класі було чимало лиха, за ним не варто було далеко ходити. В колективі дзвенів радісний сміх, панував дух бадьорості, але очі декотрих дітей були сумні. Через три роки після того, як Валя прийшла до школи, різко погіршилося здоров'я її батька. Дівчинка стала мовчазною, задумливою. У Ніни і Шури тяжко хворіла мати, дівчатка нерідко залишалися вдома, щоб допомогти батькові в господарстві. У Шури занедужала бабуся. Кілька разів її клали до лікарні — на тиждень, а то й на місяць; для хлопчика це було великим горем. Під час хвороби бабусі дитина перебувала під опікою тітки, дуже гарної жінки, яка дбала про Шуру, але розлука з бабусею завдавала хлопчикові страждань. Одного разу в холодний осінній день Шура вирішив відвідати бабусю. Не сказавши ні слова тітці, він пішов до лікарні. Дорогою вимок під дощем, застудився й захворів. За кілька днів його поклали в ту саму лікарню, де лежала бабуся.

Сталося нещастя в родині Володі. Його мама працювала штукатуром. Щодня вона їздила на роботу

автобусом. Під час весняної ожеледиці автобус зіткнувся з вантажним автомобілем, і мама Володі була важко поранена. Лікарі казали, що вона на все життя залишиться інвалідом. Водночас важко занедужав і помер дідусь, який дуже багато зробив для того, щоб Володя пішов правильним життєвим шляхом.

Ваню теж спіткало велике лихо: його старший брат серед перших комсомольців поїхав на цілинні землі й загинув там під час бурану. В ті дні, коли батько і мати їздили до Казахстану ховати сина, на сім'ю звалилося ще одне нещастя — чоловіка Ваніної сестри уразив електричний струм, його ледве врятували від смерті.

Горе, але горе зовсім інше прийшло в родину Колі. За переховування викрадених речей батька заарештували і засудили на два роки в'язниці. Моральна атмосфера в сім'ї стала чистішою, але те, що трапилося, не могло не приголомшити хлопчика.

Зустрічаючи дітей, я щодня вдивлявся в їхні обличчя. Сумні очі дитини — що може бути тяжчим у складному процесі виховання. Якщо в дитячому серці горе, дитина тільки й того, що присутня в класі. Вона — як туго напнута струна: доторкнешся необережно — заподієш біль. Кожна дитина переживає лихо по-своєму: одну приголубиш — і їй стане легше, іншій ласкаве слово завдає нового болю. Педагогічна майстерність у таких випадках полягає насамперед у людській мудрості: вмій щадити зболіле серце, не завдавай вихованцеві нового горя, не торкайся ран його душі. Вражений горем, збентежений учень, звичайно, не може вчитися так, як він навчався раніше; біда накладає відбиток на його мислення. Найголовніше для вчителя — це передовсім бачити дитяче горе, тугу, страждання. Бачити й відчу-

вати дитячу душу. В тому, як учитель ставиться до горя дитини, наскільки здатен він розуміти і відчувати дитячу душу, — полягає основа педагогічної майстерності.

Не можна викликати відповідати учня, що зазнав горя, не можна вимагати від нього посидючості і старанності. Не можна питати про те, що сталося, — дитині нелегко говорити про це. Якщо діти довіряють учителю, якщо він їхній друг, то дитина розповість про те, що можна розповісти. Якщо ж мовчить — не торкайся зболеного дитячого серця... Найважче у вихованні — це навчати відчувати. І чим старша дитина, тим тяжче вчителеві торкатися тих, образно кажучи, тонких струн людського серця, звучання яких виливається в шляхетні почуття.

Щоб навчити дитину відчувати, бачити в очах ближнього його духовний світ, — вихователю треба вміти щадити почуття дітей, і перш за все почуття горя. Немає нічого потворнішого в емоційно-моральних стосунках дорослого і малюка, ніж прагнення старшого розвіяти гіркі почуття легковажними міркуваннями про те, що ти, мовляв, дитинко, перебільшуєш своє горе...

Треба щонайперше розуміти порухи дитячого серця. Цього неможливо навчитися за допомогою якихось спеціальних прийомів. Це дається лише завдяки високій емоційно-моральної культурі педагога. Хоч якими б джерелами живилося дитяче горе, у нього завжди є щось спільне: сумні, зажурені очі, в котрих вражає недитяча задума, байдужість, туга, самотність. Дитина, що зазнала нещастя, не помічає ігор і розваг товаришів; ніщо її не може відвернути від гірких думок. Найтонша і доброзичливіша допомога маленькій людині — це поділяти її горе, не торкаючись глибоко

особистого, потаємного. Грубе втручання може викликати злість, а поради не сумувати, не зневірятися, тримати себе в руках, якщо за ними немає щиро людського почуття, діти сприймають як недоречну балаканину...

Навчати дітей відчувати — це значить насамперед передавати їм свою емоційно-моральну культуру. Культура почуттів неможлива без глибокого розуміння душевних станів людини. А таке розуміння приходить до дитини тоді, коли вона подумки ставить себе на місце того, хто зазнав печалі або тривоги.

Коли у Сашка захворіла бабуся, хлопчик став сумним, замисленим і водночас настороженим: скажеш йому щось — він здригнеться, начебто торкнувся болючого місця. А одного разу я побачив, як його великі, чорні очі сповнилися сліз. Діти сказали мені: "Сашко плаче". Було б наївно очікувати, що дитина перейметься співчуттям до свого товариша або дорослої людини вже тому, що вона дитина. Співчуття треба навчати — так само вдумливо, дбайливо, обережно, як навчають дітей робити перші самостійні кроки. Співчуття — це одна з найтонших сфер пізнання, пізнання думками і серцем. У досвідченого педагога має бути могутній засіб до виховання співчуття — слово.

Я вибрав хвилинку, коли Сашка не було в класі, і сказав дітям: "Якщо у людини горе, не можна висловлювати подив. А в Сашка велике горе. У нього єдина рідна людина — бабуся. Він не пам'ятає мами. Й от бабуся захворіла. Може бути, її відвезуть до лікарні — з ким залишиться хлопчик? Уявіть себе на його місці, і ви відчуєте, що таке горе. Пам'ятаєте старого чоловіка, якого ми зустріли край дороги? Пам'ятаєте, які він мав сумні очі? Ви відчули тоді: у старого горе.

Чому ж ви не помічаєте туги в очах товариша? Ви ж бачите, що Сашко вже кілька днів мовчазний, замислений. Він у класі, а всі його думки — біля бабусиного ліжка. Якщо хлопчик залишиться на кілька днів удома, не кваптеся розпитувати, чому він не був у школі. Людині нелегко говорити про свою біду. І взагалі, якщо ви бачите, що в людини горе, страждання — не цікавтесь, а допомагайте. Не роз'ятрюйте серцевих ран. Якщо ви знаєте, що в когось із нас у колективі трапилося нещастя, робіть усе таким чином, щоб жодне ваше слово, жоден учинок не додавали горя. І подумайте ще, чим можна допомогти Сашкові та його бабусі. Але допомога ваша не мусить бути хвалькуватою: ось, мовляв, які ми славні — допомагаємо товаришеві. Виставляти напоказ свою доброту — це нікуди не годиться. Якщо серце не каже вам, що треба допомогти другові,— ніяка удавана добрість не зробить вас добрими".

Сашко прийшов у клас, про нього я більше не сказав ані слова, і діти відчули, чому я відразу ж почав говорити про інше. А на перерві вони стали радитися, як допомогти хлопчикові та його бабусі. Діти принесли товаришеві яблука і рибу — це все було зроблено з найчистіших спонук. Коли бабусю поклали до лікарні й Сашко став жити у тітки, діти часто ходили до нього. Дізнавшись, що хлопчик змок під дощем, занедужав і лежить у лікарні разом з бабусею, вони глибоко переживали це горе. У вихідний день ми всі вирушили до лікарні. Діти взяли для товариша яблука і печиво. А Шура приніс плитку шоколаду, привезеного батьком. Півдня ми чекали, поки всі діти навідалися до палати Сашка.

Мене це і тішило, і непокоїло. Адже тут — результат колективного пориву. Декому з дітей хотілося зробити товаришеві добро передусім для того, щоб шляхетний вчинок побачили інші. Володя сказав мені, що понесе Сашкові в лікарню свій подарунок — нові ковзани, нещодавно куплені батьком.

— А батько дозволяє? — запитав я.

— Так, дозволяє.

— Ну, тоді нема чого нести до лікарні. Адже Сашко зараз не може кататися. Понесеш ковзани йому додому, коли Сашко одужає.

Володя не подарував ковзани товаришеві. Душевний порив виявився дуже слабким... Цей випадок змусив замислитися над вихованням душевної доброти, щиросердості, чуйності. Дуже тонкі, складні це речі. Як домогтися, щоб маленька людина робила щось гарне не розраховуючи на похвалу і нагороду, а з почуття потреби в добрі? В чому вона полягає — потреба в добрі, з чого вона починається? Звичайно, у вихованні чуйності велике значення має і колективний духовний порив. Проте співчуття має захоплювати глибоко особисті сфери духовного життя кожної дитини.

∞ *47* Наші наради, присвячені найважчим, найскладнішим сферам духовного життя і взаємин дітей, поступово перетворилися на психологічний семінар. У ньому брали участь вже не тільки вчителі початкових класів, а й вихователі середніх і старших класів.

далі див. стор. 390

Я прагнув того, щоб усі мої вихованці чинили шляхетно — допомагали товаришам або взагалі іншим людям — з унутрішніх спонук і зазнавали глибоке почуття задоволення. Напевно, це одна з найважчих справ у моральному вихованні: навчати людину робити добро і водночас уникати прямолінійних порад: зроби ось так. Як же діяти в практиці роботи? Мабуть, найголовніше — розвивати в дитині внутрішні сили, завдяки яким людина не може не робити добра, тобто вчити співчувати. Але в який спосіб це робити? Як домагатися того, щоб діти, побачивши горе іншої людини, подумки ставили себе на її місце, щоб яскрава думка пробуджувала яскраве почуття? *Важливо*, щоб особистість дитини неначе зливалася з особистістю людини, в житті якої — страждання, щоб у людині, що зазнала лиха, дитина бачила і відчувала саму себе.

∞ *47*

Чим більше своїх духовних сил віддавали діти товаришеві, у якого горе, тим чуйнішими ставали їхні серця. Холодного лютневого дня (діти навчалися тоді в 3-му класі) до мене додому прибігли Міша, Катя і Лариса. Вони були чимось стривожені.

— Загинув Льоня, брат Вані,— сказала Катя.— Батькові принесли телеграму. Він завтра їде до Казахстану. Що ж тепер робити?

Дитячі очі благали: навчіть, як нам допомогти товаришеві?

Того-таки дня стало відомо, як сталася трагедія. Льоня, 18-річний тракторист, віз сіно на тваринницьку ферму. Дорогою його наздогнав буран. Юнакові можна було залишити трактор і піти в село, розташоване неподалік шляху, та він не зробив цього, сподіваючись,

Примітка

закінчення ∞ 47

Предметом нашої турботи стала людина — дитина, підліток, юнак. На засіданнях психологічного семінару ми виступали з доповідями і повідомленнями про духовний світ конкретної дитини, про джерела її розумового, морального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку, про середовище, в якому відбувалося в дошкільні роки й відбувається в роки шкільного навчання формування розуму, мислення, почуттів, волі, характеру, переконань особистості. Вчителі початкових класів своїми доповідями неначе готували вихователів середніх і старших класів до виховного впливу на підлітків, юнаків та дівчат. Дедалі більшою мірою стверджувалося колективне педагогічне переконання: для того, щоб людина, яку ми виховуємо, перебувала в царині впливу всього педагогічного колективу, кожен педагог мусить глибоко знати, знати до тонкощів, індивідуальність кожного учня.

Нам не вистачало двох, а іноді й трьох годин для того, щоб заглибитися в найскладніші сфери духовного світу окремих дітей. Так, після моєї доповіді про особистість Колі вчителі М.Т. Сироватко, Є.Є. Коломийченко, В.А. Скочко доповнили мою характеристику дуже важливими деталями: як відбивається все, що бачить дитина в колективі, на її емоційному стані, іншими словами, як вона відчуває стосунки між людьми, як переживає свої взаємини з іншими людьми. Ми дійшли дуже цікавого і, на переконання колективу, нового висновку про внутрішні духовні спонуки до добра, про те, як дитина змушує сама себе робити добро людям.

що буревій мине й можна буде вчасно доставити сіно на ферму. Але буран подужчав, узявся мороз, і Льоня замерз у кабіні трактора... Кілька днів Ваня не приходив до школи. Діти були засмучені, замовкло щебетання. Усі питали: як допомогти товаришеві? Дехто пропонував піти додому до Вані. Я порадив не робити цього: "У хлопчика, його матері, у батька, братів і сестер велике горе. Ми прийдемо до них додому, мати побачить нас, згадає, як Льоня ходив до школи, і їй стане ще тяжче. Підемо до Вані пізніше, коли материнське серце трохи переболить. А коли хлопчик прийде в школу, не питайте його, як загинув брат, про це важко думати і говорити. Будьте уважні та прихильні до Вані, нічим не завдавайте йому душевного болю".

Батько Вані, приїхавши з Казахстану, розповів мені, що ім'ям його старшого сина названо вулицю селища в цілинному радгоспі. Розповідь батька я повторив дітям. У ті дні наш клас готувався вступати в піонери. Діти думали над тим, чиї імена матимуть загін і кожна з трьох ланок. І от вони самі сказали те, чого я очікував від них: нехай ланка, до якої належить Ваня, має ім'я його брата — Леоніда, який загинув на бойовому посту. Хлопчик приніс цю звістку матері. Я порадив дітям: візьмімо альбом і кожен з нас хай намалює що-небудь про школу. Звичайно, дітям хотілося намалювати те, що пов'язане з Леонідом і його шкільними роками. Старші учні показали нам яблуню, посаджену Леонідом, коли він навчався в 3-му класі. У фізичному кабінеті ми знайшли модель підйомного крана, зроблену Леонідом і його товаришами. Леонід любив птахів, і в школі жили спогади про те, як він разом зі своєю ланкою зробив маленький будиночок для голубів. Про

це все діти розповіли в альбомі. Я намалював портрет Леоніда. Альбом подарували матері. Для неї цей подарунок був безцінним: жінку радувало, що шкільний колектив зберігає пам'ять про її сина. Такий самий альбом ми зробили і для піонерської ланки, яка матиме ім'я Леоніда.

Дуже важливо не перетворювати добрі почуття і добрі справи на показні "заходи". Якомога менше розмов про зроблене, ніякої похвали за доброту — таких вимог слід дотримуватись у виховній роботі. Найнебезпечнішим є те, що людяні вчинки дитина подумки ставить собі на заслугу, вважає ледь чи не доблестю. Винна в цьому найчастіше буває школа. Знайшов учень загублені кимось 10 копійок, приніс до класу, і вже про знахідку знає весь колектив. Пригадую цікавий випадок, який стався в одній сусідній школі. Принесла дівчинка до класу знахідку — 5 копійок, учителька розхвалила її... І ось на наступній перерві до вчительки прибігли три дівчинки й один хлопчик — усі, виявляється, знайшли загублені товаришами гроші — хто копійку, хто дві. Діти чекали на похвалу; вчителька, відчувши недобре, обурилася... Ось так і привчаються діти відпускати "порції доброти", а якщо їх не хвалять за добрі вчинки, у них виникає невдоволення.

Доброта має стати таким самим звичайним станом людини, як мислення. Вона мусить увійти в звичку. Наш педагогічний колектив прагнув того, щоб добрі, щиросерді, душевні вчинки залишали в дитячому серці почуття глибокого задоволення. Душевна чуйність до духовного світу іншої людини прокидається в дитинстві і під впливом учителевого слова, і під впливом настрою колективу. Дуже важливо пробуджувати порив

сердечної співчутливості, готовність до доброго вчинку в усіх дітей. Але цей порив лише тоді ушляхетнює серце, коли він виливається в індивідуальну діяльність.

Мої вихованці не забували про свого старшого друга — дідуся Андрія. В зимові місяці старий жив у маленькій хатині, недалеко від зимівника пасіки. До нього приходили діти, приносили яблука, малюнки. Дідусь був дуже радий кожному теплому слову. Діти відчували, що самотність — це нелегка доля, і прагнули зробити людині добро.

Якось теплої березневої днини малюки поспішали до дідуся Андрія: сьогодні вони допомагатимуть йому виставляти бджіл. Цей день був для всіх святом: діти раділи, спостерігаючи, як золотокрилі вісники весни здійснюють обліт. По дорозі до зимівника ми зайшли до старої жінки напитися води. Вона пригостила нас домашнім печивом і запропонувала частіше відвідувати її.

Ольга Федорівна зазнала в роки війни великого горя: два її сини, чоловік і брат загинули на фронті, а дочка померла внаслідок непідсильної праці на кам'яновугільній шахті у фашистській Німеччині. Я розповів малечі про тяжку долю цієї жінки, і в дитячих серцях прокинулося бажання подружитися з бабусею Ольгою. Малюки часто навідувалися до бабусі. Ольга Федорівна показала нам ордени й медалі синів і чоловіка. У дитячих серцях народилося прагнення порадувати бабусю Ольгу. Щойно настав час саджати плодові дерева, ми посадили на її подвір'ї 5 яблунь, стільки ж груш, вишень і кущів винограду — на спомин про синів, дочку, чоловіка та брата. Посадили дерева і для самої бабусі. Важко переказати словами почуття вдячності, яке пере-

жила Ольга Федорівна. Спекотними літніми днями ми приходили поливати рослини, хоча це і без нас робила Ольга Федорівна. Влітку діти проводили у неї цілі дні.

Бабуся Ольга стала другом дітей. Без неї малюки не відзначали жодного свята. Ми намагалися не пропустити моменту, коли достигали вишні, яблука, груші та виноград. Приходили в садок до бабусі, зривали перші стиглі плоди і несли їй. Коли діти навчалися в 7-му класі, бабуся тяжко захворіла. Вона померла за тиждень по тому, як завершився навчальний рік. Для дітей це було велике горе. А через деякий час ми дізналися, що Ольга Федорівна заповіла передати після її смерті хату і сад дітям. Цей заповіт спантеличив керівників колгоспу: як розуміти, що учні — господарі хати і садка? Колгоспники допомогли розібратися в тому, що не вкладається ні в які юридичні норми. Вони сказали: нехай на цій маленькій садибі діти роблять свої добрі справи. Ми запросили в хату дідуся Андрія, і він радо перейшов сюди — це було неподалік пасіки. Варя і Зіна під час навчання в 4-му класі подружилися з малюками-жовтенятами, готували їх у піонери. Малеча проводила в своєму саду цілісінькі дні.

Величезним є горе матері, син якої загинув у боях за свободу і незалежність Батьківщини. Хай наші діти відчують, переживуть, розділять цю біду. Нехай

∞ *48* Для дітей ця подія не має промайнути як черговий виховний захід.

тисячі й тисячі матерів, чиї сини лежать у безіменних могилах від Волги до Ельби, від Північного Льодовитого океану до теплих хвиль Середземного моря, — стануть друзями школярів. Не можна ушляхетнити дитяче серце, якщо воно не відчуло, не пережило найбільшого лиха нашої Батьківщини — горя втрати двадцяти двох мільйонів життів, горя страшних мук, пожеж і руйнувань — усього того, чого наш народ не може ні забути, ні пробачити фашистам.

Чим глибше дитина осмислить і переживе горе матері, тим більше буде чуйності в її серці, тим міцнішими будуть її громадянські переконання, тим дужче житиме в серці маленької людини почуття відповідальності за майбутнє Батьківщини. Тому треба з великим тактом підходити до такої важливої події, як запрошення на піонерські збори (загалом до школи) матері, син якої загинув смертю героя на полях Великої Вітчизняної війни. ∞48 Зустріч із людиною, чиє особисте горе є виразом усенародного горя, мусить залишити в юних серцях глибокий слід.

Виховання громадянина — одна зі складних проблем не тільки теорії, а і практики педагогічного процесу. В цій сфері першорядну вагу має те, щоб знання пройшли крізь серце, відбилися в особистому духовному світі людини. Знання про Батьківщину, про те, що є святим і дорогим для радянського народу, — це не просто відомості, якими, запам'ятавши, можна керуватися в повсякденному житті. Це — істини, що мусять торкатись особистого життя вихованця. Вони стають

священними для дитини за умови, що велич Батьківщини пізнається через велич людини. ∞ 49

∞ 49 "Пам'ять народу — величезна книга, де записано все"[1]. Громадянське виховання є немислимим без читання цієї книги, без глибокого усвідомлення і відчування кожного слова, кожної літери. Те, що ми звикли називати зв'язком школи з життям, я уявляю собі насамперед як передачу з серця народного до свідомості й серця дітей наших великих святинь — любові до Батьківщині та ненависті до її ворогів, поневолювачів, які заподіяли великих страждань і лиха народові. Кожен дотик до великої книги народної пам'яті є найскладнішим, найбільш відповідальним актом становлення людської особистості.

∞ 50 Щоб через працю, як через широку стежку, дитина входила в суспільне життя, пізнавала людей і саму себе, переживала перше почуття громадянської гордості. Я ніколи не забував, що праця не має бути легкою справою. Мірою напруги фізичних і духовних сил дітей визначається той дуже важливий процес, який називається зрілістю. Завдяки праці дитина дорослішає. Треба знайти цю міру тяжкості, визначити її так, щоб праця була дитячою та водночас щоб поступово дитина переставала бути дитиною. Багаторічний досвід зміцнив переконання в тому, що ця виховна мета досягається за умови, коли дитяча праця містить у собі найважливіший елемент продуктивної діяльності дорослих: отримання матеріального результату, долучення його до стосунків між членами колективу.

[1] Л. Леонов. Венок герою // Люди легенд. – Вип. 2. – Держполітвидав, 1966. – С. 7.

ПРАЦЮ НАДИХАЮТЬ ШЛЯХЕТНІ ПОЧУТТЯ

Праця стає великим вихователем, коли вона входить у духовне життя наших вихованців, дає радість дружби й товариськості, розвиває цікавість і допитливість, народжує бентежну радість подолання труднощів, відкриває все нову красу в навколишньому світі, пробуджує перше громадянське почуття — почуття творця матеріальних благ, без яких неможливе життя людини.

Радість праці — могутня виховна сила. В роки дитинства кожна дитина має глибоко пережити це шляхетне почуття.

Перша осінь шкільного життя. На ділянці старші школярі відвели для нас кілька десятків квадратних метрів землі. Ми розпушили ґрунт — праця ця звична для сільської дитини. Кажу малюкам: "Тут ми посіємо озиму пшеницю, зберемо зерно, змелемо його. Це буде наш перший хліб". Діти добре знають, що таке хліб, і прагнуть працювати, як їхні батьки й матері; водночас у справі, яку ми розпочинаємо, є щось романтичне, є елемент гри.

Мрія про перший хліб надихає, допомагає долати труднощі. А труднощі чималі: діти носять маленькими кошиками перегній, змішують його з ґрунтом, риють канавки для рядків пшениці, відбирають по зернятку насіння. Сівба перетворюється на справжнє свято. Натхнення працею охоплює всіх дітей. Ниву засіяно, але ніхто не йде додому. Хочеться мріяти, ми сідаємо під деревом, і я розповідаю казку про золоте пшеничне зернятко. Думаю про казку і про те, щоб праця була для моїх вихованців у роки дитинства не тільки дитячою, а й першою громадянською радістю. ∞50

До появи сходів пшениці діти хвилюються: чи скоро зазеленіє наша нива? А коли з'явилися проростi, хлопчики і дівчатка щоранку бігали подивитися: чи швидко ростуть зелені стебельця? Взимку ми засипали ниву снігом, щоб пшениці було тепло. Навесні діти переживали радісне хвилювання, спостерігаючи, як сходи суцільним килимом покривають землю, як пшениця виходить у стрілку і колоситься. Малюки близько до серця брали долю кожного колоска.

Жнива були ще радіснішим святом, аніж засів. До школи діти прийшли святково одягнені. Кожен учень дбайливо зрізав пшеницю, зв'язуючи її в маленький сніп. Знову свято праці — обмолот. Зібрали все до зернятка, зсипали в мішок. Дідусь Андрій змолов пшеницю, приніс білу муку. Ми попросили маму Тіни спекти нам хліб. Малюки допомагали їй: хлопчики носили воду, дівчата подавали дрова. Ось вони, чотири великі білі короваї — наша праця, наші клопоти і хвилювання. Почуття гордості охоплює дитячі серця.

Настав довгоочікуваний день — свято першого хліба. На свято хлопці запросили дідуся Андрія, всіх батьків. Розстелили білі вишиті скатертини, дівчатка розклали ароматні скибочки хліба, дідусь Андрій поставив тарілки з медом. Батьки їдять хліб, хвалять дітей, дякують за працю.

Цей день залишився в дитячій пам'яті на все життя. На святі не говорили гучних слів про працю та людську гідність. Головне, чим схвилювало дітей свято, — це переживання почуття гордості: ми виростили хліб, ми дали радість батькам. А людська гордість за свою працю — найважливіше джерело моральної чистоти і шляхетності.

Наше свято першого хліба привернуло увагу інших класних колективів. Учні кожного класу хотіли виростити свій хліб. Діти не давали спокою класним керівникам: чому в інших є свято хліба, а у нас немає?

Ця подія викликала в педагогічному колективі багато роздумів. Усі побачили, що найпростіша справа — обробляння ґрунту, внесення добрив — може стати для дітей так само бажаною, як прогулянка до лісу, читання цікавої книжки. Вчителі розповідали, що ледарі, у яких, здавалося, нічим не пробудити цікавості до жодної справи, в цій праці стали невпізнанними. Їм захотілося працювати. "У чому ж річ?" — міркували ми. І всі зійшлися на тому, що головне — в почуттях, у натхненні благородною метою. Працьовитість — це насамперед сфера емоційного життя дітей. Дитина прагне працювати тоді, коли праця дає їй утіху. Чим глибше радість праці, тим більше діти дорожать власною честю, тим наочніше бачать у діяльності самих себе — свої зусилля, своє ім'я. Радість праці — могутня виховна сила, завдяки якій дитина усвідомлює себе як члена колективу. Це не означає, що праця перетворюється в розвагу. Вона потребує напруги і завзяття. Але ми не мусимо забувати, що маємо справу з дітьми, перед якими тільки відкривається світ.

Свято першого хліба діти вирішили відзначати щорічно. На наступну осінь свого шкільного життя вони взяли нову ділянку і, виростивши озимину, знову запросили в гості батьків, а також своїх маленьких друзів — дошкільнят. Навіть тоді, коли мої вихованці стали юнаками і дівчатами, вони з великим хвилюванням збирали пшеницю з маленької шкільної ділянки, мололи зерно, пекли хліб — у цьому всьому була романтика, гра.

Радість праці не порівнянна ні з якими іншими втіхами. Вона немислима без відчування краси, однак тут краса — не тільки те, що отримує дитина, але передусім те, що вона створює. Радість праці — це краса буття; пізнаючи цю красу, дитина переживає почуття власної гідності, гордість від усвідомлення того, що труднощі подолано.

Почуття радості доступне лише тому, хто вміє напружувати сили, знає, що таке піт і втома. Дитинство не мусить бути постійним святом — якщо немає трудової напруги, підсильної для дітей, то для дитини залишиться неприступним і щастя праці. Вища педагогічна мудрість трудового виховання полягає в тому, щоб закорінити в дитячому серці народне ставлення до праці. Праця для народу є не тільки життєвою необхідністю, без якої немислиме людське існування, а й цариною багатогранних проявів духовного життя, духовного багатства особистості. У праці розкривається багатство людських стосунків. Виховати любов до праці неможливо, якщо дитина не відчує краси цих стосунків. У трудовій діяльності народ бачить найважливіший засіб самовираження, самоствердження особистості. Без праці людина стає порожнім місцем, — кажуть у народі. Важливе виховне завдання в тому, щоб почуття власної гідності, особистої гордості кожного вихованця ґрунтувалося на трудовому успіху.

В першу весну свого шкільного життя діти посадили "Сад матері" — 31 яблуню і стільки ж кущів винограду. "Діти, — кажу своїм вихованцям, — це буде сад для наших матерів. Мама — найдорожча, близька для вас людина. Через три роки яблуні та виноград дадуть перші плоди. Перше яблуко, перші ґрона вино-

граду — це буде наш подарунок матері. Порадуймо їх. Пам'ятайте, що у ваших матерів багато турбот. Заплатімо за їхні турботи радощами".

Працю в "Саду матері" надихає мрія — дати радість старшим, батькам. Окремі діти ще не знали всієї глибини цього шляхетного людського почуття — любові до рідної матері. Я прагнув у кожної дитини пробудити це почуття. Галя посадила дерево для мачухи, Сашко — для бабусі, Вітя — для тітки. Ніхто не ставився до праці байдуже. Навесні та влітку діти поливали рослини, знищували шкідників. Яблуні й виноградні кущі зазеленіли. На третій рік з'явилися перші квіти, зав'язалися перші плоди. Кожному хотілося, щоб плоди на його дереві достигали швидше.

Для мене було великим щастям те, що Толя, Тіна, Коля раділи: на їхніх деревах дозрівали соковиті яблука, на виноградних кущах наливалися бурштинові грона. Діти зривали стиглі плоди, несли їх матерям. Це були незабутні дні в житті малюків. Пам'ятаю, якою ласкою засвітилися очі в Миколки, коли хлопчик зняв з дерева яблука, щоб понести їх матері.

На 2-му році шкільного життя праця дітей була одухотворена шляхетними почуттями. Кожна дитина посадила на присадибній ділянці батьків плодові дерева для матері, батька, дідуся і бабусі. "Ось яблуня мами, тата, бабусі або дідуся", — з гордістю казали діти. Сашко посадив яблуні на спомин про батька і матір; Галя й Костя вирощували фруктові дерева як пам'ять про матерів, не забули вони і своїх нерідних матерів — їм теж посадили по яблуньці.

Ні до якої роботи діти не ставилися з такою зворушливою турботою, як до доглядання цих дерев.

Усі нетерпляче чекали, коли яблуні зацвітуть. Дочекатися перших плодів від яблуні, зняти їх, понести матері — це не просто трудові процеси, що їх діти виконували один по одному. Це сходинки морального розвитку, підіймаючись якими діти переживають красу того, що вони роблять.

Найсвятіше і найпрекрасніше в людському житті — це мати. Дуже важливо, щоб діти відчували моральну красу праці, що дає радість матері. Поступово в нашому колективі народилась і зміцнилася прекрасна традиція — восени, коли земля та праця дають людині щедрі дари, ми стали відзначати Осіннє Свято матері. Кожен учень приносив матері цього дня те, що створив своєю працею, про що мріяв ціле літо, а то й кілька років: яблука, квіти, колосся пшениці, вирощені на крихітній ділянці (у кожної дитини на присадибній ділянці батьків був куточок улюбленої праці). "Бережіть своїх матерів", — цю думку ми утверджували в свідомості хлопчиків і дівчаток, готуючи їх до осіннього свята матері. Чим більше духовних сил доклала дитина в працю в ім'я радості матері, тим більше людяності в її серце.

Народилось у нас і Весняне Свято матері. Ми знайшли в лісі глуху галявину, яку діти назвали Суничною — влітку тут багато ягід. А навесні поляна ставала блакитною — квітнули проліски. Велику радість переживали діти в хвилини спілкування з цим чудовим куточком. Своєю радістю їм кортіло поділитися з матерями. Й ось у дітей народилася думка: перша квітка, що прикрасила землю, — матусі. Так виникло весняне свято матері. Діти несли матерям у цей день не тільки ніжні дзвіночки проліску, а і квіти, вирощені в теплиці. В проведенні свят, присвячених матері, треба уникати галасу

й "організаційних заходів". Ми прагнули того, щоб ушанування матері було справою родинною, інтимною. Головне тут — не гучні слова, а глибокі почуття.

Любити людство легше, ніж зробити добро рідній матері, каже старовинний український вислів, приписуваний народному філософові XVIII ст. Григорію Сковороді. В цьому вислові — велика мудрість народної педагогіки. Неможливо виховати людяність, якщо в серці не утвердилася прихильність до близької, дорогої людини. Слова про любов до людей — іще не любов. Справжня школа виховання щиросердості, душевності й чуйності — це родина; ставлення до матері, батька, дідуся, бабусі, братів, сестер є випробуванням на людяність.

Праця дітей має бути створенням краси — така вимога єдності естетичного й морального виховання. В першу осень шкільного життя ми зібрали насіння шипшини, посадили його на відведеній нам грядці в затишному куточку шкільної садиби. До шипшині прищепили бруньки білих, червоних, пурпурових, жовтих троянд. Ми створили свій "Сад троянд". Важко передати словами радість, яку відчули діти, коли з'явилися перші квіти. Хлопчики і дівчатка боялися доторкнутися до кущів, щоб не пошкодити їх. Коли я сказав, що троянди цвістимуть усе літо, якщо правильно зрізати квіти, діти були в захваті. Кожному хотілося понести квітку матері. Велику втіху давало дітям те, що маленький букетик троянд можна подарувати мамі разом з яблуками в осіннє свято матерів.

У першу весну шкільного навчання ми посіяли багато квітів. Рослинам потрібен був постійний догляд. Особливо нелегка справа — поливання. В цей час старшокласники зробили невелику водонапірну

Примітка

∞ 51

Роль краси у вихованні моралі стала предметом обговорення в нашому педагогічному колективі. Надаючи великого значення красі як одному з засобів впливу на духовний світ школяра, особливо на емоції, ми водночас побоювалися переоцінити роль цього впливу. За яких умов краса стає педагогічним впливом? — це питання ми поставили перед собою на психологічному семінарі. Відповідь на нього випливала з загального аналізу закономірностей педагогічного процесу. Ділячись досвідом, аналізуючи методи і прийоми впливу вчителя на духовний світ учнів молодшого, середнього та старшого віку, ми дедалі більше переконувалися в тому, що немає й не може бути якогось єдиного, всесильного методу, який міг би забезпечити успіх виховання і, водночас, компенсувати недоліки і слабкі місця в інших сферах виховного впливу.

Естетичне виховання може бути поставлене прекрасно, але якщо інші елементи і складники комуністичного виховання мають серйозні вади, то й виховний вплив краси послаблюється, ба навіть може бути зведений нанівець. Кожен вплив на духовний світ дитини набирає виховної сили лише тоді, коли поруч ідуть інші так само важливі впливи. В певних умовах людина може дбайливо вирощувати квіти, захоплюватися їхньою красою й одночасно бути циніком, байдужим, безсердечним — усе залежить від того, з якими іншими засобами впливу на духовний світ особистості сусідить той вплив, на який ми, вихователі, покладаємо певні надії.

Ці істини ставали переконаннями нашого педагогічного колективу. Обговорення конкретних

далі див. стор. 406

вежу з насосом. Вода була підведена до квітника, що полегшувало працю дітей, і вона стала бажаною для всіх — навіть найменший Данько поливав тепер усі квіти протягом півгодини.

Та мене не задовольняв колективний труд. Хотілося, щоб вирощування квітів стало особистим захопленням кожної дитини. Напевно, немає праці, яка б більшою мірою ушляхетнювала серце, поєднувала в собі красу і творчість, творення й людяність, аніж догляд троянд. Я домігся того, що в кожної дитини виникло бажання мати свій домашній квітник. У 3 і в 4-му класах мої вихованці вже милувалися квітками троянди, вирощеними на присадибних ділянках.

Життя переконало мене, що якщо дитина виростила троянду для того, щоб милуватися її красою, якщо єдиною винагородою за працю стала насолода красою і творіння цієї краси задля щастя і радості іншої людини, — вона не здатна на зло, підлість, цинізм, безсердечність. Це одне з дуже складних питань морального виховання. Краса сама по собі не містить жодної магічної сили, яка б виховувала в людині духовне благородство. Краса виховує моральну чистоту, людяність лише тоді, коли праця, що створює красу, олюднена високими моральними спонуками, насамперед просякнута повагою до людині. Чим глибша ця олюдненість праці, що створює красу для людей, тим дужче шанує людина сама себе, тим нестерпнішим стає для неї відступ від норм моралі. ∞ 51

...Народилися свята квітів. Їх було декілька. Весняне свято квітів — це свято конвалій, тюльпанів і бузку. Цього дня ми йшли до лісу і в бузковий квітник, закладений першої осені шкільного життя, кожен

закінчення ∞ 51

життєвих доль привело нас до проблеми **гармонії педагогічних впливів**. На мій погляд, це одна з корінних, засадничих закономірностей виховання. Я далекий від думки, що вона, ця проблема, розв'язана в практиці виховної роботи нашої школи, але все ж для її розв'язання і дослідження зроблено чимало. Сутність цієї проблеми, що виражає одну з найважливіших закономірностей виховання, полягає ось у чому: педагогічний ефект кожного засобу впливу на особистість залежить від того, наскільки продуманими, цілеспрямованими, ефективними є інші засоби впливу. Сила краси як виховного засобу залежить від того, наскільки вправно розкривають силу праці як виховний засіб, наскільки глибоко і продумано здійснюється виховання розуму та почуттів. Слово вчителя набирає виховної сили лише тоді, коли діє сила особистого прикладу старших, коли всі інші виховні засоби просякнуті моральною чистотою і шляхетністю.

Між виховними впливами є десятки, сотні, тисячі залежностей і зумовленостей. Ефективність виховання зрештою визначається тим, яким чином ці залежності й зумовленості беруть до уваги, точніше, як їх реалізують на практиці. На мій погляд, набридлі всім звинувачення педагогічної науки в тому, що вона відстає від життя, саме і виходять з нехтування того факту, що будь-який вплив на особистість губить свою силу, якщо немає сотні інших впливів, будь-яка закономірність обертається на порожній звук, якщо не зреалізувати сотні інших закономірностей. Педагогічна наука відстає тією мірою, якою вона не досліджує десятків і сотень закономірностей та взаємозумовленостей впливів на особистість. Вона стане точною наукою, справжньою наукою лише тоді, коли дослідить і пояснить найтонші, найскладніші закономірності та взаємні зумовленості педагогічних явищ.

учень збирав маленький букет, прагнучи знайти неповторне поєднання відтінків. Приходили на галявину, милувалися букетами. Несли їх матерям та нашим друзям — дідусеві Андрію й бабусі Ользі. Запрошували на свято малюків-дошкільнят, збирали букети і для них.

Друге свято — свято троянд. Збирали букети в шкільному "Саду троянд" і на присадибних ділянках. Уже на другий рік навчання майже в усіх дітей удома були кущі троянд. Найкрасивіші букети ми несли дідусеві Андрію і бабусі Ользі.

Третє свято — польових квітів. Воно давало дітям найбільшу радість. Ми йшли в поле вранці — в ці години квіти особливо гарні. Зібрати красивий букет польових квітів — справжня творчість. Приносили букети до школи, відпочивали, мріяли про те, щоб і в нас цвіли польові квіти. Запам'ятовували, де ростуть найкрасивіші квіти, восени збирали насіння, викопували кореневища, і на присадибній ділянці розцвітали волошки, ромашки.

Осіннє свято квітів, або свято хризантем, було сумним прощанням з літом. Скільки праці треба було докласти, щоб якомога пізніше відсвяткувати його... Ми захищали кущі хризантем від холодних вітрів і заморозків, прикривали їх на ніч паперовими ковпачками. Після осіннього свята квітів ми переносили рослини в теплицю.

На третьому році шкільного життя діти вперше відзначали свято пролісків. У лісі ще лежав сніг, але земля вже прокидалася від зимового сну. На галявинах з'являлися перші лілово-сині й білі дзвіночки. Маленькі букетики діти приносили цього дня матерям.

Хай не здасться читачеві, що дитинство моїх вихованців було суцільним святом. Тут на кількох сторінках розповідається про те, що пережили діти протягом чотирьох років. Кожне свято — це насамперед праця.

Я домагався, щоб діти бачили в праці джерело духовних радощів. Нехай людина трудиться не тільки для того, щоб добути хліб і одяг, збудувати житло, а і для того, щоб поряд з її будинком завжди цвіли квіти, що тішать і її, і людей, — щоб уже в роки дитинства людина трудилася задля радості.

Маленькі куточки краси з'явились у наших малюків на присадибних ділянках батьків уже через рік після початку навчання в школі. Майже в усіх дітей тут цвіли троянди. Крім того, кожна дитина мала свої улюблені квіти. Варя, Ліда, Павло, Сергійко, Катя, Лариса, Костя полюбили хризантеми. Саня, Зіна, Люба, Люда, Сашко вирощували гвоздики й тюльпани. Ваня, Вітя і Петрик посадили кілька кущів бузку. Я показував дітям, як доглядати квіти, як готувати розсаду і добирати найкраще місце для рослин.

Любов до квітів стала причиною конфлікту між Колею і його матір'ю. Хлопчик любив працювати в теплиці. Я дав йому три кущі хризантем і показав, як їх посадити. В цей час ми роздавали дітям розсаду хороших сортів помідорів. Разом із хризантемами Коля поніс додому десяток коренів помідорів. Мати посадила помідори, а Коля — хризантеми. Тижнів за два мати побачила кущі хризантем — вони вже добре вкорінилися — і викинула їх. Хлопчик знайшов викинуті рослини біля паркану, розплакався та прибіг до матері. Жінка розсміялася: "Ото вже горе яке — квіти. Навіщо

вони нам? Жили і будемо жити без квітів". Коля мовчки взяв рослини і посадив їх у куточку за сараєм.

Через деякий час хлопчик приніс матері кілька блакитних квіток і сказав: "Мамо, подивись, які гарні". Непрості почуття вклала дитина в ці слова. Хлопчикові напевно кортіло сказати: я хочу, мамо, щоб життя нашої родини було так само гарним, як оці квіти.

З великою сердечністю працювали діти у "Пташиній лікарні".

Після бурі та грози ми йшли до лісу і завжди знаходили пташенят, які випали з гнізд. У "Пташиній лікарні" довго не змовкали дитячі голоси... А взимку, в тріскучі морози, діти виставляли коло вікна лікарні годівниці з гарбузовими зернами. До корму зліталися багато синичок. Коли не вистачало поживи, вони вимогливо пищали. Діти насипали зернята на стіл, синички залітали до кімнати, дзьобали корм. Поступово пташки звикли до дітей, усе довше залишалися в кімнаті, морозними ночами навіть не відлітали. Вони весело щебетали, сідали на плечі, на руки, на голови. В сонячні дні птахи прилітали за кормом і відразу ж летіли геть. Дітям не хотілося розлучатися з пернатими друзями. Здавалося, птахи це відчувають: у їхньому писку діти наче вловлювали прохання: вибачте, мовляв, не можемо довго залишатися.

Коля, Юра, Сашко, Костя, Павло перебували в "Пташиній лікарні" по кілька годин. Я порадив дітям улаштувати маленькі годівниці в себе вдома. Біля віконних кватирок з'явилися полички з зернятами гарбуза, а Павло зробив маленький будиночок.

З першого погляду все це може здатися несуттєвим, таким, що не має стосунку до виховання. Але

в дійсності, турбота про живу істоту — це і є виховання душевної чуйності, щиросердості, чутливості.

Починаючи з 3-го класу, свято Жайворонка, про яке вже йшлося, стало своєрідним святом праці та художньої творчості. Дівчатка випікали з пшеничного тіста маленьких жайворонків. Кожна прагнула передати в своєму нехитрому витворі стрімкий зліт пташки. Це була єдина в своєму роді художня творчість. Дівчатка показували одна одній своїх жайворонків, знаходили в них не тільки рух, а й пісню. "У тебе жайворонок мовчить, а в мене співає", — можна було почути цими днями.

Коли діти стануть дорослими, вони підуть працювати в рільничі бригади і на тваринницькі ферми, стануть орачами та доярками, агрономами й садівниками. Треба, щоб уже в ранньому віці малюки відчули красу простої праці на землі, на фермі. Важливо, щоб звичайна сільськогосподарська праця давала дітям радість. А це неможливо без гри, без колективної наснаги трудовою діяльністю, красою взаємин у колективі — дружбою, товариською взаємодопомогою. Мої вихованці завжди близько до серця брали спільну справу, думали про її результати. Клас завжди був трудовим колективом.

Ранньої весни ми пішли на тваринницьку ферму до батька Тані. Нам відвели теплий куточок у сараї й помістили сюди четверо ягнят — батько Тані вибрав найслабших. "Будемо, діти, дбати про ці маленькі теплі грудочки життя, будемо приходити до них щодня, годувати теплим настоєм сіна і молоком, поки ягнята не оклигають", — кажу дітям.

Нерідко доводиться чути: бувають такі ледарі, яких ніщо не цікавить; бувають настільки зачерствілі

серця, що їх нічим не пройняти. Неправда це. Надихніть малюків (саме малюків, а не підлітків, у 11–12 років це робити вже пізно) такою ось працею, як, наприклад, догляд маленьких ягнят на тваринницькій фермі, попрацюйте з дітьми місяць, два — і ви побачите, як розтане крижинка в найбільш байдужому серці. Колективне заохочення дітей красою праці — це могутнє джерело працьовитості. Ми в класі не мали жодного байдужого, жодного ледаря, і це — результат наснаження дітей простою працею.

Ми знайшли добре сіно, приготували з нього борошно, зварили "бульйон для ягнят". Випоювали їх молоком. Коли ягнята стали їсти зелену траву, діти приносили їм з теплиці поросль ячменю і вівса. А як тільки зазеленіла травичка, у ягнят з'явилися цілі оберемки соковитого корму. Батько Тані зробив поряд із сараєм кошару, куди ми випускали ягнят на цілісінький день. Це була наша "вівцеферма".

На 3-му році шкільного життя з'явилися нові, серйозніші турботи — хлопчикам і дівчаткам захотілося доглядати телят, і нам відвели ще один куточок — уже на молочнотоварній фермі. Діти цілу зиму вирощували в теплиці зелень — ячмінь і овес. Улітку сушили сіно для телят. Багато хлопчиків і дівчаток приходили на ферму майже щодня.

Коли настала весна й овець із ягнятами перевели на польовий стан, діти засумували. Вони хотіли бодай один день пожити в полі, серед природи. У неділю ми йшли в поле. Пасли овець і ягнят, збирали сіно, скошене пастухами; перша весняна трава — це цілющий корм для ягнят у зимові дні. А влітку, після закінчення

занять, діти приходили на польовий стан майже кожного дня. Життя переконує, що людина ніколи не полюбить простої сільськогосподарської праці, якщо в дитинстві її не надихнула краса буденної роботи.

Вогник романтики осявав працю дітей і на навчально-дослідній ділянці школи. Вже в 1-му класі нам виділили 0,1 га землі, і разом зі старшими школярами діти побудували тут будиночок — цегляні стіни, черепична покрівля, дерев'яна підлога, маленька топка, водогін, електрика,— все як у справжньому будинку, але все невелике. "Зелений будиночок" — так діти назвали цю споруду — став іще одним затишним куточком, де малюки читали, слухали оповідання про природу. Пізніше, коли діти вже навчалися в 3-му класі, тут ми проводили досліди з насінням.

Спорудження маленького будиночка стало і грою, і працею. Коли робота була завершена, діти дбайливо ставилися до творіння рук своїх. Вони добре розуміли, що будиночок — результат їхньої праці. Ніякими роз'ясненнями не можна замінити цього життєвого досвіду.

Для того щоб дитина берегла суспільну працю, вона мусить набратися першого, хай спочатку незначного, особистого досвіду громадського творення. Сутність матеріальних цінностей осягається лише тоді, коли суспільне стає дорогим для людини. Цю якість мусять набувати в дитячі роки. Вчителі часто кажуть про те, що деякі підлітки марнотратно ставляться до суспільних цінностей — чому вони, підлітки, такі бездушні? Якщо ви хочете, щоб у роки отроцтва й ранньої юності людина була бережливою і внутрішньо дисциплінованою,

щоб її турбота про громадські інтереси мала не показний характер, а виражалася в щирій тривозі про речі, котрі особисто їй не належать,— нехай у роки дитинства щось громадське стане для неї дорогим, невіддільним від особистих радощів, особистого щастя.

До "зеленого будиночку" прилягала ділянка, на якій ми вирощували пшеницю, ячмінь, просо, гречку, кукурудзу, соняшник. У будиночку добирали насіння, зберігали урожай, готували добрива. Працю дітей надихала романтика пізнання. Діти працювали думаючи і думали працюючи. Перед ними відкривалися таємниці та закономірності природи. Я домагався, щоб уже в дитячі роки мої вихованці на власному досвіді переконувалися, що знання допомагають людині використовувати сили природи і набуваються лише в праці. Я розповідав про пшеничне зернятко, про те, як праця управляє його життям. Перед дітьми відкривався дивовижний світ життя ґрунту. Ми вносили на ділянку органічні речовини, і ґрунт ставав родючим. Діти висаджували по 100 зерняток пшениці та з великим зацікавленням спостерігали, як розвиваються рослини. Малюків надихало прагнення так "нагодувати" ґрунт, щоб у колосках наливалися великі, важкі зерна. Кожному хотілося якнайкраще підгодувати свої рослини живильною рідиною. Це була справжня творчість, яка запалювала дітей, спонукала їх виконувати найпростіші трудові операції. Дбайливо зрізаючи колосся, діти відраховували по тисячі зерняток і зважували їх: хто зібрав більший урожай, той переживав хвилююче почуття гордості, решта дітей прагнули краще працювати.

Я з радістю переконувався, що Шура, Міша, Павло, Сашко, Юра, Лариса, Тіна, Ваня, Ніна, Варя, Зіна, Коля закохуються в рослини, відчувають життя ґрунту. В 3 і 4-х класах вони виростили пшеничні зерна вдвічі більші, ніж зазвичай вирощують у полі.

У "зеленому будиночку" і в теплиці ми вирощували огірки й помідори на поживних розчинах. Від зими діти готували поживну суміш перегною і чорнозему, навесні виносили її на ділянку, а восени збирали високі врожаї картоплі та помідорів.

Окремі діти трудились і в "Зеленій лабораторії" — будиночку, спорудженому для дітей середнього віку. Тут мої вихованці під керівництвом старших школярів ставили цікаві досліди з садівництва і рослинництва. Тут я показував дітям, як робити щеплення культурних сортів плодових дерев до дички. У 2-му класі всі діти навчилися цієї тонкої справи, відчули владу знань над природою, єдність теорії та практики.

Хлопчики і дівчатка нетерпляче чекали на весну, щоб побачити результати щеплення. Коли з щеплених бруньок з'явилися маленькі листочки, радості дітей не було краю. Ми заклали колективний розплідник. Вирішили щорічно вирощувати саджанці. Розплідник став іще одним куточком улюбленої праці: тут особливо любили працювати Ваня, Люся, Коля, Володя, Люба, Ліда, Зіна, Федя, Катя, Варя, Лариса, Сергійко, Тіна, Галя. Влітку, після закінчення 3-го класу, ми знайшли в глухих заростях сливу-дичку, і кожен з нас прищепив до неї бруньку культурного сорту — хто сливу, хто абрикос, хто персик. Усі щеплення прижилися. Діти з подивом стежили, як розвиваються паростки різних

сортів плодових дерев на одній кроні. Через два роки з'явилися плоди.

Вже йшлося про те, що природа — багатюще джерело думки, творчого, допитливого розуму. Осягаючи її закономірності, дитина стає людиною, бо вона поступово усвідомлює саму себе як найвищий щабель на довгих сходах розвитку природи. Але природа не здатна сама по собі творити дива — розвивати природні сили дитини, виховувати її розум, збагачувати мислення. Без активних зусиль, без праці не можна розкрити і пізнати її таємниць. Лише тоді, коли людина робить перший свідомий крок для того, щоб скористатися з сил природи, вона винагороджує її спочатку скупо, а потім усе щедріше, мірою того, як людина докладає нових зусиль, пізнаючи й одночасно створюючи. Чим більше діти працюють, тим більше таємниць природи розкривається перед їхньою свідомістю і тим більше нового, незрозумілого бачать вони перед собою. Проте, що більше незрозумілого, то активнішою є думка; подив — це найпевніша "принада" для мислення. Від того моменту, коли зерно пшениці покладено в пухкий ґрунт, до збирання врожаю у дітей виникло понад двісті запитань: як? чому? Важко знайти іншу таку сферу впливу на природу, котра пробуджувала б думку, змушувала міркувати, як праця на землі — вирощування дерев, зернових та технічних культур.

Я прагнув того, щоб праця дітей була різноманітною, сприяла розкриттю їхніх задатків і нахилів. Поруч зі шкільною майстернею ми обладнали кімнату для малюків. Тут поставили столи, прикріпили до них лещата. Вдалося справдити давню мрію — старші школярі зробили для дітей два мініатюрні токарні верстатики

й один свердлильний верстат. У шафі та на полицях — маленькі рубанки, пилки, в слюсарних ящиках — набір інструментів для обробляння металу, а також металеві пластинки, дріт — це все необхідно в конструюванні і моделюванні. Праця в робочій кімнаті зацікавила багатьох хлопчиків і дівчаток. Поступово створився гурток юних майстрів. Особливо велику цікавість до конструювання, моделювання, випилювання лобзиком виявили Сергійко, Слава, Юра, Толя, Галя, Мишко, Вітя, Люда, Таня, Саня, Ваня, Павло.

Збираючись по обіді в робочій кімнаті, ми робили відразу кілька цікавих моделей — вітроелектростанції, зерноочисної машини, віялки, а також будиночок, схожий на справжній будинок, письмовий стіл і шафу для крихітних слюсарних інструментів. Діти працювали колективно, виготовляючи і дерев'яні, і металеві деталі. Чим менша й тонша модель, тим важче її було зробити схожою на справжню "дорослу", як казали діти, тим з дужчим зацікавленням вони працювали.

Головна мета, яку я ставив, залучаючи дітей до цієї праці, — пробудити задатки і нахили, дати радість творчості, виробити вміння й навички, необхідні в майбутньому. Я прагнув захопити малюків прикладом: показував їм наочно, як обробляти дерево і метал, як користуватися інструментами. Майстерність того, хто навчає, — це іскра, що запалює вогник схильності, пробуджує натхнення. Наше заняття в робочій кімнаті почалося з того, що я на очах у дітей зробив з дерева іграшкове ліжечко для ляльки. Чим більше маленьке ліжечко ставало схожим на справжнє ліжко, тим яскравіше горіли дитячі очі: малюки прагнули взяти участь

у роботі. Багато хто з них тут-таки почали допомагати мені: скребли і шліфували окремі деталі ліжка. Коли ми взялися до виготовлення моделі вітроелектростанції, я мав уже не тільки надійних помічників, а і справжніх товаришів у праці. Юра, Вітя і Мишко швидко навчилися володіти інструментами. Трудитися хотіли всі, а тому ми почали одночасно виготовляти кілька моделей.

Тут треба зробити маленький відступ. Джерела здібностей і обдарувань дітей — на кінчиках їхніх пальців. Від пальців, образно кажучи, йдуть найтонші струмочки, які живлять джерело творчої думки. Чим більше впевненості й винахідливості в рухах дитячої руки, чим тонше взаємодія руки зі знаряддям праці, чим складніші рухи, необхідні для цієї взаємодії, тим яскравіша творча стихія дитячого розуму, тим точніші, тонші, складніші рухи, необхідні для цієї взаємодії; чим глибше увійшла взаємодія руки з природою, із суспільною працею в духовне життя дитини, тим більше є спостережливості, допитливості, пильності, уважності, здатності досліджувати в діяльності дитини.

Іншими словами: що більше майстерності в дитячій руці, то розумніша дитина. Але майстерність досягається не через якесь диво. Вона залежить від розумових і фізичних сил дитини. Потуга розуму міцніє мірою того, як удосконалюється майстерність, але й майстерність черпає свої сили в розумі. Я прагнув того, щоб пізнання навколишнього світу було активною взаємодією дитячих рук з навколишнім середовищем, щоб дитина спостерігала не тільки очима, а й руками, виявляла і розвивала свою допитливість не лише через питання, а й через працю.

З перших днів життя "Школи радості" мої вихованці збирали гербарії, колекції насіння, зразків деревини різних порід. Вони вивчали властивості речовин не тільки в процесі спостережень, а й завдяки взаємодії руки, озброєної найпростішими інструментами — молоточками, ножиком, ножицями, зубилом, — з різноманітними матеріалами. В 1 і 2-му класах діти навчалися працювати маленьким ножиком. Діти вирізали тоненькі пластинки з деревини різних порід — верби, ясена, тополі, дуба, сосни, груші, вишні, шліфували їх, приклеювали або пришивали до паперу, порівнювали за твердістю й іншими ознаками. З наростів на стовбурах ясена (це дуже пластичний матеріал) вони робили літери, фігурки звірів і птахів. Усі хлопчики і дівчатка вирізали "дерев'яну абетку" — так вони назвали букви з наростів ясена. Недалеко від нашого села є гранітна печера. Сюди ми часто приходили збирати зразки гірських порід. Діти з цікавістю відбивали маленькими молоточками шматочки слюди, збирали колекцію різнобарвного каміння, з глини ліпили іграшкові цеглини, сушили їх на сонці, а потім споруджували будиночки. Влітку, під час збирання врожаю, ми вирізали з соломи жита і пшениці рівні стебла — "стрілки", плели з них солом'яну стрічку, шили капелюхи.

Усе це було не тільки підготовкою до технічної творчості. Розвиваючи майстерність рук, я розвивав розум. Коли ми виготовляли модель вітроелектростанції, діти запропонували замінити металеві пластинки лопатей на дерев'яні. "Адже є дуже міцна і легка деревина, — сказав Сергій. — з неї можна зробити такі лопаті, що від маленького вітерця вони будуть крутитися..."

За чотири роки навчання в початковій школі діти зробили понад тридцять робочих моделей, що за складністю будови рівноцінні моделі вітроелектростанції, яка надавала руху маленькому генераторові. З кожним роком усе яскравіше розкривались індивідуальні нахили дітей. Шура, Вітя, Міша, Сергійко, Юра закохалися в метал і механізми. Вони могли кілька годин працювати біля лещат, час летів для хлопчаків непомітно. Іноді було надзвичайно важко змусити їх піти додому. Спостерігаючи за роботою хлопчиків коло лещат або біля мініатюрного токарного верстата, де вони виточували нескладні деталі з дерева та м'якого металу, я пригадав, як уже в "Школі радості" та в 1-му класі діти вчилися вирізати дерев'яні літери. Було б наївно бачити в цих хлоп'ячих захопленнях якесь завчасне визначення їхнього майбутнього фаху або професії. Майстерність — у цьому переконує життєвий досвід — переживає складні трансформації. Дуже рідко людина стає тим, ким вона мріяла стати в дитячі роки.

Фізична праця щільно пов'язана з розумовим вихованням. Майстерність рук — це матеріальне втілення допитливого розуму, кмітливості, творчої уяви. Дуже важливо, щоб у дитячі роки кожна дитина здійснювала руками свій задум.

У 4-му класі діти зробили собі інструменти — маленькі рубанки, шерхебелі. Не забували хлопчики і про найпростіший інструмент: ножиком вони вирізали кумедні фігурки звірів і тварин, казкову Бабу-Ягу й Кощія Безсмертного для лялькового та тіньового театрів. Сергійко й Міша зробили два акваріуми — для класної кімнати і для Кімнати казки.

Велику радість дала дітям іще одна цікава робота: ми встановили невелику електростанцію, що їй надавав руху маленький двигун внутрішнього згоряння. Електростанція виробляла струм низької напруги, безпечний для дітей.

У 3 і 4-х класах діти щотижня мали дві години улюбленої праці. Дехто йшов у "Зелений будиночок", інші — до робочої кімнати, ще інші — в теплицю, декотрі — на навчально-дослідну ділянку або в сад. Ті, хто полюбили працю на фермі, вирушали до ягнят і телят. Кожен учень займався в ці години працею до душі. Я йшов з дітьми сьогодні в один куточок улюбленої праці, завтра — в інший. У кожній групі були діти, в яких яскраво розкривався нахил до певного виду діяльності. Вони ставали організаторами маленьких трудових колективів, заохочували товаришів своїм прикладом. У робочій кімнаті керівником був Юра. В юних рослинників — Ваня, у садівників — Варя, у тваринників — Саша. Мене дуже тішило, що ці діти чимало вміють і знають значно більше, ніж їхні однолітки. За ними тяглись інші, трудова діяльність набувала характеру змагання творчих здібностей.

Праця входила в духовне життя моїх вихованців як радісна гра фізичних та інтелектуальних сил, як утвердження власної гідності. Дуже важливо, щоб у роки дитинства кожна людина домоглася вагомих успіхів в улюбленій праці, наочно побачила втілення своїх творчих здібностей, опанувала майстерність в улюбленій справі — звичайно, такою мірою, якою це доступно дитині. Щось одне вона має навчитися робити вже в шкільному віці надзвичайно добре і красиво.

Почуття гордості, пережите у зв'язку з успіхом в улюбленій справі,— перше джерело самосвідомості, перша іскра, що запалює в душі дитини вогник творчого натхнення, а без натхнення, без радісного піднесення та відчуття повноти сили немає людини, немає глибокої впевненості в тому, що вона посяде гідне місце в житті. Я прагнув того, щоб у школі не було жодної дитини, яка не розкрила б у праці свою індивідуальність, самобутність.

Згадуючи роки дитинства кожного свого вихованця, я бачу радісні очі, що сяють гордістю за успіх у праці. Ось Сергійко з маленьким радіоприймачем. Хлопчик зробив його в 4-му класі; три місяці ретельної праці винагороджено великою радістю. Федя стоїть поряд із квітучим персиковим деревом — він прищепив бруньку персика до сливи-дички, дочекався цвітіння і плодів. Валя збереглася в моїй пам'яті в ту радісну мить, коли вона винесла з приміщення тваринницької ферми маленьке ягнятко. Дівчинка виходила його — слабенького, кволого. Тіна широко всміхається сонцю і синьому небу, дивиться на пурпурні квіти троянд — це вона прищепила три бруньки троянди до шипшини, і виріс кущ дивовижної краси. Коли називають ім'я Сашка, перед моїми очима постає чорноокий хлопчик з маленьким снопиком пшениці; зваживши зерно, вирощене ним на трьох квадратних метрах, ми переконалися, що з гектара такі великі зерна дали б вісімдесят центнерів... Неподалік шкільної криниці росте гілляста яблуня. Щороку, коли дерево розквітає, я милуюся неповторними відтінками рожевих квіток, і мені здається: ось зараз прибіжить до дерева маленька дів-

чинка з білими кісками, посміхнеться і скаже: "Це моя яблуня". Так сказала Катя, коли вперше зацвіла яблуня. Костю згадую сумним: притис до себе маленьке теля-тко, а теля не відповідає на пестощі — захворіло...

Так згадуються всі діти. Я бачу їх закоханими в працю. Але я далекий від думки, що ця залюбленість якоюсь мірою наперед визначає подальший життєвий шлях кожної дитини. Якщо учень закохався в світ живої природи, якщо праця в плодовому саду або на ниві дає йому радість, то це не означає, що він неодмінно стане садівником або агрономом. Задатки, здібності та нахили — як квітучий кущ троянди: одні квіти відцвітають, інші розкривають свої пелюстки. У кожної дитини

∞ 52 Тут знову треба зробити застереження, пов'язане з проблемою гармонії виховних впливів, про яку вже йшлося вище. Праця як цілеспрямований вплив на особистість надзвичайно щільно пов'язана численними залежностями та зумовленостями з іншими виховними впливами, і якщо ці залежності й зумовленості не реалізуються, праця перетворюється на обридливий обов'язок, не дає нічого ні розуму, ані душі. Наш психологічний семінар, зміст роботи якого з кожним роком збагачувався проблемами виховання особистості, приділяв багато уваги гармонії праці з іншими впливами. Особливо великий інтерес викликало обговорення доповіді про роль праці рук у розумовому вихованні. Проблема взаємозалежності та взаємозумовленості праці й інших виховних впливів вивчає наш колектив досі.

завжди було кілька захоплень, інакше не можна й уявити багате духовне життя дітей. Проте в чомусь одному кожен учень виявляв себе найяскравіше. Доти, доки дитина не досягала значних успіхів у якомусь виді праці, її годі було запам'ятати як особистість. Та щойно праця стала давати глибоко особисту радість, з'являлася людська індивідуальність.

Праця, в якій людина досягає досконалості, утверджує особистість, є могутнім джерелом виховання. Відчуваючи себе творцем, людина хоче прагнути бути кращою, ніж вона є. Важко переоцінити значення того, що вже в роки дитинства, на порозі отроцтва людина усвідомлює свої творчі сили і здібності. В цьому усвідомленні — сама сутність формування особистості.

∞ 52

ВИ МАЙБУТНІ ГОСПОДАРІ СВОЄЇ БАТЬКІВЩИНИ, ЮНІ ЛЕНІНЦІ

Уже в 1-му класі у мене з'явилася перша помічниця — 12-річна піонерка, учениця 6-го класу Оля. Вона попросила раду піонерської дружини, щоб їй доручили підготувати малюків-жовтенят до вступу в піонери. Оля любила дітей — і це було головним. (У нас у школі вожаті жовтеняцьких груп і піонерських загонів не призначаються; працювати з малюками йде той, хто має бажання і хто любить дітей). Оля допомагала мені в багатьох справах: гралася з дітьми, ходила з ними до лісу,

в поле, розповідала про героїв-піонерів, про подвиги радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни. ∞ 53

Постійне спілкування з дітьми було для Олі не обов'язком, а духовною потребою. Я вважаю цю потребу яскравим, чудовим хистом — талантом людяності. Той, хто володіє ним, стає прекрасним педагогом і знаходить у своїй праці велике щастя. Придивіться уважно до дітей у шкільному колективі, і ви побачите хлопчиків і дівчаток, які не можуть жити без того, щоб не робити чогось для своїх маленьких друзів. У хлопчиків ця потреба часто виражається в бешкетуванні, пустощах, хитромудрих витівках — хлопчик прагне бути керівником, вести за собою товаришів, але він не знає, куди спрямувати власні сили. Хочеться порадити вчителям: не гамуйте цю кипучу енергію. Хлопчаки — пустуни і бешкетники — це ваші потенційні помічники. Зумійте наблизити хлопців до себе та скерувати їхню енергію в потрібне річище.

∞ 53 Оля почала роботу, яка триває вже понад 15 років і відіграє велику роль в ідейному вихованні юних ленінців. За моєю порадою вона провела перші зустрічі дітей з героями Великої Вітчизняної війни. Розповіді героїв були настільки цікавими, що дівчинка записала їх. Із записів поступово став складатися рукописний журнал "Наші земляки в роки Великої Вітчизняної війни". За роки праці з дітьми Оля, а потім і піонери записали понад 100 оповідань. До журналу були поміщені фотографії героїв. Зараз у рукописному журналі — 600 оповідань. Це буде яскраве, безцінне джерело виховання почуття любові до Батьківщині.

Я прагнув того, щоб підготовка до вступу в організацію юних ленінців і все життя піонерського загону виховували у дітей глибоке почуття любові до нашої священної землі, рясно политої кров'ю борців за її свободу й незалежність. Любов до Батьківщини починається з захоплення красою того, що бачить перед собою дитина, чим вона милується, у що вкладає частинку своєї душі. Ми з Олею відкривали дітям очі на красу рідної природи і того, що створено руками радянської людини.

Ми йшли в степ, сідали на вершині кургану, дивилися на широкі лани, засіяні пшеницею, милувалися квітучими садами і стрункими тополями, синім небом і співом жайворонка. Захоплення красою землі, де жили діди і прадіди, де нам судилося прожити життя, повторити себе в дітях, постаріти й піти в землю, що породила нас,— це найважливіше емоційне джерело любові до Батьківщини. У світі є країни, де природа яскравіша за наші поля і луки, але рідна краса має стати для наших дітей найдорожчою. Треба, щоб діти не просто бачили, як дерева вкриваються навесні білим покривалом, як над золотими дзвіночками хмелю літають бджоли, як наливаються яблука і червоніють помідори,— це все вони мусять переживати як радість, як повноту свого духовного життя. Нехай дитинство згадають вони в яскравих, сонячних образах: сад у білих шатах цвітіння, неповторне звучання бджолиної арфи над полем гречки, глибоке, холодне осіннє небо з журавлиною зграєю над обрієм, сині кургани в тремтливому мареві, багряний захід сонця, схилена над дзеркалом ставу верба, стрункі тополі край дороги — це все нехай

залишить незабутній відбиток у серці як краса життя в роки дитинства, як пам'ять про найдорожче.

Але нехай ця краса увійде в дитяче серце разом з думкою про те, що не було б ані квітучого саду, ні бджолиної арфи, ні ласкавої материнської пісні, ні солодких снів на світанку, коли мама дбайливо вкриває твої ноги ковдрою, — нічого цього не було б, якби холодного зимового ранку 19-річний юнак Олександр Матросов не впав на ворожий кулемет, грудьми затуляючи від куль дорогу бойовим друзям, якби не спрямував свій охоплений полум'ям літак на ворожі танки Микола Гастелло, якби не пролили свою кров від Волги до Ельби тисячі й тисячі героїв. Ось цю думку ми й доносимо до свідомості дітей саме в ті хвилини, коли діти переживають радість буття. Я розповідаю своїм вихованцям про те, як боролися радянські воїни за свободу і незалежність нашої Батьківщини ось тут, у нашому рідному селі, на цих полях, під цими деревами.

Радість буття — це не тільки найяскравіше вираження самосвідомості особистості, а й оцінювання навколишнього світу, активне ставлення дитини до того, що вона бачить довкола себе. Логіка життя в соціалістичному суспільстві така, що краса навколишнього світу покликана бути для наших вихованців одним із джерел радості дитинства — радості буття. Тому вихователь має прагнути того, щоб кожна квітка, кожна билинка тішила дитину. Проте чи стане дорогим для дітей довколишній світ лише тому, що він прекрасний? Адже радість буття — це тільки комплекс задоволень, які дитина отримує від старших поколінь. А дорогим навколишній світ стає маленькій людині тоді, коли вона бачить і відчуває піт, кров, сльози, про-

литі дідами і прадідами в ім'я свободи й незалежності Батьківщини. Злиття радості буття з громадянськими почуттями добре висловив литовський поет Ю. Марцінкявічус у поемі «Кров і попіл»:

Плекайте в дітях, матері,
Любов до рідної Вітчизни,
Щоб їх серця і височизни,
І світла прагли, і зорі.
Вдихніть у них, що небо наше,
Коли північна грає вись,
Нехай не вище і не краще,
А все ж бо не таке, як скрізь,
І дітям буде рідний той,
Хто з ними зіллється чуттями.

Рідна земля стає безмежно дорогою, коли радість буття зливається з почуттям обов'язку перед людьми, котрі відстояли красу. В цьому злитті виражається єдність морального й естетичного виховання молодого покоління. Радість буття не мусить бути безжурною. Прикро помиляються педагоги, які вважають, що не можна затьмарювати радості дитинства розповідями про горе, страждання, жертви в ім'я щастя вільного громадянина соціалістичного суспільства.

Сонячні дні ранньої осені, хиляться гілки від яблук, наливаються грона винограду, жовтіють купи пшениці на колгоспних токах, пливуть срібні павутинки в прозорому повітрі. Ми з Олею ведемо дітей на околицю села. Тут стоїть високий курган, з нього відкривається вид на долину, вкриту сизими кавунами, далі — садок, за садом — стрункі тополі, за ними — степ, зелені ниви озимої пшениці, на обрії — далекі кургани

в синій імлі. Хлопчики і дівчатка переживають незабутні миті. В красі, що постала перед ними, вони відчувають частку свого щасливого дитинства: з цих далеких полів увечері приходять мати й батько, приносять іскорку сонця в ласкавих очах. Ми сідаємо на курган, я розповідаю казку про добро і зло, діти радіють перемозі добра.

Через тиждень ми знову на кургані, в чудовій картині природи перед дітьми відкривається нове: осінь розсипала свої перші фарби, вкрила золотом яблуні й тополі, а смарагдові поля озимих стали ще яскравішими, небо — ще глибше. Так кожного тижня, в ту саму годину ми приходимо на своє місце, милуємося красою, переживаємо боротьбу добра і зла в прекрасних народних казках, вслухуємося в музику осіннього степу, дихаємо чистим повітрям, мріємо про те, як навесні прийдемо сюди зустрічати жайворонка. Цей степовий куточок входить у духовне життя дітей, стає дорогим для них. Він — перший яскравий образ Батьківщини, що назавжди вкарбовується в дитяче серце.

Не можна пробудити почуття Батьківщини без сприйняття і переживання краси навколишнього світу. Перше ніж розповісти про те, якою дорогою ціною завоювали старші покоління радощі дитинства, треба відкрити дітям очі на красу рідної природи. Нехай у серці малюка на все життя залишаться спогади про маленький куточок далекого дитинства, нехай із цим куточком пов'язується образ великої Батьківщини.

Тихої осінньої днини я показую дітям ледве примітну ямку на вершині кургану, кажу:

— Дивіться на цю ямку. Час згладив її, заросла вона травичкою... Був такий самий, як сьогодні, соняч-

ний осінній день. Цією дорогою за Дніпро відступали наші війська. Сюди, на верхів'я кургану, прийшов юнак-кулеметник. Затримати ворога, не пропустити до Дніпра — ось для чого він установив тут кулемет. На дорозі з'явилися ворожі мотоциклісти. Кулеметник знищив їх. Фашисти стали обстрілювати курган з мінометa й гармат. Бачите: з півдня його ніби скопано. Земля тут усіяна смертоносним металом. Замовкли вибухи, на шлях знову виїхали мотоциклісти, і курган знов ожив — вороги падали від куль радянського воїна. Фашисти відрядили до кургану танк. Він наблизився до цих ось дерев і відкрив вогонь з гармати. Замовкли постріли, знову виїхали на дорогу мотоциклісти, і знов ожив курган. Воїн був важко поранений у руку, в голову і в груди, але й далі бився. Очі заливала кров, він знав, що востаннє бачить блакитне небо рідної землі. І тільки після того, як снаряд розірвався поряд з кулеметом, перестало битися серце юнака. Увечері сюди прийшли селяни, викопали яму, поховали скривавлене тіло. Тут і лежав прах воїна до того дня, коли Радянська Армія звільнила село від ворога. Прийшли на вершину кургану бойові друзі воїна, відкопали прах, перенесли до села, з почестями поховали в братській могилі. Ми не знаємо імені героя, не знає і мати воїна, де похований її син.

Дитячі серця стискає біль. Іще дорожчою дітям стає краса життя, краса цього рідного куточка. Діти дивляться на світ очима героя. Юнак віддав життя, щоб вони жили щасливі, спокійні, щоб у небі мерехтіли зірки, пахли трави і яблука, щоб дзвеніла над степом ніжна пісня коника, щоб новорічної ночі мати поклала під подушку подарунок від Діда Мороза... Принишкли ма-

люки, дивляться на землю, рясно политу кров'ю. Їм хочеться приголубити кожну грудочку, кожну билинку полину й чебрецю.

Напевно багато моїх вихованців довго не могли заснути того вечора. Перед очима — рідний степ, то осяяний яскравим сонцем, то застелений димом бою. Біль стискає серце: ніколи не побачить герой тієї краси, яку вони бачили сьогодні, побачать і завтра, і через рік. І від цієї думки — знову сльози на очах, а уві сні — тепла, лагідна рука матері.

Уранці наступного дня ще до уроків у школу приходить Варя. Вона читає вірш, складений вчора:

Край дороги степової стоїть високий курган.
Багато років над ним шумів вітер,
Сяяло яскраве сонце,
Пливли осінні тумани.
На нашу землю прийшов жорстокий ворог.
Став юний герой на високому кургані.
Перегородив дорогу ворогові.
Тут, на стародавньому кургані,
загинув молодий боєць,
Снаряд розірвав йому груди,
Затріпотіло закривавлене серце на землі,
Потемніло синє небо,
Сховалося сонце за чорною хмарою...
Ми не забудемо тебе ніколи,
Ти загинув, щоб жили ми.
Там, де серце твоє впало на землю,
Ми посадили дубок.

Через тиждень ми знову йдемо на курган. Діти хочуть знати, хто був цей герой? Де він народився? Де навчався? Чи жива його мати? Усе, що діти чують і бачать, вони сприймають тепер очима героя, який віддав життя за Батьківщину. Дітям хочеться щось зробити, щоб висловити свої почуття. Коли з дерев опало листя, ми принесли на верхів'я кургану маленький дубок. Не треба ніяких слів, коли в дитячих серцях тремтить ніжна хвиля добрих почуттів. Малюки глибоко переживають те, що вони роблять: ми не просто садимо деревце, щоб зеленіла вершина кургану,— ми ставимо живий пам'ятник героєві.

Важко виростити дуб на кургані, діти знають це, але жодні труднощі їх не лякають. Узимку ми захищаємо деревце від холодних вітрів, засипаємо його снігом. Навесні, коли курган покривається ніжною травичкою, діти щодня бігають дивитися: чи не розпускаються бруньки. Це не тільки турбота про дерево — це зустріч із героєм. Дубок зазеленів, і в кожному листку діти відчувають подих того суворого дня. Люди похилого віку, які ховали воїна, допомагають нам з'ясувати день подвигу. Його ми відзначаємо щорічно як день світлої слави, пам'яті і скорботи. Діти приходять рановранці до школи, у кожного — квіти; сплітають живий вінок і покладають його там, де, за розповідями старих, упав герой.

Маленький клаптик землі на верхів'ї кургану став для дітей символом героїзму старших поколінь, які відстояли свободу і незалежність Батьківщини. "Ви господарі землі, рясно политої кров'ю старших поколінь,— цю думку я прищеплюю дітям.— Ви мусите дбати про те, щоб наша Батьківщина була багатою і могутньою".

В один з теплих днів ми з Олею повели дітей у "Сад Героїв". Це пам'ятник слави, створений учнівським колективом школи на тому місці, де під час фашистської окупації, пізньої осені 1941 року, розігралася трагедія, повна героїзму й самопожертви. Вирубавши колгоспний садок, фашисти створили тут табір для військовополонених. За колючим дротом, просто неба були приречені на смерть 6 тисяч поранених, голодних, роздягнених бійців і офіцерів Радянської Армії. Люди були позбавлені води, в холодні осінні ночі вони збирали іній з мерзлої землі, їли траву. Щодня вмирали десятки військовополонених. Зі звірячою жорстокістю фашисти чекали, коли загинуть усі, щоб потім підірвати поруч із табором склад авіабомб і звинуватити радянські війська: це вони, мовляв, з літаків скинули бомби на своїх людей.

Радянські патріоти створили в таборі таємну організацію, що готувала масову втечу. Й ось холодної ночі, коли тисячі людей тремтіли під дощем і вітром, у 20 місцях до колючого дроту поповзли бійці та офіцери. Вони йшли на смерть: лягли на дріт, через їхні тіла вирвалися в степ багато військовополонених. Понад чотири тисячі осіб знайшли тієї ночі притулок у колгоспників, їх не могли знайти ні гестапівці, ні зрадники-поліцаї. 400 героїв віддали своє життя за те, щоб 4 тисячі приречених на смерть знову взяли до рук зброю і стали в лави борців за свободу Батьківщини.

Після звільнення села від фашистів школярі вирішили: це священне місце стане квітучим куточком, живим пам'ятником героям. Очистили пустир, засипали рови, посадили 400 дубів — 400 живих пам'ятників тим, хто віддав життя в ім'я порятунку товаришів. Під-

нялися дубки, від покоління до покоління передавалася правдива легенда про героїчний подвиг. Через кілька років після закладки діброви нове покоління учнів, вступаючи в піонери, посадило поруч із дібровою і свої дубки. Там, де на колючому дроті запеклася кров героїв, де попіл сердець змішався з землею, — нехай росте найбільш довговічне дерево. Кожен піонер посадив своє деревце. Це стало традицією: вступаючи в піонери, учень садить дубок у "Саду Героїв".

Сюди прийшли ми з дітьми. Оля розповіла про подвиг героїв, показала свій дубок. Діти з нетерпінням чекали, коли прийде час і їм вступати до піонерів.

Настала весна, залишилося кілька тижнів до Дня пам'яті В.І. Леніна — цього дня у нас проводяться урочисті збори піонерської дружини, присвячені прийому до організації юних ленінців. Ми знову в "Саду Героїв" — кожна дитина принесла саджанець дуба, лопатку, кошик з перегноєм. Посадили деревця, поливали їх. Тут, на священному місці героїчного подвигу, 22 квітня старші товариші наділи дітям піонерські галстуки. Тут юні ленінці урочисто поклялися бути вірними патріотами своєї соціалістичної Батьківщини.

Декілька разів на рік ми ходили в "Сад Героїв". Ранньою весною очищали дерева від сухих гілок і листя, підсаджували молоді деревця на місце пошкоджених морозом. У той день пізньої осені, коли герої здійснили подвиг, ми проводили тут збори піонерського загону. На місці дротяної стіни ростуть стрункі дубки. В суворому мовчанні проходять діти, кожен кладе квіти під деревом, — полум'яніють айстри і хризантеми там, де тієї пам'ятної ночі земля стала червоною від крові.

До "Саду Героїв" ми ходили і в найщасливіші дні — напередодні літніх канікул, перед далекою екскурсією. В цьому священному місці завжди панувала тиша. Тут не можна бігати, гратися, кричати, — тут можна милуватися красою природи, відпочивати, читати. Сюди приходять хлопчики і дівчатка, батьки яких загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Тут син схиляє голову перед могилою батька, яка є десь далеко — на березі Льодовитого океану або в Карпатських горах. Від покоління до покоління передається розповідь про героїв, які своєю смертю зберегли для радянського народу сонце, квіти, вільну працю.

Усе вище підіймається дубок над курганом. Побачить доросла людина дерево, що гордо випростало гілки до синього неба, і закалатає прискорено серце в її грудях, іще ріднішою і дорожчою стане для неї Батьківщина.

Минуть десятиліття, підуть із життя учасники небувалої в історії битви, чимраз нові покоління будуть здивовано і вдячно згадувати тих, хто врятував людство від загрози фашистського поневолення.

Ми мусимо ніколи не забути незліченні лиха і жахи війни, заграву пожеж, стогони приречених вмирати від розривів бомб, плач тих, кого гнали на каторгу до фашистської Німеччини, міцні обійми батьків, що йдуть на фронт, ридання матерів, які отримали похоронну — повідомлення про героїчну смерть чоловіка, батька... Молоде покоління має покласти початок вічному пам'ятникові полеглим героям. Тут, у нашій школі, де ми зараз навчаємося, фашисти під час окупації влаштували пересильну в'язницю для гнаних на каторгу радянських юнаків і дівчат. Ви ніколи не повинні

забути про це, діти. Ви станете дорослими, у вас будуть діти, — передайте і їм, як естафету, палке почуття ненависті до ворога.

До війни в нашому селі було 5100 мешканців. 837 наших односельців, з них 785 чоловіків і 52 жінки, загинули смертю героїв на фронтах Великої Вітчизняної війни. Крім 837 односельців, які не повернулися додому з фронтів війни, 69 жителів нашого села загинули у фашистських таборах смерті — їх заморили голодом і нелюдськими катуваннями, їх замучили, умертвили, а потім спалили в крематоріях. Це їхнім попелом торгували фашистські вбивці, це попелом ваших братів і сестер, батьків і матерів удобрювали ґрунт селяни в околицях Веймара, недалеко від фашистського табору Бухенвальду. Нехай попіл ваших братів і сестер, батьків і дідів стукає у ваші груди, діти. Нехай стукає він у груди ваших дітей та онуків. Ніколи не забувайте про те, що 276 підлітків, юнаків та дівчат вигнано з нашого села на фашистську каторгу до Німеччини, з них 194 людини вбито, знищено в таборах смерті, померли з голоду і непідсильної праці, деяких з них живцем спалено в крематоріях. Братові Павла, вивезеного в місто Бохум, фашистські злочинці за саботаж випалили розпеченим залізом очі, а потім живого прибили цвяхами до дерев'яного стовпа. Сестру Тані за комуністичну пропаґанду нацисти живу закопали в землю. Дядька Кості кинули в залізну клітку, де він голий мордувався кілька діб і потім помер у муках. Двоюрідного Юриного брата за спробу втекти живого віддали на поталу вівчаркам. У двоюрідної сестри Валі фашистський офіцер відібрав немовля і на очах матері розбив його голівку об каміння. Тітку Люсі, 26-річну жінку, відпра-

вили у фашистський табір Освенцим разом із двома дітьми — 4-річною донькою та 3-річним сином. У таборі матір розлучили з дітьми. Жінка сказала фашистському офіцерові: "Вони хворі, прошу вас, нехай залишаться зі мною". Фашист закричав: "Якщо хворі, ми їх полікуємо..." І на очах у збожеволілої матері кинув роздягнених дітей на каміння, розтоптавши кованими чобітьми дитячі тіла...

"Ми не тільки самі маємо ніколи не забувати про це, а й, як естафету, передати пам'ять людської совісті всім прийдешнім поколінням",— казав я дітям. Спільно вирішуємо створити наш сільський пантеон — галерею портретів героїв, полеглих за свободу і незалежність Радянської Батьківщини. Наприкінці 3 та початку 4-го року навчання діти побували у всіх родинах мешканців села.

Матері передали нам фотокартки героїв, полеглих у боях, і мучеників фашистських таборів смерті. Портрети, намальовані з маленьких фотографій, ми помістили в "Кімнаті слави і скорботи". Це буде початок пантеону, оформлення якого поступово закінчать нові покоління школярів,— таку мету ми поставили перед собою. Це наш обов'язок, ми мусимо виконати його в ім'я того, щоб на землі ніколи не було воєн, щоб народи стали братами, щоб діти народжувалися для миру і щастя, а не для війни й загибелі. Це наш борг перед народами всього світу,— не мусимо нічого ні забути, ані пробачити в ім'я того, щоб ніколи не повторилися жахи фашизму.

Під час одного з туристичних походів ми заночували на високому березі Дніпра. Кілька разів діти спускалися до джерела в балці, щоб набрати води,

і кожного разу їм доводилося робити коло — обходити велику кам'яну брилу, що лежала на стежині.

"Чому лежить оцей камінь? — дивувалися діти.— Чому люди обходять його, не пересунуть у кущі?" З добрих намірів вони звільнили стежку — відкотили камінь. А вранці до нас прийшов старий рибалка. Запитав, де камінь. Діти чекали, що він похвалить їх, але дідусь, похитавши головою, сказав: "Цей камінь лежить тут багато років, тут йому місце..." — і розповів про подвиг трьох радянських розвідників. Переправившись через річку під час великої битви за Дніпро, вони залягли з автоматами під каменем і цілу добу вели нерівний бій із загарбниками. Фашисти ввели в бій гармати і міномети, кілька годин гриміли вибухи мін і снарядів, але камінь залишався неприступною фортецею. Уночі переправилися наші війська і виручили розвідників. Солдати лежали під каменем закривавлені, поранені кулями й осколками, але не зломлені. Розвідників відправили в госпіталь за Дніпро, і ніхто не знає їхніх імен, тільки брила граніту залишилась як пам'ятник подвигу героїв. Діти пішли до каменю, довго стояли перед ним. Викотили його з кущів, поклали там, де він лежав. Тільки тепер помітили, що гранітну брилу посічено кулями й осколками. В землі ми знайшли багато шматочків каменю, і кожна дитина взяла на пам'ять маленький уламочок.

Відтоді маршрути юних туристів завжди проходили повз заповітний камінь. Як дубок на вершині кургану і "Сад Героїв", сіра гранітна брила стала для дітей символом краси подвигу, що пробуджує в юних серцях високі патріотичні переживання.

Від того, як ставиться людина в роки дитинства до героїчного подвигу своїх батьків і дідів, залежить її характер, ставлення до громадських інтересів, до праці на благо Батьківщини. Я домагався того, щоб серце дитини прискорено забилося від думки, що на цьому ось горбку, де ми сьогодні працюємо, пролив свою кров герой. Почуття зміцнюють переконання: праця на рідній землі на благо Батьківщини — це велике щастя, за яке люди йшли в смертний бій. У сокровенних куточках дитячого серця пробуджується голос сумління: ти йдеш під ясним сонцем, дивишся на блакитне небо тільки тому, що під тополями і березами, під дубами та яблунями лежать ті, хто зберіг для тебе світло й життя.

Цей голос нагадує юним ленінцям, що вони — майбутні господарі рідної землі. Почуття господаря матеріальних і духовних цінностей, створених старшими поколіннями,— корінь громадянської зрілості. Ми з Олею думали, як надихнути дітей працею в ім'я боргу перед тими, хто відстояв для них яскраве сонце і блакитне небо. Одного разу діти прийшли на свою ниву: треба було перенести кілька центнерів перегною на маленьку ділянку неродючого ґрунту, щоб заколосилася пшениця там, де ніколи нічого не росло. Праця була нелегкою й одноманітною. Перед початком роботи Оля розповіла дітям про героїчний подвиг українського комсомольця Михайла Панікака в грізні дні великої битви на Волзі.

19-річний юнак стояв в окопы, що перегороджував шлях фашистським танкам. Ворожа машина йшла на окоп. Воїн замахнувся, щоб кинути пляшку з запальною сумішшю на танк. Цієї миті куля розбила підняту пляшку. Рідина зайнялася, вогонь поповз

по одязі до обличчя. Живий смолоскип, залишаючи за собою хвіст вогню і диму, піднявся, наблизився до танку. В руці Михайло тримав останню пляшку. Ось він уже на броні ворожої машини. Удар пляшкою в башту — і танк запалав, закрутився. В останню хвилину, перед тим як танк вибухнув, Михайло став на весь зріст, підніс руку, охоплену полум'ям, і закричав. Бійці почули заклик до бою, вирвалися з окопів, змели ворога, захопили вулицю.

Розповідь приголомшила дітей. Герой у ці миті стоїть поряд з ними, живий і вічний, він ніби каже: "Я віддав своє життя за такий самий клаптик нашої священної землі, хіба можна бути байдужим до того, що ростиме на ній — чортополох або пшениця?" В кожному серці цієї миті заговорив голос сумління: не можна бути байдужим.

Я далекий від думки, що кожного разу перед тим, як працювати, дітям треба розповідати про героїчні подвиги. Не можна вселяти дитині думку: якщо ти полінувався, чогось не зробив так, як треба, ти погано виконуєш свій обов'язок перед Батьківщиною. Почуття обов'язку — священне почуття, і дитина має дбайливо зберігати його в своєму серці. Водночас важливо, щоб героїчний подвиг навчав жити, пробуджував у дитячій свідомості перші громадянські переконання. Я порадив Олі розповісти тільки про подвиг Михайла Панікака, без усякого зв'язку з майбутньою працею, без повчання, щоб дитина побачила маленький клаптик рідної землі як громадянин.

ДІТИ ВСТУПАЮТЬ В ОРГАНІЗАЦІЮ ЮНИХ ЛЕНІНЦІВ

Навесні 1955 р., незадовго до закінчення 3-го класу, діти вступили в піонерську організацію ім. В. І. Леніна. Комітет комсомолу призначив Олю вожатою. Вона навчалася у 8-му класі.

Урочисті збори піонерської дружини ім. Зої Космодем'янської були за традицією проведені в День пам'яті В.І. Леніна — 22 квітня. Задовго до цього дня Оля разом зі своїми товаришами стала готувати дітей до вступу в піонери. Восьмикласники розповідали дітям про героїчну історію ленінської партії, комсомолу й піонерської організації.

"Нехай ім'я того, чиї подвиги вас найбільше надихають, носить ваш піонерський загін",— сказала Оля дітям, і діти одностайно вирішили: наш загін матиме ім'я Михайла Панікака — героя Сталінградської битви. Девіз нашого загону: "Боротись і перемагати — як Ленін", символ — дубове листя та жолуді, що означає нашу боротьбу за збагачення рідної природи.

На піонерські збори прийшли не тільки учні, а й батьки, учасники Великої Жовтневої соціалістичної революції, ветерани партизанського руху та громадянської війни, перші комсомольці, які створили в селі організацію юних комуністів 1919 р.

Збори проводили на великий зеленій галявині. Один проти одного вишикувалися піонерський загін восьмикласників і учні 3-го класу — майбутні юні ленінці. Голова ради загону 8-го класу сказав, що сьо-

годні їхній загін припиняє свою діяльність і передає естафету юних ленінців третьокласникам.

Настала врочиста хвилина передачі червоних галстуків. За традицією, що склалася в школі, піонерський загін, який припиняє свою діяльність, передає червоні галстуки жовтенятам, що вступають у піонери. Й от хлопчики і дівчатка знімають свої піонерські галстуки і пов'язують їх юним друзям. Кожен учень передав галстук тому малюкові, з яким він здружився. Серед учнів 8 і 3-го класів були брати й сестри — старші передавали галстуки молодшим, як найдорожчу сімейну реліквію.

Прийнявши червоні галстуки, діти виголосили урочисту обіцянку юного ленінця. Вони дали клятву бути так само стійкими та мужніми патріотами, як Михайло Панікако, виконувати девіз "Боротись і перемагати — як Ленін".

На пам'ять про вступ до піонерів кожна дитина отримала подарунок — книжку про життя і боротьбу видатної людини.

Ці збори назавжди залишилися в серцях моїх вихованців. В урочистому обряді прийому в піонери найголовніше те, що червоний галстук передається від покоління до покоління юних ленінців. Червоний галстук — символ революційної боротьби — не купується і не продається в крамниці, його вручають і дбайливо зберігають. Його носять не повсякденно, а лише в дні свят, торжеств, піонерських зборів — це традиція нашої піонерської дружини.

БОРОТИСЬ І ПЕРЕМАГАТИ — ЯК ЛЕНІН

В.І. Ленін учив: боротьба за комунізм — у кожній буденній справі, у звичайній повсякденній праці. Ми з Олею думали, як домогтися, щоб діти близько до серця брали все, що відбувається навколо них, щоб дитину хвилювала доля матеріальних цінностей, що належать народу. Оля організувала в загоні групу юних захисників природи. Діти взяли під нагляд полезахисну лісосмугу, розташовану недалеко від школи. Пройшли вздовж смуги і побачили: хтось унизу обрізав кору на кількох деревах — ясно, хоче, щоб дерева засохли, тоді буде підстава зрубати їх: дерева-бо сухі, навіщо ж їм стояти? Діти обурені: як же це виходить — ми садимо й вирощуємо дерева, а хтось знищує? Треба дізнатися, хто це зробив.

Від цього дня почалися піонерські рейди юних захисників природи. Увечері піонери вирушали до полезахисної лісосмуги, очікували на непрошених гостей. Через кілька днів винуватці були спіймані на гарячому вчинку — два колгоспники прийшли з пилкою, щоб зрізати дерева. Про людей, які знищували дерева, діти повідомили правлінню колгоспу. Злочинців змусили посадити по 10 дерев замість кожного знищеного. Діти раділи: правда торжествує. Це неодмінна умова повноцінного морального виховання. Боротьба за комуністичні ідеали тоді стає джерелом благородства, коли юний ленінець бачить торжество справедливості. Перемога надихає, породжує нові сили, конче потрібні на подолання нових труднощів.

Юних захисників природи захопила цікава гра, в основі якої була боротьба за красу і працьовитість. Під час одного з піонерських рейдів вони побачили, що на подвір'ях декотрих колгоспників ростуть бур'яни. Діти принесли цим колгоспникам саджанці яблунь, запропонували знищити бур'яни і посадити плодові дерева. Знайшлося троє недбайливців, яким було ліньки зробити це. Піонери написали "Сигнальні листки юних захисників природи", що містять у собі звернення до недбайливих людей: "Нам, юним захисникам природи, дуже важко дивитися, що у вас на подвір'ї розплідник бур'янів. У заростях будяків, напевно, скоро заведуться вовки. Як ви живете в цьому "лісі"? Просимо вас: знищіть бур'яни, посадіть яблуні та виноград, розведіть квіти. Ось ми прикопали у вас біля будинку 5 саджанців яблуні та 3 кущі винограду. Дерева треба посадити завтра. Посадити і добре поливати. А якщо вам ліньки це зробити — ми прийдемо, викопаємо ями, знищимо бур'яни й посадимо дерева. Буде сад, але тільки не ваш, а наш, піонерський".

"Сигнальні листки" вручили оригінальним способом: кинули в відкриті кватирки, поклали на стіл. А ввечері, щоб ніхто не бачив, прикопали саджанці. В цьому всьому була гра, що імпонує дітям. Нетерпляче чекали наступного дня: що робитимуть недбайливці? Пройшли по вулицях після уроків і не впізнали пустирищ: там, де росли бур'яни, були посаджені деревця... Звістка про піонерську групу юних захисників природи швидко розлетілася по школі. Наш загін став організатором юних захисників природи піонерської дружини. Правління колгоспу звернулося до старших піонерів із проханням узяти під захист насадження шовковиці: де-

які колгоспники безжально ламали гілки. Піонери провели кілька рейдів, і ламання припинилося.

Влітку загін узяв зобов'язання заготовити 20 кг добірного насіння пшениці для дослідної сортовипробувальної ділянки. Діти дібрали найкраще колосся, знайшли в одному зі шкільних приміщень сухе місце для його зберігання взимку, а навесні обмолотили і зерно передали агроному. В цю працю вкладено стільки тривог і хвилювання, що коли почався засів пшениці, діти (вони навчалися тоді вже в 4-му класі) пішли в поле, щоб на власні очі побачити, як посіють їхнє насіння. З'явилися сходи — і знову дітей потягло в поле. Під час жнив піонери вирішили допомогти старшокласникам у збиранні врожаю. Я з радістю бачив, як, віддавши частку своїх сил для людей, діти ставали більш сприйнятливими до всього, що відбувається в навколишньому світі. Ось ми йдемо з поля, діти радісно схвильовані: наше насіння добре зійшло. Проходимо повз колгоспний садок та бачимо: на маленькій яблуньці — гусінь. Дитячі серця стривожені. Піонери не думають у ці миті про свій обов'язок перед суспільством, ні, вони не можуть байдуже пройти повз живу істоту, якій загрожує загибель. Діти йдуть у сад, знищують гусінь, рятують яблуньку, оглядають сусідні деревця: Чи немає і на них шкідників?

Почуття господаря рідної землі — найважливіше патріотичне почуття, яке нам треба виховувати в юних серцях. Справжнім патріотом стане той, для кого в роки дитинства, отроцтва й ранньої юності доля кожного колоска на громадській ниві, кожного деревця в громадському садку, кожної жмені зерна на колгоспному току так само дорога, як усе глибоко особисте, що

дає радість: іграшка, подарована матір'ю чи батьком, улюблена книжка з картинками, ковзани і лижі... Суспільне стане для дитини глибоко особистим лише тоді, коли вона вкладе частку своєї душі в працю, що створює щось для людей, коли матеріальні цінності, створені своїми руками, дадуть глибоко особисту втіху, коли шлях до цієї втіхи йде через тривоги, клопоти й невдачі. Мене ніколи не залишала турбота про джерело дитячих переживань і прикрощів. Що дитина бере близько до серця: тільки те, що пов'язано з її особистим добробутом, або ж і те, що зачіпає інтереси інших людей? Відповідь на це питання завжди була для мене мірилом моральних достоїнств дітей. Мені давало величезну радість те, що Коля чи Валя засмучувалися, побачивши, що злива зігнула пшеничні стебла на навчально-дослідній ділянці. Допоки дитина не пережила такої біди, не перехвилювалась і не перестраждала, вихователь не може залишатися спокійним, тому що його вихованець може увійти в життя байдужим спостерігачем.

Еґоїсти й себелюбці якраз і виростають з тих, хто прожив дитинство без турботи про людей, хто був лише споживачем радостей. Я з тривогою бачив, що ця небезпека загрожує моїм вихованцям Володі та Славі. В сім'ях робили все для того, щоб удосталь "нагодувати" цих хлопчиків радощами. Дітей засмучувало лише те, що батьки не купили їм чогось нового, гарного. Цим еґоїстичним тривогам треба було протиставити клопоти і жалі іншого штибу — турботу про матеріальні й духовні цінності для людей.

У спекотні літні дні я побачив, що липка, яку ми посадили ще в "Школі радості", стала засихати. "Нашому другові бракує вологи", — сказав я Володі та Сла-

ві. Повів хлопців у садок, пообіцявши показати щось цікаве, і звернув увагу на майже засохле від спеки деревце. "Липка чекає від нас допомоги, і ми можемо допомогти їй, якщо захочемо, — кажу дітям. — Дерево цієї породи, особливо молоде, любить вологе повітря, вогкість, прохолодну тінь. Отож, хлопці, допоможімо нашому другові. Проведемо сюди від водогону тоненьку трубку (це недалеко), спрямуємо її на липку, влаштуємо дощ — дерево буде постійно відчувати прохолоду". Спочатку хлопчики байдуже поставилися до моїх слів, але коли я розповів про штучний дощ, у їхніх очах спалахнув вогник цікавості. Праця здалася дітям цікавою грою, а хіба є дитина, якій не кортіло б погратися? І хлопчики стали гратися. Ми провели до дерева трубку, вставили розприскувачі, і над липкою з'явилася ледве помітна хмарка з маленьких крапельок. У спекотний полудень малюки "вмикали" дощ, а надвечір "вимикали". Поступово хлопців опанувало почуття неспокою за долю деревця: як воно відчуває себе під дощиком? Діти зраділи, зауваживши, що липка випрямила гілки, на яких з'явилися нові ніжні листочки. Так у житті малюків виникло зацікавлення, не пов'язане з особистим добробутом.

Але то був лише початок. Як ювелір відточує алмаз, придивляючись до кожної грані, міркуючи, де торкнутися дорогоцінного каменю, щоб вийшов діамант, так і вихователеві доводиться думати, як підступитися до найпотаємніших куточків дитячого серця. Кілька разів ми ходили з Володею в ліс, щоб знайти і зібрати найбільші плоди шипшини, потім висіяли насіння, поливали зелені паростки. Коли можна було проводити щеплення, ми знайшли бруньки білої троянди

і прищепили її до шипшині. Це була не просто праця, а обережний доторк до дитячого серця. Поступово я домігся того, що джерелом радощів і прикростей для хлопчика став навколишній світ, а не тільки власне щастя.

Багато уваги довелося приділити і Славі. Разом з Олею хлопчик виходив на тваринницькій фермі хворе ягня. Спочатку турбота про живу істоту нагадувала дитячу гру, потім вона розвинулася в захоплення працею, і поступово Слава став працьовитим юним тваринником. Ніколи не забуду, як у холодний зимовий день він прийшов до мене зі слізьми на очах. Хлопчик скаржився: його улюблена теличка любить зелені стебла вівса, а в теплиці вирощують тільки ячмінь, як же йому йти тепер на ферму? Почали вирощувати й овес...

Турбота про те, що не пов'язане безпосередньо з особистими потребами,— чудові ліки від дитячого еґоїзму. Якщо в дитини з'являється власний інтерес, що виражається як турбота про суспільне благо, в її серці ніколи не приживуться паростки тієї вади, яку можна назвати жалощами до самого себе. Це еґоїстичне почуття охоплює душу дітей, у житті яких радощі та прикрощі обертаються тільки навколо свого Я.

ЛАНКА "СМІЛИВИХ І БЕЗСТРАШНИХ"

Прийшла та пора фізичного і духовного розвитку моїх вихованців, коли дитяча енергія стала нестримно рватися назовні, виливаючись у дивні, нічим не пояснені з першого погляду, вчинки. На моїх очах відбувався якийсь стрибок: сором'язливі ставали відчайдухами, боязкі — сміливими й рішучими.

Одного разу ми пішли в поле подивитися, як колгоспники і старші школярі складають у скирти солому. Хлопчиків і дівчаток зацікавило, яким чином тракторист, прикріпивши до своєї машині грубий дріт, тягне на високий стіг цілу копицю соломи. Дріт напинається, здіймаючись угору метрів на 15. Від скирти ми попрямували до комбайна. Й от здалеку я бачу: хтось із хлопчиків, схопившись руками за дріт, піднімається все вище. Подивився — нема Шури. Так, це він висить на 15-ти метровій височині. Діти побачили Шуру, побігли до скирти, галасують з радості, кожному захотілося, напевно, випробувати насолоду підйому на запаморочливу височину. Я ледве дочекався, коли Шура з'їхав, як на полозку, зі скирти. Не знав, що й удіяти — радіти щасливому завершенню незвичайної подорожі або якнайскорше відвести дітей звідси.

Насилу вдалося заспокоїти дітей і утримати від такої самої подорожі. Та я бачив, що вони дуже незадоволені моєю обережністю. Почуття підказало: треба зробити подорож безпечною, а не забороняти. Під дріт ми наклали соломи, й ось один по одному хлопчики, а потім і дівчатка мандрують.

У ті роки ми ще не мали постійного джерела електричного струму, і для заряджання акумуляторів старшокласники побудували вітроелектростанцію. Вітродвигун був установлений на 12-ти метровій вишці. На вершині вежі — рівний дерев'яний майданчик з маленьким люком, крізь який, у разі потреби, електромонтер добувався до двигуна. Одного разу під час сильного вітру діти запускали паперового змія. Кожен прагнув запустити змія якомога вище. Ваня сказав: "Мій змій полетить вище за всіх". Хлопчик заліз на вишку, схи-

лився на дерев'яний паркан, який огороджував майданчик, і взявся розпускати шворку. З жахом я побачив, що кришка люка, відсунута Ванею вбік, сповзла на край майданчика і впала додолу. Дитина бігала навколо відчиненого люка, нічого не бачачи під ногами. Хлопцеві очі були прикуті до змія. Тільки завдяки випадковості не сталося нещастя.

Висота нестримно вабить до себе дітей; солодке відчуття височини дає дітям величезну радість, у нас, вихователів, ці дитячі пориви, натомість, викликають стільки тривог. Майже всі вчинки хлопчаків, які завдали мені багато хвилювань, пов'язані з притягальною силою висоти...

Неподалік школи стояла стара церква. 20-метрову будівлю дзвіниці увінчала кругла похила баня. Якось весняної сонячної днини, глянувши на баню, я побачив поряд із хрестом три дитячі фігурки. Упізнав Сергійка, Колю, Шуру. Мені серце завмерло. Діти помітили мене і стали ховатися, перебігаючи від одного краю бані до іншого. Кликати хлопців було немислимо. Це тільки б зашкодило. Я пішов до школи, попросив учителів тихенько вивести всіх дітей — кого на екскурсію в ліс, кого на прогулянку в поле, старших — відпустити додому,— словом, вчинити так, щоб ніхто не звернув уваги на дітей та не зняв тривоги. А сам пішов до майстерні, звідки було добре видно дзвіницю, і сів коло вікна, обхопивши голову руками. Може бути, затіявши гру біля скирти соломи, я розпалив у дітей прагнення випробувати насолоду висотою? Потім я бачив, як хлопці злазили з церковної бані по старих, поржавілих трубах, які місцями ледве трималися...

Після літньої зливи під мостом через ставок утворився водоспад. До школи прийшла стара колгоспниця і сказала: йдіть подивіться, що ваші діти роблять. Я пішов до ставка. На греблі нікого не побачив, а з-під мосту почув дитячий вереск. Толя й Вітя, прив'язавши довгі мотузки до перил мосту, влаштували гойдалки: розгойдуючись над бурхливим водоспадом, верещали з радості...

Петрик, Вітя і Коля звідкись притягли на високий берег ставка невелику дерев'яну діжку з наполовину вибитим дном. Один із хлопчиків — строго по черзі, ніхто не хотів поступитися чергою товаришеві — залазив у діжку, два інші, легенько підштовхнувши її, пускали вниз схилом. Діжка котилася до ставка, зупинялася в кількох метрах від води. Досі не зрозумію, як могло обійтися в цій розвазі без нещастя. Щасливий результат у таких випадках можливий, напевно, тільки в дітей.

Під час прогулянки до лісу ми спостерігали працю лісорубів, які заготовляли будівельний матеріал для колгоспу. Діти не могли відвести погляду від того, як спиляне дерево падає на землю. Йдучи додому, діти не помітили, що Шура і Данько відстали. Ми вже відпочивали на галявині, коли до нас прийшов старий лісоруб і привів із собою хлопчиків. Старий розповів, що Шура й Данько намагалися вилізти на дерево, щоб потім, коли воно падатиме, летіти на його гілках додолу.

Усі ці події відбулися протягом якихось шести місяців у 3 і 4-му класах. Я відчував, що утримати дітей від таких учинків, дбати про те, щоб не сталося нещастя, — це не вихід. Бурхливий потік дитячої енергії потребує не просто активної діяльності. Дитині кортить утвердити свою безстрашність перед лицем небезпеки.

Жага сміливих учинків — свідчення того, що в життя моїх вихованців стукає романтика мужності. Треба скерувати енергію дітей у правильне річище.

Читач помітив, що вчинки, які здаються на позір нерозсудними, здійснювали здебільше хлопчики. Не було жодного хлопчика, який не викликав би в мене роздумів. Навіть Данько, котрого я вважав нерішучим і боязким, пізньої осені 1955 р. здивував мене. По дуже тонкій кризі він перейшов через греблю. Щоб зменшити небезпеку пролому льоду, хлопчик поклав на кригу сумку з книжками і штовхав її перед собою. Лід тріщав, гнувся, над найглибшим місцем узявся водою, але якимось дивом не проломився, хлопчик щасливо дістався школи. Слідом за ним спробували перейти через кригу два третьокласники — під ними лід провалився, на щастя, поблизу самого берега.

Оберігати від нещасних випадків? Це, звичайно, дуже важливо, але не тільки в цьому річ. Треба також іти назустріч небезпеці, долати її.

І ось у нас виникла ланка "Сміливих і безстрашних". До неї увійшли всі хлопчики, а через деякий час до них приєднались і декотрі дівчатка. Я придумував ігри та розваги, які потребували сили волі, сміливості, безстрашності. На березі ставка ми знайшли високе урвище. Обстежили дно, воно виявилося безпечним. У спекотний липневий день хлопці прийшли сюди купатися. Я показав, як стрибати з урвиська й управляти собою в польоті. Відразу ж за мною у воду стрибнули Шура, Сергійко, Коля, Вітя й Федько. Другого дня на перший стрибок наважилися Юра, Костя і Петрик. На третій день — Толя, Міша, Сашко, Ваня. Залиши-

лося четверо нерішучих хлопчиків — Павло, Володя, Данько і Слава.

Товариші кепкували з них. Внизу купалися дівчатка, вони теж стали підбивати хлопчаків. До нас на вершину урвиська прийшла Тіпа. Їй теж хотілося стрибнути. Вона стрибнула, стрибок був красивим. Її приклад наслідували Лариса і Варя. Хлопцям стало соромно. Зрештою подолали свій страх Павло, Данько і Слава.

Лише Володя ніяк не міг зважитися. Я бачив, що хлопчик переживає через свій страх, але водночас ніяк не може перетнути межу, за якою перед людиною відкривається гордість за мужній вчинок. Довелося пошукати для Володі обрив нижчий. Він стрибав там разом з дівчатками, але на стрибок з високої кручі так і не наважився. З ним потім довелося довго повозитися, спонукаючи на сміливі вчинки. Коли діти навесні розвішували шпаківні, мені вдалося вмовити Володю полізти на високе дерево. Це була перша перемога хлопчика над страхом. Хлопці розповіли мені по секрету, що Володя сам-один пішов до урвиська, роздягнувся, довго сидів, кілька разів робив розбіг, але стрибнути таки побоявся.

Слідом за першими трьома найсміливішими дівчатками з високої кручі стрибнула Валя. Ніхто не очікував від неї цього. Володю вчинок Валі збентежив. Хлопчик заплющив очі і стрибнув у воду. Після Валі на стрибок наважилися Ніна, Галя, Люся, Зіна, Катя й Саша. За ними почали стрибати всі дівчатка. Я переконався, що дівчатка мають значно більше вольової сили, ніж хлопчики, вони з великою мужністю вміють долати страх і нерішучість і не так бурхливо, як хлопчаки, висловлюють свою радість після того, як вдалося змусити себе зробити мужній вчинок.

Коли після закінчення 3-го класу ми відпочивали на лоні природи, діти придумали гру в полярників. За умовами гри, на глухому, зарослому чагарником острівці — на крижині, оточеній зусібіч водою,— перебували полярники, які зазнали аварії, у нас — "Велика земля". Треба було переправити "потерпілим" харчі — хліб, картоплю. Між "крижиною" і "Великою землею" — невелике озеро. За умовами гри переправляти продовольство випадало в сувору полярну ніч.

І ось із ланки "Сміливих і безстрашних" викликаються мисливці. Дітям страшнувато: кажуть, на острові колись бачили вовчу нору. Але Шура і Сергійко наважилися на нічну переправу. На товсту соснову дошку прив'язуємо вузол із хлібом, картоплею, сірниками, салом. Опускаємо у воду дві надуті гумові камери — за грою це катери. Заходить сонце, озеро й острівець укриваються туманом, з'являються зірки. Хлопчики роздягаються, прив'язують одяг до дошки, тихенько відпливають. Через хвилину їх уже не видно, кілька хвилин чути слабкий плюскіт, потім і він стихає. Уся ланка "Сміливих і безстрашних" сидить на березі, разом з нами — маленький собачка Травка... Минає година, ніч стає непроглядно темною, не видно ні острова, ні озерця. Раптом у пітьмі спалахує слабкий вогник: це юні полярники, діставшись "потерпілих", подають сигнал: можна вирушати наступній парі катерів.

Знову прив'язуємо до дошки хліб, картоплю, сало і цибулю, опускаємо автомобільні камери. Роздягаються Вітя і Юра. Хтось із дівчаток розповідає: у старовину в цьому озері жили великі щуки, може бути, і зараз вони водяться тут... Розповідь явно розраховано на те, що Вітя та Юра злякаються. Хлопцям, звичай-

но, страшно лізти в чорну воду, але тепер вони ні за що не відмовляться від переправи. Тієї миті, коли Юра і Вітя опустили ноги в теплу воду, попереду почувся сплеск. Це, звичайно, грає риба, але хлопчики не забули розповіді про щук. Минає ще година, на острові спалахує другий вогник, і відразу ж обидва вогника гаснуть — знак, що обидві пари "юних полярників" з'єдналися. Ми лягаємо спати, але заснути ніхто не може.

На острові спалахує багаття: хлопчики перебуватимуть там ніч, до світанку не заплющать очей. Щільно скупчившись, вони нетерпляче позирають на схід: чи скоро почне розвиднюватися? А завтра, щойно на верховітті дерев заграють перші золоті промені сонця, хлопці попливуть назад. Їм заздритимуть ті, хто ще не зазнав радості подолання страху. А вони, що перемогли страх, відповідатимуть стримано, як личить чоловікам: "Це зовсім не страшно".

У таємничу нічну переправу ми споряджаємо по черзі всіх хлопчиків, вирушає і Володя. В самісінькому розпалі гри просяться й дівчатка: чому хлопцям можна, а нам не можна? Я чекав на це прохання. Разом з Колею перепливає озеро Тіна, спільно з Толею — Варя. Хлопчики знайшли на острові сухе сіно, постелили для дівчаток ліжко.

Ніч, тиша, самітність — усе це вабить дітей, у цьому всьому вони бачать романтику подолання труднощів. Діти вигадали ще одну цікаву гру — в геологів. У глибині лісу, в непролазних хащах, кілометрів за п'ять від узлісся, дівчатка спорудили курінь і розташувалися в ньому вдень — це головна база геологорозвідувальної партії. За умовами гри, група геологів, хлопчики, глупої ночі крізь тайгу добирається до голов-

ної бази... За плечима геологів наплічники зі зразками мінералів. Коли надворі смеркло, хлопці виходять зі школи, за годину дістаються узлісся. В темряві треба точно визначити напрям, окрім того, згідно з умовами гри, слід переправитися через бурхливу тайгову річку і через гірський кряж. Дівчаткам натомість заборонено подавати які-небудь сигнали. Перехід крізь ліс триває години дві. До головної бази хлопці добираються після півночі втомлені, але радісні та збуджені.

У серпні під час великої зливи від колгоспної череди відбилося 14 телят. Тварини втекли кудись у заплавні луки. Дорослі довго шукали телят, але не могли знайти. "Пошукаймо ми", — запропонували мені Шура і Вітя. Й от 9 душ із ланки "Сміливих і безстрашних" — 6 хлопчиків і 3 дівчинки — вирушили зі мною на пошуки. Взяли запас продуктів, намет, компас, дві автомобільні камери для переправи через озеро. У дітей був піднесений настрій. Ми обстежили заплави ділянку за ділянкою; в окремих місцях доводилося розділятися на групи з 2–3 осіб. Через чотири дні знайшли 11 телят, вони паслися на лісовій галявині. Решта телят, напевно, загинули, потрапивши в бурхливий потік, що утворився під час зливи. Дні пошуків назавжди збереглися в пам'яті дітей. Особливо запам'яталися вони Галі, Люсі й Сані — дівчатка боялися темряви, жаб, вужів. А тут довелося зустрітись і з лисицею, і з пугачем.

Улітку, після закінчення 4-го класу, ми бавилися в альпіністів. З урвища спустили в глибокий яр мотузяну драбину, попередньо закріпивши її. Внизу — наш високогірний табір, ми — альпіністи. Завдання полягало в тому, щоб по драбині видертися на майже прямовисну стіну, влізти на кручу, потім знову спусти-

тися в яр. Багато хлопчаків уже не боялися висоти, але і їм спочатку було страшнувато. Першим дістався вершини та спустився назад Вітя, за ним Шура й Сергійко. Юра повернувся з півдороги. Довелося шукати менш глибоке урвище, там ми гралися кілька днів. Дівчатка змагалися з хлопчиками. Найбільш сміливими і безстрашними виявилися Тіна, Лариса й Костя. Вони глузували з Володі і Слави — цим хлопцям на триметровій висоті починала паморочитися голова.

Зрештою всі хлопчики й дівчатка подолали урвище.

Діти, що проявили сміливість і безстрашність, переживають глибоке відчуття радості. Сміливість і мужність — ці моральні та вольові риси необхідні кожній людині не тільки у виняткових обставинах, а й у повсякденному житті, в праці.

Чим менше залишалося до завершення початкової школи, тим дужче мене непокоїла думка: діти незабаром стануть підлітками. Їх уже хвилюють думки про самих себе, хлопчики і дівчатка замислюються: "Який я? Що в мені доброго та що поганого? Що думають про мене товариші?"

Наближається підлітковий вік — пора самовиховання. Замислюючись над майбутнім, коли найважливішою виховною силою стануть воля і наполегливість дітей, я прагнув уже зараз, у роки дитинства, пробудити цікавість до самовиховання. Кожна дитина мала режим праці та відпочинку. Діти вставали о 6 го-

---

∞ *54* Вони зрозуміли перетворювальну роль праці.

дині ранку, робили ранкову гімнастику, обливали тіло холодною водою, снідали і бралися до уроків. Перше ніж піти в школу, не менше як годину кожен працював над книгою. Я прагнув того, щоб постійне дотримання режиму стало предметом самовиховання. Насилу вдавалося змусити себе рано вставати Володі та Славі. Батькам було шкода будити дітей, не могли вони змусити їх і рано лягати спати. Я розмовляв не тільки з хлопчиками, а й з батьками. Славу пощастило захопити перспективою самовиховання. Хлопчик навчився наказувати собі. А з Володею поки що не таланило зробити цього. Родина виховувала в ньому розніженість.

МИ ПРОЩАЄМОСЯ З ЛІТОМ

Завершивши 4-й клас, усі мої діти — 16 хлопчиків і 15 дівчаток — перейшли до 5-го класу. 12 учнів з усіх предметів дістали відмінні оцінки, педагогічна рада нагородила їх похвальними грамотами. 13 осіб мали хороші й відмінні оцінки. У 6-ти дітей були й "3", і "4", і "5".

Найголовнішим успіхом своєї виховної роботи я вважав те, що діти пройшли школу людяності, навчилися відчувати людину, близько брати до серця її радощі та прикрощі, жити серед людей, любити свою Батьківщину і ненавидіти її ворогів. ∞54 *Діти* прекрасно опанували рідну мову, навчилися п'яти речей: спостерігати, думати, читати, писати, передавати гадку словом. Я переконався, що навчити читати і писати дітей можна до 7-річного віку, тобто фактично до навчання в 1-му класі. Якщо ця мета досягнута, духовні сили дитини звільняються для думки і творчості.

Не менш важливим я вважав те, що діти були морально й духовно підготовлені до вступу у важкий вік — у роки отроцтва. В початкових класах я думав про ту пору, коли діти наблизяться до невидимої межі, що відокремлює дитинство від підліткового віку. Дехто вже ступив на цю межу. Труднощі отроцтва по суті почалися вже в 4-му класі.

...Тихого серпневого вечора ми прийшли в свій Куточок краси попрощатися з літом.

Останні промені сонця виблискують на верхівках дерев; на яблуні, яку ми посадили чотири роки тому, достигають яблука. Джміль літає над виноградними гронами, з поля доноситься гул трактора. Дівчата принесли пшеничний сніп, вплели в колосся кетяги ягід калини. Ми співаємо пісню про тихий літній вечір. Пісня замовкла, діти дивляться на вечірнє небо. Музика природи, спогади про літо, з яким ми сьогодні прощаємося,— це все знаходить відгук у дитячому серці. Навколишній світ — вечірнє небо, червона зірниця, бурштинові яблука, виноградні грона, зелена стіна хмелю, білі квіти хризантем, дзижчання джмеля — увесь світ постає перед нами як чудова арфа, діти торкаються її струн, і звучить чарівна музика — музика слова. Це — музика радості і смутку. Я теж радів і сумував. ∞ 55 *Мені на все життя запам'яталися вірші, складені дітьми в цей вечір прощання з літом:*

∞ 55 У своїй мрії я бачу вас дорослими людьми, мої дорогі діти. Кожного з вас бачу мужнім радянським патріотом, людиною з чесним і палким серцем, ясним розумом, золотими руками.

Літо Красне, ми прощаємося сьогодні з тобою.
Золоте сонечко, ти у вінку з колосків;
В колоссі червоні кетяги калини,
Біла квітка троянди, яблуко і виноградні грона.
Літо Красне, ти дало нам багато радощів:
Поляну зелену спекотної днини,
Теплий дощ із гуркотом грому,
Стіг запашного сіна і ніч коло багаття.
Ми лежали на сіні, в небі мерехтіли зірки,
Стіг запашного сіна плив, як корабель,
Зеленим морем трав, а зірки мерехтіли,
І коник співав у зеленій траві.
Ти дало нам червону ранкову зірницю,
Запалило золоті іскорки в крапельках роси,
Налило колосся пшениці та червоні помідори.
Над білим гречаним килимом дзижчали бджоли,
З жовтих стільників капав бурштиновий мед,
Ми їли свіжий хліб з ароматним медом,
А навколо нас дзижчали оси...
Ми купалися в теплій річці,
У блакитному небі пливли легкі хмаринки.
Літо Красне, ми прощаємося сьогодні з тобою,
Але ти прийдеш до нас ізнову.

От ви невдовзі станете підлітками, діти,— що принесуть вам ці роки? Я не залишу вас ані на день, буду вести вас до ранньої юності та зрілості. П'ять років я вів вас за руку, віддавав вам своє серце. Були хвилини, коли воно втомлювалося; і коли в ньому вичерпувалися сили, я поспішав до вас, діти. Ваше веселе щебетання вливало нову снагу в моє серце, ваші посмішки народжували нову енергію, ваш допитливий

погляд, спрямований у навколишній світ, будив мою думку... *Я віддаю вам усі сили свого серця, діти, тому що з вами я відчуваю радість життя.*

Догорає вечірня заграва, мерехтять зірки, від річки припливла до нас хвиля прохолоди. Ми йдемо до річки. Дітям не хочеться розлучатися з природою. Вони полюбили її, природа стала для них джерелом духовного багатства, краси думки, мудрості, моральної чистоти.

Коли мої діти стануть дорослими людьми, коли я буду проводжати їх у життєву дорогу, я згадаю цей вечір, згадаю, як мені кортіло сказати про свою працю словами Уолта Уітмена:

Тепер я збагнув, як створити найкращих людей:
Нехай виростають на вільному вітрі,
сплять і їдять із землею.

Через кілька днів ми піднімемося з вами, діти, на нову сходинку: ви станете учнями п'ятого класу. Це підлітковий вік — переддень ранньої юності. Про ці роки, сповнені тривог і радощів, я розповім у наступній книжці.

РОБОТА НАД РУКОПИСОМ

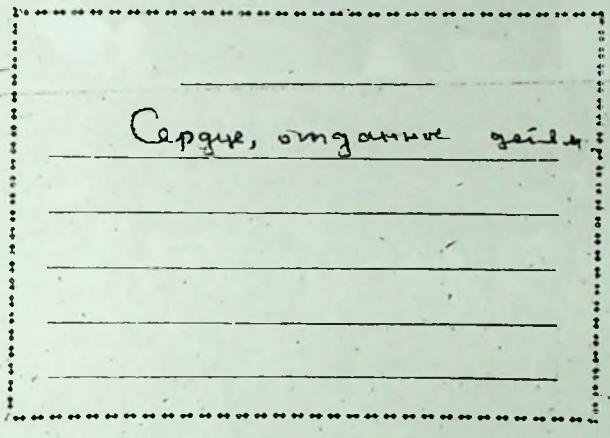

Робота над рукописом

Рассіяны – живое слово:

1) о замке, народах, путеш. лит.
2) о Великанах
3) о героях

Читання народов
Чтение книг.

Распорядок:

	в классе	в путеш.
I кл. – семінары	30 мин	час
окіяры	час	полтора

8 л. – ~~I класс~~ ~~2~~ по 1 часу пути в кл. до (до 10 – ~~[illegible]~~)

~~II кл.~~ – по

9 – 10 – л. – по 2 часа

11 – л. – по 3 часа пути 12 – 13°.

Нравств. воп. I–IV

Лена
Спартак
Катаманс
Суворов
Хайдук
Сод. Кутовая
Чибонин,
Шевченко
Жуан Кучак,
Юлус Фучик
Нина Бетонина
Хамо
Гацелло
Мадрона
Дж. Бруно
Микуко – Маклай

Научились играть на баяне и скрипке:

Нина Шарко
Сер. Стрелко
Коля Фомин
Лида Чернышева
Коля Антонов
Нина Петренко
Лариса Самагин
Галя Толмачевская
Инна Черненко

Оля Сидоренко – с 1-го кл.
(6-классница) – вожатая

Робота над рукописом

Провести через все годы воспитания:

1. Наша многонациональная страна — ~~[illegible]~~. Земной шар.

2. Рассказы о народах и детях, о животных и растениях, о путешественниках.

3. В год — несколько книг. Мы живем в мире этих книг.

Не боялся путешествовать! Все время на воздухе!

Первые год — 4–6 км ~~[illegible]~~

Путешествия к маленьким мечтателям мысли и слова.

Мир игры, сказки, музыки, фантазии, творчества, красоты

Музыкальная шкатулка, ~~[illegible]~~.

Дни встречи Жаворонка. | Праздник Жаворонка — выпускаем из клетки.

Пусть горе лиха войдет в детское сердце.

~~Праздн~~ В лес зимой — здоровье

На пруду — наш клуб (ледяное катание). Лед. горка

~~Экспрессия в лицо, слова~~ → Путешествия к мечтам слова.

2 раза в год (31/XII и 20/V) — Праздник Слова

Крупные поэтические и поэтические — поэзия слова (Валя Ковал, Инуся Чернова, Лена Дмитриева, Лариса Галаган, Витя Горленко).

Виноградная улица – малаш
Уголок Мити – в саду.
1951 { Яичья лечебница – знал., дудчет, пчолка
Звездная лечебница – заячьих и кроличьих
1951 – Наш Друг – книга.

1951 „Наше годное слово" – альбом умных и добрых наблюдений.

Наша тетрадь – что зимой всегда вспоминать – хрустальный.

Праздник Первого Хлеба – 1 год. Домашне – пузырик. Дрожал

Сад Дружбы – в первую вашу шк. жизнь – 1 дня, 31 мой выпуск. – для малышей!

У нас всегда есть друг.

Окнас – наличник для книг

I
II
III
IV } бабушка Ольга – мать звука сильной и жена труда, почитание на будущее...
Сад Бабушки Ольги.

Сад Здоровья – Шкала год. – в саду
после I – на ~~[illegible]~~ в саду
после II кл. – на болоте...
после III кл. – на полевом стане – сенокос...

Праздник Книги – 31/VIII

Робота над рукописом

Школа [illegible] — младш. класс

Из 31 чел. — 11 — без отв.,
2 — без отв. и [illegible].

С 1951/1952 — подготовит.

1952-53 — 1
1953-54 — 2
1954-55 — 3
1955-56 — 4
} Цен. земли

1956-57 — 5 —
1957-58 — 6 —
1958-59 — 7 —
1959-60 — 8 —
Сомнит. одобрена

1960-61 — 9
1961-62 — 10
1962-63 — 11

Лютий Леонід —
Кузнецов Леонід —
Обогрин Леонід

1951
1952 — 17
1964 — 12

1) Не запрещать! Маленькие побуждают к хорошему! Чтобы ребенок начал делать с радостью.
Если только запрещать — издерзнешь!..

2) Маленькие крики, назойливость, замечания, подавление формальных отношений.
Крик, сердитый тон, — в не это изнервливает ребенка.

3) Не выставлять на показ плохое...
Не писать о плохом в газете.

4) Некрасивая девочка...

Дети разных групп характеристику:

1) Несчастный, забитый всем — как бараны —

2) Некрасивая девочка — незар. почтово.

3) Жестокость — убив. — воровал.

4) Из многод. семьи, чрезвыч. трудолюбивы.

5) Хорош. отцом.

6) Из семьи, где отец — пьяный — хулиганство.

Робота над рукописом

Работаю 17 лет – ~~Дир~~
Директором этой школы – 8 лет.
Много узнал, но чем больше узнаваю, тем больше предлагаю.

Что я сам и в чем свои глубоко убежден?

1) Быть воспитателем нельзя только на уроках и в урочное время.
Стол учителя – это стена.
Надо жить интерес. дух. жизнью...
Делить все радости и печали
~~Р~~ 2) Знать детей – Школа – это ~~жизнь~~ ~~не подготовка к жизни, а жизнь.~~
3) Дети родина – классное руководство.

Но подход.
В роли директора об этом мало ~~думал~~ гов.
Роль директора – это выше учит., Человек.
Надо быть непоср. воспитателем
Надо быть образцом, как бы образцом.

И я мечтал стать директором и вот. – как все ул-ия...
Я мечтал быть каким и ~~Ленин~~ его...

Содержание

стр.

Мои педагогические убеждения..... 1

Глава первая

Первый год – изучение детей..... 16-102
~~Родители моих детей~~..... 14
Школа под голубым небом..... 20
Школа под голубым небом раздвигает свои стены. Наш уголок мечты..... 54
Природа – источник здоровья..... 58
Каждый ребенок – художник..... 62
Забота о живом и прекрасном..... 83
Мы слушаем музыку природы..... 93
Наши зимние радости и заботы..... 107
Наш первый Праздник Жаворонка..... 125
Как мы учились читать и писать..... 144
Ты живешь среди людей, мой сын..... 160
~~Чтобы ребенок чувствовал сердце другого человека~~..... 95
Наш коллектив – дружная семья..... 189
Мы живем в Саду Здоровья..... 192

Глава вторая

Годы детства..... 199-412

Что такое начальная школа..... 199
Здоровье, здоровье и еще раз здоровье..... 197
Учение – частица духовной жизни..... 220
~~Триста~~ Триста страниц Книги Природы..... 236
Тысяча задач из живого задачника окружающего мира..... 255
Наши путешествия по безмолвному пару..... 268
Дайте ребенку радость умственного труда, радость успеха в учении..... 285
Комната Сказки..... 295
Продолжение сказки – наш остров чудес..... 297
Песня открывает перед ребенком красоту мира..... 302
Книга в духовной жизни ребенка..... 306
Культ родного слова..... 315
Наш Уголок Красоты..... 324
У истоков нравственного идеала..... 328
Нельзя ни дня жить без тревоги о человеке..... 340
Труд одухотворен благородными чувствами..... 357
Вы будущие хозяева своей Родины, юные ленинцы..... 365
Звено Смелых и Бесстрашных..... 371
Мы прощаемся с летом..... 312

Дать выдержки принципиально новых мыслей Ленина
Бороться и навсегда – как

382
384

1

37

37

В. А. Сухомлинский

Загл. русск.

Воспитание человека.

Мал. русск.

Годы зрелости.

1965.

Робота над рукописом

1. Арнгольд Коля — Коля
2. Шекурський Володя — Володя
3. Ковальчук Ваня — ~~Вов~~ Валя
4. Перегонько Шура — Шура — Шурко - пиздюк
5. Ковальчук Галя — Галя
6. Данилевич Толя — Павло
7. Зинченко Люда — Люся
8. Голик Зина — Зина
9. Ивченко Люда — Люда
10. Соколова Валя — Валя
11. Коротченко Толя — Толя
12. Мелен Володя — ~~Владислав~~ Слава (Владислав)
13. Голин Миша — Миша
14. Михайленко Галя — Галя
15. Поліщук Шура — Сашко
16. Сурмач Серёжа — Серёжа
17. Розенко Коля — Коля
18. Гончаренко Лариса — Лариса
19. Голоскевич Галя — Саня
20. Шаповал Люба — Люба
21. Горбенко Ваня — Ваня
22. Чорна Володя — Данько
23. Безвірний Валя — Валя
24. Перевальська Лида — Лида
25. Кочарик Коля — Коля
26. Литовченко Володя — ~~Данько~~ Пидрик
27. Шарко Юра — Юра
28. Гармаш Нина — Нина
29. Гармаш Шура (Ал.) — Саша
30. Семиренко Толя — Толя
31. Перегонько Нина — Тина

7		1-4	5-8	любимый предм. труд.	
1.	Архипов Коля	- Колос, сад	художник.	с 6 труд. машины, двигат.	внутр. сгор.
2	Бескровный Володя	сад		с - 8 мех	
3	Коволь Воля	Колос, сад	худ.	с 5-6 - лит	
4	Черненко Шура	Колос...	Техника.	с 7 а. мех	
5	Ковам Галя	сад. техн.		с 6-7 - мех	
6	Даниленко Толя	Колос... техн.		с 6-7 мех	
7	Зинченко Люда	- Ух. за телят; сад.	о человеке...	с 6-7 лит	
8	Голик Зина	Колос сад		7 - мо	
9	Ивченко Люда	Колос, техн.		с 6 вел	
10	Соколова Валя	- Ух. за телятами		7 - мех	
11	Коломийченко Тоня	техн.		с 6-7 лит	
12	Мегель Володя	техн. Ух. за тел		с 6-7 ин	
13	Ломин Миша	Колос, техн.		с 6-7 ... ий.	
14	Михайченко Галя	сад		с 6-7 лит	
15	Холодит Шура	Колос...		с 6 вел.	
16	Сухенко Серёжа	техн., сад.	художник.	с 5-6 - мех	
17	Рогженко Коля	сад		с 5-6 мех	
18	Гомагон Лариса	Колос..., сад	худ.	с 6-7 лит	
19	Томашевская Галя	техн.		с 7 г. текст	
20	Шеремет Люба	сад		с 6-7 лит	
21	Горбенко Валя	Колос... сад. техн. мир живой труд		с 4 [illegible]	зерно-почва...
22	Шерга Володя	- Ух. за телят		с 6 дер	
23	Безверхий Витя	техн.		с 6 дер.	
24	Перевская Лида	сад		с 6 вел.	
25	Косарик Коля	Ух. за тел.		с 7 - мех	
26	Литовченко Володя	Ух. за тел		с 6 вел.	
27	Шарко Тора	Колл, техн.	худ. техн.	с 5-6 дер	
28	Гармаш Нина	Колос		с 6-7 лит	
29	Гармаш Александра	- Ухода телятам		с 6 дер	
30	Семенко Толя	техн., Ух. за тел.		с 5-6 дер	слесарь...
31	Петренко Нина	Колос, сад	худ.	с 6 вел	

Труд

2 класс — один час любимая работа
3-4 кл. — 3 часа любимая работа

4 кл. — механическая электротехника — электролампа

Зеленый Домик.

Для рукодельниц — 6, 7, 8, 9 кл.

	Фр. по книге	Фр. действительная	Семья	Здоровье, вн. черты	Умств. развитие
1	Арзенов Коля м	Агапов Николай	Отец — в тюрьму...		
2	Бескровный Володя м	Бесхроватный Владимир	Отец — столяр, пьет, бьет, плохо. Бр. и Вера — в обл.	черноглаз., смел.	Неаккуратно: художник! Курит. Ар
3	Коварь Вася	Скрипник Василий	Дух нам — мало пищи. Мать — вдов., на мест. работы.	„Коза да Косы"	а — как будто найдены друзья
4	Черненко Нина м	Гочуля Александра	Отец — ж/дор., отец выгнал, мама ум. от родов, 2 сестр., живут хор. с мачехой.	Очень чуткая, благодарн., будет...	
5	Ковань Галя	Горбач Галя		черноглаз., надежн.	Быстрый порок мысл., бурный
6	Даниленко Новак	Давиденко Анатолий	Отец — инвалид, 4 года работ. 3 брата — разд. все.		Быстрый порок мысл., умный!
7	Винченко Лиля	Дзюба Лидия	Отец — инвалид. Свои корн. на огороду.	черноглаз. красавица, черные кр.	Очень умный но он скрыт...
8	Горик Зина	Дузик Зина	Отец в МТС,		
9	Ивченко Люда	Черкий Людмила	Отец — столяр, мать колхоз., 3 дет.	серноглаз., с большими ресницами.	Неаккуратная: под влиянием сестрички — фантазия...
10	Соколка Валя	Лебедева Валентина	Отец — рыб., мать колх., 3 дет. Старшина.		Грубоват —
11	Коломийченко Тоня	Лук'яненко Тоня	Отец и мать на фронте, живут у тетки.	„Чуная" росла очень маленькая	Прекрасная память — лечит мурашки
12	Мегеля Виталий м	Мандриченко Виталий	Мать — некрас., отца — перешел, пр., Шв. Тяжкие потери.		Замкн., не любит людей. Мамин — первый конь.
13	Гомин Миша м	Ломой Михаил	Отец — с лес. Мало чтит книги с дет.		Грубоват, медл. тек. мысли, мечтательна, поэтесса.
14	Михайленко Галя	Мойсеенко Галя	Отец. мал. Сад — кор. гр.	Бледная, сильная, грубая, слабенькая	
15	Холодий Шура м	Холодий Александр	Отец пьет, мама убита немцами. „4 детей"... 4 брата.		Грубоватый — Тишина — [illegible]
16	Сухенко Серёжа	Сухомлинский Сергей		Черноглазый, шустрый	Грубоум — очень медл., но пониж.
17	Рощенко Коля	Рощин Николай	Нет отца. Мама уб.		Хуже быстро запоминает.
18	Галагон Лариса	Шаран Лариса	Мать одна, ок. умерла. Живут у бабушки, где он живет.	Розовощекая, крупн., сероглаз.	Поэтесса, мечтательна.
19	Томашевская Галя	Тихонская Галя	Отец — пьет. Курит на подпрыгно.	„Коза да кость"	Мечтательна — Сила в Сутрах и Тишине. Поэтесса.
20	Шеремет Люба	Шаповал Люба	6 дет., дух бодр., дет.		Сутрах и Тишине. Поэтесса.
21	Горбенко Ваня м	Шевченко Иван	Отец — ин. — сторож — сверхурочный сам. выпуск. 5 дет. В 1933 г. — мать зад. и скрыт...		Шер. лиса — очень умная,
22	Цезарка Виктор	Изербина Владимир	В семье трудн. Отец — [illegible]	Маленький — крепкий	Грубоум, любимый, но умный
23	Безверхий Витя м	Бесхроватный Виктор	Отец — нет, убили немцы, [illegible] 6 мес. Мать умерла. Живет у тети.		
24	Чернявская Лида	Курило Лида	Отец — инв. 4 ноги, „[illegible]"		
25	Косарик Коля	Овчарик Коля	Мать [illegible]...	Без руки (лев.) и без лев. ноги.	Грубоум
26	Литвиненко Витя	Литвиненко Виктор	Мать [illegible], что отец [illegible] о подвигах. Дед [illegible]		Быстр. мысл., порок как бы за [illegible] мать...
27	Шарко Юра м	Шарко Юрий	Отец — [illegible] в [illegible]. Семья [illegible]		
28	Гармаш Нина	Бидаш Нина	Мать [illegible]. [illegible] 4 детей.	Светло-волосая, маленькая, [illegible]	Медл. тек. мысли — „Грубоум"
29	Гармаш Саша	Бидаш Александра			
30	Семенко Анатолий	Соколенко Анатолий	Отец пьет, [illegible], [illegible] мать... Хозяйка	Худенький, белобрысый...	Поэт-мечтатель.
31	Петренко Нина	Павленко Нина	Мать бросила в тайгу...	некрасивая (угрюм.), но сильна, как васильки [illegible] ...красивые, росла очень маленькая	Осень [illegible]

Стекло

11 — без отца,
2 без отца и матери
1 — без матери

16 мальч.
15 девоч.

Немного [illegible] с отцом — матерью

Хотя брат обворует мать сестры — зл. [illegible]...

Мать [illegible] в [illegible]. [illegible].

Литература в нач. классах.

Усвиваемость

...музыкой свирель. [illegible]

Черняко-музыкант - бедн. скрипач. III - с 6 нот

Ковал Гай - III. с 6 нот

III. с 6 нот

III. с 6 нот

Гурмаз? Нет. Танка за 7 занятий. Отдел
нот - [illegible], в себе.

[illegible], [illegible]: Гурмаз [illegible]

Гурмаз

Гонит лист - III. с 6 нот

горностаев

музыкой - свирель III. с 6 нот

...музыкой свирель

муз. - свирель, художник,
математик, зодчий... Потом - нот
III. с 6 нот, [illegible], [illegible]

музыкой - свирель

музыкой - свирель

Гурмаз [illegible]

музыкой - свирель III. с 6 нот.

Гурмаз [illegible]

музыкой - свирель III. с 6 нот

- 3 занятия - ум. разв. (1-4)

- Лит. занятия. ум. разв (1-4)

- Танк. Н.. занятия. ум. разв (1-4)

Лишн - музыка - это пропитка к его душе

Сцена после окна. [illegible].

Канат Т. - [illegible] - занятий

РЕДАКЦІЙНІ СТРАТЕҐІЇ

ЛИСТУВАННЯ З ВИДАВНИЦТВОМ З НДР

Ліхтерфельде, 19 лютого 1964 р.

Дорогий друже Василю Олександровичу!

З великою радістю отримав сьогодні Вашого листа. Дякую за прекрасні фотографії. Я знову згадав чудові дні нашої дружньої зустрічі в Павлиші.

З нетерпінням чекаю, що випаде можливість вітати Вас, шановний Василю Олександровичу, в нас у НДР. Ви визначилися вже з поїздкою? Найкращий час у нас у травні/червні. Чекаємо на Вас о цій порі!

Коли я отримав Вашого листа, я якраз закінчував статтю для «Советской педагогики». Я надсилаю її Вам сьогодні. Також деякі фото. Можливо, вони знадобляться для публікації. На звороті світлин я надписав, про що йдеться. Товариш Ветштедт написав статтю про нашу поїздку для «Pädagogik», а я — дорожні нотатки для «Vergleichende Pädagogik».

28 лютого я виступатиму перед 100 вчителями нашого округу з доповіддю про нашу "педагогічну практику" в Павлиші і про Вашу книжку «Uber die Erziehung des kommunistischen Menschen», яку опублікує видавництво «Volk und Wissen». Окрім того, додаю програму політико-морального виховання.

Чекаю Вашої відповіді, найкращі побажання всім вчителям і учням, а також Вашій шановній дружині й дочці.

Ваш *Юрґен Польцин*

Німецькі гості в Павлиші, 1963 р.

С Юргеном Польцином, 1969 р.

Ліхтерфельде, 10 лютого 1965 р.

Дорогий товаришу Василю Сухомлинський!

Після тривалого мовчання я знову пишу Вам. Наприкінці минулого року я дуже сподівався, що зможу вітати Вас у нас у школі. До нас приїжджала делеґація українського міністерства освіти під керівництвом міністра Завала*. На превеликий жаль, Вас серед гостей не було. Для нас це була значна подія. Я надсилаю Вам деякі фото.

Рукопис Вашої книжки, яку Ви по-дружньому присвятили мені, вже у перекладачів. Я сердечно дякую Вам за такий безцінний подарунок для педагогіки НДР і сподіваюся незабаром повідомити Вам про публікацію книги [Курсив наш. — О.С.].

В одному з моїх останніх листів я пообіцяв Вам надіслати копію нашого виховного фільму. Думаю, наприкінці березня Ви отримаєте фільм. Це буде 16-мм звуковий фільм, знятий кінокамерою з оптичним звукозаписом. Сподіваюся, що все вдасться і Ви отримаєте фільм.

Очікую на Вашу відповідь і найкращі побажання Вам і Вашій дружині та дочці.

Ваш *Юрґен Польцин*

* Сергій Трохимович Завало — в той час заступник міністра освіти УРСР [О.С.]

27

DEUTSCHES PÄDAGOGISCHES ZENTRALINSTITUT
Träger des Vaterländischen Verdienstordens in Silber

DER DIREKTOR

108 BERLIN, den 12. August 1965
Otto-Grotewohl-Straße 11
TELEFON: 2207 2000

Genossen
W. A. Suchomlinski

Pawlysch Bez. Kirowograd
Ukrainische Sowjetrepublik

Verehrter Wassili Alexandrowitsch!

Ich danke herzlich für Ihr Schreiben vom 24. 6. 1965, auch für das kleine ukrainische Andenken. Ich fand Ihr Schreiben vor, als ich aus meinem Urlaub von der Krim zurückkehrte. Ich hoffe, daß Sie meinen Kartengruß aus Jalta erhalten haben.

Leider war mein Urlaub so organisiert, daß ich keine Möglichkeit fand, Sie einmal in Pawlysch aufzusuchen. Vielleicht wird das bei späterer Gelegenheit einmal möglich sein.

Das Manuskript Ihres Buches "Zerdze, otdannoje detjam" habe ich mit einem ausführlichen Gutachten des Genossen Polzin dem Hauptdirektor des Verlages Volk und Wissen, Genossen Arthur Ploog, übergeben. Ich stimme mit Genossen Razin darin überein, daß Ihr Buch von den Unterstufenlehrern in der DDR begrüßt würde, da es ihnen konkrete und lebendige Hilfe gibt. Es ist ein inhaltsreiches, in poetischer Sprache abgefaßtes, außerordentlich instruktives Werk. Ich möchte Ihnen allerdings auch offen sagen - unter Freunden soll ja Offenheit herrschen -, daß wir in einem Punkte gewisse Bedenken haben. Es betrifft dies vor allem einzelne Formulierungen zur Grundlinie ihrer pädagogischen Überzeugungen. Diese Bedenken erklären sich aus der Situation, in der wir uns gegenwärtig in der DDR bei der Neugestaltung unserer Unterstufe nach dem "Gesetz über das einheitliche sozialistische Bildungssystem" befinden. Wir haben in der Deutschen Demokratischen Republik - das ist durch pädagogische Traditionen in Deutschland, insbesondere durch die Tradition der bürgerlichen Reformpädagogik begründet - in der Unterstufe einen starken Kampf gegen Überreste eines Unterrichts vom Kinde aus, eines Gelegenheitsunterricht, einer Negierung der Möglichkeit systematischer wissenschaftlicher Bildung im Unterstufenalter usw. zu führen. Reformpädagogen wie Gansberg, Scharrelmann, Berthold Otto u. a. haben eine Theorie entwickelt, daß insbesondere im Unterstufenalter systematischer wissenschaftlicher Unterricht eine Vergewaltigung der Kindesnatur, ein Ersticken der Lebenskräfte des Kindes usw. bedeute. Natürlich kann man nicht sagen, daß diese Theorien noch immer die Praxis unserer Schule bestimmten, aber sie sind noch wie vor in gewissen Überresten vorhanden und haben Einfluß auf die

Німецький педагогічний інститут

Берлін, 12 серпня 1965 р.

Шановний Василю Олександровичу!

Велике Вам спасибі за лист від 24.06.1965, а також за маленький український сувенір. Я отримав Вашого листа, коли повернувся з відпустки з Криму. Сподіваюся, Ви одержали мою листівку з Ялти.

На жаль, моя відпустка була таким чином розпланована, що я не зміг навідатися до Вас у Павлиш. Сподіваюся, пізніше в мене з'явиться така можливість. Я передав рукопис Вашої книжки «Серце віддаю дітям» і рецензію товариша Польцина головному директорові видавництва товаришеві Артуру Плогу. Я цілком згоден з товаришем Польцином, що Ваша книга матиме схвальні відгуки від учителів початкової школи НДР, тому що вона зможе надати їм конкретну живу допомогу. Ця книжка, написана поетичною мовою, дуже змістовна. Хотів би сказати Вам відверто — серед друзів не мусить бути недомовок, — що деякі моменти викликають у нас сумніви. Передусім це стосується деяких формулювань Ваших фундаментальних педагогічних переконань. Наші сумніви продиктовані нинішньою ситуацією в НДР, коли у нас створюється нова база початкової освіти відповідно до «Закону про єдину соціалістичну освіту». У Німецькій Демократичній Республіці — це пов'язано з педагогічними традиціями Німеччини, щонайперше з традиціями реформаторської педагогіки — намагаються викорінити нерегулярну освіту за бажаннями дітей; ведуть боротьбу з тим, що систематичне наукове навчання вважають неможливим на початковому

Praxis des Unterstufenunterrichts, und wir sind gegenwärtig mit dem Niveau der systematischen Bildung und Erziehung in der Unterstufe keineswegs zufrieden. Es gibt noch zu viel Elemente einer Kindergartenmethodik, eines Gelegenheitsunterrichts, eines "heimatkundlichen Geredes" usw.

Unsere Befürchtungen gehen dahin, daß einige Ihrer Formulierungen im Abschnitt "Meine pädagogischen Überzeugungen" oder Ihr Hinweis, daß sie 60 % der Unterrichtszeit mit den Kindern im Freien verbracht haben usw.,aus dem Zusammenhang gerissen und von den Vertretern der alten Unterstufenkonzeption in unserer Republik zur Stützung ihrer Auffassungen herangezogen werden könnten.

Wir haben deshalb dem Verlag vorgeschlagen, mit Ihnen abzustimmen, wie an solchen Stellen mißverständliche Auslegungen vermieden werden können. Außerdem erscheint es uns zweckmäßig, dem Buch ein kleines deutsches Vorwort voranzustellen, das auf unsere gegenwärtigen Aufgaben bei der Neugestaltung der Unterstufe in der DDR hinweist.

Das Wort hat nunmehr der Verlag Volk und Wissen, der über die Veröffentlichung zu entscheiden hat. Ich glaube, daß auf Grund unserer Stellungnahmen der Verlag die Veröffentlichung sehr positiv prüfen wird. Ich habe den Verlagsdirektor, Genossen Ploog, gebeten, Ihnen möglichst schnell die Entscheidung des Verlages mitzuteilen.

Ich grüße Sie und Ihre Familie recht herzlich und verbleibe

Ihr

Prof. Dr. Gerhard Neuner

Герхард Нойнер

етапі. Педагоги-реформатори такі, як Гансберг, Шарельман, Бертольд Отто та ін. розробили теорію про те, що систематичне наукове навчання на початковому етапі є насильством над дитячою природою, що воно душить життєві сили дітей.

Звичайно, ці теорії вже не визначають шкільну практику, проте в окремих моментах вони впливають на практику початкового навчання, і тому ми незадоволені сучасним рівнем систематичного навчання й виховання на початковому етапі. Ще є багато елементів методики дитячого саду, нерегулярного навчання, "країнознавчої балаканини".

Наші побоювання пов'язані з тим, що деякі Ваші вислови в розділі «Мої педагогічні переконання» або Ваше твердження, що 60% навчального часу Ви провели з дітьми на природі, можуть бути вирвані з контексту і використані представниками старої концепції початкового навчання в нашій республіці на підтвердження своїх поглядів.

Тому ми запропонували видавництву обговорити з Вами, як можна уникнути деяких непорозумінь. Окрім того, вважаємо за доцільне розмістити на початку книжки невелику передмову німецькою мовою, яка вкаже на наші сучасні завдання зі створення нової бази початкового навчання в НДР.

Звичайно, останнє слово за видавництвом «Volk und Wissen», яке має затвердити видання цієї книжки. Сподіваюся, що наші відгуки позитивно вплинуть на вирішення цього питання. Я попросив директора видавництва тов. Плоґа повідомити Вам рішення якомога швидше.

Усього найкращого Вам і Вашій родині

Герхард Нойнер

Видавництво «Volk und Wissen»

Берлін, 11 листопада 1965 р.

Вельмишановний товаришу Сухомлинський!

Поспішаю повідомити Вам, що в серпні 1965 року проф. Нойнер передав видавництву Ваш рукопис «Серце віддаю дітям». У редакції загальної педагогіки є також рецензії на рукопис від проф. Нойнера, Ю. Польцина, Ломпшнера, в котрих висловлено пропозиції щодо деяких поправок. Ми надсилаємо Вам ці зауваження російською мовою.

Мова йде як про суттєві змістовні зміни, так і про формальні стилістичні, які, на думку редакції, конче потрібні для видання Вашого рукопису в нас. Вважаємо за необхідне повідомити Вам, що після повторного глибокого вивчення рукопису, а також після висловлених пропозицій щодо поправок ми занепокоєні тим, чи не доведеться Вам відмовитися від близьких Вам ідей. З іншого боку, ми б хотіли звернути увагу на те, що, на Ваш погляд, загрожує розвитку дитини, виходячи з ситуації в Радянському Союзі.

У нашій нинішній шкільній ситуації не можна видавати рукопис, який поставив би під сумнів величезне розвивальне і виховне значення систематичного, наукового, пов'язаного з життям навчання на початковому етапі (частково вже й у дитячому садку). Такі висловлювання, як на сторінці 33, про те, що Ви не мали продуманого плану щодо підготовчого етапу, можуть неґативно вплинути на нашу ситуацію. Крім того, характеристика навчання письма та чи-

тання в школі для нашої ситуації занадто абсолютна й однобічна. Це також стосується і багатьох положень рукопису про навчання.

Ми вважаємо, що під час оцінювання можливостей навчальних занять треба брати до уваги розробки, позитивні результати педагогів-новаторів і вчених, для яких навчальне заняття є активною діяльністю учнів і які вважають, що учні можуть мати радість від навчання.

Бажано було б внести деякі стилістичні зміни, не порушуючи при цьому поетичного змісту. Крім того, необхідно також скоротити рукопис до 220–230 сторінок.

Упевнені, що Ви з розумінням поставитеся до наших пропозицій і просимо Вас уважно перевірити, чи зрозумілі Вам наші пропозиції щодо поправок.

Чекаємо на Вашу відповідь
і з найкращими побажаннями
секція педагогіки

Барт
керівник секції

Прус
керівник
редакції загальної
педагогіки

ПРОПОЗИЦІЇ для переробки окремих частин книжки В. Сухомлинського «Серце віддаю дітям»

Рецензентами книги були проф. д-р Г. Нойнер, д-р Ю. Польцина і дипл. педагог Ф. Ломпшер.

І ці рецензенти визнали корисність книжки для німецьких педагогів і рекомендували книгу до публікації. Усі автори рецензій підкреслють особливе достоїнство книжки в тому, що В. Сухомлинський показує безліч шляхів виховання поваги, любові до людини, праці, природи. Це ставлення до вихованця, однак, не споглядальне, а діяльне. В. Сухомлинський виховує не спостерігачів життя, а активних будівничих, господарів землі; змалку привчаються його вихованці давати користь суспільству, людям. Показано це як результат одного навчально-виховного процесу, що об'єднує й урок, і позанавчальну діяльність у праці та спорті, в суспільно корисній діяльності й заняттях музикою, живописом, літературою, природою.

Особистість відданого дітям вихователя, який любить дітей, зацікавлений у їхньому розвитку і цілеспрямовано здійснює формування особистостей, тягнеться червоною ниткою крізь усю книжку.

(Про достоїнства книги пишемо в цих пропозиціях лише дуже коротко, тому що головну увагу приділено дискусійним частинам книги).

Перейдімо до суперечливих положень.

1. У книзі проступають, нам здається, несвідомо для автора, тенденції теорії "вільного виховання", "педагогіки від дитини" (педології). Це проявляється особливо в описі процесу навчання в початковій школі, почасти в недооцінці систематичного навчання, частково в переоцінці опосередкованого навчання.

Наразі вся педагогічна думка, усі вчителі школи НДР зайняті проблемами перебудови навчання в початковій школі. По-перше, стоїть завдання подолати традиції "народної школи", яка будувала навчання на психологічних позиціях *20–30 років*. Ці традиції живуть у більшості вчителів несвідомо в теорії та практиці навчання в початковій школі, принципи якої можна звести до ось такого:

— Зведення пізнавальної діяльності до чуттєвої сфери (сенсуалізм), на *цьому підґрунті мета процесу навчання зводиться до створення уявлень у дітей.*

— Переоцінка наочності як результат абсолютизації певних особливостей дітей (мислення, сприйняття тощо).

— Переоцінка ролі навчання в грі, "непомітного навчання". В методиці роботи початкової школи це оприявнювалося, по-перше, в нецілеспрямованому навчанні (не завжди чітко мали на меті певний результат у знаннях, уміннях, навичках, у розвитку інтелектуальних здібностей). Це знижувало рівень освітніх можливостей початкової школи.

Це все поглиблювалося, по-друге, невідповідністю змісту навчання в початковій школі сучасному рівню розвитку науки.

Питання змісту навчання в початковій школі, співвідношення діяльності вчителя й учня в процесі навчання цікавлять і дидактику радянської початкової школи, як то ми поінформовані з досліджень Занкова, Ельконіна, Давидова, Менчинської, Люблінської та ін. Думки про організацію навчання з залученням гри, опосередкованого навчання тощо, які служать, на думку В. Сухомлинського, подоланню сухості й перебільшеної серйозності шкільного життя для дитини, можуть бути позитивні для радянської школи, яка мабуть забагато вимагає від маленької людини. У НДР натомість це спричинило б повернення до старих форм, тому що тут ми маємо справу

з неправильною оцінкою особливостей дітей, це завадило б здійсненню прагнень наукової побудови навчального процесу в початковій школі, підвищенню науковості змісту навчання.

Наші головні пропозиції будуються, виходячи з завдань перебудови початкового навчання в школі НДР. Нам здається, що саме проблеми організації навчання мусять бути перероблені в книжці. Наведемо приклади, де порівняно яскраво проступає вищеназвана тенденція педагогіки "вільного виховання", педології. В частині «Кожна дитина — художник» відчутно те, що не визначено завдання естетичного виховання, надто ж у полеміці з методистами малювання ("не ламайте дитячу мову казкового бачення світу...", стор. 57). Такою самою мірою це стосується й методу навчання читання та письма дошкільників, який зображається як результат творчості дітей). До речі, нам здається, ця методика не служить підвищенню науковості методів навчання й навіть є певною мірою примітивізацією навчання грамоти, і можливо, краще проминути опис методу, залишивши однак чинною ідею можливості навчання грамоти до школи).

У книзі не обмежено чітко, де проводиться навчання дітей: поза уроком або на уроці, не точно вказано, як виконувати завдання навчального плану.

Під час читання книги створюється враження, що по-справжньому навчити і виховати дітей можливо лише, якщо поламати організацію навчання, перенести її за рамці класу. Це дуже суперечливе питання. В період, коли в НДР вчені та вчителі прагнуть підняти рівень навчання на уроці, ці пропозиції можуть дати неправильну орієнтацію. В книжці описуються переважно позакласні форми научіння і навчання, урок з його завданнями залишається в тіні. Чи не можна ці всі форми навчання (у кімнаті казки, в природі, в кімнаті музики

тощо) описати як внесок позакласної роботи в процес навчання і виховання, як форми опосередкованого навчання поза уроком, не протиставляючи при цьому ці всі форми систематичному навчанню на уроці? Ці можливості навчання в позаурочній діяльності вчителя й учнів, різнобічні форми опосередкованого навчання необхідно показати як додаток до систематичного навчання у класі, яке відбувається планово, відповідно до вимог навчального плану.

Ми думаємо, що треба також проаналізувати вислови стосовно ролі вихователя в процесі розвитку дітей. Ми знаємо, що педагог В. Сухомлинський дуже цілеспрямовано веде своїх вихованців до певної досконалості, проте деякі описи в книзі суперечать його діяльності. Активна позиція вихователя у викладі перетворюється іноді на позицію спостерігача розвитку дітей. Це особливо відчувається в абзацах книжки, де показано роботу з казкою, книжкою, з явищами природи. При всій цінності казки, природи, довкілля ("джерело живої думки") для виховання необхідно чіткіше показати спрямівну роль вихователя у процесі використання всіх засобів виховання та навчання. Нам здається, що в книзі є деяка тенденція переоцінювати особливості дітей, учитель є на повідку цих особливостей, він використовує їх, але недостатньою мірою розвиває (наприклад, у бік збільшення довільного навчання) (стор. 33–34).

2. Кілька зауважень до окремих педагогічних положень, які, на наш погляд, мають суб'єктивний характер. Це посилюється абсолютністю тих суджень. Особливо в частини «Мої педагогічні погляди» багато таких абсолютних тверджень. Це стосується як функції директора, так і визначення виховних можливостей на уроці. Автор вимагає, наприклад, що директор мусить бути неодмінно класним керівником, лише тоді він може бути справжнім

керівником. Нам здається, це вимога не в усіх школах здійсненна, інакше директор не зможе виконати *ідеологічні та організаційні завдання у своїй керівній діяльності.* Абсолютним і однобічним є твердження, що вчитель, який бачить можливості виховання лише на уроці, перетворюється на мучителя дітей (стор. 3), бо в такому абсолютному формулюванні знижуються можливості, що їх дає й урок у формуванні особистості.

Деякої переробки потребує, по нашу думку, частина «Батьки моїх дітей». Німецькому читачеві, *який не знає історію розвитку СРСР*, не знає проблем радянського села, не можна подавати виклад у такій формі. Це може призвести до нерозуміння і навіть до *спотворених уявлень про деякі явища в Радянському Союзі.* Очевидно треба проминути розлогі описи деяких доль, задовольнившись лише певними вказівками. Наприклад про Ніну П. вистачило б сказати, що це була небажана дитина, котра пережила надзвичайно суперечливі почуття, викликані ставленням матері — від ненависті до безмежної відданості дитині. Таким самим чином треба скоротити опис доль Колі К., Толі З., Володі Л., Колі Р., Колі А., Володі Л., Ніни й Тані Т., Валі К., Володі М.

На стор. 22 у В. Сухомлинського є приклад узагальненої характеристики, що може служити за взірець.

Стиль книжки слід змінити в бік ділового викладу (в цьому плані необхідно також урахувати особливості німецького читача): книжка викладена в занадто патетичному тоні, багато пишномовних висловів як-от "прекрасна краса", "музична мелодія слова", "аромат слова" тощо.

Видавництво «Volk und Wissen»

Берлін, 14 грудня 1965 р.

Шановний тов. Сухомлинський!

Велике спасибі Вам за лист від 3 грудня 1965 року. Повністю згодні з усіма Вашими поясненнями. Звичайно, ми не хотіли змушувати Вас відмовитися від Вашого стилю. Мова йде лише про те, щоб уникнути зайвих патетичних перебільшень, які були в п'ятому пункті.

Що ж до четвертого пункту, то ми б хотіли звернути увагу на те, що для нас дуже важливо, щоб у рукописі було зазначено: навчання — найважливіший засіб освіти і виховання на початковому етапі.

З найкращими побажаннями
секція педагогіки

Барт
керівник секції

Прус
керівник
редакції загальної
педагогіки

Видавництво «Volk und Wissen»

Берлін, 1 лютого 1966 р.

Шановний тов. Сухомлинський!

Ми отримали перші варіанти виправленого рукопису. Щиро Вам дякуємо. Після першого перегляду рукопису нам здалося, що поправки не зовсім відповідають нашим уявленням.

Нам здається, що нові поправки є коментарями автора стосовно власних висловів. Наявні й суперечливі моменти. Наприклад, про авдиторне навчання та навчання на свіжому повітрі.

Вважаємо, що поправки можуть бути органічно включені в "основний текст", хоча ми зацікавлені в тому, щоб рукопис був скорочений, оскільки через поправки він збільшився.

Що ж до змісту, то звертаємо увагу на значення четвертого пункту Вашого листа від 3.12. 1965 — про необхідність систематичних занять (набуття наукових знань на початковому етапі) для правильного шкільно-політичного ефекту книжки, яка має з'явитися в нас у НДР. Хотіли якомога швидше повідомити Вам наші перші враження.

З найкращими побажаннями
секція педагогіки, редакція загальної педагогіки

Прус, керівник відділу

19 лютого 1966 р.

Вельмишановна товариш Гонекер!

Сердечно дякую Вам за листа. Я дуже радий дружбі з учителями та вченими Німецької Демократичної Республіки.

Дякую Вам за намір перекласти німецькою мовою мою книжку «Виховання особистості в радянській школі». Але мені хотілося б, щоб насамперед був перекладений і виданий у НДР рукопис «Серце віддаю дітям», переданий видавництву Volk und Wissen і присвячений моєму другові — Юрґену Польцину.

Бажаю Вам і всім учителям НДР великих успіхів у праці та особистого добра і щастя.

З повагою *В. Сухомлинський*

Видавництво «Volk und Wissen»

Берлін, 26 жовтня 1966 р.

Шановний професоре Сухомлинський!

Керівництво видавництва нарешті затвердило прийняття Вашої книжки «Серце віддаю дітям». Видавництво повідомило, що книга з'явиться окремим виданням, одначе це не стосується видання інших томів.

Тепер ми можемо обговорити з Вами гонорар. Ми звертаємо Вашу увагу на те, що відповідно до опублікованих у «Каталозі нових книг СРСР» (№34, 1996) повідомленням «Міжнародної книги» про те, що Ваша книга з'явиться також і в Київському видавництві «Радянська школа», пропонуємо Вам гонорар у розмірі 5% від ціни книжки. Просимо сповістити, чи згодні Ви з нашою пропозицією. Обсяг накладу становить близько 10 000 примірників у напівлляній палітурці.

Ми також хочемо розмістити в книзі 15 світлин. Окрім того, портрет автора, будівля школи, околиці школи, фотографії дітей під час різної діяльності. Сподіваємося, що Ви зможете надіслати нам такі світлини. Було б непогано, якби Ви надіслали нам для вибору 20 або 30 фотографій.

З найкращими побажаннями
редакція загальної педагогіки

Вольфганґ Прус керівник відділу

Видавництво «Volk und Wissen»

Берлін, 12 липня 1967 р.

Шановний професоре Сухомлинський!

Ми отримали Вашого листа і повідомляємо Вам, що 20 липня надішлемо Вам рукопис. А поки ми ще працюємо над перекладом. Просимо Вас вислати нам перевірений оригінал до 25 серпня 1967 року.

З найкращими побажаннями
відділ загальної педагогіки *Рут Каліновскі*

Берлін, 17 вересня 1967 р.

Шановний професоре Сухомлинський!

Ви напевно здивувалися, знову отримавши мого листа. З величезним задоволенням повідомляю Вам, що видавнича рада дозволила друкувати Вашу книжку. Засідання ради пройшло в дуже приємній атмосфері, воно тривало ¾ години. Я вже була готова прийняти відмову, але дискусія членів видавничої ради засвідчила їхнє цілковите розуміння і доброзичливість. Опріч того, всі сумніви не відповідають ситуації в нашій школі. Усі визнали, що не треба керуватися цим у процесі обговорення книги. Одна колега заявила, що головне значення книжки полягає в етиці вчителя, яка простежується в кожному реченні книги і яка надихає молодого вчителя на його працю. Я вважаю, що дещо в тексті треба уточнити. Керівник видавничої ради погодився надати змогу переробити деякі моменти, він навіть сказав жартома: "найвища похвала". Хотіла б, щоб Ви теж погодилися з моїми пропозиціями. Дуже шкодую, що ми не зустрілися взимку в Києві, що не мали нагоди подискутувати. І зараз маю багато запитань до Вас. Чому Ви переробили рукопис? Невже Київське видавництво поставило нові вимоги? Вивчення нових моментів рукопису забере в мене багато часу. Була б дуже вдячна, якби Ви позначили в книзі нові місця. Планувала закінчити роботу ще у вересні, але тепер напевно не вийде. Чому Ви змінили назву "Мої педагогічні переконання"? Мені не дуже подобається "Школа радості".

Ми з моїми колеґами відзначили в редакції прийняття Вашої книжки видавничою радою, щиро згадували про Вас і навіть випили за Ваше здоров'я.

З найкращими побажаннями
Ваша *Р. Каліновскі*

ЛИСТУВАННЯ З ВИДАВНИЦТВОМ «РАДЯНСЬКА ШКОЛА»

КОМІТЕТ ПО ПРЕСІ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
Видавництво «РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
РЕДАКЦІЯ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

м. Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5 Телефон Б1-08-35. Дод. 3-34

№29/615 №57 "12" квітня 1966 року

Кіровоградска обл., ст. Павлиш,
Павлиська середня школа
Сухомлинському В. О.

Шановний Василь Олександрович!

Надсилаємо Вам на доробку згідно з рецензіями рукопис «Сердце отдаю детям».

Доопрацьований рукопис просимо повернути до видавництва не пізніше 1 червня 1966 р.

Додаток: рукопис стор. 1–407;
рецензія стор. 1–7;
рецензія стор. 1–12.

Зав. редакції
естетичного виховання *С. Світлична*

КОМІТЕТ ПО ПРЕСІ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
РАДЯНСЬКА ШКОЛА

Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5 Телефон Б 5-51-09. Комутатор Б 1-08-35

№29/ 832 "14" квітня 1967 року

Шановний Василю Олександровичу!

Ми дуже шкодуємо, що Ви не були на засіданні редради, яке пройшло в атмосфері творчості й доброзичливості.

Промовці на засіданні одностайно визнали достоїнства Вашого рукопису, в якому порушено актуальні питання виховання дітей молодшого шкільного віку.

Проте було висловлено чимало й критичних зауважень і добрих побажань, спрямованих на поліпшення книжки.

Видавництво і редрада вважають за доцільне дати невелику передмову до книги, що викладатиме специфіку цієї роботи, принцип її побудови, характер Вашого досвіду тощо.

Просимо внести в рукопис необхідні доповнення та виправлення і найближчим часом направити рукопис до видавництва для підготовки його до виданню цього року.

Додаток: Рукопис.
Рецензії.
Наші зауваження.

З повагою
Головний редактор
видавництва «Радянська школа» *Є. Тополь*

РЕЦЕНЗІЯ
на рукопис В.О. Сухомлинського «Серце віддаю дітям»
(335 стор. машинопису)

Усе більше місця у багатьох радянських виданнях посідає мемуарна література, свідчення очевидців над певними явищами життя, виклад особистого досвіду фахівців, їхнього шляху пошуків і звершень.

Цікавість до такої літератури з боку широкого кола читачів є цілком зрозумілою — шляхи і методи відкриттів одного допомагають досягати більшого іншому, застерігають від можливих помилок. Серед багатьох сфер знань людей особливе місце посідає педагогіка, наука, що формує людський розум, загострює почуття людей, виховує їхні серця. Проникливість і неповторність, гнучкість і чуйність, гранична щирість і сердечність, любов до дітей і розумна вимогливість, глибина власних знань і завжли молоде сприйняття сучасності — ці та багато інших не названих якостей мусить пронести в собі той, хто вирішує присвятити себе найтонкішій, але вічно новій праці — вихованню та навчанню майбутніх громадян своєї країни. Ось чому і привертає до себе увагу рукопис В. Сухомлинського, один з небагатьох у сучасній педагогічній літератури, що захопливо викладає багаторічний досвід педагога, який присвятив усе своє життя школі, дітям.

Одне з достоїнств рукопису В. Сухомлинського — відсутність сухих повчань, категоричних пропозицій, поганого дидактизму. Автор немовби вільно розмовляє з читачем, розповідаючи йому про свої радощі й біль, свої успіхи і смуток, перемоги і поразки. Велика кількість прикладів, фактів, жвавість викладу, — ті важливі якості, яких так бракує багатьом книжкам і досліджен-

ням у педагогіці. Заслуговує на увагу і загальний задум рукопису — прослідковувати своїх вихованців протягом низки років їхнього життя і навчання в школі, розкрити джерела формування їхніх перших життєвих ідеалів. Відповідно до задуму рукопис складається з двох розділів. У першому розділі автор розповідає про свою роботу з дошкільнятами, описує, не позбавлену цікавості працю з тими малюками, які тільки через рік мають піти до школи, і в другому розділі рукопису вже йдеться про перші й наступні кроки учнів у школі, про продовження і розвиток того, що було розпочате в період роботи вчителя з дітьми в названій ним "Школі радості".

Глави рукопису поділено на безліч невеликих розділів, що також допомагає активнішому сприйняттю викладеного матеріалу. Здебільшого назви розділів є вдалими і точно визначають суть описуваного в них.

Автор з любов'ю описує роль і значення природи у вихованні дітей, у їхньому фізичному і духовному формуванні. Цьому присвячено такі розділи, як «Природа — джерело здоров'я», «Кожна дитина — художник», «Турбота про живе і прекрасне», «Перше свято жайворонка», «Триста сторінок "Книги природи"» та інші. *Поетично описуючи вплив природи на дитину, цілком справедливо відзначаючи її благодатний вплив на формування, автор випускає з уваги інші, не менш істотні чинники в навчанні та вихованні — суспільство, середовище, людей, з якими щодня стикаються діти.* Думається, що при всьому *захопленні природою*, її важливості для розвитку почуттів, усього організму, *набагато важливішим і сильним, вирішальним в інтелектуальному становленні є суспільство, середовище, люди. Автор книги чомусь не вважав за потрібне з таким самим захватом і силою, докладністю й захопленістю, як це він говорить про природу розповісти про людей, серед яких живуть і виховуються діти.* З описуваного в рукопису створюється враження, що *є тільки*

група дітей, природа і сам автор, їхній наставник. Лише побіжно сказано в рукопису про батьків, іноді називається той чи той мешканець села, у цьому випадку добрий пасічник. І *вже зовсім дивно, що автор нічого не говорить про своїх колеґ-учителів, про працівників школи, про весь шкільний колектив*, який, звичайно ж, не міг не чинити того чи того впливу на групу дітей, про яку пише автор.

Саме *брак у рукопису цього матеріалу значною мірою знижує цінність дослідження, викликає почуття незадоволеності прочитаним і є найбільш вразливим у всій книзі* В. О. Сухомлинського.

Важко сказати, як практично можна виправити цей недолік, бо хочеться бачити книжку В. Сухомлинського якнайшвидше виданою, але якби автор зміг доповнити свій рукопис таким матеріалом, його книга тільки виграла б. Тим більше, що в рукопису є чимало глибоких роздумів про долю школи, розумних висновків, цікавих спостережень.

Має рацію автор, коли підкреслює, що одним з важливих засобів виховання чуйності і чутливості є навчання вмінню відчувати.

Відштовхуючись від афористичного вислову А. Дістервега, що "поганий учитель підносить істину, а хороший навчає знаходити її", В. Сухомлинський у багатьох місцях рукопису описує, якими шляхами йшов він сам, щоб навчати своїх вихованців уміння шукати і відкривати в житті нове.

Добре, щиро та справедливо, переконливо і з великим тактом показує автор роль оцінки в навчанні й вихованні, в розвитку у дітей самостійності, почуття відповідальності, працьовитості. Хоча, захопившись, *автор у чимось повторюється, коли викладає матеріал про двійку і байдужість* (стор. 201, 206, 212). Мабуть, про це цілком досить сильно можна сказати в одному місці.

Захоплено і пристрасно написані розділи про необхідність дати дитині радість розумової праці, радість успіху в навчанні, про місце і роль пісні у відкритті краси світу, про роль книги в духовному житті дітей, уміння читати книгу, сприймати її, про виховання шани до будь-якої форми праці, розвитку почуття відповідальності за свою Батьківщину.

Водночас *прикро відчувати, що часті повторення ("мій багаторічний досвід", "мої спостереження" тощо) призводять до надмірного підкреслення автором свого я, що зовсім не потрібно, бо зроблене В. Сухомлинським саме по собі вже викликає повагу. Надмірне ж "себепідкреслення" тільки заважає тому доброму*, що складається під час сприйняття викладеного в рукопису матеріалу.

Крім зазначених вад, зустрічаються й багато неточностей, які необхідно виправити в процесі підготовки рукопису до друку.

Автор дещо перебільшує, говорячи про словниковий фонд дітей у 7 років, визначаючи його 3–3,5 тисячами слів, так само як і кажучи про словниковий фонд робітників і колгоспників. Активний словниковий фонд у 3–3,5 тисячі слів має студент гуманітарного профілю, а, скажімо, активний словниковий фонд студента технічного вишу є значно меншим.

Хибним є твердження, що дитина з'являється у світ *з багатьма мільярдами клітин "мислячої матерії"* (стор. 49).

Можна про це сказати точніше: з мільярдами клітин, які точно реагують на навколишнє середовище і здатні, за певних умов, виконувати розумові функції.

Активно поділяючи думку автора про шкоду для майбутньої дитини алкоголю, уживаного батьками, *невдалим постає твердження*, що *"окремим дітям батьки вже в клітині зародка передають випари алкоголю"* (стор. 174).

Є в роботі багато стилістичних похибок, на кшталт "організувати життя дітей" (стор. 14), часті повто-

рення тієї самої думки, вираженої тільки іншими словами. Не завжди вдалим є матеріал творчості дітей, дібраний у рукопису. Деяке скорочення прикладів творчості, казок, довгих описів краси пейзажу, непомірних захоплень і солодкавого розчулення пішли б на користь рукописові. Доцільно подати в роботі невеликий висновок.

Але все це деталі й не вони визначають суть цікаво написаної книжки В. Сухомлинського.

Багатий і навчений досвідом життя та нелегкої праці педагог зробив потрібну і, як на мене, дуже корисну для педагогіки, виховання, школи справу: поділився своїм досвідом, розповів про свої шляхи і методи виховання й навчання, висловив своє ставлення до наявних недоліків сучасної школи.

В. Сухомлинський не нав'язує своїх методів і свого досвіду, він виносить його на суд широкого кола читачів задля роздумів, перевірок.

Гідно оцінюючи працю В. Сухомлинського «Серце віддаю дітям», хотілося б *порекомендувати й авторові, і видавництву ще трохи попрацювати над рукописом.* Провести тонким пензлем художника на окремих його сторінках ті тонкі, ледь помітні мазки, які зможуть підняти книжку до рівня зворушливих людських документів у галузі педагогіки, здатну збагатити кожного, хто торкається тонкого і ніжного, досконалого й водночас дуже великого — виховання дитячого серця та розуму.

Підтримую необхідність видати рукопис В. Сухомлинського. Думаю, що автор правильно зрозуміє висловлені зауваження, як велику повагу до його праці й бажання бачити опублікованою книжку, в якій було б якомога менше вад і недоробок.

В. Кудін

РЕЦЕНЗІЯ
на книгу «Серце віддаю дітям»
Автор В.О. Сухомлинський

Найголовнішим завданням нашої загальноосвітньої політехнічної трудової школи на сучасному етапі є виховання нової людини, активного будівника комуністичного суспільства.

Успіх розв'язання цього завдання багато в чому залежить від того, наскільки чітко розроблена вся система виховної діяльності школи, яким глибоким є усвідомлення моральної відповідальності педагогічного колективу і — щонайперше — директора школи за виховання всіх дітей, яких батьки довіряють школі.

Нова книжка В.О. Сухомлинського «Серце віддаю дітям», написана на матеріалі особистого досвіду автора, показує, як виховання допомагає навчанню. За визначенням самого автора, книга присвячена виховній роботі з дітьми у вузькому сенсі цього поняття.

Книжка складається з двох великих розділів — «Школа радості» та «Роки дитинства».

У передмові до першого розділу («Директор школи») автор докладно зупиняється на обов'язках директора школи як головного вихователя. Основна думка цієї частини полягає в тому, що директор школи, на думку автора, мусить перебувати в щільнішому контакті з дитячим колективом, аніж це прийнято зазвичай у практиці роботи директорів шкіл. Із цією метою директор школи крім решти обов'язків бере на себе обов'язки вихователя дошкільної групи та класовода початкових класів, плануючи надалі довести цю групу до десятого класу.

Далі автор у 13 невеличких розділах цієї глави описує досвід своєї творчої роботи з групою дошкільнят, які

за рік до здобуття права називатися школярами стають вихованцями школи радості.

У другому розділі «Роки дитинства» в своєрідній формі показана навчально-виховна робота з цією самою групою дітей, які вже навчаються в початкових класах Павлиської школи під керівництвом директора школи — вчителя та вихователя. Слід, однак, зазначити, що і в цьому розділі автор зупиняється переважно на виховній діяльності у вузькому сенсі цього поняття. Про це кажуть і заголовки розділів II-ї глави.

Розгляньмо докладніше кожну главу.

Перша глава цієї книжки — «Школа радості» вже друкувалася в журналі «Початкова школа» (№ 9 і 12 за 1966 рік, №№ 3 за 1967 р.). Цінним у цьому розділі, так само як і в другій главі книги «Серце віддаю дітям», є те, що автор на конкретних прикладах показує, яких результатів можна досягти, коли керівник школи по-справжньому займається навчанням і вихованням. Що є найбільш характерним для цієї складної і дуже відповідальної роботи?

Насамперед — висока гуманістична вимогливість, що поєднується з повагою і довірою до своїх вихованців, з вірою в їхні сили і можливості, максимальне використання особливостей позитивного прикладу, увага до вікових особливостей та індивідуальних відмінностей, коли йдеться про вибір методів виховного впливу.

Знайомлячись із твором «Серце віддаю дітям», ми бачимо глибоку душевну чуйність самого вихователя, його незвичайну психологічну пильність.

Велику увагу автор приділяє питанням вивчення психологічних особливостей дитини. Спостерігаючи за життям і діяльністю своїх вихованців, він вникає в думки і почуття кожного з них, аналізує логіку вчинків, поведінки дитини.

У книзі добре показано процес становлення особистості у всій його складності й суперечливості. Читач наочно переконується, якою вагомою в цьому процесі є роль вихователя.

Аналізуючи зміст, форми і методи роботи, описані в першому розділі, можна впевнено сказати, що багато чого з цього досвіду слід рекомендувати не тільки сільським, а й міським школам. Перш за все, це необхідність організувати виховну роботу з майбутніми школярами до вступу в школу, вивчення цих дітей, знайомство з їхніми батьками, умовами їхнього домашнього життя. Звичайно, не кожна школа може організувати у себе систематичні заняття з групою дошкільнят за рік до вступу в школу. Але багато форм і методів описаної роботи (нехай у меншому обсязі) може проводити кожна школа. Тим більше, що з цього питання є відповідні вказівки Міністерства освіти УРСР.

Досвід роботи з групою дошкільнят іще більшою мірою можна використовувати в практиці роботи вихователя дитячого садка, а також у роботі з першокласниками. Це екскурсії та подорожі, розповідання казок, ігри, малювання, слухання музики, співів.

Велику увагу автор приділяє казкам. І це цілком закономірно. Казка є улюбленим супутником дитинства кожної людини. В розвитку творчих здібностей дітей, у розвитку усної та письмової мови, у вихованні естетичних і гуманних почуттів дитини роль казки величезна. Тому "казковий сезон" для дітей не має припинятися зі вступом до школи.

Цікавими й корисними для вчителів і керівників шкіл будуть сторінки книги, що розповідають про досвід знайомства дітей із природою. Систематичні спостереження явищ природи не тільки ведуть до нагромадження природничих знань дитини, а й розвивають її естетичне

сприйняття, вчать дітей бачити красу рідної природи, зміцнюють почуття любові до Батьківщині.

Слід зазначити, що питанням естетичного виховання в книжці відводиться важливе місце. Читаєш книгу — і наочно бачиш, що вже шестирічні діти вміють відчувати красиве. В Павлиській школі гарне супроводжує дитину всюди. Вихованець, іще тільки переступивши поріг школи, вже відчуває силу прекрасного в теплоті зустрічі зі своїм учителем, у постійній турботі про дітей, в особистому прикладі самого вчителя. Естетичному вихованню учнів служить і добре поставлена робота музичного та хорового гуртків, особисті музичні здібності автора.

Серйозну увагу В. О. Сухомлинський приділяє питанню організації дитячого колективу як однієї, дружної сім'ї. Вже з перших днів перебування дітей у школі святкують дні народження учнів, у маленького колективу з'являються свої матеріальні цінності, які треба берегти, виховується почуття відповідальності за себе особисто та за колектив.

Та особливо цінним у вихованні дитини є постійна турбота про пробудження почуття гуманного ставлення до всього живого і насамперед до людей — людей похилого віку, самотніх, хворих. Ми бачимо, що процес пробудження цих почуттів у окремих дітей проходить повільно, але з дедалі більшим успіхом, в інших — швидше. Проте в усіх випадках вміло застосовуються конкретні життєві приклади, глибоке знання психології дитини. Вся робота вчителя є продуманою і цілеспрямованою.

У книжці багато цікавих педагогічних міркувань автора, порад, котрі безумовно виявляться корисними як для педагогічної громадськості, так і для батьків.

Заслуговує на увагу думка автора про роль оцінок, що їх ставлять учням за їхню працю, про їхню об'єктивність. Ми згодні з автором, що оцінка за навчальну

працю завжди має давати дитині радість, що треба вміти поважати дитяче незнання. Частково питання це вирішене: за І-у чверть учні першого класу не атестуються.

Це все говорить про те, що книжка «Серце віддаю дітям» заслуговує на серйозну увагу. Слід зазначити, що вона написана прекрасною літературною мовою, емоційна, легко читається.

Поряд із цим, книга має, на нашу думку, і ряд недоліків. Найбільш *істотним* з них є те, що *показ виховання моральних якостей у дітей слабо пов'язаний з ідейно-політичним вихованням учнів.* Це помітно з перших днів роботи школи радості. З ініціативи вихователя діти стали святкувати дні народження своїх однолітків, але ніде в книжці не розповідається, як діти відзначали *загальнонародні й революційні свята — День народження В.І. Леніна, день Великої Жовтневої революції, Перше Травня* та ін.

Автор пише, що вже в роботі з першокласниками він мав помічницю, піонерку Олю, яка готувала жовтенят у піонери. Але *конкретно робота з жовтенятами в книзі не показана.* Згадується про неї лише тоді, коли учні 3-го класу вступають до піонерів. На жаль, і про *роботу з піонерами в книзі сказано також обмаль.*

У школі радості й у початкових класах велика увага приділяється музичному вихованню. Діти часто слухають музику, самі співають. Але в репертуарі музичних творів і хорових пісень *немає жодної революційної пісні, немає пісень про Володимира Ілліча Леніна, про партію, про Батьківщину, про школу, немає жовтеняцьких і піонерських пісень.*

Відомо, що програма з читання для початкових класів ставить певні вимоги не тільки до навичок читання, а і вказує тематику для кожного класу, а також дає перелік творів для позакласного читання, причому велика увага приділяється творам радянських письменників про

нашу дійсність, особливо близьким дітям як за змістом, так і за формою викладу. Однак у *рекомендаціях автора щодо складання списку літератури для дитячої бібліотеки основне місце відводиться класичній літературі.* З радянських письменників він згадує тільки *М. Горького, А. Гайдара та В. Бонч-Бруєвича.*

Автор наводить у книзі багато прикладів дитячих творчих робіт, казок, складених дітьми, але тематика їх одноманітна. Ось кілька прикладів: "Гречка цвіте", "Бджоли п'ють воду", "Квітнуть яблуні", "Увечері курликають журавлі", "Проліски", "Ялинка", "Шпаки взимку" тощо. На ці та подібні до них теми діти пишуть твори і у другому, і в четвертому класі. *В книжці немає жодного прикладу творчої роботи на теми про трудову діяльність радянських людей різних професій, про їхній героїзм у повсякденній творчій праці, про цікаві діла піонерів, і навіть про своє шкільне життя діти нічого не пишуть.*

Ми згодні з тим, що тематика творчих робіт, наведена автором як приклад, має певне виховне та пізнавальне значення, *але обмежуватися тільки цією тематикою було б неправильно. Поряд з описом явищ природи творчі роботи мусять сприяти щільнішому зв'язку навчання і виховання з життям, із практикою комуністичного будівництва.* Цю думку не раз висловлює і сам автор, *але в книзі це не підкріплюється життєвими прикладами.*

Протягом п'яти років діти дуже часто ходили на екскурсії, в походи, вчилися в зеленому класі, в теплиці. *Та ніде в книжці не згадується про роботу з підручниками, з додатковою літературою, з історичними та географічними картами й іншими навчальними посібниками.* Щоправда, автор згадує про брак посібників для вихованців школи радості і про деякі вади, наявні в підручниках перших класів. Але не могло бути *такого, щоб діти*

зовсім не працювали з підручником. В книзі ж описано лише роботу автора з "Книгою природи", з тисячами завдань із живого задачника. Важко навіть зрозуміти, якою мовою йшло навчання грамоти і за якою програмою.

Ось діти "читають книгу природи". З першої сторінки вони дізнаються про відмінність між зеленою травичкою і жовтим піском, між камінцем і листком клена або дуба. У них формується поняття про живе і неживе. Для читання наступної сторінки учні рушають до теплиці, де через спостереження з'ясовують, що "неживе — це середовище для живого" тощо. Проте таке "читання" є лише першою частиною предметного уроку. А *друга частина цього уроку — дослідження живих фактів, явищ, робота з підручником, проведення додаткових дослідів з даної теми — так ніде й не показана.*

У розділі «Тисяча завдань із живого задачника» автор висловлює свої думки про виховання культури мислення, про фізіологічні процеси, що відбуваються в мозку дитини під час занять, про педагогічну підготовку батьків.

На жаль, з тисячі задач автор навів як приклад лише два–три завдання-загадки, розв'язання яких навряд чи підвищить культуру мислення учнів. А слід було б показати на конкретному *прикладі розвиток розумової діяльності учнів.*

У "Кімнаті казки" дітям уперше прочитали повість про Робінзона Крузо, «Подорож Гуллівера» й інші твори. Після цього діти створюють "Острів Робінзона", будують курінь, звідки крила фантазії несли дітей до казкового світу. *Невже "Острів Робінзона" романтичніший і доступніший для дітей других–третіх класів, аніж багато цікавих місць, описаних у радянській літературі?* Діти будували багато куренів, жили в печерах, ходили в походи... *Але про курінь, у якому жив і працював В.І. Ленін, їм не розповідали.*

В розділі «Біля джерел життєвого ідеалу» автор звертає увагу дітей на те, що в боротьбі за наше щасливе життя у часи В*еликої Вітчизняної війни загинули багато солдатів — героїв нашого народу*. Проте далі вчитель читає дітям зворушливі твори іноземних письменників: Г. Сенкевича — «Янко музикант», Г. Бічер-Стоу — «Хатина дядька Тома» тощо. *На нашу думку, образи і приклади життєвих ідеалів треба брати з рідної літератури, з радянської дійсності.*

У розділі книги під заголовком «Працю надихають шляхетні почуття» автор, розповідаючи про працю дітей, наводить багато прикладів: засів пшениці, посадка "саду матері", квітів і тощо. І тут-таки пише "*...але мене не задовольняє колективна праця. Хотілося, щоб вирощування квітів стало особистим захопленням дітей*". Як наслідок — *домашні квітники*. Це, звичайно, добре. Але було б непогано, якби автор показав *прагнення дітей саджати квіти не тільки біля свого будинку, а й коло громадських установ (дитячого садка, сільради, клубу* та ін.), показав турботу дітей про ці квітники.

Окремі проблеми і заходи, описані в книжці, зокрема питання про роль початкових класів, про методи навчання читання та письма, потребують докорінного перегляду в світлі останніх рішень ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР про школу.

Наразі переважна більшість учителів восьмирічних і середніх шкіл закінчують букварний період навчання дітей у *листопаді*, тобто через *три місяці* після *початку навчального року*. В книзі *натомість описуються такі методи навчання, за яких подібні результати досягаються лише через вісім місяців. При чому в першому класі потім знову починають вивчати буквар, писати палички та кружечки. Рекомендувати такі методи навчання навряд чи доцільно.*

Знайомство з досвідом роботи багатьох керівників шкіл переконує нас у тому, що директор школи не тільки вчить, як виховувати, а й сам бере в цьому процесі активну участь. Його уроки є зразком для учителів цієї школи. Він керує роботою комсомольської організації школи, є організатором загальношкільного колективу учнів. У нього є чого повчитись і вчителеві, і класному керівнику, і кожному школяру. Тому нам незрозуміло чому ... "*факти переконують автора в тому, що перед ним, як директором школи, залишається назавжди закритим шлях до серця дитини, якщо він не є класним керівником*". Можливо, що з погляду наукового експерименту, який має на меті глибоко вивчити учнів одного класу протягом усього періоду навчання в школі, виконання функцій класного керівника директором школи має велике наукове значення. *Проте узагальнювати висновки цього наукового експерименту і рекомендувати їх у практиці роботи масових шкіл навряд чи доцільно. Для директора школи кожен невеликий колектив є частиною всього шкільного колективу.*

Характеристика батьків, дана на п'ятнадцяти сторінках книги, має певне значення для наукових цілей. Але *для читача досить було б навести два–три приклади спільної роботи сім'ї та школи в розв'язанні загальних завдань з навчання та виховання дітей.*

На підставі всього вищевикладеного можна *зробити такі висновки*:

Досвід роботи Павлиської школи в справі організації виховної роботи з дошкільнятами й учнями початкових класів заслуговує на увагу. В книжці описано багато цікавих форм і методів роботи. Проте слід ураховувати, що книга написана на життєвому матеріалі кінця п'ятдесятих років. За цей час у житті радянської школи відбулися великі зміни. Педагогічні колективи нашої

країни проводять велику роботу з удосконалення педагогічних форм і методів. Багато шкіл уже досягли повної успішності учнів, у початкових класах шкіл багатьох областей успішно вирішено питання ліквідації другорічництва.

Ми вважаємо, що все нове в роботі школи має знайти своє віддзеркалення в книжці. Тому є очевидна необхідність іще раз переглянути рукопис під кутом зору сучасних вимог, що їх висувають школі та вчителю.

Методист початкових класів
Київського міського інституту
удосконалення кваліфікації вчителів
Ткаченко І. Г.

ЗАУВАЖЕННЯ
до рукопису В.О. Сухомлинського «Серце віддаю дітям»

1. Ураховуючи те, що автор однобічно (переважно на матеріалі природи) вирішує питання морального та естетичного виховання учнів I–IV класів і випускає інші, не менш істотні чинники в навчанні й вихованні — суспільство, середовище, людей, з якими щодня стикаються діти, необхідно показати засоби та шляхи всебічного розвитку особистості дитини, звернувши особливу увагу на комуністичне виховання.

Нам здається, що успішне вирішення цього питання є можливим на матеріалі життя й діяльності В.І. Леніна і його славних бойових соратників, героїчного життя Героїв Радянського Союзу (учасників великої битви в роки Вітчизняної війни), славних трудівників соціалістичного будівництва, місцевий матеріал революційних свят, життя жовтенят, піонерів, комсомольців, комуністів, на прикладах радянського патріотизму, дружби народів, боротьби за мир.

2. Оскільки поняття класова боротьба автор переважно вирішує в плані абстрактного гуманізму — боротьби добра і зла, необхідно більш чітко розповісти дітям, що являє собою сучасний імперіалізм, які його цілі й завдання, які війни він веде. Це все має бути спрямоване на формування в дітей класової ненависті до імперіалістів, до неофашистів.

3. У зв'язку з тим, що в усіх чотирьох "Читанках" поміщено матеріал про Комуністичну партію Радянського Союзу, а в рукопису слово "партія" ніде не згадується, автору слід розповісти, що собою являє партія комуністів, партія Леніна.

4. Благодатним матеріалом для морального й естетичного виховання учнів є життя і діяльність великих

письменників минулого і сьогодення, дати народження яких відзначають у школі. На жаль, цей матеріал не став предметом розмови наставника зі своїми вихованцями.

5. У підрозділі «Батьки моїх вихованців» зібраний автором "букет" злочинців, спекулянтів, зрадників, людей, що займаються темними справами, не тільки тхне, а і створює у злостивців помилкове уявлення про радянський народ. Чи не краще цей букет розрядити, скласти його з двох–трьох "квіток"?

6. Критика школи продовженого дня (стр. 12) без утвердження позитивного досвіду роботи кращих учителів є безпредметною. Органи народної освіти, школи чекають від Академії педагогічних наук, членом-кореспондентом якої є автор, поради, як краще поєднувати виконання домашніх завдань з дозвіллям дітей. Мова йде про позакласну роботу, про позитивний досвід шкіл продовженого дня (див. книгу Б.С. Кобзаря «Організація навчально-виховної роботи в школах подовженого дня», від.1966 р.), а також статті в педагогічних журналах і газетах.

7. Твердження автора, що початкова школа не дає учням певного кола знань, що вчитель працює без стерна і вітрил, не відповідає дійсності. Адже коло знань учнів початкової школи в основному визначено програмою, однак недосконалість її — явище тимчасове, і тому узагальнювати окремі вади недоцільно, як і недоцільно керівникові школи виокремлювати себе з усього педагогічного колективу, вважаючи, що "мої діти будуть мандрівниками, відкривачами і творцями в світі гри, казки, краси, музики, фантазії, творчості".

8. Здійснюючи цікаві "подорожі" країнами світу, автор нічого не говорить про радянські республіки, знайомство з якими не менш важливе для виховання почуття дружби народів, аніж із країнами Скандинавії, Центральної Європи, Туреччиною, Іраном, Афганістаном тощо.

9. Розповідаючи про творчі роботи учнів, автор наводить багато творів, але жодного прикладу творчої роботи на теми про трудову діяльность радянських людей, в т.ч. місцевих колгоспників, про цікаві діла піонерів, про шкільне життя, про крилаті мрії школярів і багато інших.

10. Знайомлячи дітей з казками, автор не згадує ні однієї казки, пов'язаної з радянською дійсністю, з трудовою діяльністю нашого народу. На «Солом'яному бичку» й інших згаданих автором казках важко виховати почуття радянського патріотизму, тим більше, що абстрактні ідеї цих казок важче сприймаються учнями початкових класів, аніж казки на сучасну тему.

11. Як видно з рукопису, діти I–IV кл. читають тільки класичну російську, зарубіжну і давньогрецьку літературу. А де ж радянська література?!

10. Автор не завжди враховує вікові особливості дітей. Розповіді наставника часом мають описовий характер і зрідка ми бачимо наукове обгрунтування проведеного експерименту. Майже на одному рівні викладається матеріал протягом усіх чотирьох класів.

13. Оскільки в рукопису урок, як основна форма навчання, не знайшов чіткого і всебічного висвітлення, члени редради висловили побажання розглядати цю книжку, як матеріал для позакласної виховної роботи.

14. На багатьох сторінках рукопису зустрічаються повторення матеріалу про казки, з "Книги природи" й інших фактів.

Інші зауваження див. у доданих рецензіях.

Головний редактор
видавництва «Радянська школа» *Є. Тополь*

Зав. редакції естетичного виховання *І. Ходоровський*

[1967 рік]

КОМІТЕТ ПО ПРЕСІ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
РАДЯНСЬКА ШКОЛА

Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5 Телефон Б 5-51-09. Комутатор Б 1-08-35

№29/ 1682 "2" вересня 1967 року

Шановний Василь Олександрович!

На Ваш лист від 29.VIII.67 р. повідомляємо, що через відомі Вам причини здача рукопису на виробництво книги «Сердце отдаю детям» затрималась; це унеможливлює вихід її у світ в цьому році.

Одночасно прошу повідомити, чи одержали Ви копію рукопису з НДР.

З пошаною
Головний редактор
видавництва «Радянська школа» *Є. Тополь*

21 червня 1967 р.

Директору
Видавництва «Радянська школа»
тов. Гончаренко Г. К.

Шановний Гнате Кириловичу!

Як Вам відомо, я був викликаний до партійних органів для бесіди з приводу того, що у видавництві Volk und Wissen (НДР, Берлін) мали намір одночасно з видавництвом «Радянська школа» видати книжку «Серце віддаю дітям». У цій бесіді я дав пояснення і хочу його дати й Вам.

Передовсім, прошу взяти до відома, що опублікування в соціалістичній країні книги, яка видається в нас, я вважав і зараз вважаю за честь для своєї країни, для радянського видавництва. Так це і є в дійсності.

По-друге, саме я як автор книжки сповістив видавництво «Volk und Wissen» про те, що в бюлетені «Міжнародної книги» (№ 34, 1966, стор 52) зазначено, що книга «Серце віддаю дітям» видається в «Радянській школі». І для прискорення роботи видавництво попросило допомогти — надати копію рукопису. Я знав, що в практиці таке буває часто, коли мова йде про соціалістичні країни. Я просив товаришів з вид. Volk und Wissen у перекладі на першому титульному аркуші розмістити титул видавництва «Радянська школа».

По-третє, всі виправлення, внесені мною на вимогу видавництва «Радянська школа», вносилися (не пізніше за місяць) і в копію. Так, останні доповнення, зроблені в квітні-травні ц. р., я вже написав німецькою мовою і передруковував, щоб відправити їх. Ані слова розбіжностей я не допустив би.

По-четверте, книжка готувалася до друку саме як переклад виданої в СРСР книги, тому не могло бути й мови про те, щоб я мав якусь корисливу мету. Можливо, мені б заплатили за переклад віршів, але, на мій погляд, їх переклад не зовсім вдалий. Я вважаю всю цю роботу абсолютно безкорисливою, ба більше — переклад на німецьку мову найважчих місць забрав у мене багато часу.

Повторюю, що це все я вважав і вважаю за велику честь насамперед для свого видавництва.Вважаю за необхідне сказати, що недавно я передав 1300 руб. гонорару фінансовому відділу нашого Онуфріївського району на поповнення педагогічною книгою шкільних бібліотек району. Про це я пишу Вам тому, що знаю, що в зв'язку з цією справою одна з розмов набула відтінку, який не має нічого спільного з дійсним станом справ.

Ще раз повторюю, що я виходив із щирих спонук — утвердити честь видавництва «Радянська школа» та нашої педагогічної науки. Я прекрасно усвідомлюю відповідальність як комуніста. Партійної честі я не зганьбив. Жодного рядка, не опублікованого в СРСР, я за кордоном не публікував.

Але, як стало мені зрозуміло після бесіди, щоб уникнути порушення офіційного порядку, про який я досі детально не знав, мені треба відкликати рукопис (копію). Я вже написав до видавництва Volk und Wissen прохання негайно повернути мені текст книги. Про це саме я сьогодні говорив з німецькими товаришами телефоном. Після того, як у видавництві «Радянська школа» вийде книжка, необхідність у копії рукопису відпаде.

Прошу Вас, шановний Гнате Кириловичу, все це взяти до відома.

З повагою *В. Сухомлинський*

КОМІТЕТ ПО ПРЕСІ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

РАДЯНСЬКА ШКОЛА

Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5 Телефон Б 5-51-09. Комутатор Б 1-08-35

№_____ "3" липня 1969 року

Вельмишановний Василь Олександрович!

Нарешті Ваша дитина вийшла в світ. Сердечно вітаю Вас і бажаю, щоб такі діти з року в рік народжувалися, жили в народі і щоб люди полюбили їх.

Надсилаю Ваші авторські примірники. Один з них взяв для редакції. Книжка уже продається. Гонорар переказали Вам.

Чи скоро надішлете рукопис?

З пошаною
Зав. ред. *І. Ходорковський*

Вельмишановний Василь Олександрович!

Нарешті Ваша дитина вийшла в світ. Сердечно вітаю Вас і бажаю, щоб такі діти з року в рік народжувалися, жили в народі і щоб люди полюбили їх.

Надсилаю Ваші авторські примірники. Один з них взяв для редакції. Книжка уже продається. Гонорар переказали Вам.

Чи скоро надішлете рукопис?

З пошаною

Зав. ред. Ходорковський

Київська типографія № 2, цех № 1. 1969 г. Зак. 19 – в.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ВИДАНЬ КНИГИ «СЕРЦЕ ВІДДАЮ ДІТЯМ»

1968 *Серце отдаю детям.*– Берлін: Фольк унд Віссен, 1968.– 220 с.– Нім. мов.

1969 *Серце отдаю детям.*– К.: Рад. шк., 1969.– 247 с.

1971 *Серце отдаю детям.*– К.: Рад. шк., 1971.– 243 с.– Друге вид.

Серце отдаю детям.– Токіо: Синдокусьо-ся, 1971.– 326 с.– Яп. мов.

1972 *Серце отдаю детям.*– К.: Рад. шк., 1972.– 244 с.– Друге вид.

1973 *Серце отдаю детям.*– К.: Рад. шк., 1973.– 244 с.– Третє вид.

Серце отдаю детям.– К.: Рад. шк., 1973.– 288 с.– Четверте вид.

1974 *Серце отдаю детям.*– К.: Рад. шк., 1974.– 288 с.– П'яте вид.

Серце отдаю детям.– Рига: Звайгзне, 1974.– 229 с.– Латв. мов.

Серце отдаю детям.– Кишинев: Луміна, 1974.– 236 с.– Молд. мов.

Серце отдаю детям.– Братислава: Словенске педагогіске накладательство, 1974.– 316 с.– Словац. мов.

Серце отдаю детям.– Берлін: Фольк унд Віссен, 1974.– 220 с.– Нім. мов.

Suchomlinski
Mein Herz
gehört
den Kindern
Aufzeichnungen eines Erziehers
СЕРДЦЕ
ОТДАЮ
ДЕТЯМ
В.А. СУХОМЛИНСКИЙ
СЕРДЦЕ ОТДАЮ ДЕТЯМ
СЕРДЦЕ ОТДАЮ ДЕТЯМ
372.5.2
С91
В.А. СУХОМЛИНСКИЙ
СЕРДЦЕ
ОТДАЮ
ДЕТЯМ
V. SUHOMLINSKIS
SIRDI
ATDODU
BĒRNIEM
Vasili
SUHOMLINSKI
把整个心灵献给孩子
V. SOUKHOMLINSKI
JE DONNE MON COEUR
AUX ENFANTS
வசீலி
சுகம்லின்ஸ்கி
இதயம்
தருவோம்
குழந்தைகளுக்கு

Бібліографічний покажчик видань книги «Серце віддаю дітям»

1975 *Сердце отдаю детям.*– Токіо: Синдокусьо-ся, 1975.– 326 с.– Яп. мов.

1976 *Сердце отдаю детям.*– Казань: Татар. кн. вид-во, 1976.– 320 с.– Татар. мов.

1977 *Сердце отдаю детям.*– Вибр. твори: В 5-ти т.– К.: Рад. шк., 1977.– Т.3.– С. 5–279.– Укр. мов.

Сердце отдаю детям.– К.: Рад. шк., 1977.– 384 с.– Шосте вид.

Сердце отдаю детям.– Єреван: Луїс, 1977.– 320 с.– Арм. мов.

Сердце отдаю детям.– М.: Прогрес, 1977.– 328 с.– Фін. мов.

Сердце отдаю детям.– Берлін: Фольк унд Віссен, 1977.– 220 с.– Нім. мов.

1978 *Сердце отдаю детям.*– Кишинев: Луміна, 1978.– 240 с.

Сердце отдаю детям.– Москва; Софія: Прогрес; Народна просвєта, 1978.– 312 с.– Болг. мов.

Сердце отдаю детям.– Варшава: Видавництво школьне і педагогічне, 1978.– 324 с.– Пол. мов.

1979 *Сердце отдаю детям.*– Вибр. пед. твори: В 3-х т.– М.: Педагогіка, 1979.– Т.1.– С. 25–266.

Сердце отдаю детям // В.А. Сухомлинский. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина.– Кишинев: Луміна, 1979.– С. 5–294.

Сердце отдаю детям.– Баку: Маариф, 1979.– 324 с.– Азерб. мов.

Сердце отдаю детям.– М.: Прогрес, 1979.– 550 с.– Мовою гінді.

Сердце отдаю детям.– М.: Прогрес, 1979.– 505 с.– Пол. мов.

Сердце отдаю детям.– Берлін: Фольк унд Віссен, 1979.– 220 с.– Нім. мов.

Бібліографічний покажчик видань книги «Серце віддаю дітям»

1980 *Сердце отдаю детям.*– Вибр. твори: В 5-ти т.– К.: Рад. шк., 1980.– Т.3.– С.7–297.

Сердце отдаю детям.– Тбілісі: Ганатлеба, 1980.– 290 с.– Груз. мов.

Сердце отдаю детям.– М.: Прогрес, 1980.– 536 с.– Тамил. мов.

1981 *Сердце отдаю детям.*– К.: Рад. шк., 1981.– 244 с.– Сьоме вид.

Сердце отдаю детям.– Мінск: Нар. асвета, 1981.– 288 с.

Сердце отдаю детям.– М.: Прогрес, 1981.– 440 с.– Англ. мов.

Сердце отдаю детям.– Берлін: Фольк унд Віссен, 1981.– 220 с.– Нім. мов.

Сердце отдаю детям.– Тяньцзинь: Женьмінь Чубаньше, 1981.– 352 с.– Кит. мов.

1982 *Сердце отдаю детям.*– Вибр. пед. твори: В 3-х т.– Душанбе: Маорі, 1982.– Т.1.– С.26–294.– Тадж. мов.

Сердце отдаю детям.– М.: Прогрес, 1982.– 488 с.– Мовою бенгалі.

1983 *Сердце отдаю детям.*– М.: Прогрес, 1983.– 448 с.– Фр. мов.

Сердце отдаю детям.– Таїланд: Вид-во Стар Лайбрері, 1983.– 400 с.– Тайскою мов.

1984 *Сердце отдаю детям.*– К.: Рад. шк., 1984.– 288 с.– Восьме вид.

Сердце отдаю детям.– Ташкент: Укітувчі, 1984.– 264 с.– Узб. мов.

Сердце отдаю детям.– М.: Прогрес, 1984.– Мовою маратхі.

Сердце отдаю детям.– Берлін: Фольк унд Віссен, 1984.– 220 с.– Нім. мов.

Сердце отдаю детям.– Будапешт: Танкьоньвкіадо Вал лат, 1984.– С.11–276.– Угорськ. мов.

Бібліографічний покажчик видань книги «Серце віддаю дітям»

1985 *Сердце отдаю детям.*– М.: Прогрес, 1985.– 328 с.– Фін. мов.

Сердце отдаю детям // В. А. Сухомлинский. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну.– К.: Рад. шк.– 1985.– С. 13–234.

1987 *Сердце отдаю детям* // В. А. Сухомлинский. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну.– Вид. 2-ге.– К.: Рад. шк.– 1987.– С. 13–234.

1988 *Сердце отдаю детям.*– К.: Рад. школа, 1988.– 272 с.

1998 *Сердце отдаю детям* / Пер. и уклад. Е. Гартманн.– Гамбург: Ковач, 1998.– 231 с.– Нім. мов.

2001 *Сердце отдаю детям.*– Вибр. твори: В 5-ти т.– Т. 3.– Пекін: Педагогічне видавництво, 2001.– Кит. мов.

2003 *Сердце отдаю детям* / Ред. и пер. Р. М. Вайс.– Орегона, 2003.– 140 с.– Англ. мов. (США).

2004 Школа радости: Первая часть книги «Сердце отдаю детям» // Дет. сад со всех сторон.– 2004.– Червень (№21/22).– С.1–45.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ПУБЛІКАЦІЙ ПРО КНИГУ «СЕРЦЕ ВІДДАЮ ДІТЯМ»

Мазуркевич О. *Сонячні будні* // Друг читача. – 1969. – 22 лип.

Переїденко О. *Виховання почуттів* // Веч. Київ. – 1969. – 13 серп.

Борисовский А. *Прикоснись к детскому сердцу* // Комсомолец Киргизии. – 1969. – 23 серп.

Ткаченко А. // Тагил. рабочий. – 1969. – 13 верес.

Соловейчик С. *Учитель Сухомлинский и его новая книга* // Комс. правда. – 1969. – 18 верес.

Рєзнік А. *Дітям – серце й розум* // Кіровогр. правда. – 1969. – 21 верес.

Мойсеенко М. *Встреча с добрым воспитателем* // Правда Украины. – 1969. – 26 верес.

Тартаковский Б. С. // Комс. знамя. – 1969. – 5 жовт.

Найденко Н. *Плата за серце* // Рад. жінка. – 1969. – № 10. – С. 15.

Корабльов С. // Соц. село. – 1969. – 13 листоп.

Акимова А. *Книга и ее автор* // За пед. кадры. – 1969. – 17 листоп.

Витка Василь // Настауницкая газета. – 1969. – 19 листоп. – Білорус. мов.

Костюк П. *Любов до дітей* // Прапор Жовтня. – 1969. – 10 груд.

Атаян Р. *Воспитание в начальной школе* // Советакан манкаварж. – 1970. – № 2. – С. 46–48. – Арм. мов.

Владимиров В. *Спор о человеческом сердце* // Наука и религия. – 1970. – № 2. – С. 82–84.

Синиця І. О. // Рад. шк. – 1970. – № 3. – С. 107–108.

Гришин В. *С любовью к Родине* // Правда. – 1970. – 9 квіт.

Кошелева И. *Чуткий компас педагога* // Воспитание школьников. –1970. – №4. – С. 95–96.

Міллер Т. // Кіровогр. правда. – 1970. – 7 трав.

Ткаченко В. // Рад. освіта. – 1970. – 24 черв.

Аксенова Е. *Добрый сеятель* // Семья и шк. – 1970. – №7. – С. 48–49.

Пшоник Г. З. *Из жизни – в книгу, из книги – в жизнь* // Настауницкая газета. – 1970. – 8 липня. – Білорус. мов.

Виговский В. // Сибир. хлебороб. – 1970. – 6 серп.

Мойсеенко М. *Как надо любить детей* // Нач. шк. – 1970. – №9. – С. 92.

Виноградська Е. *Пізнання через радість* // Прапор. – 1970. – №12. – С. 92–94.

Дешко М. *Серце, віддане дітям* // Рад. освіта. – 1971. – 3 квіт.

Иваненко В. *Сердце – детям* // Рабочая газ. – 1971. – 30 листоп.

Солдатенко И. *Мудрость и красота* // Радуга. – 1971. – №11. – С. 156–163.

Чернецький О. *Серце, віддане дітям* // Зоря Полтавщини. – 1971. – 12 груд.

Сайко В. // Комс. гарт. – 1971. – 16 груд.

Безюк З. *Книга про серце педагога* // Червоний прапор. – 1972. – 26 січ.

Гнєденко А. // Молода гвардія. – 1972. – 12 лют.

Александров Б. *Учитель и дети* // Смена. – 1972. – №5. – С. 30.

Войцеховский С. // Мугалимдер газетасы. – 1972. – 5 серп. (Киргизстан).

Криленко І. *Школа радості* // Вінниц. правда. – 1972. – 17 серп.

Фомичева А. *О главном в жизни педагога* // Дошк. воспитание. – 1973.; – №2. – С. 120–121.

Філоненко Н. *Серце, віддане дітям* // Деснян. правда. – 1973. – 24 квіт.

Цурикова Г., Кузьмичев И. *Талант человечности* // Нева. – 1973. – №5. – С. 176–184.

Цурикова Г., Кузьмичев И. *Утверждение личности*. – Л., 1985. – [Гл. 4]. – С. 146–180.

536 Атаян Р. *Наследие Сухомлинского* // Дружба народов. – 1973. – №6. – С. 267–270.

Гинтовт И. *В повестке дня – нравственное воспитание* // Нар. образование. – 1973. – №8. – С. 111–112.

Кудін В. *Серце, віддане майбутньому* // Робітнича газ. – 1974. – 1 груд.

Кодак Н. *Учитель и его книга* // Правда Украины. – 1974. – 12 верес.

Всенародне визнання / Богданович М., Савченко О., Скрипченко Н., Коваль Г. // Рад. освіта. – 1974. – 28 верес. – На здобуття Державної премії УРСР.

Патон Б.Є. *На службу народові* // Рад. Україна. – 1974. – 25 груд.; Правда Украины. – 25 груд. – Рос. мов.

Вогонь його серця – у наших серцях // Рад. освіта. – 1974. – 28 груд. – Зміст: Ткаченко І. *Заслужена відзнака*; Костюк Г. *Це нас зобов'язує*; Цюпа І. *Хвала Добротворцеві*; Стефаник Л. *З іменем видатного педагога*; Терен В. *А в пам'яті живуть уроки...*

Книга життя // Соц. село. – 1974. – 31 груд. – Зміст: Гарбуз В. *Синтез педагогічної мудрості*; Кодак М. *Велика радість.*

Лауреат Государственной премии УССР // Учит. газ. – 1975. – 4 січ.

Державна премія Української РСР – видатному педагогу // Рад. шк. – 1975. – №2. – С. 107.

В.А. Сухомлинский – лауреат Государственной премии УССР // Нар. образование. – 1975. – №3. – С. 93.

Крамчанінова О.В. "*Школа радості*" *продовжує діяти* // Почат. шк. – 1987. – №9. – С. 53–57.

Пеннер О.В. "Школа радості" // Махораті педагоги. – 1987. – 25 трав. (Таджикистан).

Сухорукова Г.В. *В.А. Сухомлинский об образовательной работе с детьми в связи с подготовкой их к школе* // Повышение эффективности образовательной работы дошкольных учреждений в связи с подготовкой детей к школе: Зб. наук. праць/Київ. держ. пед. ін-т ім. Горького. – К., 1987.– С. 14–25.

Дорожкина С. Г. *Проблема эмоционального и рационального в истории школ*: [На прикл. двох шк. радості: В. да Фельтре і В. О. Сухомлинського]/Одес. держ. пед. ін-т. – Одеса, 1988. – 15 с.

Владимиров В. *Как Сухомлинский учил читать* // Первое сент. – 1993. –28 верес.

Ликова В. Я. *В. О. Сухомлинський про значення підготовки дітей до школи* // Класична педагогіка і філологія в світлі сучасних завдань шкільної і вузівської словесності/Одес. держ. пед. ін.-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 1993. – Ч.1. – С. 89–90.

Людину можна виховати лише добром: уривки із кн.: В. Сухомлинського «Серце віддаю дітям»/підгот. Т. Мостова // Освіта України. – 2003. – 25 листоп. (№ 88). – С. 7.

Учитель Сухомлинский и его новая книга: [статья из «Комсомольской правды» за 1969 г. О вышедшей книге В. А. Сухомлинского «Сердце отдаю детям»] // Первое сентября. – 2006. – 23 верес. (№ 18). – С.9.

Иванова Т. *В "Школе радости" Василия Сухомлинского* / Т. Иванова // Здоровье детей. – 2008. – 16–31 берез. (№ 6). – С. 18–23.

Гартманн Э. *Замечания к пафосу в книге В. А. Сухомлинского «Серце отдаю детям»* / Э. Гартманн // Наук. зап. Сер. Педагогіка / Терноп. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – № 5: Спецвип. «Василь Сухомлинський і сучасність: Батьківська педагогіка». – С. 108–110.

Козел Н. *Індивідуальний підхід до учнів у "школі радості" В. Сухомлинського* / Н. М. Козел // Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського: погляд крізь роки: зб. наук. ст. / Упр. освіти і науки Черніг. облдержадмін., Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2004. – С. 149–151.

Сивачук Н. *Етнічний архетип у праці В. О. Сухомлинського «Серце віддаю дітям»* / Н. Сивачук // Школа першого ступеня: теорія і практика: зб. наук. пр. Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – Вип. 21. – С. 4–9.

Сухомлинський В. **СЕРЦЕ ВІДДАЮ ДІТЯМ**

Академічне видання

Редактор *Наталка Бордукова*
Макет *Денис Ткаченко*
На обкладинці використано малюнок
Олени Андрєєвої (Dreamstime.com)

Видавництво «Акта»
Тел.: (+380 57) 751-2125
E-mail: we@acta.com.ua
www.acta.com.ua

Поліграфія: ПРАТ «ХКФ «Глобус»

Зам. № 8-07-2312.

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ

СЕРЦЕ ВІДДАЮ ДІТЯМ

Книга «Серце віддаю дітям» — педагогічне кредо й водночас педагогічний заповіт Василя Олександровича. Автор розповідає про виховання людини — від моменту, як та побачила світ, і до її громадянської зрілості. Червоною ниткою крізь цю працю проходить ідея становлення душевного стрижня Людини — її думок, переконань, почуттів, естетичних поглядів і смаків. Автор вчить, як виховати Щасливу Людину, як досягти того, щоб у нашому суспільстві не було жодної людської особистості з порожньою душею.

За рішенням 39-ї сесії Ґенеральної конференції ЮНЕСКО 100-річчя від дня народження Василя Сухомлинського включено до календаря пам'ятних дат, що їх відзначатимуться 2018 року на рівні ЮНЕСКО